Colloquium Neerlandicum 13 (1997)

Nederlands 200 jaar later. Handelingen dertiende Colloquium Neerlandicum

bron
Nederlands 200 jaar later. Handelingen dertiende Colloquium Neerlandicum. Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, Woubrugge 1998

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_han001199701_01/colofon.htm

© 2007 dbnl

Inleiding

Deze bundel bevat de tekst van lezingen en voordrachten van het Dertiende Colloquium Neerlandicum dat van 24 tot 30 augustus 1997 plaatsvond aan de Rijksuniversiteit Leiden, de universiteit waar 200 jaar eerder de eerste leerstoel in de neerlandistiek was opgericht. Het colloquium stond dan ook in het teken van de viering van dit jubileum. Dit komt niet alleen duidelijk naar voren in de titel van deze bundel, maar ook in zijn inhoud. De eerste sectie bevat namelijk de lezingen die op woensdag 27 augustus 1997 gehouden werden op de zogenaamde Siegenbeek-dag, die georganiseerd was door de Rijksuniversiteit Leiden ter ere van het feit dat Matthys Siegenbeek 200 jaar eerder zijn leerstoel in de vaderlandse welsprekendheid aanvaardde.

De driejaarlijkse colloquia neerlandica komen tot stand dankzij de werkzaamheden van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, die hiervoor een substantiële subsidie ontvangt van de Nederlandse Taalunie. Op de colloquia ontmoeten intra- en extramurale docenten elkaar en voor de extramurale docenten verbonden aan één van de 250 docentschappen in het buitenland, bieden de colloquia een unieke gelegenheid ervaringen met onderwijs en onderzoek uit te wisselen. Het is verheugend te kunnen constateren dat de neerlandistiek extra muros niet alleen groeit wat betreft docenten- en studentenaantallen, maar ook en vooral in zijn professionaliteit. Ook dat is in deze bundel terug te vinden, waarin twintig van de tweeëndertig bijdragen uit het buitenland komen.

Nederlands 200 jaar later bevat de vier lezingen van de Siegenbeek-dag en begint met W.P. Gerritsens ‘reflecties over de maatschappelijke rol van de neerlandicus’ onder de titel ‘De eenheid van het vak’. Die (vermeende) eenheid van de neerlandistiek was zeker een belangrijk onderwerp van gesprek tijdens het colloquium. Dat het vak in het buitenland wel als één geheel wordt gezien, is al vaker gezegd (bijvoorbeeld in de inleiding tot *Nederlands in culturele context*, Janssen e.a. 1995: 5). Voorts passeren de drie traditionele onderdelen van de neerlandistiek de revue in historische

overzichten: de letterkunde (Marijke Spies), de taalkunde (Jan Noordegraaf) en de taalbeheersing (Antoine Braet).

De sectie letterkunde bevat de teksten van vijf plenaire lezingen en zeven bijdragen uit de Vrije Markt, dat gedeelte van het colloquium waarin deelnemers uit de extramurale neerlandistiek verslag kunnen doen van eigen onderzoek. Frits van Oostrom en Anton Korteweg verzorgden de lezingen aan het begin en aan het einde van het colloquium. Van Oostrom bespreekt de geschiedenis van één boek, het Haagse handschrift van *Lancelot*, en illustreert aan de hand hiervan ook de geschiedenis van de medioneerlandistiek van de afgelopen tweehonderd jaar. Korteweg heeft het over een hele Haagse collectie, het Letterkundig Museum. Ondanks deze verschillen in de omvang van hun materie zijn binnenkomer en uitsmijter even boeiend. Hiertussen staan drie al even diverse stukken: Hugo Brems overziet de poëzie van de afgelopen twee decennia terwijl M.A. Schenkeveld-van der Dussen zich buigt over de literaire vrouwen van de Gouden Eeuw. Ten slotte doet Rutger Kopland verslag van een reis naar Polen waarin gedichten van hem werden vertaald door Poolse studenten neerlandistiek.

De overige literaire bijdragen illustreren de brede interesse die de Nederlandstalige cultuur bij collega's overal ter wereld geniet met stukken over personen (Stefan Kiedron over Justus Lipsius, Jan Konst over Vondel, Dorian Cumps over Bordewijk en Rolf Wolfswinkel over Durlacher), receptie (Jaap Grave over Nederlandse literatuur in Duitsland rond 1900), perceptie (W.F. Jonckheere over de Afrikaner in het Nederlands proza) en contrast (Wim Rutgers over Caraïbisch-Nederlandse en Nederlands-Caraïbische literatuur).

De eerste acht bijdragen van de sectie taalkunde en taalverwerving zijn gewijd aan het thema woordvolgorde in functioneel perspectief. Theo Janssen en Walter Haeseryn bespreken respectievelijk de eerste en de laatste zinsplaats, gevolgd door zes contrastieve bijdragen waarin het Nederlands vergeleken wordt met het Afrikaans (Jac Conradie), Duits (Robert Leclerq en Christine Kasper), Engels (Roel Vismans), Frans

(Jan Pekelder) en de Romaanse talen (Dolores Ross). Ten tijde van het colloquium had de tweede editie van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* het licht nog niet gezien. De meeste bijdragen verwijzen dan ook naar Geerts e.a. (1984), in plaats van Haeseryn e.a. (1997). De redactie is ervan overtuigd dat dit geen verdere gevolgen heeft gehad voor de kwaliteit van de betrokken bijdragen.

Het artikel van Elisabeth Koenraads vormt de overgang naar een groep algemener gerichte taalkundige bijdragen. Ook haar bijdrage beschrijft een contrastief onderzoek, maar het gaat nu om het gebruik van de vrije indirecte rede in het Nederlands en het Italiaans. Dit artikel beschrijft een aspect van het overgangsgebied tussen taal- en letterkunde waarin de woordvolgorde ook een rol speelt. De volgende drie taalkunde bijdragen zijn, evenals die van Koenraads, afkomstig uit de Vrije Markt. Ludo Beheydt bespreekt een aspect van de verwerving van de woordenschat. Martin 't Hart schrijft over leenwoorden in het Nederlands die uit de Oost-Indische archipel afkomstig zijn en hoe hun betekenis in het leerproces veranderd is. Ten slotte belicht Lila Gobardhan-Rambocus een andere koloniale erfenis: de situatie van het Nederlands in Suriname.

Een derde thema van het colloquium was Nederlands als bronnentaal. Ook dit thema houdt zijdelings verband met het koloniale verleden. In veel landen, vooral waar in het verleden Nederlandse vestigingen of nauwe banden met de Lage Landen waren, bestaat een behoefte aan een goede passieve kennis van het geschreven Nederlands voor de interpretatie van bronnen, vooral onder historici, maar ook bij bijvoorbeeld juristen, antropologen, biologen en zelfs diepzeeduikers. Hier gaan de laatste vier artikelen van de sectie taalkunde en taalverwerving over. Bert Paasman illustreert dit thema in zijn inleidende bijdrage aan de hand van een onlangs ontdekt document, terwijl Hans Groot, H. Poelman en Sugeng Riyanto dieper ingaan op respectievelijk het belang van het Nederlands als bronnentaal, het specifieke leerproces en de methodologie van het bronnentaalonderwijs. Het is natuurlijk geen toeval dat deze drie bijdragen uit Indonesië afkomstig zijn, toch is er ook elders ter wereld een groeiende belangstelling voor het (onderwijs in het) Nederlands als bronnentaal.

Tijdens het colloquium werden de vier hier afgedrukte lezingen gevolgd door een discussie met in het forum collega's uit Italië, Suriname, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten.

Het Dertiende Colloquium Neerlandicum was voorbereid door het bestuur (1994-1997) van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek: Prof.dr. Th.A.J.M. Janssen, voorzitter, Amsterdam; Prof.dr. A.M. Musschoot, vice-voorzitter, Gent; Drs. P.G.M. de Kleijn, secretaris, Den Haag; Drs. G.A. Elshout, penningmeester, Amsterdam; Prof.dr. H. Brems, Leuven en Brussel; Prof.dr. C. ter Haar, München; Prof.dr. S. Vanderlinden, Louvain-la-Neuve; Dr. R.M. Vismans, Hull; Dr. J.E. Koch, Napels; Dr. E. Mollay, Budapest; Prof.dr. H.M. Roos, Pretoria; Prof.dr. J.P. Snapper, Berkeley; Lilie Suratminto M.A., Jakarta; Dr. I. Wikén Bonde, Stockholm.

De voorbereiding en organisatie van de *Siegenbeek-dag* was in handen van een commissie waarin onder meer vertegenwoordigers van de vakgroepen Nederlands en Nederlandkunde van de Rijksuniversiteit Leiden zitting hadden: Prof.dr. F.P. van Oostrom; Prof.dr. J.W. de Vries; Dr. E. Francken; Dr. M.J. van der Wal; Drs. K.J.J. Korevaart.

De organisatie van het colloquium was in handen van de directeur van de IVN, Marja Kristel, bijgestaan door medewerkers van het IVN-bureau Betty Mikmak en Marjan Schoenmaker.

De redactie is voor de ondersteuning bij het redigeren van deze bundel zeer veel dank verschuldigd aan Marja Kristel.

Amsterdam/Gent/Hull/Leuven/Woubrugge november 1997

De redactie

Verwijzingen:

Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij, M.C. van den Toorn (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/Leuven: Wolters-Noordhoff/Wolters Leuven.

Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij, M.C. van den Toorn (1997). *ANS. Algemene Nederlandse Spraakkunst* Tweede geheel herziene editie. Groningen: Martinus Nijhoff.

Janssen, Th.A.J.M., P.G.M. de Kleijn, A.M. Musschoot (1995). *Nederlands in culturele context. Handelingen van het Twaalfde Colloquium Neerlandicum*. Woubrugge: IVN.

Congres

Minister is verhinderd. Ander heer
heet welkom. Is heel blij. Een grote eer.

Chance, change en challenge zijn niet van de lucht;
oorspronkelijkheid neemt hier geen hoge vlucht.

Al die clichés! Je blik gaat ervan dwalen
maar voor het oog valt ook al niets te halen.

Dear colleague heeft het kennelijk meer gedaan:
brengt naast het hoofd aanhalingstekens aan.

Als oud in plaats van jong je zou bekoren,
zat je hier niet zo akelig verloren.

We gaan gezellig met de bus op reis,
zien een geboortehuis en een paleis.

Papers zijn interesting, problems difficult;
van deernis en begrip zijn we vervuld.

Als je al van haar hield, zou je misschien
in die uit Portugal wat kunnen zien.

In 't diepst van je toilettas tref je soms, na jaren,
zeep, shampoo, badschuim uit hotel Centraal aan.

Anton Korteweg

Overgenomen uit de in september 1997 bij Meulenhoff, Amsterdam, verschenen bundel *In handen*.

Met het voorlezen van ‘Congres’ besloot Anton Korteweg de slotlezing van het Colloquium op 29 augustus 1997.

200 jaar neerlandistiek

De eenheid van het vak
Reflecties over de maatschappelijke rol van de neerlandicus*

W.P. Gerritsen (Utrecht)

Op 15 augustus berichtte de radio dat Ida Gerhardt was overleden. De nieuwslezer deelde mee dat zij als de grootste Nederlandse dichteres van deze eeuw wordt beschouwd, waaraan hij toevoegde dat zij vooral bekend was geworden door de regels 'Rust nu maar uit, je hebt je strijd gestreden (...)'. De Nederlandse poëzieminnaars die dit hoorden, krompen ineen van plaatsvervangende schaamte. De toeschrijving aan Ida Gerhardt van een Nel Benschop-citaat, een regel van een dichteres van geheel ander soortelijk gewicht, was even mis als misplaatst. Gelukkig bleef de pijnlijke vergissing in volgende uitzendingen van het nieuwsbulletin achterwege. Toch liet het wrange incident mij niet met rust en toen ik mij in de dagen erna weer eens bundel voor bundel in de gedichten van Ida Gerhardt verdiepte, moest ik er telkens aan terugdenken.[1]

Was deze blunder van de radionieuwsdienst in zekere zin niet illustratief voor de wijze waarop Nederlanders met hun literatuur omgaan? Vroeger vond men in rouwannonces in de kranten vaak een bijbelcitaat of een verwijzing met hoofdstuk- en versnummer naar een bijbelboek. In het geseculariseerde Nederland treft men thans op deze plaats in overlijdensberichten opvallend vaak citaten uit gedichten en cabaretliedjes aan. Op de rand van het graf blijkt de Nederlandse poëzie welig te tieren, met allerhande troostende topiek. Het citaat 'Rust nu maar uit, je hebt je strijd

* Dit artikel is ook verschenen in *Vaktaal*, tijdschrift van de LVVN, nr. 3, 1997.

1 Het incident werd ook vermeld in een herdenkingsartikel van Guus Middag: 'Ida Gerhardt 1905-1997. Een dapper dichteres, steil en streng', *NRC/Handelsblad* van 16 augustus 1997.

gestreden' blijkt daarbij tot de absolute favorieten te behoren. Het wordt vrijwel altijd zonder vermelding van de auteur aangehaald, en men zou op grond van deze anonimiteit de stelling kunnen verdedigen dat het, evenals veel volkspoëzie en bijvoorbeeld de teksten van popsongs, in het orale circuit is opgenomen. De toeschrijving aan een beroemde dichteres is dan vergelijkbaar met de attributie van een anoniem overgeleverd achttiendeeeuws muziekstuk aan Haydn of Mozart.

Overigens, wie deze poëtische hausse in overlijdensberichten gadeslaat, en anderzijds weet hoe matig de meeste poëziebundels verkopen, kan zich moeilijk aan de cynische gedachte onttrekken dat in Nederland de beste poëzieminnaar een dode poëzieminnaar is. Maar men zou hetzelfde verschijnsel ook met wat meer piëteit en wat minder vooringenomenheid kunnen beschouwen. Is het niet opvallend dat zoveel Nederlanders in de existentiële situatie van een sterfgeval juist naar poëzie blijken te grijpen? Gaat het hier niet om een oeroude en zeer wezenlijke functie van poëzie: om de werkzame troost die uitgaat van een perfect onder woorden gebrachte visie op de menselijke conditie? Dat moet toch wel betekenen dat poëzie als het erop aankomt veel meer is dan een luxe-artikel voor een literaire elite.

Voor ieder die het poëtisch oeuvre van Ida Gerhardt wat beter kent dan de radionieuwsdienst, is het evident dat zij in heel andere verzen voort verdient te leven dan in een citaat dat niet eens van haar is. In verzen over de dood, bijvoorbeeld, die levenslang een van haar grote thema's is geweest. In de psalmen die zij samen met de neerlandica Marie van der Zeyde in het Nederlands weer tot gloednieuwe poëzie wist te maken, in haar klassieke *Georgica*-vertaling met de oer-Hollandse titel *Het boerenbedrijf*. Maar wat mij betreft toch vooral in verzen waarin het Hollandse landschap wordt opgeroepen, het landschap van de grote rivieren, van stromend water onder grootse wolkenluchten, dat haar zoveel te zeggen had. Ida Gerhardt had een opmerkelijke 'haat vol liefde' voor wat zij aanduidde als 'Holland', waarmee zij zowel haar lezerspubliek bedoelde als, meer in het algemeen, de Nederlandse cultuur, waarmee zij zich met al haar vezels verbonden voelde, maar die haar - zo voelde zij het tenminste, in weerwil van alle prijzen die haar ten deel vielen - de erkenning onthield waarnaar zij zo snakte. Zij zag haar verzen

als

> de scheuten van een felle pijn;
> de doodsangst om mijn land, mijn volk, mijn taal,
> wringt in het onverbiddelijk kwatrijn.[2]

Wij trachten vandaag een blik te slaan over tweehonderd jaar neerlandistiek, van Matthijs Siegenbeeks benoeming in 1797, hier in Leiden, tot de eerstejaars studenten die over enkele dagen of weken anno 1997 met de studie Nederlands zullen beginnen. Het leek mij gepast in mijn openingswoord de poëzie voorrang te verlenen, niet alleen vanwege de statuur van Ida Gerhardt, maar ook omdat de samenhang van taal, literatuur en landschap (waarbij dit laatste woord ook in overdrachtelijke zin kan worden opgevat) die een centraal thema van haar gedichten vormt, ook ons als neerlandici steeds opnieuw stof tot nadenken geeft.

De instelling van de Leidse leerstoel was vooral bedoeld als een voorziening ten behoeve van aanstaande predikanten en juristen. De taal die de meeste studenten thuis hadden leren spreken, was sterk gewestelijk gekleurd. De regering van de Bataafse Republiek, die voor alles een eenheidsstaat wilde zijn, was er veel aan gelegen de dialectische verscheidenheid te kanaliseren tot een beschaafde eenheidstaal, een eenheidstaal die uiteraard ook op uniforme wijze gespeld behoorde te worden. Voor het eerst in de geschiedenis werd de spelling van het Nederlands als een staatszaak beschouwd.

Niet zonder horten en stoten werd het jonge studievak opgenomen in en voortgedragen door tenminste drie van de grote cultuurstromen van de negentiende eeuw. Allereerst door de Romantiek met haar fascinatie voor het nationale verleden en de oorsprong van het volkskarakter. Dan, in

2 Het citaat is ontleend aan het tweede kwatrijn in de bundel *Kwatrijnen in opdracht*; zie Ida Gerhardt: *Verzamelde gedichten* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1985), p. 166.

navolging van wat in het buitenland, en met name in Duitsland, al eerder zijn beslag had gekregen, door de verwetenschappelijking van de studie van de nationale taal- en letterkunde, in wedijver met die van de klassieke letteren. En tenslotte, en in samenhang daarmee, zette ook de professionalisering van de vakbeoefening door, een zeer gecompliceerd proces, dat resulteerde in de verschijning van een bijzondere species van het genus literator, de neerlandicus. De Wet op het Hoger Onderwijs van 1877, die voorzag in de instelling van een afzonderlijk doctoraat in de Nederlandse letteren, betekende een doorbraak. Volgens W.J.A. Jonckbloet die in ditzelfde jaar 1877 hier in Leiden, naast de taalkundige Matthias de Vries, de Nederlandse letterkunde ging doceren, was ‘het Nederlandsch’ (let wel: hij zegt niet: de studie van het Nederlands) hiermee ‘mondig verklaard, nu het begiftigd is met een eigen Doctoraat’.

Zo bestond er, in ieder geval vanaf 1877, en althans hier in Nederland, een universitaire hoofdvakstudie in de neerlandistiek. Of de studenten en de afgestudeerden in dit vak zich ook van meet af aan neerlandici hebben genoemd, is de vraag. Evenmin is duidelijk sinds wanneer er gesproken kan worden van het bestaan van een professie, genaamd ‘de neerlandistiek’, een gemeenschap van vakgenoten met eigen tradities, normen en gebruiken.

Een ding is zeker: een beroep ‘neerlandicus’ heeft nooit bestaan. Verreweg de meeste afgestudeerden werden leraar. Aan de universiteit hadden zij - het Academisch Statuut schreef het voor - behalve met de Nederlandse taal- en letterkunde (waarbij traditioneel een sterk accent op de oudere perioden werd gelegd), ook kennis gemaakt met het Gotisch, met de Germaanse en met de vergelijkende Indogermaanse taalwetenschap en zelfs met de beginselen van het Sanskrit. In de dagelijkse praktijk van het leraarschap kwam al deze geleerdheid natuurlijk nauwelijks van pas. Als leraar Nederlands stond de universitair opgeleide neerlandicus voor een veelheid van taken, waarvoor hij tijdens zijn studie maar zeer ten dele was toegerust.

De opvattingen over wat hij moest onderwijzen en hoe hij dat moest doen zijn in de loop van de laatste eeuw voortdurend veranderd, waarbij de opeenvolgende didactische paradigma's niet alleen de ontwikkelingen in de wetenschap op afstand volgen, maar vooral ook de evolutie van

culturele en maatschappelijke ontwikkelingen reflecteren.[3] Ook de didactiek van de moedertaal blijkt aanleiding te geven tot een discussie zonder eind, waarin in de loop van de tijd vrijwel alle denkbare posities zijn verdedigd. Wat mij daarbij opvalt is, dat bij alle verschillen van mening de organische samenhang tussen de verschillende onderdelen van het vak Nederlands zoals dat op de middelbare school wordt gegeven, vrijwel nooit ter discussie wordt gesteld. Zowel de theoretici als de mensen van de praktijk zijn blijkbaar, of waren dat althans tot voor kort, impliciet van mening dat er zoveel verband bestaat tussen taalbeschouwing, scholing in goed taalgebruik en letterkunde-onderwijs dat deze drieeenheid in één schoolvak thuishoort en in beginsel aan één leraar moet worden toevertrouwd.

Intussen verdient deze stelling natuurlijk een solidere onderbouwing. De kwestie van de samenhang tussen de onderdelen van het vak is namelijk niet alleen voor de school van belang, maar zeker ook voor de studie-Nederlands aan de universiteit. Het behoeft nauwelijks betoog dat de traditionele onderdelen van de neerlandistiek de laatste tientallen jaren steeds verder uiteen zijn gedreven, als sterrenstelsels in een uitdijend heelal. De Nederlandse taalkunde is ver doorgeschoten in de richting van de linguïstiek. De letterkunde is in het verleden herhaaldelijk vreemdgegaan met de theoretische literatuurwetenschap. De taalbeheersing leek zich soms in de richting van een sociale wetenschap te gaan ontwikkelen. In het algemeen zijn de ontwikkelingen in al deze vakken de laatste jaren stormachtig snel gegaan. Een proliferatie van nieuwe specialismen heeft zich een plaats in het studieprogramma weten te bevechten.[4]

Veel van deze ontwikkelingen worden bepaald door een autonome dynamiek, en het is een illusie dat men daarop invloed zou kunnen

3 Zie P.H.M. van de Ven: *Moedertaalonderwijs. Interpretaties in retoriek en praktijk, heden en verleden, binnen- en buitenland* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996; diss. Utrecht).

4 Zie W.P. Gerritsen: *C.G.N. de Vooys en de explosie van de neerlandistiek*. Lezing tijdens de alumnidag van de Vakgroep Nederlands aan de Universiteit Utrecht op 7 oktober 1995. (Utrecht: Vakgroep Nederlands 1995; Adam Simons-reeks, nr. 1).

uitoefenen. Alle takken van wetenschap zijn, niettegenstaande hun onderlinge samenhang, ‘unmittelbar zu Gott’. Wij kunnen ons slechts verheugen over de vitaliteit en de productiviteit die ons vak de laatste decenniën kenmerken. Maar als het gaat om een studieprogramma houdt deze fragmentatie en verbijzondering naar mijn mening ook een aanzienlijk risico in, het risico namelijk dat de samenhang tussen de basisonderdelen van de neerlandistiek uit het zicht raakt. Waarom is die samenhang dan zo noodzakelijk, ja in mijn ogen zelfs essentieel?[5]

Aan het wetenschappelijk onderzoek valt de noodzaak van interdisciplinaire samenhang en samenwerking moeilijk te demonstreren. Veel taalkundigen werken bij hun onderzoek nooit met literaire teksten, velen van hen - maar beslist niet allemaal! - zijn als onderzoeker niet of nauwelijks geïnteresseerd in wat er op talig gebied in een gedicht of een prozawerk aan de hand is. Omgekeerd kijken letterkundigen vaak vol onbegrip en desinteresse naar de geformaliseerde observaties waarop hun taalkundige collega's zo verzot zijn. Onder letterkundigen wordt, zo is mijn indruk, soms met een zeker dédain gedacht over het uit de derde geldstroom gefinancierde werk van de taalbeheersers. Moet hieruit nu de conclusie worden getrokken dat een scheiding van tafel en bed dan maar de beste oplossing is? Moeten wij ons erop voorbereiden dat studenten in de toekomst óf taalkunde óf letterkunde óf taalbeheersing zullen studeren, en bijgevolg van de niet-gekozen onderdelen van wat nu nog ‘neerlandistiek’ heet geen basiskennis zullen bezitten en zelfs geen benul zullen hebben?

Naar mijn overtuiging zou dit een heilloze ontwikkeling zijn. Ik meen dat een neerlandicus zich tijdens zijn of haar opleiding, vóórdat er sprake kan zijn van een specialisatie, in welke richting dan ook, een grondige basiskennis eigen moet maken van de drie hoofdonderdelen van het vak. Deze disciplinaire drieëenheid van de neerlandistiek vindt haar motivering voor alles in de rol die de neerlandicus in de samenleving dient te vervullen. Zonder precies te weten wat een neerlandicus eigenlijk is,

5 Zie ook M.C. van den Toorn: *De eenheid van de neerlandistiek* ([Nijmegen]: Uitgeverij Vantilt, 1997).

koesteren de burgers van dit land bepaalde verwachtingen omtrent iemand die Nederlands heeft gestudeerd. Men verwacht voor alles dat hij of zij weet wat 'goed Nederlands' is. De neerlandicus wordt beschouwd als een wandelend woordenboek, annex het nieuwe Groene Boekje. Maar daar blijft het niet bij. Hij - ik laat het 'en zij' nu verder als vanzelfsprekend achterwege - moet ook antwoord kunnen geven op vragen over allerlei taalkwesties, zelfs over etymologie en dialecten. Vervolgens gaat men ervan uit dat een neerlandicus - daar heeft hij immers voor geleerd - in staat is het Nederlands mondeling en in geschrifte in elke voorkomende situatie correct en met elegantie te gebruiken. En tenslotte gaat hij door voor iemand die verstand heeft van literatuur, die op literair gebied een goede smaak heeft, die belezen is, zowel in de klassieken als in de moderne letteren (die *Het bureau* tot en met het laatst-verschenen deel heeft gelezen), die weet wat er in ruimer verband in de cultuur omgaat, en die zijn oordelen en adviezen op een voor de leek begrijpelijke wijze kan toelichten.[6]

Nu kan men zich uiteraard afvragen in hoeverre de neerlandici die thans worden opgeleid aan dit verwachtingspatroon beantwoorden. Aan een uitspraak hieromtrent zal ik mij niet wagen, maar wel durf ik te stellen dat de maatschappij blijkbaar niet al te ontevreden is over de capaciteiten van de huidige generaties neerlandici. Ik meen dat te mogen afleiden uit de situatie van deze neerlandici op de arbeidsmarkt. In het recente verleden hebben zowel de Leidse neerlandici als hun Utrechtse collega's een enquête gehouden onder hun oud-studenten. Het Leidse onderzoek resulteerde in het rapport *Nut en nadeel van de neerlandicus, een onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van Leidse neerlandici (1945-1992)* uit 1993; het rapport *Utrechtse neerlandici aan het werk* dateert van april 1997.[7]

6 In deze alinea herneem ik enkele formuleringen die ik eerder heb gebruikt in mijn boekje *C.G.N. de Vooys en de explosie van de neerlandistiek* (zie noot 4), p. 23.

7 Nathalie Groneschild en Korrie Korevaart: *Nut en nadeel van de neerlandicus. Een onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van Leidse neerlandici (1945-1992)* (Leiden: Vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde, 1993). Het rapport *Utrechtse neerlandici aan het werk* (Utrecht: Faculteit der Letteren/Vakgroep Nederlands, 1997) is samengesteld door S. Franken, A.T. de Jager, K.E. van Kammen en L.A. van de Zande.

De Leidse bevindingen hebben betrekking op gegevens omtrent 760 personen, afgestudeerd in de periode 1945 tot 1992. De Utrechtse peilingen geven een beeld van de arbeidsmarktpositie van een drietal jaargangen afgestudeerden (1990, 1991, 1992) zoals die ongeveer één jaar, en ongeveer vijf jaar, na het moment van het afstuderen was. De uitkomsten van de twee rapporten blijken elkaar te bevestigen, maar ten dele ook aan te vullen. Ik beperk mij hier tot enkele interessante conclusies.

Met de werkloosheid van afgestudeerde neerlandici blijkt het mee te vallen. Volgens de normen die het CBS hanteert geldt op dit moment 4,8% van de afgestudeerde neerlandici als werkzoekend; het gemiddelde van afgestudeerden in de sector taal en cultuur ligt hoger: 8,5%. Aan het Utrechtse rapport ontleen ik het verheugende gegeven dat ‘in ieder geval 83% van de afgestudeerden die aan het werk wilden, binnen een jaar werk hebben gevonden’; slechts 6% van hen zijn langer dan twaalf maanden onvrijwillig werkloos geweest. Eén jaar na het afstuderen heeft 41% van de ondervraagden een baan in het onderwijs of als onderzoeker, 14% in de sectoren voorlichting, *public relations* en reclame, 13% in de journalistiek, 9% in de sector dienstverlening, 6% in de uitgeverij. Vijf jaar na het afstuderen blijkt éénderde van de respondenten werkzaam in het onderwijs; tweederde heeft een plaats gevonden in de dienstverlening zonder winstoogmerk, bij de overheid of semi-overheid of bij uitgeverijen, in de journalistiek, enzovoort.

Wat mag hieruit worden geconcludeerd aangaande de maatschappelijke rol van de neerlandicus? Ik meen dat wij veilig mogen zeggen dat de studie in haar huidige opzet, die zowel taalkunde als letterkunde als taalbeheersing omvat, maatschappelijk bruikbare academici oplevert, die op allerlei plaatsen in de maatschappij, binnen en buiten het onderwijs, inzetbaar zijn. Wat zij gemeen hebben, deze afgestudeerde neerlandici, is dat zij geleerd hebben hun brood te verdienen met taal. Hun brede inzetbaarheid is naar het mij voorkomt voor een belangrijk deel te danken aan hun universitaire scholing in analytisch denken, in helder formuleren, in cultureel inzicht. Daardoor zijn zij in staat hun moedertaal te beschouwen als formeel systeem, maar ook als sociaal verschijnsel en als historisch veranderlijk fenomeen. Daardoor weten zij zich met de nodige wendbaarheid en gevoel

voor nuance te bewegen in het taalverkeer. Daardoor zijn zij vertrouwd met de bijzondere vorm van taalgebruik die literatuur heet, hebben zij een basis van belezenheid opgebouwd en hebben zij ervaring opgedaan met verschillende benaderingswijzen van literaire kunst, zowel van hun eigen tijd als uit het verleden. De kwaliteit van hun kennis en hun kunnen is evenzeer te danken aan de breedte als aan de diepte van de opleiding. Ik meen dat wij aan het relatieve succes van onze afgestudeerden op de arbeidsmarkt een sterk argument mogen ontlenen om de traditionele drieëenheid van de neerlandistiek - taalkunde, letterkunde, taalbeheersing - te handhaven en te versterken.

Dit klemt te meer met het oog op de toekomst. In het multiculturele Nederland van de toekomst zal de relatie tussen taal en cultuur steeds meer aandacht en zorg gaan vereisen. Neerlandici zullen hierbij een belangrijke dienstverlenende rol moeten vervullen. Hiervoor zullen zij moeten beschikken over de deskundigheid om het taalverkeer in goede banen te leiden. Daarnaast zullen zij, in tal van functies, in onderwijs, media en wetenschap, moeten optreden als de onderhoudsmonteurs van het literaire systeem. Op hun vermogen om culturele waarden over te dragen zal het aankomen.[8]

Laten wij er niet omheen draaien: de verhouding van veel Nederlanders tot hun eigen taal en cultuur is tamelijk problematisch. Maar al te vaak is er sprake van onverschilligheid, ja van liefdeloosheid - de culturele liefdeloosheid waartegen Ida Gerhardt zich in haar gedichten vaak zo heftig verzet heeft. In een samenleving die zich traditioneel weinig bekommert om de kwaliteit van het gebruik van de moedertaal, in een land waar wegwerpende of laatdunkende oordelen over de eigen cultuur al gauw doorgaan voor bewijzen van kosmopolitische eruditie of ook van Europese

8 Zie W.P. Gerritsen: ‘Wat geven wij onze literaire cultuur?’ Voordracht in de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde op 17 juli 1996 (zal verschijnen in het *Jaarboek* van de Academie). Zie ook W.P. Gerritsen: ‘De identiteit van de Nederlandse litteratuur’, in: C.S. Dik en G.W. Muller (red.), *Het hemd is nader dan de rok. Zes voordrachten over het eigene van de Nederlandse cultuur*, (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1992; Publikaties van de Commissie Geesteswetenschappen [van de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen], nr. 1), p. 28-46.

gezindheid, hebben neerlandici de taak om telkens maar weer uit te leggen dat het déze taal is, en déze cultuur, die ons maken tot wat wij zijn.

Ik ben mij ervan bewust dat mijn betoog de indruk van een zekere zelfvoldaanheid zou kunnen wekken. Laat ik hier daarom meteen aan toevoegen dat er naar mijn mening tenminste twee punten zijn waarop wij neerlandici tot nog toe ernstig tekort zijn geschoten. Ik vind dat wij bij ons onderwijs de onderlinge samenhang van de onderdelen van de neerlandistiek veel inzichtelijker moeten maken dan, zo is mijn indruk, thans meestal gebeurt. En even belangrijk: wij zouden ook de buitenwereld duidelijker moeten maken wat wij als onze professie beschouwen, waar wij ons als neerlandici mee bezighouden, en wat wij als onze taken en verantwoordelijkheden zien.

Het symposium dat vandaag aan de geschiedenis van ons vak wordt gewijd, begroet ik dan ook als een belangrijke stap in de goede richting. Reflectie over het vak en zijn toekomst blijft een ééndimensionale aangelegenheid als wij ons niet steeds opnieuw rekenschap geven van de tradities die ons denken en handelen mede bepalen. In een van haar *Kwatrijnen in opdracht* [XVIII] formuleert Ida Gerhardt een bitter verwijt: het huidige geslacht heeft

> De erfenis der meesters slecht beheerd

Laat dat van ons niet gezegd worden!

Kleinkinderen van Ten Kate?
Nederlandse taalkunde in de negentiende en twintigste eeuw

Jan Noordegraaf (Amsterdam)

1. Inleiding

Uit de klassieke mythologie is het verhaal bekend over de geboorte van Pallas Athene, godin van de wijsheid en beschermster van kunsten en wetenschappen. Naar de mythe wil, zou Athene geboren zijn uit het hoofd van oppergod Zeus en eensklaps in volle wapenrusting te voorschijn zijn getreden. De geboorte van de universitaire neerlandistiek is een wat langduriger proces geweest, dat veel aan de klassieken te danken heeft. Maar aan de andere kant: de neerlandistiek is niet aan één brein ontsproten. Op zaterdag 23 september 1797 inaugureerde de drieëntwintigjarige Matthijs Siegenbeek in Leiden als buitengewoon hoogleraar in de Nederduitsche welsprekendheid. Maar hij was niet de enige van wie de officiële neerlandistische activiteiten in 1797 begonnen. Aan de universiteit van Franeker was namelijk op 9 juni 1797 bij decreet vastgesteld dat de hoogleraar Grieks, Everwinus Wassenbergh (1742-1826), voortaan ook als hoogleraar in de 'Nederduitsche Taalkunde' werkzaam zou zijn. In 1797 vinden we dus in Franeker de eerste hoogleraar die officieel Nederlandse taalkunde doceerde (Noordegraaf 1995).[1]

Wassenbergh was een classicus, en het zijn classici geweest die vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw aan verschillende universiteiten colleges Nederlands gegeven hebben. We weten van diverse colleges Nederlands aan de universiteit van Harderwijk en van colleges aan de Groningse universiteit. Want niet alleen tegenwoordig wordt het

1 Wassenbergh doceerde ook Nederlandse welsprekendheid; voor een bespreking cf. Sjoer 1997.

maatschappelijk belang van de neerlandicus hoog ingeschat, ook in de achttiende eeuw werd ‘de beöefening der landstale van de grootste aangelegenheid’ geacht, zoals een van die classici eens opgemerkt heeft. Om die reden hebben zij zich, ook in Leiden, ingespannen om de studie van de moedertaal op academisch niveau erkend te krijgen. En met succes: rond 1815 werden ook aan andere universiteiten en athenea leerstoelen Nederlands ingesteld (Sjoer 1996: 9).

Er is wel gezegd dat de eerste hoogleraren Nederlands geen professionals zijn geweest. Dat klopt. Ze waren oorspronkelijk theoloog of jurist van beroep. Siegenbeek bijvoorbeeld is dominee in Dokkum geweest. Maar met de benoeming van Wassenbergh zien we een echte taalkundige aantreden. Als graecus behoorde Wassenbergh namelijk tot een school die in de achttiende eeuw tot ver buiten de landsgrenzen bekend is geweest, de zogenoemde Schola Hemsterhusiana, genoemd naar Tiberius Hemsterhuis (1685-1766), hoogleraar Grieks te Franeker, later in Leiden. Die school van klassieke filologen had interessante ideeën op taalkundig gebied. De Hemsterhusianen beoefenden de etymologie volgens een strikt systeem van regels, dat gebaseerd, was op de vormkant van de taal. Met behulp daarvan werden langs empirisch-inductieve weg taalkundige reconstructies van het Grieks gemaakt (cf. Noordegraaf 1996a).

Al jong was Hemsterhuis hoogleraar aan het Athenaeum in Amsterdam, en in datzelfde Amsterdam trof hij de bij neerlandici welbekende Lambert Ten Kate (1674-1731). Volgens sommigen heeft er zelfs zoiets als een vroeg-achttiende-eeuwse Amsterdamse linguïstenkring bestaan, waar Hemsterhuis, Ten Kate en anderen discussieerden over taalkundige zaken. In de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde neemt de veelgeprezen Ten Kate een onomstreden positie in. Ten Kate was een autodidact, een welgesteld rentenier en een onafhankelijk privé-onderzoeker. Zijn omvangrijke *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723 is een belangrijk historisch-taalkundig werk, waarin Ten Kate oudere stadia van verschillende Germaanse talen onderling vergeleek en volgens velen op een wetenschappelijke manier de etymologie, het verhevene deel, bestudeerde. ‘Wetenschappelijk’ wil zeggen: beïnvloed door denkers als Newton ging hij systematisch en empirisch te werk, zocht langs inductieve weg naar vaste regels die geen

uitzonderingen kenden, terwijl hij zich daarbij alleen baseerde op wat hij als taalkundige feiten zag. Zijn reputatie berust mede op de methode die hij volgde. In bepaalde opzichten komt zijn benadering overeen met die van Hemsterhuis. Er zijn ook *studiosi* geweest die de methode van Hemsterhuis hebben toegepast op het Nederlands, maar veel effect hebben die pogingen niet gehad (Noordegraaf 1996b: 37-39).

Een volledig overzicht van de Nederlandse taalkunde vanaf Siegenbeek tot heden zal ik mede gezien het mij toegemeten bestek hier niet bieden. Liever wil ik aan de hand van een paar voorbeelden bekijken in hoeverre de bij ten Kate ingezette benadering voortzetting vindt in de Nederlandse taalkunde. Ik gebruik daarbij een driefasenmodel. Het historische standaardbeeld lijkt me ongeveer dit: omstreeks 1816 begint de historisch-vergelijkende grammatica, de voor velen echt wetenschappelijke taalstudie; voor die tijd was er zoiets als traditionele en normatieve grammatica. In 1916, met Ferdinand de Saussure, begint het structuralisme in de taalkunde. En in Nederland... begint alles tientallen jaren later.

Hoe ongenuanceerd en onvolledig dit schema ook is (de generatieve grammatica ontbreekt bijvoorbeeld geheel), ik kan het goed gebruiken. Om de genius loci te plezieren heb ik er namelijk voor gekozen om iets van die twee eeuwen officiële neerlandistiek zichtbaar te maken aan de hand van het werk van drie Leidse hoogleraren, te weten Matthijs Siegenbeek (1774-1854), Matthias de Vries (1820-1892) en C.F.P. Stutterheim (1903-1991). Mijn ijkpunten zijn dus het begin van de Leidse neerlandistiek rond 1800, de introductie van de historische taalkunde omstreeks 1850, en het doorwerken van het structuralisme in de neerlandistiek rond 1950.

2. Taalvergelijking en taaltypologie bij Matthijs Siegenbeek

Op 23 september 1847 werd er in Leiden vijftig jaar neerlandistiek herdacht. Op die dag namelijk vierde Siegenbeek zijn vijftigjarig jubileum als hoogleraar. Deze ‘dicteermachine’ (L.J. Rogier), deze ‘ijdele en babbelzieke bejaarde’ ging ‘na 50-jarige dienst (die zoo niet honos en honores, dan toch honoraria gaf) een lofrede houden op zichzelve in

't Latijn!', noteerde een tijdgenoot spottend (Noordegraaf 1985: 220). Wat er ook van die kwalificaties waar mogen zijn, in ieder geval is het zo dat er in de periode 1797-1847 op taalkundig gebied veel veranderd was: de historisch-vergelijkende taalwetenschap was opgekomen, waaraan namen als die van Jacob Grimm (1785-1863) en Franz Bopp (1791-1867) verbonden zijn. In die jaren doceerde Siegenbeek taalbeheersing en normatieve taalkunde; hij is dat blijven doen, en de meesten van zijn collega's deden dat ook: daarvoor waren ze tenslotte aangesteld.[2] In Siegenbeeks werk is er maar weinig te vinden dat erop wijst dat hij het 'zoo rijk en veelbelovend veld der vergelijkende taalkunde opzettelijk heeft bearbeid', zegt een van zijn herdenkers (Muller 1855: 110). Toch vinden we in een paar stukken van Siegenbeek taalvergelijkende observaties. Aan de hand van opmerkingen die Siegenbeek maakt in verhandelingen resp. uit 1810 en 1814 laat ik een stukje zien van Siegenbeeks manier van taalvergelijken in die jaren.[3]

Een eerste maatstaf, die Siegenbeek gebruikt bij het vergelijken van talen is wat ik maar noemen zal een *fonotactisch* criterium (cf. Hüllen 1993: 395-398). Dat heeft met klanken te maken, en wel met de wijze waarop volgorde van de klanken de structuur van woorden bepaalt en de indruk die dat maakt op het gehoor. In dit verband onderscheidt Siegenbeek twee hoofdsoorten van talen. Allereerst zijn er talen waarin de klinkers, vooral de 'zachte en liefelijke', de overhand hebben. Die talen strelen het oor door een aangename en harmonieuze opeenvolging van klanken; ze

2 Een uitzondering maak ik voor B.H. Lulofs (1787-1849), de jurist die in 1815 te Groningen benoemd was tot hoogleraar Nederlandse taal en welsprekendheid. 'De beste taalkundigen, die wij nu nog hebben zullen zijn [J.H.] Halbertsma [1789-1869] Predikant te Deventer en Lulofs, Professor te Groningen', zo schreef H.W. Tydeman (1778-1863) eind december 1830 aan Jacob Grimm. En in 1878 noteerde de toenmalige Groningse gymnasiumleraar Jan te Winkel (1847-1927) dat Lulofs 'de beste der Neerlandici' was van de eerste helft van de negentiende eeuw; hij was nagenoeg de enige die zich had beziggehouden met 'de uitkomsten der Hoogduitsche taalstudie, die hier te lande vóór het midden dezer eeuw nog te weinig bekend waren' (*Noord en Zuid*, 1, p. 271).

3 Siegenbeek hanteert meer criteria dan hier aan de orde kunnen komen. Mijn hierna volgende opmerkingen hebben daarom alleen het karakter van een sondering op bepaalde punten.

hebben iets ‘smeltends, teeders’, maar ook iets ‘verwijfds’ (Siegenbeek 1814: 101). Een van die talen is - uiteraard - het Frans.

Ten tweede zijn er talen die gekenmerkt worden door clusters van ‘zware en harde medeklinkers’ (1814: 101) zonder dat die in voldoende mate worden afgewisseld door ‘vloeijende klinkers’. Die talen kwetsen het oor door een ‘onaangename ruwheid’; ze hebben de zwaarmoedige en logge gang van ‘den onbeschaafden landbewoner’ (1814: 102). Siegenbeek doelt hier onder meer op het Duits (cf. Hagen 1989: 110).

Het Nederlands neigt enigszins naar het tweede type, maar bevindt zich gelukkig in het juiste midden en ‘beweegt zich, als 't ware, met de waardigheid, den beschaafden en aanzienlijken man van middelbaren leeftijd passende’ (1814: 102). De Nederlanders immers voegen op de juiste plaatsen klinkers en medeklinkers in, zodat een rustige afwisseling ontstaat. Vergelijk bijvoorbeeld het Duitse *Fremdling* met het Nederlandse *vreemdeling*. Hier is ‘de zachtere *e*’ tussengevoegd ‘om daardoor den overgang van de ene lettergreep tot de andere gemakkelijk te maken’, en dat geeft aan tong en oor ‘een aangename verpoozing’ (1810: 141). Merk op dat fonotactische criteria in de loop van de negentiende eeuw verdwijnen uit het serieuze taalkundige discours. Maar als ‘gesunkenes Kulturgut’ duiken ze nog altijd op in opinies die leken gewoon zijn over taal ten beste te geven (cf. Hüllen 1996: 327). Men herinnere zich het scherpe oordeel dat Carry van Bruggen (1881-1932) in haar ‘taalboek’ *Hedendaagsch Fetischisme* (1925) over dit soort ‘bakerpraatjes’ geeft.

Een tweede, hier interessanter indelingscriterium dat Siegenbeek gebruikt, is een *syntactisch-morfologisch* criterium, dat te maken heeft met woordvolgorde. Allereerst signaleert Siegenbeek dat er een tegenstelling bestaat tussen de klassieke talen, Grieks en Latijn, enerzijds, en de ‘nieuwere talen’, de ‘beschaafde hedendaagsche talen’ anderzijds (1810: 159). In die eerste groep is dankzij de verbuiging de woordvolgorde nagenoeg vrij; bij de gedeflecteerde moderne talen is die vrijheid veel beperkter,[4] maar er zijn interessante gradaties. In het Frans ligt de

4 In onze taal is ‘gelijk in de meeste hedendaagsche talen, eene meerdere vastheid en onveranderlijkheid in de schikking der woorden der woorden (...) ingevoerd, dan wij in de Grieksche of Latijnsche taal zien plaats grijpen’ (1810: 156).

woordvolgorde nagenoeg vast, aangezien die taal zich strikt houdt aan ‘de natuurlijke opeenvolging der woorden’ (1810: 157). ‘Natuurlijke opeenvolging’ betekent: analoog aan de volgorde van het denken - eerst het subject, dan het werkwoord, en vervolgens de rest van de zin. De SVO-volgorde dus fungeert als de kapstok waaraan Siegenbeek zijn betoog ophangt.

Net zoals de meeste andere hedendaagse talen kenmerkt het Nederlands zich door een gebrekkige verbuiging en vervoeging en ziet zich genoodzaakt ‘telkens met een' grooten trein van kleine onbeduidende woorden en van hulpwoorden mede te slepen’ (1810: 159). Toch heeft onze taal nog wat van die vrije volgorde behouden - er zijn nog enkele naamvallen over - en het Nederlands kan zo het Grieks en Latijn nog volgen in vele van de ‘omzettingen’ die in die talen mogelijk zijn. Er is dus in het Nederlands veel vrijheid van woordvolgorde, meer dan in het Frans bijvoorbeeld. Ook de aanwezigheid van het lidwoord in het Nederlands wordt als een pluspunt gezien: het bevordert de duidelijkheid; hierin is onze taal superieur aan andere talen (‘gewigtig voordeel’, 1810: 150-151, 155).

Het valt op dat de hoeveelheid talen die Siegenbeek in de beschouwing betrekt, vrij beperkt is (cf. Nowak 1994: 9); het corpus in de *Aenleiding* van Ten Kate is veel groter. Terwijl Ten Kate vooral focust op de morfologie van het werkwoord, is Siegenbeeks criterium de volgorde van het denken, die in de befaamde *Encyclopédie* ook wel de ‘ordre analytique’ wordt genoemd; een niet-talige parameter dus. In de achttiende-eeuwse Franse taaltypologie werden de talen die ‘l'ordre naturel’ volgden, ‘analogues’ genoemd; talen met vrije woordorde heetten er ‘transpositives’ (vergelijk Siegenbeeks ‘omzettingen’). Een term als ‘natuurlijke volgorde’ wijst erop dat Siegenbeeks zijn indeling ontleend heeft, direct of indirect, aan (een notationele variant van) deze typologie die door de rationalistische grammatici was bedacht om aan een historische vraagstelling te ontkomen. De variaties op de universele taalstructuur zijn telkens uitingen van een andere taalgeest, en niet het gevolg van historische ontwikkelingen, zo meenden zij.[5] Siegenbeek geeft

5 In die zin zou de taaltypologie gezien kunnen worden als een tegenwicht tegen de in achttiende eeuw opkomende opvattingen over historische taalverwantschap (Noordegraaf 1985: 97-98; cf. echter Nowak 1994: 6). Over de ontwikkeling van de taaltypologie in de achttiende en begin negentiende eeuw kan men een en ander vinden in het tweede hoofdstuk van Noordegraaf 1985, met name 80-114. Voor aanvullingen en correcties cf. Nowak 1994.

een achrone vergelijking op structurele, en niet op historische basis: het Latijn bijvoorbeeld behoort in deze optiek tot een andere klasse dan het Frans.

Op het gebied van de taaltypologie is Siegenbeek geen achterloper. Zijn syntactisch-morfologisch criterium voert tot ongeveer eenzelfde indeling die we enkele jaren later, in 1818, bij de Duitse geleerde August Wilhelm von Schlegel (1767-1845) aantreffen, namelijk die in 'analytische' en 'synthetische' talen. Siegenbeek (1814: 95) heeft het dan wel over een 'weinig bearbeidde stoffe' en over de 'nieuwheid des onderwerps', maar feit is dat het een materie is die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in allerlei geschriften uitvoerig aan de orde is gesteld. Als men Siegenbeeks ideeën vergelijkt met de taaltypologie uit de achttiende en begin negentiende eeuw blijkt dat hij weinig nieuws brengt.[6]

Wat even opvalt, is dat Siegenbeek zijn uiteenzettingen doorspekt met waardeoordelen, maar dat hoeft niet echt verontrustend te zijn. De beroemd geworden 'Third Annual Discourse' uit 1786 van Sir William Jones (1746-1794), *On the Hindus*, waarin deze de aandacht vestigt op het Sanskriet en dat veelal als opmaat wordt beschouwd tot de 'nieuwe' taalwetenschap, wordt eveneens gepresenteerd in termen van 'kwaliteit' ('wonderful structure', 'more perfect', 'more copious', 'more exquisitely refined') en minder in termen van afstamming en helemaal niet in termen van chronologie van taalvormen (Swiggers 1997: 224-226). Wanneer Siegenbeek talen vergelijkt, is daar een waardeoordeel mee verbonden; bij hem zijn de klassieke talen - hij kende geen Sanskriet - de maat waarmee gemeten wordt. Dat duidt dan ook het evaluatieve kader aan waarin hij bezig is: hij wil de aandacht vestigen op de 'voortreffelijkheid

6 In het werk van Schot Hugh Blair (1718-1800), *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1783) staan de meeste van deze observaties al samengevat. Siegenbeek was vertrouwd met de Nederlandse vertaling ervan, de *Lessen over de Redekunst en fraaie Wetenschappen* (1788-1790). Cf. Noordegraaf 1985: 242, 243.

der Nederduitsche taal' (1810) en die voortreffelijkheid was natuurlijk diep geworteld in het Nederlandse volkskarakter (1814). Anders gezegd: Siegenbeeks taalvergelijking had ten doel de voortreffelijkheid van het Nederlands te laten uitkomen, 'highlighting contrasts, for example' (Nowak 1994: 9), om zo te laten zien dat de Nederlanders best welsprekend konden zijn. Geen autonome taalkunde dus, maar 'taalvergelijking' in dienst van de welsprekendheid. De emancipatie van de Nederlandse taalkunde zou zich pas decennia later voltrekken.

3. Van taalbeheersing naar taalwetenschap: Matthias de Vries

> *A classicist of origin, he has striven after making Netherlandics the equal of classical philology both in authority and methods*
>
> C.B. van Haeringen (1954: 10)

Was Siegenbeek benoemd op instigatie van een invloedrijke bevriende Leidse classicus (cf. Sjoer 1996: 1-2), in Matthias de Vries vinden we een classicus die zich op eigen initiatief heeft omgeschoold tot neerlandicus. In 1838 - hij was toen achttien jaar oud - was De Vries klassieke letteren gaan studeren in Leiden. Hij trof daar hoogleraren die zich graag beschouwden als voortzetters van de traditie van de grote achttiende-eeuwse Leidse filologen. Na vijf jaar studie promoveerde De Vries op een in het Latijn geschreven proefschrift over de Griekse geschiedschrijver Polybius. De stellingen bij zijn dissertatie wijzen erop dat hij zich ook met andere onderwerpen dan de klassieke talen had beziggehouden: één stelling gaat over Jacob van Maerlant en drie taalkundige stellingen gaan over de etymologie en over Sanskriet als grondslag voor etymologische onderzoekingen. Dat is opvallend, want in het algemeen wordt gezegd dat de classici zich nogal kritisch opgesteld hebben tegenover de opkomende

historische taalkunde.[7]

Ook in 1843 - hij was toen drieëntwintig - publiceerde De Vries een editie van de *Warenar*. Die uitgave was ontstaan als reactie op een prijsvraag, in 1841 uitgeschreven door de Faculteit der Letteren te Leiden. Op aansporing van Siegenbeek werkte De Vries zijn inzending om - die was, zoals toen gebruikelijk, in het Latijn gesteld - tot een uitgave met uitvoerig commentaar.

Wat betreft het editeren van oudere Nederlandse teksten kon De Vries zijn hart ophalen in de *Vereeniging tot bevordering der oude Nederlandsche letterkunde*, die de beoefening van de vaderlandse letterkunde wilde bevorderen door de gezamenlijke uitgave van handschriften 'uit den vroegsten tijd onzer letterkunde tot het midden der 16e eeuw'. De oprichtingsvergadering vond in oktober 1843 plaats, ten huize van De Vries (Gerritsen 1991: 176). Duitse coryfeeën zoals Franz Bopp en Jacob Grimm tekenden in op de uitgaven van de vereniging. Tekstedities maakten de roem uit van de Nederlandse klassieke filologie. Het is dus niet zo opmerkelijk dat de classicus De Vries, die duidelijke belangstelling koesterde voor de oudere fasen van zijn moedertaal, begon aan uitgaven van oudere Nederlandse teksten. Hij paste de beproefde methoden van de klassieke filologie toe op teksten uit een ander taalgebied.

Maar hoe zit het nu met De Vries' taalkundige interesse? Hij had ook diverse taalkundige stellingen aan zijn proefschrift toegevoegd. Wat biedt de *Warenar*-editie, een boek met een uitvoerig commentaar, in dit opzicht? Immers, het was niet zozeer de bedoeling een toelichting op de tekst zelf te geven, maar 'om datgene wat de *Warenar* voor de kennis onzer taal oplevert, in een behoorlijk licht te stellen en aan de wetenschap dienstbaar te maken' (De Vries 1843: xli). Er is wel enige grond voor het kritische geluid dat Johan Huizinga (1872-1945) liet horen. In de taalkundige aantekeningen van De Vries wordt namelijk meer op klankovereenkomsten gelet dan op historische verbanden (Quack 1990: 263). 'In zijn

7 Nog in 1874 liet de befaamde Leidse classicus C.G. Cobet zich in het tijdschrift *Mnemosyne* spottend uit over de 'nova Etymologiarum ars' zoals bedreven door de 'homines comparativi'.

eerste geschriften', zo zegt Huizinga dan ook over De Vries, 'was van systematische taalwetenschap nog weinig te bespeuren'. En Huizinga kon het weten, want hij was een geschoold neerlandicus, al is zijn taalkundige dissertatie dan ook wegens al te speculatieve elementen door zijn Groningse promotor naar de prullenmand verwezen.

Wie de aantekeningen op de Warenar doorneemt, komt er veel ouder secundair werk tegen. Ten Kate, Grimm, en niet te vergeten de door De Vries zo royaal bewonderde dichterlijke polyhistor Willem Bilderdijk (1756-1831). Echt etymologiseren acht De Vries veelal buiten zijn bestek te vallen; hij beperkt zich tot verklaren van woorden en uitdrukkingen. Soms mijmert de jeugdige classicus even weg over een wortel in het Nederlands die hij dan probleemloos in verband brengt met een wortel bij Homerus (1843: 95-96). Dat doet de enigszins geoefende lezer direct denken aan de berucht geworden, door sommige volgelingen van Hemsterhuis gepraktiseerde analyse van taalkundige wortels (cf. Noordegraaf 1996b: 38).

In de jaren 1842-1846 stond De Vries in contact met de latere hoogleraar Nederlands in Utrecht, de classicus W.G. Brill (1811-1896). De Vries leverde commentaar op de *Hollandsche Spraakleer* die Brill aan het schrijven was, een historisch verantwoorde grammatica van het Nederlands. Op die manier kwam hij in aanraking met de producten van de Duitse historische taalkunde. Bovendien, in september 1846 bezocht hij een congres in Frankfurt waar hij zijn vereerde leidsman ontmoette, de taalkundige en sprookjesverzamelaar Jacob Grimm, die het congres overigens geweldig uit de hand liet lopen. De Vries hield er een lezing, in het Nederlands. Bij het diner werd op de plaats van De Vries geen eten gebracht, vertelt een ooggetuige, J.H. Halbertsma (1789-1869). Tot vergoeding had De Vries zoveel champagne gedronken, 'dat hij dronken door de feestvierende Duitschers zwierde, gesticuleerende met de handen en in pathetisch gesnater de geheele wereld als een orator aansprekende' (Karsten 1949: 56).

Op basis van zijn neerlandistische activiteiten in de jaren veertig had De Vries voldoende reputatie verworven om in 1849 benoemd te kunnen worden op de Groningse leerstoel Nederlands als opvolger van B.H. Lulofs. De titel van zijn Bilderdijkiaans getoonzette rede was: *De heer-*

schappij over de taal, het beginsel der welsprekendheid. De Vries gaf daarmee te kennen dat hij besefte naar Groningen beroepen te zijn om als 'leeraar der welsprekendheid op te treden' (1850: x, 5). Welsprekendheid wordt in deze rede gezien 'als een volmaakt *gebruik* van het spraakvermogen', 'als eene *kunst*' (1850: x; curs. toegevoegd). De basis van de welsprekendheid is gelegen in grondige taalkennis, stelt De Vries. Siegenbeek en de zijnen hebben hier, dunkt me, niet anders over gedacht, maar toch verdient die uitspraak nadere aandacht.

In zijn Groningse rede onderscheidt De Vries de 'taalkenner' van de 'meester der taal' (1850: 13). Voor beiden geldt als eis dat ze grondig vertrouwd moeten zijn met de taal, en dat betekent: volledige kennis van woorden en woordvormen, van de betekenissen, van de wetten die de aard van de taal bepalen etc. (1850: 12). Dat alles is het gebied van de wetenschap en deze kennis kan door onderzoek en studie worden verkregen; maar wanneer de heerschappij over de taal aan de orde komt, gaat men over van het gebied van de 'wetenschap' naar dat van de 'kunst'; op dat laatste terrein mag men, moet men zelfs, normatief zijn: het is de plicht om de taal zuiverder aan het nageslacht over te leveren (1850: 15). Er is dus onderscheid tussen 'theoretische wetenschap' en 'praktische oefening' (1850: 25),[8] tussen taalkunde en taalbeheersing.[9]

Aan het slot van zijn betoog last De Vries nog een korte beschouwing in over wat hij eigenlijk het interessantste vindt, de historische taalwetenschap. Het is de opmaat voor zijn Leidse rede van een paar jaar later. 'Slaan we ten slotte nog een blik op de wetenschap, die bij de praktische oefening ten grondslag moet liggen. Het is van groot belang, zich een helder denkbeeld te vormen *van haren aard en hare strekking*' (1850: 26; curs. toegevoegd). Die aard en strekking zal hij drie jaar later in Leiden uitwerken; in Groningen beperkt hij zich tot een beknopte uiteenzetting van zijn ideaal, de historische studie der levende taal. Aan het slot van zijn

8 Het is mogelijk dat De Vries zich hier mede baseert op het klassieke onderscheid tussen *episteme* ('wetenschap') en *techne* ('techniek').

9 De term 'taalbeheersing' schijnt door Garmt Stuiveling gemunt te zijn; De Vries heeft het over 'het vermogen om de taal te beheerschen'.

rede verwijst hij - en dat lijkt me in deze context niet oninteressant - naar ‘die oude Pallasstad’, waar de geest van een ‘BOERHAVE en HEMSTERHUIS’ nog voortleeft (1850: 36). In Groningen wil hij werken naar het voorbeeld hem in Leiden gegeven. ‘Zoo doende zal ik trachten der school, waarin ik gevormd ben, niet tot oneer te verstrekken’ (1850: 37).

Naar Groningen voelde De Vries zich allereerst als taalbeheerser geroepen. De taalkunde vormt de basis van de welsprekendheid, is dienstbaar eraan. De Groningse rede ging - om tactische redenen, hij wilde niet te revolutionair overkomen (Kluyver 1929: 23) - over welsprekendheid; de Leidse ging over taalkunde. In zijn Leidse oratie van 1853 heeft De Vries het over *De Nederlandsche taalkunde* en wel *in haren aard en hare strekking*. Legt men de beide oraties naast elkaar, dan wordt duidelijk welke slag hier gemaakt wordt. In Leiden zet De Vries de welsprekendheid door zijn voorgangers gedoceerd goeddeels buiten de deur: de toenmalige taalbeheersing is slechts ‘eene oppervlakkige kennis’, oreert hij, ‘zoo geheel tot het uiterlijke beperkt’ (1853:17). Hoewel hij aan het slot van zijn rede zijn voorgangers in vriendelijke woorden toespreekt, rekent hij af met de wijze, waarop zij de neerlandistiek hebben bedreven: welsprekendheid, taalbeheersing, is geen wetenschap. Nu komt De Vries expliciet met zijn taalkundig-wetenschappelijke idealen naar voren: taalkunde is een empirische wetenschap, met een strikt inductieve aanpak, vaste wetten, en zonder gefilosofeer vooraf. Dat is een duidelijk aansluiten bij de benadering van Ten Kate.

Twee dingen moeten duidelijk zijn. Ten eerste. Met de strenge toepassing van de *Lautgesetze* zoals die in de negentiende eeuw in de mode was, dweepte De Vries juist niet. Heeft De Vries meegewerkt aan de verbetering van de historische taalkunde, vraagt zijn leerling Kluyver zich af. ‘Niet bij voorkeur’ luidt het diplomatieke antwoord (cf. Noordegraaf 1985: 389). Mijn conclusie is dan dat De Vries zich vooral programmatisch heeft aangesloten bij de methodische voorkeuren die er op dat moment in de historisch-vergelijkende taalwetenschap golden en die waren afgeleid van de positivistische canons van de natuurwetenschappen. Maar in feite is De Vries altijd een filoloog gebleven.

Ten tweede. In zijn Leidse rede *De Nederlandsche taalkunde in haren aard en hare strekking* propageert De Vries zijn ideaal van strenge wetenschap.

Hij kon zich voor die gestrengheid op Duitse taalkundige voorbeelden beroepen, op Jacob Grimm en vooral op August Schleicher (1821-1868). Maar er is nog een aanvullend perspectief. Net zoals de prestigieuze Leidse filologen in de achttiende eeuw een streng regelsysteem bepleitten bij hun etymologische reconstructies van het Grieks, zo stond De Vries eenzelfde ideaal voor ogen. Met andere woorden, de taalkundige infrastructuur, 'de geest van Hemsterhuis' (1850: 36), was er nog, zij het niet meer zo geprononceerd als vroeger; je hoefde die alleen maar wat anders in te vullen. De Leidse oratie uit 1853 is een positivistische, aan de eisen des tij ds aangepaste versie van het achttiende-eeuws empirisme van Hemsterhuis en Ten Kate.[10]

De Nederlandse taalkunde kan men zo dus zien als een dochter van de klassieke taalstudie. Op 27 juli 1853 schreef De Vries aan de vereerde Jacob Grimm dat hij naar Leiden gekomen was met het voornemen 'het zoolang verwaarloosde vak eens te Leiden te doen bloeijen, en de vaderlandsche studiën met de *klassieke* te doen gelijk stellen in rang en eere' (cf. Soeteman 1982: 40; curs. toegevoegd).

4. Een analytische geest: C.F.P. Stutterheim (1903-1991)

De eeuw Nederlandse taalkunde na De Vries is in eerste instantie gedomineerd geweest door de historische taalkunde en, in aansluiting daarop, na omstreeks 1920 door de taalgeografie. Voor informatie over de bloei van deze onderdelen van de neerlandistiek kan ik verwijzen naar een binnenkort te verschijnen artikel over '200 jaar taalkundige diversiteit' (Van Bree e.a. 1997). De daar geponeerde stelling is: pas na 1950 drong het structuralisme goed door in de neerlandistiek, dus pas tientallen jaren na het verschijnen van Ferdinand de Saussures *Cours de linguistique générale* (1916). Gelet op de uitvoerige studie van Van Bree cum suis waag ik het er hier maar op om de sprong te maken van de Leidse oratie

10 Zie in dit verband ook Van de Velde 1980, die de tegenstelling 'prescientific - scientific' ter discussie stelt, mede in verband met de achttiende-eeuwse taalkunde.

van De Vries in 1853 naar een Groningse lezing uit 1960.

In 1960 werd op het zesentwintigste filologencongres een lezing gehouden over ‘Een nieuwe Nederlandse syntaxis’ door A.W. de Groot (1892-1963), hoogleraar Algemene Taalwetenschap te Utrecht en structuralist van het eerste uur. Met z'n achtenzestig jaar was hij toentertijd wel de *grand old man* van de Nederlandse linguïstiek, en bij het herlezen van zijn Groningse voordracht krijg ik de indruk dat hij dat heel goed wist. Zelfbewust presenteerde De Groot zijn plannen voor een nieuwe grammatica van het hedendaags Nederlands op structuralistische grondslag. Daarbij gaf hij duidelijk zijn positie aan ten opzichte van andere taalkundige benaderingen. Vooral de neerlandici moesten het daarbij ontgelden. ‘Al onze neerlandici zijn in de eerste plaats als taalhistorici en wel volgens de opvattingen van de Junggrammatiker geschoold’ (1960: 38). Dat kan toch eigenlijk niet meer, vond De Groot, want met dergelijke opvattingen was al lang geleden ‘afgerekend’ (1960: 40). In navolging van zijn medewerker H. Schultink merkte hij op (1959: 143, 1960: 39-40) dat de opvattingen van de Groningse neerlandicus G.S. Overdiep (1885-1944) ernstig gedateerd waren; P.C. Paardekooper was een behaviorist, die er een foute taaltheorie op nahield, en iemand als A. Reichling (1898-1986) nam in het taalkundig spectrum een ‘aparte plaats’ in. De Leidse neerlandicus C.F.P. Stutterheim schetste hij als iemand die ‘duidelijk begrip en waardering’ had voor de structuralistische richting die de taalkunde was ingeslagen (1960: 41), als een ‘geestverwant’ dus (1959: 142).

Stutterheim was in 1956 in Leiden benoemd als hoogleraar Nederlandse taalkunde, als opvolger van de taalgeograaf G.G. Kloeke (1887-1963). Het lijkt er dus op dat het standaardbeeld klopt: de dialectologie wordt ook te Leiden ingeruild voor het structuralisme. Maar met Stutterheim hebben we toch een complexer geval. Hij heeft zelf eens opgemerkt dat ‘slechts een gedeelte’ van zijn neerlandistisch oeuvre tot de Nederlandse taalkunde in strikte zin gerekend kan worden (Salverda e.a. 1971: 30). Ondanks zijn grote wetenschappelijke productiviteit heeft hij geen neerlandistisch taalmonument nagelaten zoals zijn negentiende-eeuwse voorganger Matthias de Vries.

Wie was deze C.F.P. Stutterheim? Een van de intelligentste mensen die ik

ooit ontmoet heb, zo typeerde een van zijn studenten hem.[11] Als scholier van vijftien jaar raakte de jonge Kees Stutterheim volledig in de ban van de moderne literatuur en sloeg ‘maniakaal’ (Stutterheim 1988: 2) aan het lezen. Hij besloot dan ook Nederlands te gaan studeren. Toen hij zich in 1923 als eerstejaars liet inschrijven aan de Universiteit van Amsterdam - hij was één van de vijf eerstejaarsstudenten Nederlands - trof hij daar als hoogleraar Nederlandse taalkunde F.A. Stoett (1863-1936). Stoett was een directe leerling van Matthias de Vries en een knap, maar streng filoloog. Nu had Stutterheim de studie Nederlands gekozen juist omdat hij geboeid was door de moderne literatuur en zelf gedichten probeerde te schrijven. Maar tijdens zijn studie raakte Stutterheim ervan overtuigd dat de studie van de letterkunde de toets der wetenschappelijkheid niet kon doorstaan. Letterkunde is leuterkunde, om een Kern-achtige uitspraak van een vroegere Leidse hoogleraar Nederlands te citeren. Maar taalvergelijking, taalverwantschap, etymologie, de Wet van Grimm, de Wet van Verner, dát is pas wetenschap! Dat was de gedachte die Stutterheim kreeg bij de colleges Gotisch van zijn leermeester R.C. Boer (1863-1929). Het was deze veeleisende germanist die hem de drang naar precisie heeft bijgebracht (Salverda e.a. 1971: 8; cf. Stutterheim 1988: 3), een drang die ook zo typerend is voor Stutterheims eigen werk. ‘De letterkunde als wetenschap had me teleurgesteld’, schrijft Stutterheim (1988: 6) in zijn *Herinneringen*. Toch is het zo dat hij de literatuurstudie niet definitief de rug toekeerde. Integendeel. Een boek als zijn *Problemen der literatuurwetenschap* uit 1953 zou men kunnen zien als een constructieve poging de literatuurwetenschap in Nederland op de juiste wetenschappelijke koers te brengen.

Helemaal in de sfeer van zijn historisch-taalkundig ingekleurde opleiding lag ook de bestudering van de *Prinzipien der Sprachgeschichte* van Hermann Paul (1846-1921), een boek dat sinds zijn verschijnen in 1880 vele decennia z'n stempel heeft gedrukt op de taalwetenschap. In mijn bezit heb ik Stutterheims dictaatcahier uit de jaren twintig waarin een keurige samenvatting staat van de *Prinzipien*. Maar ik heb ook een schrift

11 J.M. van der Horst (1991). *De Nieuwe Taalgids*, 84, p. 498.

waarin een samenvatting te vinden is van de *Cours de linguistique générale* uit 1916 van Ferdinand de Saussure (1857-1913). Het was nota bene op aandringen van de filoloog Stoett dat Stutterheim dit boek ging lezen dat zo'n belangrijke rol heeft gespeeld bij het omslaan van het historisch-taalkundig paradigma in een structuralistische benadering. Heeft lezing van de *Cours* in de tweede helft van de jaren twintig de jonge student nu een fundamenteel andere visie op de linguïstiek bijgebracht, hem tot het structuralisme bekeerd? Ik geloof het eigenlijk niet.[12] Overigens maakte de *Cours* een overweldigende indruk op hem; de lectuur ervan betekende zoveel als een katharsis. ‘Het maakte veel duidelijk, onder andere dat ik nog maar heel weinig wist en kon’, merkte Stutterheim (1988: 5) op, en die conclusie bleef niet zonder gevolgen.

Het is bekend dat de befaamde *Cours de linguistique générale* door leerlingen is samengesteld op basis van collegedictaten van studenten. De Saussure zelf kon het boek niet uit zijn pen krijgen, want hij vond dat zelfs de meest fundamentele principes in de taalkunde nog niet tot helderheid waren gebracht - hoe kon je dan een boek over linguïstiek schrijven? Welnu, bij Stutterheim was er niet diezelfde blokkade, maar wel eenzelfde kritische attitude, die hem juist wel aanleiding tot schrijven gaf. Als student al viel het hem op dat in grammatica's en artikelen over bepaalde kwesties uitspraken werden gedaan die soms niet klopten of anders zeer verschillend waren en zelfs tegenstrijdig. Anderen accepteerden dit als een gegeven. Stutterheim begreep werkelijk niet hoe je zoiets kon doen. ‘Het was me onmogelijk, dit eenvoudig voor kennisgeving aan te nemen. Het verwonderde me, verontrustte me, bleef me verontrusten’ (Stutterheim 1988: 6) - het bleef hem zijn hele leven verontrusten, voeg ik eraan toe. Op zoek naar de diepere problematiek stortte hij zich op de studie van

12 In 1928 vond in Den Haag het befaamde Eerste Internationale Linguïstencongres plaats. Stutterheims doctoraalscriptie uit 1929 ging over het begrip ‘modaliteit’, niet een onderwerp dat direct aansloot bij wat op het linguïstencongres aan de orde gesteld was. Cf. zijn artikel in *De Nieuwe Taalgids* 24 (1930), p. 361-381, dat in meer dan één opzicht voor Stutterheim kenmerkend is (Van Bree 1995: 151). Stutterheims tweede doctoraalscriptie werd later uitgewerkt tot een teksteditie en gepubliceerd onder de titel *Twee onbekende tafelspelen* (1946).

wijsbegeerte en psychologie, in de hoop in elk geval langs die weg tot een formulering van taalkundige problemen te komen. Aan zijn proefschrift *Het begrip metaphoor. Een taalkundig en wijsgerig onderzoek* uit 1941 gaf Stutterheim niet voor niets een motto van Rilke mee, dat erop neerkomt dat je eerst de juiste vragen moet stellen voordat je oplossingen gaat zoeken. In 1956 werd Stutterheim benoemd tot hoogleraar Nederlandse taalkunde te Leiden. Hij had toen ook hoogleraar algemene literatuurwetenschap kunnen worden, en dat lijkt nu, in een tijd waarin superspecialismen hoogtij vieren, een merkwaardig alternatief. Nog maar weinig neerlandici zullen tegenwoordig voor zo'n keuze gesteld worden. Maar Stutterheim had zich vanaf zijn proefschrift intensief bezig gehouden met zowel taalkunde als literatuurwetenschap. Zijn boek *Problemen der literatuurwetenschap* uit 1953 is van belang geweest voor de algemene literatuurwetenschap in Nederland. Maar daarnaast schreef hij onder meer een *Inleiding tot de taalphilosophie* (1949) en een verhandeling over *Taalbeschouwing en taalbeheersing* (1954). Kortom, Stutterheim bewoog zich met gemak zowel op het ene als andere gebied; het bindende element in zijn veelzijdigheid is gegeven met zijn kritische attitude die hem ertoe dwong allereerst de principiële vragen aan de orde te stellen en te doordenken. Dat heeft alles te maken met wat we grondslagenproblematiek noemen, en die problematiek is aan de orde zowel in de taalkunde als in de literatuurwetenschap.

Wie Stutterheims neerlandistisch-taalkundig werk doorneemt, merkt al snel op dat hij nooit een complete spraakkunst van het Nederlands heeft geschreven of een monografie heeft gewijd aan een bepaald taalverschijnsel in het Nederlands. Een descriptivist kunnen we hem moeilijk noemen. En zoals gezegd, strikt neerlandistisch-taalkundige publicaties maken slechts een beperkt gedeelte van zijn omvangrijk oeuvre uit. Zijn taalkundige lezingen en verhandelingen hebben veelal een vertrekpunt in een deelprobleem dat in de grammatica's is blijven liggen, accentkwesties bijvoorbeeld. ‘Prolegomena tot een theorie der grammatica’, ‘Enkele lacunes in de Nederlandse spraakkunsten’ zijn in dit verband veelzeggende titels. Stutterheim biedt treffende analyses van bepaalde taalverschijnselen, in de overtuiging dat je vanuit welk detailonderzoek dan ook als vanzelf bij wijsgerige, wetenschapstheoretische, kwesties

terecht komt.[13]

In een lezing ‘Enkele prolegomena tot een theorie der grammatica’ stelt Stutterheim (1946: 96): de grammatica is een descriptieve wetenschap. Dat houdt in: haar termen hebben betrekking op werkelijke taal-verschijnselen; haar begrippen moeten een systeem vormen dat coherent is en dus onaantastbaar voor een immanente kritiek. Beide eisen kunnen niet met evenveel kracht gesteld worden. De correspondentie met de werkelijkheid is *primair* ten opzichte van de coherentie van het systeem. Als men afwijkt van het systeem, moet men dat kunnen verklaren. Men moet dan de *inconsequentie* van het systeem aanvaarden terwille van de feiten, van de werkelijkheid, en - voeg ik er zelf maar aan toe - niet plengen op het altaar van modelmatige elegantie.

Ik ga hier niet in op de wetenschapsfilosofische vragen die bij dit citaat rijzen. Zoveel is duidelijk dat Stutterheim in de allereerste plaats de feiten wil laten spreken (Foolen 1993: 80). Naïef is hij in dit opzicht zeker niet. Zo zegt hij in 1961 dat in de laatste halve eeuw de taalkundigen er zich zeer wel van bewust geworden zijn, hoe moeilijk taalfeiten te achterhalen zijn en hoe moeilijk het is om ze wetenschappelijk te beschrijven (1971: 251). Van zijn historisch-taalkundige leermeesters had Stutterheim in de jaren twintig het besef meegekregen dat je bij taalkundig onderzoek heel streng en nauwkeurig te werk moest gaan. Geen regel zonder feiten, en geen feiten accepteren zonder grondig bewijs. Die houding heeft Stutterheim ook in praktijk gebracht ten tijde van en ten opzichte van het taalkundig structuralisme.[14] Het is niet moeilijk aantoonbaar dat hij structuralistische termen en begrippen hanteert, en in zijn aandacht voor accentverschijnselen en zinsintonatie bijvoorbeeld sluit hij expliciet aan bij ‘erkende’ Nederlandse structuralisten. Stutterheim echter weigert in de uitspraak ‘taal is een systeem’ meer te zien dan een werkhypothese (1971: 102). Een theorie die bepaalde nieuwe feiten niet kan verantwoorden, is in

13 Zijn belangrijkste onderzoeksinteresse is duidelijk: ‘Het meest interesseren mij kennistheoretische, methodologische en terminologische problemen’ (cf. De Keyser 1965: 315).

14 ‘Terwijl’ dus, en niet ‘omdat’, om het wat cryptisch te zeggen.

wezen onjuist, ook al is ze in staat andere verschijnselen op excellente wijze te verklaren (1947: 121).

Op Stutterheims laatste kandidatencollege bestudeerden we in 1970 de generatieve *Syntaxis* (1968) van Kraak en Klooster. Maar eerst kregen we een uiteenzetting te horen over de eisen waaraan taalbeschrijving in het algemeen moest voldoen en een uitweiding over een van zijn stokpaardjes, de taalkritiek in heden en verleden, over verraderlijke taalkundige metaforen. Een analytische en observationeel gevoelige geest als Stutterheim koesterde zo zijn bedenkingen tegen pretentieuze en ogenschijnlijk sluitende systemen. Bepaalde leerstukken van de generatieve grammatica vond hij beslist inadequaat gefundeerd en het is instructief om te zien hoe hij stellige uitspraken van sommige structuralistische vakbroeders op elegante wijze en zonder aanzien des persoons doorprikte. Een structuralist heeft Stutterheim zichzelf voorzover mij bekend niet genoemd; wel geeft hij aan invloeden te hebben ondergaan van het structuralisme (Salverda e.a. 1971: 30).[15] Op zoek naar systematiek en wetmatigheden in de taalkunde weigerde hij zich tenslotte over te geven aan één taalkundige benadering of zelf een eigen stelsel op te zetten. Hij blijkt elk systeem uiteindelijk te vermijden, constateert Dresden (1993: 64).[16]

Eén component van de Stutterheimse taalkunde is de eerbied voor de feiten en de hang naar precisie; dat is hem bijgebracht door de erfgenamen van de historisch-grammaticale school. Een andere component is zijn kritische distantie geweest; z'n rol als ‘het kwade geweten van de taalkunde’ - het woord is van A.W. de Groot (cf. Stutterheim 1988: 23) - heeft hij met zichtbaar genoegen gespeeld. Maar hij besefte wel dat hij ook altijd zijn eigen kwade geweten is geweest.

15 ‘als je wilt weten welke invloeden ‘mijn’ taalkunde heeft ondergaan, dan noem ik min of meer in het wilde weg zulke heterogene zaken als de taalkritiek, de fenomenologie, het strukturalisme en de woordtheorie van Reichling’ (Salverda e.a. 1971: 30).

16 Foolen laat de consequenties van zo'n attitude zien in het geval van een specifiek descriptief probleem en concludeert: ‘Het is duidelijk dat Stutterheim niet tot beslissingen kan komen omdat elk theoretisch houvast hem ontbreekt. Stutterheims observationele gevoeligheid kan pas vruchtbaar worden als die gekombineerd wordt met theoretische opvattingen’ (Foolen 1993: 81).

5. Slotopmerkingen

Siegenbeek kende het werk van Ten Kate goed; in zijn *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* (1804) bijvoorbeeld verwijst hij er tientallen keren naar. Zijn taalvergelijkende insteek is evenwel een andere. Een zwaar empirisch onderbouwde studie naar de verscheidenheid van talen was niet zijn inzet; taalvergelijking diende bij hem om zo te zeggen didactische doeleinden, waarbij hij gebruik maakte van vergelijkingscriteria hem aangereikt door achttiende-eeuwse rationalistische grammatici.

Er bestaat continuïteit tussen de achttiende en de negentiende eeuw, met Hemsterhuis en Ten Kate enerzijds, en De Vries anderzijds. Mede gezien vanuit de klassieke taalstudie is er bij De Vries eerder sprake van een weer opnemen van de draad dan van een wetenschappelijke revolutie.

De inductieve aanpak, het zoeken naar feiten in combinatie met het streven naar de formulering van regels is lang kenmerkend gebleven voor de neerlandistiek, waarschijnlijk als erfenis van de negentiende-eeuwse historisch-vergelijkende grammatica zoals ook bij een zo reflectief aangelegde geest als Stutterheim wel blijkt.

In hoeverre de introductie van de generatieve grammatica in Nederland dan een breuk betekent met een eeuwenoude onderzoekstraditie, daarover mag een volgende herdenker zich het hoofd breken.

Bibliografie

Bree, Cor van (1995). ‘Cornelis Ferdinand Petrus Stutterheim’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1993-1994*, Leiden: Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, p. 149-160.

Bree, Cor van, Maarten van den Toorn en Marijke van der Wal (1997). ‘Paradigmawisselingen en constanten: 200 jaar taalkundige diversiteit’, in: Jan W. de Vries (red.). *Eene bedenkelijke nieuwigheid. Twee eeuwen*

neerlandistiek. Hilversum: Verloren. p. 13-53.

De Keyser, P. (1965). 'Begroeting van Cornelis Ferdinand Petrus Stutterheim', in: *Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Taal- en Letterkunde*, Gent: Drukkerij Erasmus. p. 310-316.

Dresden, S. (1993). 'C.F.P. Stutterheim', in: *Levensberichten en herdenkingen 1992 Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen, p. 61-67.

Foolen, Ad (1993). *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor* maar. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.

Gerritsen, W.P. (1991). ''De lust voor dezen studietak'. De medioneerlandistiek en zijn publiek', in: F.P. van Oostrom e.a. (red.), *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam: Prometheus. p. 171-187, 231-234.

Groot, A.W. de (1959). 'Een nieuwe Nederlandse grammatica', *De Nieuwe Taalgids*, 52, p. 141-144.

Groot, A.W. (1960).'Een nieuwe Nederlandse syntaxis', in: *Handelingen van het zesentwintigste Nederlands Filologencongres*, Groningen: Wolters. p. 37-47.

Haeringen, C.B. van (1954). *Netherlandic Language Research*. Leiden: E.J. Brill.

Hagen, A.M. (1989), 'In Praise of Dutch: The Attribution of Excellence to the Dutch Language in the Early Nineteenth Century', *Dutch Crossing*, 39, p. 105-113.

Hüllen, Werner (1993). 'On Calling Languages 'Foreign'', in: John L. Flood e.a. (eds.), '*Das unsichtbare Band der Sprache'. Studies in German Language and Linguistic History in Memory of Leslie Seiffert*. Stuttgart: Heinz. p. 393-409.

Hüllen, Werner (1995). 'Good Language - Bad Language. Some Case Studies on the Criteria of Linguistic Evaluation in Three Centuries', in:

Vivien A. Law & Werner Hüllen (eds.), *Linguists and Their Diversions. A Festschrift for R.H. Robins on His 75th Birthday*, Münster: Nodus Publikationen. p. 211-243.

Karsten, G. (1949), *Honderd jaar Nederlandse philologie*. Leiden: Nederlandsche Uitgeversmaatschappij.

Kluyver, A. (1929). 'Levensbericht van Matthias de Vries', in: A. Kluyver, *Verspreide Opstellen*. Groningen & Den Haag: J.B. Wolters. p. 1-44.

Miltenburg. A.P.J. (1991). *Naar de gesteldheid dier tyden. Middeleeuwen en mediëvistiek in Nederland in de negentiende eeuw. Vier studies*. Hilversum: Verloren.

Muller, S. (1855). 'Levensberigt van Matthijs Siegenbeek', in: *Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden. Levensberigten der in dit jaar afgestorvene leden*. Leiden. p. 83-123.

Noordegraaf, Jan (1985). *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht & Cinnaminson: Foris.

Noordegraaf, Jan (1995). 'Het begin van de universitaire neerlandistiek: Franeker 1790?', *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 2, p. 43-53.

Noordegraaf, Jan (1996a). 'The 'Schola Hemsterhusiana' Revisited', in: Jan Noordegraaf, *The Dutch Pendulum. Linguistics in the Netherlands 1740-1900*. Münster: Nodus Publikationen. p. 23-55.

Noordegraaf, Jan (1996b). 'From Greek to Dutch. The Schola Hemsterhusiana and the study of the mother tongue. A few remarks', in: Roland de Bonth en Jan Noordegraaf (eds.), *Linguistics in the Low Countries: the eighteenth century*, Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, Münster: Nodus Publikationen. p. 33-56.

Nowak, Elke (1994). 'From the Unity of Grammar to the Diversity of Languages. Language Typology around 1800', *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, 4,1, p. 1-18.

Quack, A. (1990).‘Etymologie en germanistiek’, in: A. Moerdijk, W. Pijnenburg en P. van Sterkenburg (red.), *100 jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands*. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij. p. 261-271.

Salverda, Murk, Pim de Vroomen en Theo J. de Looy (1971). ‘Bij het afscheid van Prof. Stutterheim’, *Mededelingenblad voor Neerlandici te Leiden*, oktober 1971, p. 2-30.

Siegenbeek, M. (1797). *Redevoering over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid. Rede uitgesproken op 23 september 1797 bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de Nederduitse welsprekendheid*. Opnieuw uitgegeven met een inleiding door Korrie Korevaart. Hilversum: Verloren, 1997.

Siegenbeek, M. (1810). ‘Betoog van den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelve tegen te gaan’, in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde*. Vijfde deel. Amsterdam: Johannes Allart.

Siegenbeek, M. (1814). ‘Over het verband tusschen de taal en het volkskarakter der Nederlanderen’, in: *Museum, of verzameling van stukken ter bevordering van fraaije kunsten en wetenschappen*. Derde deel. Haarlem: A. Loosjes. p. 89-125.

Sjoer, Ellen. (1996). *Lessen over welsprekendheid. Een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden (1797-1853)*. Amsterdam: IFOTT. Diss. Leiden 1996.

Sjoer, Ellen (1997). ‘Inleiding tot de Lessen over de Uitwendige Welsprekend[d]heid. College van de Franeker hoogleraar Erwinus Wassenbergh (1742-1826)’. *Meesterwerk*, 8, p. 2-7.

Soeteman, C. (1982). ‘De briefwisseling tussen Matthias de Vries en Jacob Grimm (1852-1863)’, in: *130 jaar Woordenboek der Nederlandsche Taal 1851-1981*, Leiden: Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie. p. 25-62.

Stutterheim, C.F.P. (1946). ‘Enkele prolegomena tot een theorie der grammatica’, in: *Handelingen van het drie en twintigste Nederlands Philologencongres gehouden te Amsterdam op donderdag 25 en vrijdag 26 april 1946*. Groningen: Wolters. p. 96-98.

Stutterheim, C.F.P. (1947). *Stijlleer*. Den Haag: Servire.

Stutterheim, C.F.P. (1971). *Uit de verstrooiing. Gesproken en geschreven taalkundige beschouwingen*. Leiden: Universitaire Pers.

Stutterheim, C.F.P. (1988). *Herinneringen van een oude taalonderzoeker*. Leiden: z.u.

Swiggers, Pierre (1997). *Histoire de la pensée linguistique. Analyse du langage et réflexion linguistique dans la culture occidentale de l'Antiquité au XIXe siècle*. Paris: Presses Universitaires de France.

Van de Velde, Roger (1980). ‘The concept of ‘scientific’ in the development of the language sciences’, in: Konrad Koerner (ed.), *Progress in Linguistic Historiography. Papers from the International Conference on the History of the Language Sciences (Ottawa, 28-31 August 1978)*, Amsterdam: Benjamins. p. 394-402.

Vries, M. de (1843). *P.C. Hoofts Warenar met eene inleiding en aanteekeningen*. Leiden: H.W. Hazenberg.

Vries, M. de (1850). *De heerschappij over de taal, het beginsel der welsprekendheid*. Groningen: K. de Waard.

Van ‘vaderlandsch gevoel’ tot Europees perspectief: de studie van de 17de- en 18de-eeuwse literatuur in de 19de en 20ste eeuw. En hoe verder?*

Marijke Spies (Amsterdam)

Voor Mieke B. Smits-Veldt

1. Inleiding

De jongste aflevering van het vaktijdschrift voor neerlandici *Nederlandse letterkunde* (1997, nr.3) draagt de ondertitel ‘Vrouwen en de canon’. Voor onderzoekers en liefhebbers van onze zeventiende- en achttiende-eeuwse literatuur valt er heel wat te halen: Riet Schenkeveld over de échte Anna Roemers, Mieke Smits over de literaire canonisering van Maria van Reigersbergh, Lia van Gemert en Ans Veltman over de manier waarop de, overwegend mannelijke, critici tussen 1770 en 1850 omgingen met vrouwelijke auteurs. Als zodanig is het nummer tekenend voor de - zij het nog altijd voorzichtige - vrouw-gerichte oriëntatie, die ook de literatuurgeschiedenis de laatste tijd te zien geeft en waarvan het in diezelfde aflevering opgenomen overzicht van publicaties op dit terrein door Riet Schenkeveld getuigt. Eens te meer blijkt hoezeer de wetenschap, ook de literatuurwetenschap, zich niet in een ivoren toren afspeelt, maar is verbonden met de maatschappelijke en culturele prioriteiten van haar beoefenaars. Dat is een open deur. Maar tot op zekere hoogte is het ook een valkuil, en over dat soort valkuilen die er gedurende 200 jaar neerlandistiek voor ons gegraven zijn wil ik het hebben.

De problemen zijn het geringst wanneer alleen de onderwerpskeuze in het geding is. Een dergelijke uitbreiding, of zelfs verandering van het veld kan

* Deze bijdrage is eveneens opgenomen in Jan W. de Vries (red.) *Eene bedenkelijke nieuwigheid. Twee eeuwen neerlandistiek*. (1997). Hilversum: Verloren.

soms een schok teweeg brengen. Ik herinner me de verbijstering van sommigen, toen bleek dat veel van de rare gedichtjes van nauwelijks bekende scribenten uit Gerrit Komrij's *Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten* (1986) bij de studenten veel beter bleken aan te slaan dan Hoofts gebeeldhouwde sonnetten. Maar dat is alleen maar heilzaam. Veel problematischer is het dat dat maar zo zelden gebeurt.

Het is inderdaad opvallend hoe weinig er gedurende de tweehonderd jaar dat de neerlandistiek nu bestaat, is veranderd in de canon van top-auteurs. Al bij de eerste hoogleraar, Matthijs Siegenbeek, bestond die uit het nog steeds stereotiepe rijtje: Hooft en Vondel, voorafgegaan door Coornhert en Spiegel, en onmiddellijk gevolgd door Huygens en Cats. Alleen Bredero ontbreekt; die zou zijn rentree pas maken in de jaren veertig van de negentiende eeuw dankzij Potgieter en, vooral, Bakhuizen van den Brink. En Camphuysen staat bij Siegenbeek wat hoger genoteerd dan men nu wellicht zou verwachten (Wiskerke 1995: 214-219; Naeff 1960: 59-61). Maar dat zijn slechts details. Hetzelfde geldt trouwens voor de dames. Alle nieuwe namen die er vooral de laatste jaren bijgekomen zijn ten spijt, zijn het nog steeds de al in 1808 door Jacobus Scheltema gecanoniseerde Anna en Maria Tesselschade Roemer Visscher die verreweg de meeste aandacht krijgen, ook al waren zij zeker niet de belangrijkste vrouwelijke dichters van hun tijd.

Deze fixatie van de canon levert een veel groter probleem op dan de veranderingen daarin. Op een of andere manier wordt onze kijk op de zeventiende-eeuwse literatuur er nog steeds door gestuurd, ook al zijn de waarden die ooit leidden tot het ontstaan ervan allang de onze niet meer. Voor Scheltema en zijn tijdgenoten waren de meisjes Visscher toonbeelden van nationale vrouwelijke deugdzaamheid. Als zodanig zouden zij ook een beschavende invloed op hun mannelijke kennissenkring hebben gehad: de ‘wijze’ Anna op Cats en zijn ‘Dordtsche dichtschool’ en de mooie, lieflijke Tesselschade op de door Hooft geleide ‘Amsterdamse dichtschool’: de Muiderkring. Die visie zou in essentie tot en met de laatste redactie van het handboek van Knuvelder (1971) de gangbare blijven, hoewel de

achterliggende opvattingen over deugd en beschaving inmiddels opgelost waren in de nevelen van de geschiedenis. Pas Riet Schenkeveld zou het twee eeuwen lang verankerde beeld van Anna Roemers weten door te prikken, en pas Mieke Smits-Veldt zou de voorstelling van het lieflijke Tesseltje als spil van een Muiderkring definitief terugverwijzen naar de negentiende eeuw (Schenkeveld-van der Dussen 1997a: 228-241; Smits-Veldt 1994: 7-11). En nog is het maar de vraag, of zij daardoor hun positie van *first ladies* zullen verliezen.

2. Vakgeschiedenis

Indien iets, dan moge uit deze voorbeelden het belang blijken van de vakgeschiedenis. Heel veel is daar tot nu toe binnen de neerlandistiek niet aan gedaan. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de kunstgeschiedenis, waar in de in 1992 onder redactie van Frans Grijzenhout en Henk van Veen verschenen bundel *De Gouden Eeuw in perspectief* een twaalftal kunsthistorici en historici, aangevuld met Joost Kloek als eenzame literatuurhistoricus, een spannend beeld geven van de manier waarop in de negentiende eeuw onze zeventiende-eeuwse schilderkunst wereldfaam wist te verwerven.

Wel zijn er op het gebied van de literatuur wat aanzetten. W.A.P. Smit had een tijdlang de gewoonte in elk bij hem geschreven proefschrift een ‘ritme der waardering’ van de behandelde auteur te verlangen; en in Leiden verscheen in 1960 zelfs een heel proefschrift over de waardering van Bredero (Spies 1984: 192). Maar dat alles is slechts inventariserend en beschrijvend van aard. Pas vanaf het midden van de jaren tachtig is er sprake van een groeiend besef, dat een analytisch gefundeerd inzicht in zowel de culturele, als de wetenschapsfilosofische, als de maatschappelijke achtergronden van de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis een principiële noodzaak is, wil men nog inderdaad literatuurgeschiedenis kunnen bedrijven. Zo schreef Buijnsters in 1989 in verband met de achttiende eeuw: ‘dat elke nieuwe literatuurgeschiedenis een voorafgaande toetsing van het vroegere historiebeeld veronderstelt’, en Van den Berg

stelde hetzelfde in 1992 voor de negentiende-eeuwse literatuur, om maar enkelen te noemen (Wiskerke 1995: 17).

Maar de toegenomen ontvankelijkheid voor deze problematiek moge dan geleid hebben tot nuanceringen van voorstellingen als die van een alleen maar saaie, wijze Anna en een bij uitstek lieflijk Tesseltje, het heeft tot nu toe geen werkelijke vakgeschiedenis opgeleverd. Het enige dat een beetje in die richting gaat is Evert Wiskerkes in 1995 verschenen dissertatie over *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*, maar die bestrijkt nog geen vijfendertig jaren, al zijn dat dan ook jaren die beslissend zijn geweest voor de beeldvorming van de zeventiende-eeuwse literatuur tot op de dag van vandaag. Zoals de zaken er nu voorstaan dreigen we de mist in te gaan. Tweehonderd jaar historische neerlandistiek heeft ons een steeds grotere hoeveelheid feitelijke gegevens, maar ook een steeds diverser verzameling benaderingen, visies en interpretaties opgeleverd die ons dreigen te verstikken als we geen kans zien daar een al even historisch gefundeerde ordening in aan te brengen. Dat geldt het sterkst voor de literatuur van de zeventiende eeuw, de periode die in de negentiende eeuw werd verheven tot waarmerk van onze nationale identiteit en in de twintigste, met de lyriek van Hooft, de tragedies van Vondel en de blijspelen van Bredero tot ijkpunt van onze nationale cultuur. Door die positie is daar het meeste onderzoek naar gedaan, met als gevolg dat niet alleen op dat gebied de hoeveelheid bio- en bibliografische data, tekstedities en achtergrondgegevens het rijkst is, maar ook de laag anachronistische aanslibsels die dat alles omringt het dikst. Laat mij een en ander wat uitvoeriger toelichten.

3. Het historisme

Vanaf het eerste begin van de universitaire neerlandistiek was de geprononceerde belangstelling daarbinnen voor de zeventiende-eeuwse literatuur verbonden met het juist sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw oplevende ‘vaderlandsch gevoel’. Matthijs Siegenbeek mocht dan in 1797 in Leiden benoemd zijn tot professor in de Nederlandse

welsprekendheid, zowel de instelling van die leerstoel, als de manier waarop de jonge hoogleraar aan zijn leeropdracht inhoud gaf, stond in het teken van de vaderlandse herstelgedachte, zoals die al ruim voor de Franse tijd onder woorden was gebracht door Simon Stijl in zijn *Opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden* van 1774. Siegenbeek en zijn vriend Jeronimo de Vries, curator van de universiteit, plaatsten de studie van de toen al canonieke auteurs: Coornhert, Spiegel, Hooft, Vondel, Huygens, Camphuysen en Cats, voor het eerst in een maatschappelijk en politiek perspectief. Zij waren de dragers van onze nationale eigenschappen: vrijheidszin en de liefde voor God, vaderland en medemens. Het waren ook die gaven die hen - bij alle gaven van gehoor en verbeelding - pas tot 'ware', vaderlandse, dichters maakten. Op grond daarvan werd de periode van circa 1600 tot circa 1670 beschouwd als die van de hoogste literaire bloei, iets wat tot op de dag van vandaag zo gebleven is, zonder dat iemand zich nog afvraagt waarom we dat eigenlijk vinden (Wiskerke 1995: 48 en 198-267).

Ongeveer een eeuw lang is er in dit beeld maar weinig veranderd. Wel zijn er verfijningen aangebracht en uitwerkingen in de ene of de andere richting, wat leidde tot tegenstellingen binnen een in de kern van de zaak gelijkblijvend paradigma. Met Scheltema kwamen de huiselijkheid en de vriendschapscultus het nationale deugdenscala versterken en met N.G. van Kampen de ondernemingszin (Wiskerke 1995: 282-293 (Van Kampen), en 309-310 en 323-327 (Scheltema)). De parallellie met de contemporaine maatschappelijke situatie lijkt bijna te evident om waar te zijn: vaderland en vrijheid ten tijde van de revolutie en Franse bezetting, gevolgd door de huiselijkheid en vriendschappelijkheid van de Biedermeier-reactie en de ondernemingszin van het koning-koopman-tijdperk. Maar als je je materiaal ver genoeg door-analyseert stuit je altijd weer op zulke simpele tautologische relaties tussen cultuur en maatschappij.

Maar natuurlijk speelden er ook andere factoren, waarvan de ontwikkelingen op het gebied van de filosofie, in dit geval met name de wetenschapsfilosofie en de poëtica, de belangrijkste zijn. Het is de verdienste van Evert Wiskerke, dat hij in zijn boek laat zien dat de opvattingen van

Matthijs Siegenbeek en Jeronimo de Vries helemaal niet mogelijk waren geweest als er niet al eerder een aantal poëticale opvattingen en filosofische vooronderstellingen uit de weg waren geruimd, zoals het geloof in poëticale regels en in een steeds doorgaande vooruitgang in beschaving en smaak. Onder invloed van hun beider leermeester Jeronimo de Bosch stelden zij daarvoor de expressiviteit van de dichter in de plaats, die tot uitdrukking komt in diens verbeeldingskracht en in diens gevoel voor het schone en edele. Dat er aan deze poëticale noties à la De Bosch echter een vaderlands-morele invulling à la Simon Stijl kon worden gegeven, had een andere oorzaak. Die lag in de opvatting, zoals die in 1791 was verwoord door Pieter Nieuwland, dat een kunstenaar voor de realisering van zijn talent afhankelijk is van de maatschappij waarin hij leeft en van de mate waarin daarin taal, hartstochten, gevoel voor schoonheid etcetera ontwikkeld zijn (Wiskerke 1995: 130-132 en 198-199 (De Bosch), 210-212 (Siegenbeek), 228-229 (Nieuwland) en 229-233 (De Vries)).

Deze drie factoren: de historisch-maatschappelijke fundering van het dichterlijke talent, de poëtica van gevoel en verbeelding, en het ‘vaderlandsch gevoel’, vormden met elkaar een zeer krachtig paradigma, dat tot ver in de twintigste eeuw werkzaam is gebleven en een grote hoeveelheid kennis heeft gegenereerd. Het kon zolang werkzaam blijven, omdat het - zoals het een paradigma betaamt - bij een gelijkblijvende kern, op het niveau van de concrete invulling ruimte gaf aan nieuwe elementen. Zo leidde de negentiende-eeuwse huiselijkheids- en vriendschapscultus tot een snelle uitbreiding van de Hollandse Parnas. In 1832 schreef Jacob van Lennep bijvoorbeeld voor de viering van het tweehonderdjarig bestaan van het Amsterdamse Athenaeum Illustre een ‘Geschiedkundig tafereel in twee bedrijven’ getiteld *Een Amsterdamsche winteravond in 1832*, waarin hij naast Hooft, Vondel, Tesselschade en Anna Roemer Visscher, bijvoorbeeld ook Vossius, Van Baerle, Laurens Reael, Tesselschades Alkmaarse vriendin Francisca Duarte, en Hugo de Groot bijeenbrengt in Hoofts Amsterdamse huis. De Groot was toen inderdaad illegaal in Amsterdam, maar zal zeker niet bij Hooft thuis zijn geweest. Later, in de jaren zeventig, breidde de Amsterdamse stadsarchivaris J. ter Gouw in zijn beschrijving van een

prent van H.J. Scholten van De Muiderkring het gezelschap uit met Roemer Visscher, Constantijn Huygens, Daniël Mostaert, Samuel Coster, de componist Jan Albert Ban en Jacob Cats, van welke twee laatsten het al evenzeer zeker is dat ze niet bij Hooft over huis kwamen. Weer later zou een op deze voorstelling geïnspireerde schoolplaat van Isings de zogenaamde Muiderkring zo vast in de Nederlandse harten griffen, dat die er tot op de dag van vandaag niet meer uit te krijgen is (Smits-Veldt 1994: 9).

Een tegenstem kwam in 1837 met Bakhuizen van den Brinks fameuze *Gids*-artikel 'Vondel met roskam en rommelpot'. Bakhuizen vroeg in plaats van al die harmonie juist aandacht voor de tegenstellingen 'door wier wrijving zich de geschiedenis der zeven Provinciën ontwikkelde' en daarmee voor Vondels hekeldichten. Hij vroeg ook aandacht, in zijn al even fameuze recensie van Matthias de Vries' uitgave van Hoofts *Warenar*, voor het ruige volksleven in plaats van al die beschaafde omgang, en daarmee voor de blijspelen, niet alleen van Hooft, maar vooral van Bredero. Daar klonk volgens hem de stem van de ondernemingszin, van de 'ferme jongens, stoere knapen'-ideologie: 'de uitwendige vorm van de gevoelens en gezindheden eens volks, dat eene verhevene toekomst te gemoet rijpte; (...)' (Bakhuizen van den Brink 1937: 161-162; Bakhuizen van den Brink 1843: 554). Weer een volgende stap was de katholieke toeëigening van Vondel door Alberdingk Thijm ten tijde van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de katholieke emancipatie, en aan de andere kant die van Jacob Cats door calvinistische onderzoekers. De maatschappelijke fundering van het 'vaderlandsch gevoel' werd zo onderverdeeld ten behoeve van respectievelijk het liberale, het roomskatholieke en het calvinistische volksdeel, maar dat veranderde niets aan de paradigmatische essentie ervan. Het kleine landje, waarvan de overlevingskans zelfs zo nu en dan in twijfel werd getrokken, was ooit een wereldmacht geweest. Als uitdrukking daarvan had ook de literatuur uit die tijd een voorbeeldfunctie te vervullen, voor hoe meer groepen van de bevolking hoe beter.

Een en ander leidde soms tot uitspraken en zelfs stappen die ons als dwaas kunnen voorkomen. Natuurlijk wist Ter Gouw heel goed dat Jacob Cats

het Muiderslot niet frequenteerde. Hij zegt dat zelf: ‘'t Is wel waar, dat deze Middelburgsche advocaat, die later 't hoofd der Dortsche dichtschool zal worden, niet tot den Muiderkring behoort, (...)’. Maar vervolgens geeft hij daar dan de volgende draai aan: ‘maar hij komt toch wel eens te Amsterdam, en vergeet dan ook het Roemershuis niet; en zo heeft hij thans zijne vriendin naar Muiden verzeld, en was er welkom (...)’ (Ter Gouw z.j., nr. 67). Nog vreemder voor ons gevoel is de plaatsing in 1867 van een borstbeeld van Vondel in de grote zaal van het Muiderslot, om, in de woorden van Alberdingk Thijm, de ‘oneer’ die Hooft de dichter had aangedaan door hem ‘om “een onnoozel *Ave Maria*” zijn tafel te ontzeggen, uit te wisschen’. Ook de Vondelherdenking van negen jaar later vond daar, in aanwezigheid van het borstbeeld, plaats, getuige de aquarel die Charles Rochussen bij die gelegenheid maakte (Alberdingk Thijm 1895: 263-264; *De Vondelherdenking* 1938, plaat 5).

Maar het gaat niet aan ons vrolijk te maken. Ter Gouw en Alberdingk Thijm waren natuurlijk niet gek. Wat ze deden zullen ze zelf niet als wetenschap hebben beschouwd, maar als ‘de la littérature’: een creatieve verwerking van historische gegevens als in een historische roman of in de moderne regie van een zeventiende-eeuws toneelstuk. Waar het hen daarbij om ging was de ideologische functie voor de eigen tijd. Die functie heeft de zeventiende-eeuwse literatuur tot ver in de twintigste eeuw behouden. Hij bereikte een hoogtepunt bij de Vondelherdenking van 1937, toen onder druk van de dreiging van het nazisme protestanten en katholieken elkaar vonden in de verheerlijking van Vondel als verdediger van de nationale vrijheid. De gereformeerde hoogleraar-dichter Geerten Gossaert (prof.dr. C. Gerretson) hield in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een herdenkingsrede, waarin hij onder andere zei:

> (...) als aanhanger van de staatkundige vrijheidsgedachte der Reformatie is en blijft ook de Roomsche Vondel de verbeelder van een algemeen-Nederlandsche Gedachte. Het is deze gedachte, die ons Volk tot een natie heeft samengesnoerd. Niet altoos (...) is die band ons bewust (...). Maar nu en dan komen er oogenblikken, dat wij op eenmaal onze eendracht beseffen. Dat is, wanneer wij onze vrijheid bedreigd gevoelen (...).

Het was vanuit diezelfde gedachte, dat de nationale jeugdverenigingen - 2000 jongens en meisjes - een fakkeloptocht hielden langs Vondels standbeeld in het Vondelpark (*De Vondelherdenking* 1938: 100-101 en 126).

Met wetenschap had dat alles niet zoveel te maken, en dat hoefde ook niet. Maar wel drukte het negentiende-eeuwse paradigma ook daarop haar stempel. Zo kan het naar mijn mening voor een goed deel verantwoordelijk worden gesteld voor het overwegend Hollando-, ja zelfs Amstelodamocentrische beeld dat wij nog steeds van de zeventiende-eeuwse literatuur koesteren, alsof er elders nauwelijks iets werd geschreven.

4. De hermeneutiek

Inmiddels was er echter een eind gekomen aan de vrijwel algemene paradigmatische overeenstemming. Met de Beweging van Tachtig kwam de verheerlijking van de ‘schoonheid wier naam geheiligd zij’ en de definitie van poëzie als de ‘allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie’. En dat leidde meteen tot principiële wijzigingen in de canon. Al in 1886 vroeg Verwey in *De nieuwe gids* aandacht voor de achttiende-eeuwse dichters, die voordien nauwelijks aan bod waren gekomen omdat de achttiende eeuw nu eenmaal gezien werd als een eeuw van verval. Maar in het Tachtiger credo konden ze ingepast worden: ‘De gedichten van Van Alphen, Feith en Bellamy’, zo schreef Verwey, ‘waren de eerste verschijning der individualistische kunstidees in de praktijk. Streven naar uiting van ééne gevoelsnuance was hun opperste eigenschap’ (Buijnsters 1963: 282). Later, in 1909, zou Kloos een aantal van hun gedichten bijeenbrengen en inleiden onder de programmatische titel *Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid*. En in Vlaanderen kwam August Vermeylen in 1899 met het eerherstel van de zestiende-eeuwer Jan van der Noot, die in zijn ogen ‘hoewel een tweederangs dichter, toch een *dichter* is, (...): een dichter die alleen van aandoening en schoonheid leeft’ (Vermeylen 1899: 115).

Toch waren het niet schoonheid en individueel gevoel, die de kern van het nieuwe paradigma vormden, maar de nadruk op de beleving van de lezer als zodanig, in welke termen dan ook gevat: schoonheid, ontroering, maar ook levenskracht, geestelijke verdieping, tragiek. Kenmerkend voor dit paradigma is dan ook de nadruk op de tekst en op de interpretatie daarvan door de beschouwer. Daarmee werd de beste lezer - de 'ideal reader' - de beste literatuurkenner, en wie zouden er betere lezers zijn dan de dichters? Voor het eerst werd dichterschap een kwalificatie voor een hoogleraarschap in de literatuur: Verwey en nadien Van Eyck in Leiden, later Heeroma in Groningen.

Niet dat men daarmee, wat de zeventiende-eeuwse literatuur betreft, de historiciteit per definitie uit het oog verloor. Bij sommigen is dat wel het geval. Maar vaker erkende men volmondig dat, om Frank Baurs 'Inleiding' tot de *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* (1939) aan te halen, 'het woordkunstwerk (...) aan een historische evolutie vast (zit)' en dat 'zelfs een goed stuk van de zuiver-esthetische en extraesthetische werkingen, die ervan uitgegaan zijn en die de letterkundige geschiedschrijver onder meer als taak heeft te verklaren, (...) bepaald (worden) door een geschiedkundig verloop'.

Baur voegde daar echter onmiddellijk aan toe:

> Maar dat historisch karakter van het onderzoeksobject moet toch steeds voor secundair gelden, tegenover het primaire kenmerk dat de literatuurgeschiedenis met de kunstgeschiedenis gemeen heeft: nl. een werkmateriaal te hanteren dat zijn specificiteit ontleent aan het min of meer duurzaam vermogen esthetische ervaring te vertolken en te bewerken tevens. (Baur 1939: xv)

Alsof zoiets als 'esthetische ervaring' een bovenhistorische categorie zou zijn.

Waar we hiermee te maken hebben is de literatuurwetenschappelijke invulling van de hermeneutiek van Dilthey, zoals die al in 1905 door Huizinga in zijn Groningse inaugurele rede over *Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen* in Nederland was

geïntroduceerd. Daarbij ging het om een historisch inleven op basis van de ‘philologie’. De eerste die dit in Nederland voor de literatuurgeschiedenis zo heeft geformuleerd, is bij mijn weten Gerrit Kalff geweest, in een magistrale studie uit 1914 getiteld *Inleiding tot de studie der literatuurgeschiedenis*. Ik citeer:

> (...) op de levendigheid en fijnheid van dat gevoel, welks ontwikkeling pleegt samen te gaan met die van de smaak, komt het dan toch aan. Het is mogelijk, dat verscheidene détails van een dichtwerk uit vroeger tijd voor een dichter die het leest, duister blijven en dat hij den geest van het gansche stuk toch dieper en juister voelt dan een philoloog, wien alles in dat gedicht helder is. Anderzijds zal een zoo volkomen mogelijk begrijpen van een dichtwerk voor het doorvoelen ervan in den regel noodig zijn. (Kalff 1914: 124)

Niet voor niets heeft Baur het in zijn ‘Inleiding’ over ‘den nog immer grooteren bijval van Kalff boven Te Winkel’, iets waarin weinigen hem tegenwoordig zullen bijvallen (Baur 1939: xciii).

Op het eerste gezicht kan het misschien lijken, dat de vakopvatting van Kalff en Baur met hun grote historische vakkennis althans voor wat betreft het filologische aspect - de ‘historisch-philologische methode’, zoals Baur het noemt (Baur 1939: xxxi) - voor een goed deel samenvalt met die van de negentiende-eeuwse historisten. In feite is er nauwelijks een groter verschil denkbaar. De methode van het ‘inleven’ veronderstelt een raakpunt tussen lezer en tekst: voor Huizinga was dat de ‘psyche’ van de mens, voor Kalff zoiets als ‘levenskracht’, voor Baur ‘esthetische ontroerbaarheid’ (Huizinga 1950: 14-16; Kalff 1914: 244; Baur 1939: xv). Dergelijke bovenhistorische categorieën impliceren in feite een contemporaine invalshoek en niet zelden dicteerde die tevens het filologische commentaar. Wanneer men de handboeken van Kalff en Baur erop naleest springen de verschillen met de negentiende-eeuwers onmiddellijk in het oog. Kalff snijdt bijvoorbeeld zijn hele behandeling van het werk van Bredero erop toe, aan te tonen hoezeer diens innerlijke levenskracht bepalend is geweest voor de kwaliteit van zijn werk. Vooral door zijn

minneliedjes, zijn aandachtige liederen en door zijn kluchten en blijspelen zal hij daarom ‘onder ons blijven leven’:

> Daarin heeft hij getoond, hoe zeer hij, onbevangen eerlijk kunstenaar van rijken aanleg, het volle menschenleven heeft liefgehad; liefgehad met hartelijke liefde, die niets te gering achtte om het te bestralen met het warme licht harer belangstelling, het weer te geven in taal, (...). (Kalff 1909: 139 en 170-171)

In Overdieps bijdrage over Bredero's dramatiek aan Baurs *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* - een 37 pagina's lang, geheel uit samenvattingen, citaten en karakteriseringen bestaand stuk - treft dezelfde toon, aangevuld met opmerkingen over de ‘echte’ humor en de niet minder ‘echte’ tragiek, de typische sjibbolets van de jaren dertig (Overdiep 1948: 319).

Er zijn naar mijn mening twee redenen aan te wijzen waarom deze historische hermeneutiek na de Tweede Wereldoorlog weldra uit de mode is geraakt. Ten eerste beantwoordde de methode niet aan de toetsingscriteria van de Popperiaanse wetenschapstheorie. Maar dat was het minste. Ik geloof althans niet dat, terwijl links en rechts de ‘Methodenstreit’ woekerde, de Nederlandse literatuurhistorici zich daar zo heel veel aan gelegen hebben laten liggen. Belangrijker was, dat - evenals de voortdurend veranderende definities van Literatuur, of Renaissance, of Barok - ook iedere interpretatie haast even snel verouderde als hij werd voorgesteld. Méér dan gebrek aan samenhang en volledigheid, is dat naar mijn mening de reden dat de *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* al onbruikbaar was geworden voordat hij was voltooid. Al die mooie interpretaties interesseerden domweg niemand meer.

Maar er was één aspect dat wel de decennia trotseerde en dat was de ‘philologisch-historische methode’ van tekstverklaring. Toen men de hermeneutische inleving eenmaal als principe losgelaten had, leek die als objectieve, waardenvrije discipline over te blijven. Voor een deel was dat misschien ook wel zo, maar voor een ander deel beslist niet. In de loop van

de jaren had het filologische commentaar zich van louter taalkundige verklaring via het zakencommentaar uitgebreid tot een cultuurhistorisch achtergrondcommentaar. Maar juist de cultuurgeschiedenis was allerminst vrijgebleven van a-historische smetten, die nu ongereflecteerd de tekstverklaringen binnendrongen.

Een duidelijk voorbeeld van een cultuurhistorische studie waarin dat het geval is, is Ernst Robert Curtius' *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* van 1948, dat algemeen gerespecteerde monument van geleerdheid. Wie het eerste hoofdstuk van dit boek leest - maar ik heb de indruk dat niemand dat ooit doet -, die komt voor een verrassing te staan. Onder aanroeping van alle Europese grootheden van Bergson tot en met Jung wordt hierin tegen de opstand der nazistische en communistische horden de ‘Sinneinheit’ van de Europese literatuur in het geweer gebracht. Een ‘Sinneinheit’ die slechts gekend kan worden ‘wenn man sich ein Bürgerrecht in allen ihren Epochen von Homer bis Goethe erworben hat’. De anti-democratische implicaties van deze opmerking zijn weliswaar verstopt in een noot, maar ze zijn er niet minder reëel om. Voor ons op dit moment is echter relevanter, dat deze ‘Sinneinheit’, waarin ‘alle Vergangenheit Gegenwart (ist)’, volgens Curtius een autonome structuur heeft die tot in zijn componenten te analyseren zou zijn (Curtius 1954: 22). Die componenten zijn de zogenaamde ‘topoi’, een concept dat, ondanks Curtius' hoofdstukken over het middeleeuwse schoolsysteem en de retorica, nauwelijks iets te maken heeft met het klassieke topos-begrip of met de interpretatie die daar in de Middeleeuwen en in het humanisme aan werd gegeven. De Curtiaanse opvatting van ‘topos’ heeft zich vervolgens als een olievlek uitgebreid over de historische literatuurwetenschap, verschillen en veranderingen verdoezelend en zichzelf steeds verder uithollend tot er niets overbleef dan de loutere suggestie van eruditie.

Iets vergelijkbaars is er aan de hand met een boek dat zo'n twee decennia daarna de literatuurwetenschap veroverde: Heinrich Lausbergs, *Handbuch der literarischen Rhetorik* (1960). Lausbergs handboek wil een algemeen bruikbaar, de historische perioden overkoepelend hulpmiddel voor de praktijk van de tekstinterpretatie zijn. Maar vanuit de moderne opvatting van ‘l'art pour l'art’ en van literatuur als fictie legt het alle nadruk op de

stilistica en narrativiteit en geeft het de juist voor de zestiende- tot en met achttiende-eeuwse literatuur zo belangrijke argumentele kant van de retorica een volstrekt ondermaatse behandeling (Lausberg 1960 I: 7-8; Spies 1979: 177-178). Ik wil niet zeggen dat Curtius en Lausberg geen belangrijke boeken zijn, waar ook de onderzoeker van vandaag absoluut niet omheen kan. Maar dat is het nu juist: om ze met vrucht te kunnen hanteren, moet die onderzoeker weten waar hij of zij aan toe is, in welke opzichten ze wel, maar ook in welke opzichten ze niet bruikbaar zijn.

De meer tekstgebonden filologische verklaring had zo zijn eigen geschiedenis. Zich ontworstelend aan de hermeneutische drang tot een samenhangende, ‘zinvolle’, interpretatie, ging die na de Tweede Wereldoorlog hoe langer hoe meer een eigen leven leiden. Een naam als die van W.Gs Hellinga - met zijn principiële filologencongres-bijdrage van 1956 over ‘De commentaar’ - is daar direct mee verbonden, maar ook die van L. Strengholt en, tot op zekere hoogte, die van W.A.P. Smit. Eén hermeneutisch uitgangspunt bleef daarbij aanvankelijk nog onverkort overeind: de teksten moesten toegankelijk worden gemaakt voor het moderne lezerspubliek (Spies 1987: 238-239). Jammer alleen, dat dat lezerspubliek al het werk dat het maken van zo'n commentaar met zich meebrengt, in steeds minder mate beloonde met zijn belangstelling.

Ik wil hier niet ingaan op al die, vaak aandoenlijke, pogingen die vooral sinds het eind van de jaren zestig, toen de studenten zich begonnen te bekommeren om de maatschappelijke relevantie van hun vak, ondernomen zijn om publieksvriendelijke tekstedities te maken. Van duurzamer belang was juist de tegenovergestelde ontwikkeling, die van de verzelfstandiging van de filologische research. Deze leidde tot de bloei van een hele reeks, al dan niet aan zusterdisciplines ontleende, hulpwetenschappen, zoals codicologie, analytische bibliografie, editietechniek, archiefwetenschap, iconologie. Maar vooral leidde het tot een samensmelting met een vakopvatting die ooit de grote tegenhanger van de hermeneutiek was geweest: de positivistische - of misschien kan men beter zeggen ‘objectivistische’ - literatuurgeschiedenis, zoals die rond de eeuwwisseling al in gang was gezet door Jan te Winkel.

5. Objectivistische literatuurgeschiedenis

Te Winkels *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (1e dr. 1908-1921) is vanwege zijn droge opsomming van feiten lange tijd, door De Vooys, door Baur en door vele anderen, in de schaduw gesteld van Kalffs handboek. Diezelfde feitenrijkdom maakt het heden ten dage tot het meest bruikbare van al die handboeken uit het verleden. Want alleen feiten verouderen niet. Ze kunnen gecorrigeerd worden, en ze kunnen in een ander perspectief worden geplaatst of hun belang kan worden gerelativeerd, maar op zichzelf zijn feiten 'waardenvrij', hoezeer de vraagstelling waarbinnen ze als gegeven figureren ook 'waardenbeladen' kan zijn.

Te Winkels 'objectivisme' was een uitvloeisel van het wetenschappelijk positivisme, zoals dat zich in de loop van de negentiende eeuw ook binnen het literaire historisme had genesteld. Aan dit positivisme ontleende hij zijn hoge opvatting van feitelijke kennis, die voor hem 'de werkelijke eenheid (vormde) in onze uit zoovele individualiteiten samengestelde menschenmaatschappij, den band, die allen aan elkaar verbindt (...)'. En hij vervolgt: 'De wetenschap, die haar hoofddoel vindt in de vermeerdering van kennis, vormt (...) zoowel in haar internationaal karakter den samenhang der volken als in hare continuïteit de richting, die den ontwikkelingsgang der menschheid bepaalt, (...)'.

Dit ideaal, dat hij op allerlei manieren, tot in politieke pamfletten en gedichten toe, heeft uitgedragen, leidde in zijn beoefening van de literatuurgeschiedenis tot een bewust cultureel relativisme. Hij had geen enkele aanvechting om, zoals hij het zelf formuleert, 'zijn eigen aesthetisch gevoel (...) onder te schuiven aan dat van den dichter, die bij bespreekt'. Daar konden Kalff cum suis het mee doen. Daarbij beperkte hij zich ten principale tot het strikt literaire. Aanvankelijk had het literatuurhistorische positivisme, bij Taine en bij ons bijvoorbeeld bij Jonckbloet en in sterker mate bij Jan ten Brink en Frank van der Goes, geleid tot de aanname van causale wetten, die de samenhang tussen maatschappij, auteur en werk zouden regeren. Maar aan het eind van de

eeuw was het geloof in het bestaan, of althans de traceerbaarheid, van dergelijke wetten verloren gegaan, en daarmee was de wetenschappelijke schakel tussen literatuur en maatschappij verdwenen. Voor Te Winkel betekende dat, dat de literatuurgeschiedenis zich had te beperken tot die verschijnselen die *literair*-onderscheidend waren: werken, genres, theoretische uitspraken. Zo ging het hem dus om niets anders dan een zo feitelijk mogelijke beschrijving te geven van 'de wisselende aesthetische toestanden en de daarvan getuigende kunstwerken' (Spies 1989: 334 en 335).

Het heeft lang, tot ver na de Tweede Wereldoorlog, geduurd voordat Te Winkels *Ontwikkelingsgang* de status verwierf die het tegenwoordig heeft. Maar uiteindelijk lijkt zijn historisch objectivisme het toch definitief te hebben gewonnen. Naast de filologische research, bloeide vooral dankzij W.A.P. Smit en diens leerlingen, onder wie voor de zeventiende-eeuwse literatuur op de eerste plaats de latere Leidse hoogleraar Sonja F. Witstein moet worden genoemd, het onderzoek naar de 'wisselende aesthetische toestanden' op (Spies 1987: 243-250). Sindsdien zijn we met z'n allen in toenemende eensgezindheid als nijvere bijen bezig geweest de gegevens naar boven te halen: auteurs en werken, vriendenkringen en genootschappen, uitgevers en boekverkopers, poëticale en retorische inzichten, receptiegegevens, etcetera, etcetera. Al in 1975 klaagde Lieven Rens, dat in de herziene Knuvelder het beeld van de zeventiende-eeuwse literatuurgeschiedenis was 'opengebarsten onder de drang van het bijgekomen materiaal' (Rens 1972: 170). Achttien jaar daarna leek het helemaal niet meer mogelijk nog een samenhangend verhaal over de geschiedenis van onze literatuur te presenteren: het onder de hoofdredactie van Schenkeveldvan der Dussen in 1993 verschenen handboek *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* geeft een boeiende staalkaart van gegevens en gezichtpunten, maar géén 'geschiedenis'.

6. En hoe verder?

Daar staan we dan, met onze door het negentiende-eeuwse historisme bepaalde Hollando-centrische blik, die nauwelijks wil zien wat er

gebeurde in Leeuwarden, Amersfoort of Maastricht; met ons door de twintigste-eeuwse hermeneutiek bepaald waardenscala, dat nog steeds de lyriek van Hooft, de blijspelen van Bredero en de tragedies van Vondel belangrijker vindt dan de eindeloos vertaalde en herdrukte Franse én oorspronkelijke romans, novellen, kluchtboeken en zangspelen; en met al die hoeveelheden gegevens waarvan helemaal niet duidelijk is welk kennis*doel* ze eigenlijk geacht worden te dienen.

Er zit niets anders op, denk ik, dan uitgaande van het Te Winkeliaanse dictum over de 'wisselende aesthetische toestanden en daarvan getuigende kunstwerken' toch maar te proberen al die beschikbare gegevens zo goed mogelijk aan elkaar te lassen: opgang en ontwikkeling van bepaalde poëticale stromingen te traceren, tegenstellingen te signaleren, de plaats van verschillende groepen van auteurs ten opzichte daarvan te trachten vast te stellen. Enige aanzetten daartoe zijn er de laatste vijfentwintig jaar wel gegeven. Over de poëticale ontwikkelingen van het ernstige toneel zijn we dankzij het Antwerpse Centrum voor de Studie van het Renaissancedrama en het werk van vooral Mieke B. Smits-Veldt goed geïnformeerd; ikzelf deed het een en ander aan de retorica en poëtica van de gelegenheidsliteratuur; Riet Schenkeveld onderscheidde naast een idealistische ook een anti-idealistische poëticale beweging; Karel Porteman onderzocht de opkomst en ontwikkeling van de bi-mediale genres en vooral de emblematiek. We kunnen zelfs wel enkele stappen verder doen dan Te Winkel indertijd visualiseerde. Naast de ontwikkeling van de literaire vormgeving interesseert ons tegenwoordig vooral ook de opiniërende functie die literaire teksten hebben gehad, wat ons brengt bij de ideeën die erin tot uitdrukking komen. En aan de andere kant bestaat er een grote belangstelling voor de materiële productie van literatuur en voor de rol die uitgevers en boekverkopers hebben gespeeld bij de verbreiding van literaire stromingen of modes en van in literaire teksten neergelegde opvattingen. Ook op deze gebieden ligt er inmiddels al het nodige vooronderzoek. Het zal dus wat betreft de zeventiende en achttiende eeuw wel lukken met die nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis waarvoor de plannen op dit ogenblik gesmeed worden.

Op één punt zou ik echter een klemmende suggestie willen doen, en dat is het project uit te breiden met een apart deel over de historiografie van ons vak sinds het eind van de achttiende eeuw. De argumenten daarvoor hoop ik in het voorgaande voldoende overtuigend te hebben aangewezen. De resultaten van tweehonderd jaar neerlandistiek verdienen het ernstig genomen te worden en dat betekent naar mijn mening vooral: kritisch te worden doorgelicht op hun bruikbaarheid en onbruikbaarheid voor de komende jaren.

Bibliografie

Alberdingk Thijm, J.A. (1895). *Portretten van Joost van den Vondel*. Amsterdam: C.L. van Langenhuysen.

Bakhuizen van den Brink, R.C. (1843). (recensie van) *P.C. Hoofts Warenar*, uitgeg. d. Matthias de Vries, *De gids*, I, p. 554-579.

Bakhuizen van den Brink, R.C. (1837). ‘Vondel met roskam en rommelpot’, *De gids*, II, p. 161-175, 197-217, 277-288 en 407-423.

Baur, Frank z.j. [1939]. ‘Inleiding. De literatuur, haar historiographie en methodes’, in: Frank Baur (red.), *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Dl. 1. 's-Hertogenbosch: Teulings' uitg.mij., L.G.G. Malmberg, Brussel: Standaardboekhandel.

Buijnsters, P.J.A.M. (1963). *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van ‘Het Graf’*. Assen: Van Gorcum & comp., H.J. Prakke & H.M.G. Prakke.

Curtius, Ernst Robert (1954). *Europaïsche Literatur und lateinisches Mittelalter*. 2e dr. Bern: Francke Verlag.

Gouw, J. ter z.j. ‘De Muiderkring’, in: J. van Lennep, W. Moll en J. ter Gouw, *Nederlands geschiedenis en volksleven in schetsen*. Dl. 3. Leiden: A.W. Sijthoff, nr.67.

Grijzenhout, Frans & Henk van Veen (red.) (1992). *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd*. Nijmegen: SUN, Ou

Huizinga, J. (1950). 'Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen' in: J. Huizinga, *Verzamelde werken*. Dl. 7. Haarlem: H.D. Tjeek Willink & zoon, p. 3-28.

Kalff, G. (1909). *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 4. Groningen: J.B. Wolters.

Kalff, G. (1914). *Inleiding tot de studie der literatuurgeschiedenis*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & zoon.

Komrij, Gerrit (1986). *Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker.

Lausberg, Heinrich (1960). *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 2 dln. München: Max Hueber Verlag.

Lennep, J. van (1832). Een Amsterdamsche winteravond in 1632. Geschiedkundig tafereel in twee bedrijven, in: J. van Lennep, *Gedenkboek der plechtige viering van het tweehonderdjarig bestaan der Doorluchtige School te Amsterdam*. Amsterdam: Meijer Warnars, p. 93-146.

Naeff, Jan Paulus (1960). *De waardering van Gerbrand Adriaenszoon Bredero*. Diss. RUL. Gorinchem: J. Noorduijn & zoon.

Overdiep, G.S. (1948). Bredero's dramatiek, in: Frank Baur (red.), *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Dl. 4. Antwerpen, 's-Hertogenbosch: Teulings' uitg.mij., L.G.G. Malmberg, Brussel: Standaardboekhandel, p. 282-319.

Rens, L. (1972). (recensie van) G.P.M. Knuvelder, *Handboek* (etc.) 5e, geh. herz. dr. dl. 2. 's-Hertogenbosch, *Spiegel der letteren* 14, 170. Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (1997). De canonieke versus de 'echte' Anna Roemersdochter Visscher, *Nederlandse letterkunde*, 3, 'Vrouwen en de canon', p. 228-241.

Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (1997). Stand van zaken: II. Vrouwenliteratuur 1550-1850, *Nederlandse letterkunde*, 3, 'Vrouwen en de canon', p. 310-313.

Smits-Veldt, Mieke B. (1994). *Maria Tesselschade. Leven met talent en vriendschap*. Zutphen: Walburg pers.

Spies, Marijke (1979). 'Het stadhuis staat op de Dam. Een onderzoek naar de argumentele opbouw van Vondels 'Inwydinge van het Stadthuis t' Amsterdam' (1655)', in: S.F. Witstein en E.K. Grootes (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar*. Den Haag: Martinus Nijhoff, Tjeenk Willink, Noorduijn, p. 165-217.

Spies, M. (1984). 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis', in: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen: Wolters-Noordhoff, p. 171-193.

Spies, Marijke (1987) 'Vondel in veelvoud. Het Vondel-onderzoek sinds de jaren vijftig', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 103, 4, p. 235-269.

Spies, Marijke (1989). 'Te Winkel. Literatuurgeschiedenis als wetenschap', *Literatuur* 6, 6, p. 333-336.

Vermeylen, August, z.j. [1899]. *Leven en werken van jonker Jan van der Noot*. Amsterdam: Amst. boek- en steendrukkerij, v/h Harms & co. *De Vondelherdenking. Gedenkboek*. Amsterdam: Stadsdrukkerij, 1938, plaat 5.

Wiskerke, Evert Matthijs (1995). *De waardering voor de zeventiendeeeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*. Diss. UvA. Hilversum: Verloren.

Van vroeg 19de-eeuwse welsprekendheid tot laat 20ste-eeuwse taalbeheersing
Over de terugkeer van de maatschappelijke relevantie in de neerlandistiek

Antoine Braet (Leiden)

1. Inleiding

Dat taalbeheersing vandaag pas aan de orde komt na taalkunde en letterkunde, is even terecht als onterecht. Het is terecht, omdat dit vak als jongste en minst ontwikkelde onderdeel van de wetenschappelijke neerlandistiek zijn plaats moet weten. Het is onterecht, omdat de voor-wetenschappelijke neerlandistiek juist met een voorloper van taalbeheersing is begonnen: met de lessen over vaderlandse welsprekendheid die nog voor 1800 aan de universiteit gegeven zijn en nog tot ver in de negentiende eeuw de ‘neerlandistiek’ bleven domineren. Vanuit chronologisch oogpunt bekeken, had de eerste helft van mijn verhaal, over deze lessen, beter gepast aan het begin van deze Siegenbeekdag.

Ik zal er nog kanttekeningen bij plaatsen, maar aangenomen dat de neerlandistiek met de lessen over vaderlandse welsprekendheid is begonnen, dan dringt de vraag zich op: wanneer en, vooral, waar zijn deze voor het eerst gegeven? Welke universiteit kan de eer opeisen de bakermat van de neerlandistiek te zijn? Daar is de laatste jaren onder de geschiedschrijvers van het vak een heuse kwestie van gemaakt. U bent allen naar Leiden gekomen, omdat Siegenbeek hier in 1797 met zijn colleges in de vaderlandse welsprekendheid is begonnen. Maar had u niet moeten afreizen naar Friesland, naar de oude universiteitsstad Franeker, waar de hoogleraar Grieks Erwinus Wassenbergh er op zijn minst in hetzelfde jaar als Siegenbeek Nederlands ‘ging bijdoen’? Of was Harderwijk, met zijn eveneens verlaten universiteit aan de oude Zuiderzee, een niet nog betere

plaats van bestemming geweest, omdat daar door een paar classici nog eerder dan in Franeker geëxperimenteerd is met colleges Nederlands?

Ik zal deze competitie tussen oer-Hollandse steden maar laten rusten. Liever wijs ik op het belang van Parijs voor de geboorte van ons vak. De neerlandistiek is immers voor alles een kind van de Franse revolutie. Zonder de Bastille-bestormers vierden wij vandaag niet onze bicentenaire. Voor de incidentele lessen in Harderwijk geldt dit niet, maar de meer structurele aanstellingen van zowel Wassenbergh als Siegenbeek zouden er zonder deze gebeurtenis en haar politieke weerslag in Nederland niet gekomen zijn. Ik beperk me ertoe dit te demonstreren aan Siegenbeek, die in elk geval de eerste voltijd-hoogleraar Nederlands was.

2. De lessen over vaderlandse welsprekendheid van Siegenbeek en latere negentiende-eeuwse hoogleraren (1797-1850)

‘Welsprekendheid bloeit het weligst onder de invloed van een' vrijen regeringsvorm.’ Dit klassieke cliché over het samengaan van retorica en democratie komen we tot tweemaal toe tegen in de intreerede waarmee Siegenbeek (1774-1885) op 23 september 1797 zijn ambt aanvaardde. En wat er in het algemeen ook van waar mag zijn, voor de instelling van zijn eigen leerstoel gaat het verband zeker op - zoals het, tot op zekere hoogte, ook nog voor de taalbeheersing in de twintigste eeuw lijkt te gelden.

Zoals de klassieke retorica in de vijfde eeuw voor Christus op Sicilië begonnen heet te zijn dankzij het herstel van de democratie in Syracuse, zo is Siegenbeeks leerstoel er gekomen door de ‘fluweelen revolutie’ die in Nederland, met steun van revolutionair Frankrijk, in 1795 leidde tot de Bataafse Republiek. Met de leuze vrijheid, gelijkheid en broederschap in het vaandel veroverden toen de patriotten, de toenmalige democratiseerders, in verschillende plaatsen in Nederland sleutelposities. Zo bemachtigde in Leiden de radicale patriot Van Santen een zetel in de municipaliteit (het gedemocratiseerde gemeentebestuur), op basis waarvan hij kon doordringen tot het universiteitsbestuur. Hier zag hij zijn kans schoon en stelde hij zijn medebestuurders al in 1795 voor ‘een extra ordinair professoraat in de Nederduitsche Welsprekendheid’ in te stellen

om aan de studeerende jeugd geleegenheid te geeven zig op de Universiteit in de voor eene vrije natie zoo noodzaaklyke konst van wel te spreeken te oeffenen.

Als bezetter van de leerstoel suggereerde hij Siegenbeek.

Bij zijn voorstel ging het Van Santen niet alleen om het 'wel' spreken, zeker zo belangrijk vond hij het 'Nederduitsch' spreken. Als erkend unitarist - voorstander van het vervangen van de gewestelijke versnippering door een even krachtig als democratisch nationaal bestuur - wilde hij via aandacht voor de moedertaal het nationale (eenheids)gevoel ontwikkelen. De schrijver van Siegenbeeks 'levensberigt' geeft de aanleiding van diens benoeming later als volgt weer.

> De lang verjaarde staatkundige begrippen waren door den loop der groote wereldgebeurtenissen geschokt en hadden plaats gemaakt voor ruimer inzigten en vrijer denkbeelden over den aard en het wezen der burgerlijke maatschappelij. Het gevoel van nationaliteit was allerwege, en ook hier te lande, in hooge mate opgewekt, en men meende de waardering van eenheid en zelfstandigheid in het volksleven niet beter te versterken, dan door de studie der moedertaal en de liefde voor haar aan te kweeken.

Met zijn oratie zal Siegenbeek, eveneens patriot en een persoonlijke kennis van Van Santen, zeker aan de verwachtingen van de voorvechter van zijn leerstoel hebben beantwoord. Zowel in het beargumenteren van het nut van de eerste ('voltijdse') leerstoel in vaderlandse welsprekendheid als in het aangeven van de wijze waarop dat nut kan worden voortgebracht, toont hij zich een nationalistisch democraat. Nadat hij eerst heftig heeft bestreden dat de aard van de Nederlander en het Nederlands ongeschikt is voor welsprekendheid, wijst hij op drie belangrijke toepassingsmogelijkheden: in de rechtspraak, op de kansel en in politieke vergaderingen. Geheel in de geest van Van Santen plaatst hij deze derde retorische institutie het hoogste:

> Inzonderheid zijn de vergaderzalen, waarin een vrij volk of deszelfs

> Vertegenwoordigers in het openbaar over de gewigtigste belangen van de staat raadplegen, de beste kweekscholen der welsprekendheid.

Tot de wijze om het nut voort te brengen behoort, naast een grondige kennis van de (moeder)taal en kennis van de retorische voorschriften, het bestuderen en navolgen van voorbeeldige sprekers en schrijvers, niet alleen uit de Oudheid, maar ook en vooral uit de vaderlandse letterkunde - in het bijzonder de zeventiende-eeuwer Hooft prijst Siegenbeek aan.

Is het vanuit ons standpunt misschien vreemd dat in de leeropdracht van wie ik maar de eerste 'hoogleraar Nederlands' blijf noemen taalbeheersing en niet taal- en letterkunde centraal stond, voor die tijd was dat vanzelfsprekend. Niet vanzelfsprekend was dat er een leerstoel voor *vaderlandse* welsprekendheid werd ingesteld. Wat was namelijk het geval?

In die tijd werden er nog geen moderne Westerse talen aan de universiteit onderwezen en in de klassieke en Oosterse talen die wel onderwezen werden, kon men niet afstuderen. De enige faculteiten die een 'afstudeerrichting' verzorgden, waren theologie, rechten en medicijnen. De talen hoorden - samen met filosofie, geschiedenis en de natuurwetenschappen - tot de faculteit van de *artes* (*liberales*, 'vrije kunsten'). Deze vierde faculteit was in feite een brede propedeuse voor toekomstige theologen, juristen en medici.

In deze propedeuse - niet veel meer dan de huidige bovenbouw van het voortgezet onderwijs - kregen de studenten van oudsher al met de theorie en praktijk van de welsprekendheid te maken. In het bijzonder bij Latijn werd er veel werk van gemaakt, onder meer door het bestuderen van de retorische theorie en de redevoeringen van Cicero. Deze aandacht voor welsprekendheid vormde reeds in de Oudheid het sluitstuk van de verbale scholing van de elite.

Dat Siegenbeek, ook benoemd in de *artes*-faculteit en dus belast met propedeuse-onderwijs aan toekomstige predikanten, juristen en medici, als taak kreeg eerst en vooral welsprekendheid te onderwijzen was dus niets bijzonders. Een 'bedenkelijke nieuwigheid' was echter dat hij de 'vaderlandsche' (ook 'Nederduitsche' of 'Hollandsche') variant daarvan in

zijn takenpakket kreeg. Had niet de classicus en retoricus Bosscha in zijn voorwoord bij zijn pas verschenen vertaling van Blair - waarover verderop meer - gezegd dat de Nederlanders geen welsprekendheid hebben voortgebracht? En sprak de Nederlandse elite in die tijd in feite niet Frans? En was in die periode het Latijn niet onveranderd de voertaal aan de universiteit, waarin alle hoogleraren geacht werden hun colleges te geven? Het revolutionaire van Siegenbeeks opdracht in die revolutionaire tijden was dat daar tegenin werd gegaan. Het ging om de emancipatie van de volkstaal en daarmee van brede(re) lagen van het Nederlandse volk, een motief dat we - in samenhang met de democratiseringsgedachte - bij de twintigste-eeuwse taalbeheersing opnieuw zullen tegenkomen.

Inmiddels zal duidelijk zijn geworden dat het nogal een anachronisme is om Siegenbeek de eerste universitaire neerlandicus te noemen. Er bestond immers nog geen studierichting Nederlands en de studenten die hij bediende waren geen neerlandici, maar toekomstige theologen, juristen en medici. Siegenbeek zelf was natuurlijk evenmin neerlandicus. Hij was opgeleid tot doopsgezind predikant en uiteraard ook verstoken geweest van het propedeutisch onderwijs in de *vaderlandse* welsprekendheid dat hij zelf moest gaan verzorgen - natuurlijk was hij wel, zoals iedereen van zijn opleidingsniveau in zijn tijd, vertrouwd met de klassieke en postklassieke retorica.

Ik zal u niet vermoeien met details van de verdere institutionele uitbouw van de universitaire neerlandistiek vanaf Siegenbeeks aanstelling. Ik volsta ermee te vermelden dat er in 1815, in een nieuwe politieke situatie na de afwerping van het Franse juk en in het kader van een van de vele universitaire hervormingen die de geschiedenis te zien heeft gegeven en nog steeds geeft, aan alle universiteiten leerstoelen zoals die van Siegenbeek zijn ingesteld. De bezetters daarvan waren nog steeds geen neerlandici, maar voornamelijk theoloog of ook wel jurist of zelfs wiskundige. Ook hun studenten volgden Nederlands nog steeds niet als hoofdvak, in de praktijk hadden ook zij nog vooral met theologen en juristen te maken voor wie vaderlandse welsprekendheid een verplicht bijvak was. Als hoofdvak bestaat de studie Nederlands pas sinds 1876 - in plaats van twee eeuwen zijn we eigenlijk pas ruim één eeuw oud.

Deze hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid hebben tot ongeveer 1850 hun zendingswerk verricht. Toen werden ze opgevolgd door de generatie van Matthijs de Vries en Jonckbloet die zich afwendde van de welsprekendheid en zich ging toeleggen op Nederlandse taal- en letterkunde. Ook een moment om de neerlandistiek te laten beginnen.

Het wordt tijd om een beeld te schetsen van die lessen in welsprekendheid die Siegenbeek en zijn tijdgenoten hebben gegeven. Tot voor kort was dit niet eenvoudig. Met uitzondering van de Groningse hoogleraar Lulofs die een paar veel gebruikte handboeken heeft gepubliceerd, hebben maar weinigen zich geroepen gevoeld hun colleges in druk te doen verschijnen. De meesten volstonden ermee jaar in jaar uit ongeveer dezelfde regels te dicteren, die hun studenten meer of minder nauwgezet optekenden - daar hoorde ook Siegenbeek bij, die om die reden door de historicus Rogier weinig vleiend een ‘dicteermachine’ is genoemd. Van die dictaten, van de hand van studenten, zijn er verschillende in universiteitsbibliotheken bewaard gebleven, maar wat daar precies aan retorische voorschriften in stond, was tot het verschijnen vorig jaar van de dissertatie van Ellen Sjoer onbekend. Op basis van haar studie laat zich het volgende zeggen.

Over het belang van twee hoofdgebieden uit de leer van de welsprekendheid waren de hoogleraren het eens. Dat waren de stijlleer en de voordrachtsleer. Het eerste is weinig verrassend, in onze ogen veel vreemder is de grote aandacht voor de voordrachtsleer, toentertijd de leer van de ‘uiterlijke welsprekendheid’ genoemd. Beide interessen hadden te maken met wat Sjoer de ‘verliterarisering’ van de retorica noemt. Ik verklaar me nader.

De grote aandacht voor stijl weerspiegelt zich in de enorme populariteit, ook op het vasteland, van de Schotse retoricus Blair. Deze had in zijn *Lectures on rhetoric and belles lettres* uit 1783 de retorica van een handleiding voor een spreker in het openbaar verruimd tot een soort algemene, esthetiserende, stijlleer die ook bruikbaar is bij de beoordeling van literaire werken.

In Nederland werd Blair zeer algemeen nagevolgd, al gebeurde dat op enigszins uiteenlopende wijze. Siegenbeek bijvoorbeeld ontleende het nodige aan hem, maar onderscheidde zich toch op twee punten: anders dan

zijn Schotse voorbeeld beperkte hij zijn voorschriften nadrukkelijk tot zakelijke, niet-literaire teksten. Daarnaast deed hij nog meer Longinus in zijn lessen, wiens ‘Over het verhevene’ hij ook vertaalde. Dit laatste deed hem één stijlkwaliteit centraal stellen: een spreker moest zich volgens hem voor alles ‘krachtig’ uitdrukken. Hij bedoelde daar een stijl mee die indruk maakt, die het hart treft, onder meer als gevolg van woorden die de inhoud versterken door een bijkomende gedachte. Een grafredenaar kan bijvoorbeeld beter ‘ontrukken’ bezigen dan het minder plastische ‘ontnemen’.

De curieuze belangstelling voor de uiterlijke welsprekendheid hangt op een andere manier met verliterarisering samen. In die tijd waren, naast allerlei gelegenheden om plechtige redevoeringen af te steken, voordrachtsavonden heel populair. Op die avonden werden ook en vooral literaire teksten voorgedragen.

Welke presentatie-adviezen werden er verstrekt? Om dit duidelijk te maken, voer ik een Leidse collega van Siegenbeek ten tonele, Johannes Matthias Schrant. Deze was eerst hoogleraar geweest in Gent, maar na de afscheiding van België in 1830, was hij toegevoegd aan Siegenbeek. Een ex-dominee en een oud-priester samen op één stoel!

Om zich van het dicteren te verlossen heeft Schrant, bij uitzondering, zijn 150 regels voor een goede voordracht in woord en gebaar in een klein boekje uitgegeven. Bij nadere beschouwing blijkt hier geen enkele originele gedachte bij. Het gaat om een bloemlezing van klassieke en postklassieke voorschriften waarin Quintilianus en de zeventiende-eeuwse Nederlander Francius sterk vertegenwoordigd zijn. Een kleine bloemlezing uit deze bloemlezing mag hier niet ontbreken.

- Somtijds is het nuttig, op geschikte plaatsen langer te poozen, hetzij om de verflaauwde aandacht weder op te wekken, hetzij om voor hetgene volgen zal, de opmerkzaamheid te lokken.
- De stem mag in den loop der rede niet wanken of waggelen, noch op het einde der volzinnen wegzinken of vallen; maar moet ten einde toe zich gelijk blijven.
- In het spreekgestoelte te zitten, wordt slechts aan bejaarden, zwakken of gebrekkelijken, vergund.
- Met den buik op het spreekgestoelte te liggen, is ongevallig voor het

oog, hinderlijk voor de longen, en belemmerend bij het spreken.
- Men late de oogen ongedwongen de vergadering rondgaan, zonder echter de zedigheid te kwetsen, of iemand strak aan te zien.
- Men wachte zich, de schouders telkens op- en neer te trekken, wat zeer misstaat.
- Regtlijnige, hoekige en stootende bewegingen met de armen zijn af te keuren. Men houde zich binnen de grenzen der golvende lijn.
- Heeft men eene diepe smart uit te drukken, zoo legt men beide handen op de borst.

Stijlleer en voordrachtsleer, dat vond men toen de belangrijkste onderdelen van de welsprekendheidsleer. Voor degenen die vertrouwd zijn met de klassieke retorica is dat vreemd. De klassieke retorica was immers voor alles een argumentatieleer. Hoe stonden Siegenbeek en de zijnen tegenover dit onderdeel? Sterk verdeeld. Siegenbeek zelf twijfelde aan het nut van de klassieke argumentatieleer en vond in elk geval dat deze niet tot zijn terrein, maar eerder tot de filosofie behoorde. Dat waren zijn meeste collega's met hem eens, behalve de Groninger Lulofs. Misschien omdat hij van origine advocaat was en ondervonden had dat bij het pleiten argumenteren belangrijker is dan stileren en presenteren, verdedigde hij fel de waarde van de argumentatieleer. Hij schrok er ook niet voor terug zijn studenten een vrij letterlijke parafrase van onder meer Cicero's *Topica* voor te schotelen, een relatief technisch werk dat helemaal aan argumentatieleer is gewijd.

Welk oordeel verdient deze eerste lichting hoogleraren ‘Nederlands’ nu? Over pioniers niets dan goeds, maar als we hiervan afzien dan kan men tot verschillende oordelen komen. Het hangt er maar vanaf welke gezichtshoek men kiest.

In de geschiedschrijving is de dominante optiek die van de latere taal- en letterkundige neerlandistiek. Vanuit dit gezichtspunt heeft men ze tot de Oude School gerekend, die rond 1850 door de Nieuwe School van Matthias de Vries en Jonckbloet is afgelost. Pas met de Nieuwe School - zo luidt het oordeel - deed de wetenschap haar intrede, Siegenbeek en zijn generatie was ‘voorwetenschappelijk’. Hoewel men zich uiteraard niet

meer zo polemisch uitlaat, neemt men in feite het oordeel van De Vries en Jonckbloet over. In de grond kan men zich nog wel vinden in wat de laatste zei over een literair handboek van mogelijk wel de meest verdienstelijke vertegenwoordiger van de Oude School, Lulofs: onwetenschappelijk amateurisme.

Vanuit de taalbeheersing beschouwd is dit zuinige oordeel op zichzelf niet misplaatst, maar wel de grond ervan. Het oordeel is gebaseerd op de kwaliteit van het taal- en letterkundige werk van de Oude School. Maar voor deze hoogleraren in de welsprekendheid was dit slechts bijkomstig en afgeleid werk, dat - zeker oorspronkelijk, bij iemand als Siegenbeek - in dienst stond van hun lessen in de welsprekendheid. In het kader van de geschiedenis van taalbeheersing of de retorica ligt een ander verwijt meer voor de hand. Als echte Nederlanders waren deze hoogleraren slechts eclectici die veelal Blair aanlengden met minder bekende zeven- en achttiende-eeuwers en vooral met klassieke auteurs als Aristoteles, Cicero en Quintilianus. Sommige werken zijn, zoals ik aangaf, zelfs niet meer dan bloemlezingen of vertaalde parafrases uit die bronnen. Wat we in Nederland missen zijn vernieuwers van de retorica zoals Campbell en Whately, van wie de laatste nog steeds doorwerkt in de moderne argumentatieleer.

Maar er is nog een ander standpunt mogelijk, het standpunt van vooraanstaande en maatschappelijk betrokken Nederlanders als curator Van Santen waaraan de neerlandistiek haar ontstaan te danken heeft. Die zouden, vermoed ik, een waardering louter in termen van wetenschappelijke kwaliteit maar beperkt gevonden hebben. Zij zouden, lijkt mij, gewezen hebben op de maatschappelijke relevantie van de Oude School die de Nieuwe School al te gemakkelijk inruilde voor de wetenschappelijke mogelijkheden van de vooral historische taal- en letterkunde. En niet alleen omdat het in mijn verhaal goed uitkomt: ik kan me voorstellen dat zij een comeback van de welsprekendheid voorspeld zouden hebben. Desnoods pas in de twintigste eeuw.

3. Het tussenspel van Stuiveling: voornamelijk een naklank van de negentiende eeuw (1950-1972)

En inderdaad vond men het een eeuw later, in 1950, aan de toenmalige Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, weer nodig om een hoogleraar in de welsprekendheid te benoemen. Waarom? In een memoiresachtig artikel uit 1982 beschrijft Garmt Stuiveling (1907-1985) zelf het zo:

> Overtuigde tegenstanders van het nationaal-socialisme, alle drie [de drie hoogleraren-initiatiefnemers van zijn leerstoel: de filosoof en taalkundige Pos, de historicus Romein en de letterkundige Donkersloot], waren zij gelijkelijk tot het inzicht gekomen dat er een onverbrekelijk verband bestond tussen het Nederlandse nationaliteitsbesef en de Nederlandse taal (...) De wederopbouw [na de Tweede Wereldoorlog] in cultureel opzicht diende dus gepaard te gaan met voortdurende zorg voor de eigen taal als het basisgegeven van onze cultuur.

Hoe Bataafs klinkt dit nationalisme van progressieve huize ons niet in de oren!

Behalve de aanleiding voor de leerstoel, doet ook de leeropdracht van Stuiveling sterk aan Siegenbeek denken. In overeenstemming met de brede visie van zijn drie pleitbezorgers werd ook Stuiveling oorspronkelijk aangesteld voor alle studenten van alle studierichtingen. Zoals Siegenbeeks leerstoel bedoeld was voor het bevorderen van de welsprekendheid van de toenmalige nationale elite van dominees, juristen en artsen, zo ging het bij Stuiveling - blijkens zijn oratie - om een goede taalbeheersing van

> hen die door hun studie zijn voorbestemd om over vijf of tien jaar in leidende functies werkzaam te zijn bij het onderwijs en de opvoeding, de kerk en de rechtspraak, de wetenschap en het bedrijfsleven, de pers en de politiek.

De stelling dat Stuiveling ook als persoon een soort reïncarnatie van Siegenbeek was, kan ik op dit moment en op deze plaats niet toelichten. Ik

moet ermee volstaan te vermelden dat het negentiende-eeuwse type leerstoel na hem niet is gecontinueerd. Wat wel voortleefde was de nieuwe, meer eigentijdse, maar verder wat ongelukkkige naam die hij aan het vak gegeven heeft: de naam taalbeheersing.

Dit laatste was een gevolg van de opname, in 1969, van ‘taalbeheersing’ in het Academisch Statuut van de studie Nederlands. Met deze mijlpaal bereiken we het eigenlijke beginpunt van de taalbeheersing als derde hoofddiscipline van de moderne neerlandistiek. Mede door verdeeldheid onder de sinds de jaren zestig sterk groeiende staf van Stuiveling, begon de opmars van dit vak niet in de eerste plaats in Amsterdam, maar veeleer in Utrecht.

4. De communicatiekunde van Drop (1968-1989)

Het was daar dat Wim Drop (geb. 1929) in 1968, dus nog voor de wijziging van het Academisch Statuut en in het jaar van de Parijse studentenrevolte en de Amsterdamse Maagdenhuisbezetting, begon te experimenteren met colleges taalbeheersing voor studenten Nederlands. Drop, ex-leraar Nederlands en schoolboekauteur, was in 1967 aangesteld om zich vooral met negentiende-eeuwse literatuur bezig te houden (hij was gepromoveerd op de negentiende-eeuwse historische roman). Dat hij al in zijn tweede jaar ook een werkgroep taalbeheersing ging geven, kwam in die jaren niet slecht uit. ‘De staf vond het wel mooi, dat ik de studenten iets “relevants” wilde aanbieden’, schreef Drop later. Met ‘relevants’ doelde hij - ik heb het de Van Santens al laten voorspellen - op de roep om ‘maatschappelijke relevantie’, vooral onder de inspraak eisende studenten uit die jaren. Die dachten daarbij vooral aan een grotere afstemming van de studie op de latere beroepspraktijk van neerlandici, toentertijd nog bijna uitsluitend leraar Nederlands, dus voor een groot gedeelte leraar taalvaardigheid. Al was de daarvoor ook al te oude Drop verder nou niet zo'n ‘kind van de jaren zestig’, die behoefte aan een betere afstemming op de beroepspraktijk leefde ook sterk bij hem: ‘In de vakgroep was ik van meet af aan een voorvechter van een betere afstemming van de opleiding op de beroepsuitoefening’.

Opnieuw lijkt er dus een verband te bestaan tussen een beweging voor democratie en aandacht voor taalvaardigheid. Anders dan bij de instelling van de stoelen van Siegenbeek en Stuiveling werd er bij de officiële landelijke introductie van het vak taalbeheersing, bij de wijziging van het Academisch Statuut in 1969, echter niet met zoveel woorden naar de politieke situatie verwezen - de tekst van het Statuut bood daar trouwens ook geen gelegenheid voor. De achtergrond van Drops experiment maakt echter duidelijk dat op zijn minst de vliegende start van het vak gezien moet worden in het licht van omwentelingen die de jaren zestig teweeg brachten.

Al was Drop een tiental jaren of meer ouder dan bijna alle andere taalbeheersers, hij belichaamt in drie opzichten meer dan wie ook het vak taalbeheersing in de jaren zeventig en tachtig. De geleidelijke institutionalisering van het vak, de daaraan ten grondslag liggende verwetenschappelijking en de verruiming en deels verschuiving van de toepassingen van de onderzoeksresultaten van het taalonderwijs naar professionele communicatie, al deze ontwikkelingen doen in de eerste plaats denken aan Drop. Wel is het voor een goed begrip van zijn verrichtingen nodig deze in een wat ruimer decor te plaatsen, waarbinnen ook anderen hun rol speelden. Op die rol van anderen wordt hier overigens, het zij nadrukkelijk opgemerkt, slechts marginaal ingegaan: ik heb me voorgenomen alleen over doden of op zijn minst geëmeriteerden te spreken (zie de bibliografische aantekeningen voor verwijzingen naar publicaties die een meer volledig beeld geven van de moderne taalbeheersing).

De institutionalisering van het vak taalbeheersing als onderdeel van de neerlandistiek vormt een fraaie illustratie van de wet van de onbedoelde gevolgen. Toen in 1967 de sectie Nederlands van de Academische Raad de minister een brief stuurde met het verzoek om ‘taalbeheersing’ in het kandidaatsexamen Nederlands op te nemen, was het geenszins de bedoeling dat het vak zich zo zou gaan ontwikkelen als in feite gebeurd is. De uit taal- en letterkundigen bestaande sectie had waarschijnlijk zelfs helemaal geen ‘vak’ op het oog. De opzet was slechts dat beginnende studenten Nederlands enig onderwijs in taalvaardigheid zouden krijgen,

zodat ‘de gerechtvaardigde klachten over de geringe taalbeheersing van studenten in het Nederlands’ (gevolg van de externe democratisering, dat wil zeggen grotere deelname aan het onderwijs?) zouden verstommen.

De formulering van het nieuwe Academisch Statuut van 1969 wijst ook in die richting. In het eerste lid van artikel 69 zien we wel de geboorte van taalbeheersing, maar de eis voor het kandidaatsexamen: ‘beheersing van de Nederlandse taal’ verwijst natuurlijk niet naar een nieuw specialisme, maar naar een vaardigheid die de student via oefening ontwikkeld moet hebben. De briefschrijvers uit 1967 zouden dan ook gek hebben opgekeken als ze een kwart eeuw later het rapport van de Visitatiecommissie Westerse talen onder ogen hadden gekregen. Daarin staat over taalbeheersing: ‘Er is de onmiskenbaar met succes bekroonde ontwikkeling naar een vak met academische status en duidelijk afgetekende onderzoekprogramma's.’

Aan deze ontwikkeling is natuurlijk niet alleen door pionier Drop bijgedragen. Die is te danken aan het steeds groter aantal taalbeheersers dat in de jaren zeventig en tachtig is aangesteld bij alle studierichtingen Nederlands in den lande. Van beslissend belang is daarbij geweest dat deze meestal piepjonge taalbeheersers zich niet in de geest van het Academisch Statuut beperkten tot pogingen om de taalvaardigheid van eerste- en tweedejaars te verbeteren. Daar móchten ze zich ook niet toe beperken, want evenals taal- en letterkundigen kregen zij automatisch tegelijk een aanstelling voor onderwijs én onderzoek. Maar nog belangrijker was dat deze nieuwe medewerkers zo hun eigen kijk op ‘taalbeheersing’ hadden. Het vergroten van de taalvaardigheid van de studenten zagen zij niet als hun enige en ook niet als hun belangrijkste taak. Zij wilden in de eerste plaats inzicht verwerven in wat taalvaardigheid eigenlijk is en in wat de groei van taalvaardigheid belemmert of juist bevordert. Met andere woorden, net als hun collega's bij taal- en letterkunde zagen zij zich in de eerste plaats als onderzoekers, met als nieuw neerlandistisch object van onderzoek ‘taalbeheersing’ - ook aangeduid met ‘taalvaardigheid’, ‘taalhantering’, ‘taalverkeer’ en ‘verbale communicatie’.

Het eerste onderzoek dat verricht werd, stond duidelijk in het teken van de luide roep om ‘maatschappelijke relevantie’ van de universitaire neerlandistiek, dat wilde dus vooral zeggen van het dienstbaar maken van de

neerlandistiek aan het moedertaalonderwijs. Voor de nieuwbakken taalbeheersers hield dit in dat zij onderzoek wilden doen waar het voortgezet taalvaardigheidsonderwijs wat aan zou kunnen hebben. Uiteindelijk wilden zij onderwijsmethoden ontwikkelen waarmee zittende leraren, maar vooral hun eigen studenten als toekomstige leraren, optimaal onderwijs in taalvaardigheid zouden kunnen geven.

In de praktijk van de jaren zeventig leidde dit ertoe dat taalbeheersers zich wierpen op typisch schoolse taalvaardigheden als het schrijven van opstellen, het maken van samenvattingen en het beantwoorden van vragen bij teksten. Aan de ene kant probeerden ze nauwkeuriger te omschrijven aan welke eisen beoogde producten, zoals opstellen en samenvattingen, moeten beantwoorden en aan de andere kant bedachten zij procedures om aan zulke goede producten te komen. Geheel in de geest van die tijd waren er overigens ook - zogenoemde emancipatorische - taalbeheersers die niet primair aan deze traditionele middelbareschoolstof dachten, maar aan taalcursussen voor achterstandsgroepen zoals ‘tweede-kansvrouwen’.

De bekendste en wel meest invloedrijke publicaties op het gebied van de schoolse vaardigheden zijn van Drops hand, met het artikel over het belang van doel- en publiekgerichtheid in het schrijfonderwijs uit 1971 als beroemdste voorbeeld. Dat Drop op dit terrein zo actief en succesrijk was, kwam mogelijk ook doordat hij - anders dan vele andere taalbeheersers van het eerste uur - aan den lijve had ervaren wat het betekent als taal- en letterkundig opgeleid neerlandicus voor de klas te komen: ‘Op school had ik me het meest onthand gevoeld als ik stelonderwijs en samenvatten moest geven, en spreekbeurten’.

Doordat taalbeheersers zich niet tot elementair taalvaardigheidsonderwijs aan beginnende studenten beperkten en doordat het vak erg aansloeg bij veel studenten die er ook meer mee wilden, werd het - niet zonder verzet overigens - op steeds meer plaatsen ook een afstudeerrichting naast taalen letterkunde. Omdat deze groei in het onderwijs ‘onmiskenbaar’ gepaard ging met verwetenschappelijking, was duidelijk waar dit op uit moest lopen: hoogleraarschappen en alles wat daar mee samenhangt, zoals promotie-plaatsen. De eerste moderne hoogleraar taalbeheersing werd, in 1981, Drop in Utrecht.

Tegen 1980 veranderden de artikelen van Drop en andere taalbeheersers van karakter. Ze werden minder moedertaaldidactisch en meer wetenschappelijk. Daardoor pasten ze enerzijds niet meer zo goed in een steeds praktischer wordend lerarenblad als *Levende talen*. Anderzijds voegden zij zich ook slecht in de traditionele wetenschappelijke taal- en letterkundige tijdschriften. De tijd was met andere woorden rijp voor een eigen wetenschappelijk *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, weer met Drop als initiatiefnemer. Met dit tijdschrift dat in 1979 begon te verschijnen, de driejaarlijkse wetenschappelijke congressen van de V(ereniging) I(nteruniversitair) O(verleg) T(aalbeheersing) (de wetenschappelijke vereniging van taalbeheersers *VIOT*) vanaf 1978 en een niet aflatende reeks dissertaties te beginnen met een vijftal proefschriften over argumentatie in de vroegere jaren tachtig, kwam de verwetenschappelijking nog voor de benoeming van hoogleraren op gang.

Voor buitenstaanders bieden de *VIOT*-congresbundels de snelste oriëntatie op het vak. Als voorbeeld neem ik de bundel van het congres in 1993 in Gent dat zo'n 300 deelnemers telde, van wie er ruim 100 een lezing hielden. De inhoudsopgave geeft aan dat er lezingen werden gehouden binnen vijf stromen: argumentatietheorie, tekstlinguïstiek, empirisch onderzoek naar taalvaardigheid, gesprekstheorie, onderzoek naar taalgebruik in zijn maatschappelijke context. Enkele onderwerpen van lezingen: de drogreden van beroep op onwetendheid, coherentierelaties in verschillende teksttypen, hardop denken als methode van schrijfprocesonderzoek, sekseverschillen in onderhandelingsgesprekken en de juridische verantwoordelijkheid voor tekst.

Nog één ontwikkeling in het vak waarmee Drops naam verbonden kan worden, moet genoemd worden. In het midden van de jaren tachtig kreeg het begrip ‘maatschappelijke relevantie’ bij hem en zijn grote schare leerlingen plotseling een heel andere lading. Met een omkering van zowat alle waarden uit de jaren zestig richtte de ‘Utrechtse School’, weldra elders gevolgd, zich op ‘de markt’, te weten de wereld van de professionele communicatie. Ook al omdat hun studenten geen leraar meer konden en/of wilden worden, maar eerder dachten aan voorlichter, redacteur of beleidsmedewerker, keerden steeds meer taalbeheersers zich van het moedertaalonderwijs af. Men ging

onderzoek doen naar de in- en externe communicatie van bedrijven en instellingen en hervormde het onderwijsaanbod in deze richting. Nog in veel grotere massa's dan in de jaren zeventig stroomden de studenten toe. Taalbeheersing werd op veel plaatsen de grootste afstudeerrichting binnen de neerlandistiek, ja van heel de letterenfaculteit. Dit tot begrijpelijke ontzetting van taal- en letterkundigen, van wie sommige de taalbeheersers verweten de universiteit tot een HBO-instelling te degraderen.

Inmiddels is de populariteit van taalbeheersing, gelukkig, weer wat afgenomen. En ook omdat de verwetenschappelijking van het vak duidelijk doorzet, hebben taal- en letterkundigen weinig meer te mopperen. Niets lijkt een krachtenbundeling in de neerlandistiek nog in de weg te staan, een bundeling die in de Raad voor de Neerlandistiek gelukkig ook gestalte zal krijgen.

5. Terug- en vooruitblik

Dit voert tot een korte peroratie. Wat ik naar voren heb gehaald is dat de neerlandistiek in haar geheel, en het onderdeel welsprekendheid of taalbeheersing in het bijzonder, nogal gevoelig is voor de politieke situatie en de maatschappelijke omstandigheden. Beperkt tot de laatste decennia lijkt dit vooral taalbeheersing geen windeieren te hebben gelegd. Als gevolg van de werking van communicerende vaten is dit helaas tot op zekere hoogte ten koste gegaan van de zusterdisciplines. Anderzijds lijkt de maatschappelijke functie en de aantrekkingskracht van de neerlandistiek er ook door versterkt. Bovendien moet niet vergeten worden dat de neerlandistiek in haar geheel de afgelopen decennia sterk heeft kunnen profiteren van de maatschappelijke omstandigheden die tot een explosie van de studentenaantallen hebben geleid en die weer, volautomatisch, een exponentiële groei van de staven en onderzoeksplaatsen met zich meebrachten.

Met de slinkende studenteninstroom zijn er echter andere tijden aangebroken. Nu doet, na de zeer vette jaren die we gekend hebben, elke afslanking al gauw aan als een ondraaglijke vermageringskuur. Niet zozeer het afslanken vormt dan ook het probleem als wel de wijze waarop de kuur

wordt toegepast. Met als gevolg dat, net als in de werkelijkheid buiten deze beeldspraak, het vet er lang niet altijd op de juiste plaats afgaat. Het vertrek van stafleden door pensionering, overlijden en verandering van baan leidt, in combinatie met rechtspositionele bescherming van de zittende staf, soms tot ongelukkige resultaten. Niet alleen eerbiedwaardige vakonderdelen zoals de historische taalkunde lopen hierdoor gevaar, ook de zeker nog niet aan alle universiteiten volgroeide taalbeheersing wordt hier en daar onevenredig getroffen. Zo bestaat er in Leiden niet alleen onzekerheid over de vraag of de laatste leerstoel historische Nederlandse taalkunde opnieuw bezet zal worden. Er bestaat ook zekerheid, en wel over het niet doorgaan van de voorgenomen benoeming van een opvolging van Siegenbeek, twee eeuwen na diens aanstelling. Erger nog, de Leidse Letterenfaculteit voelde zich uitgerekend dit jaar gedwongen in het kader van een bezuinigsplan een zware aanslag aan te kondigen op juist die sectie van de vakgroep Nederlands waarin zich de opvolgers van Siegenbeek bevinden. Ik vertrouw er overigens op dat op dit laatste wat gevonden zal worden. De Leidse universiteit kan u toch niet van heinde en ver laten komen om hier het Siegenbeek-jaar te vieren, terwijl zij in ditzelfde jaar zijn erfenis voor een tweede keer verloren laat gaan?

Waren de teruglopende studentenaantallen maar het enige waar we ons zorgen over moeten maken. Er zijn echter meer omstandigheden die wat minder optimistisch stemmen over de toekomst van de neerlandistiek. In dit licht wil ik nog één conclusie aan mijn exposé verbinden. Wat de neerlandistiek in de volgende eeuw nodig lijkt te hebben is een nieuwe periode van buitenlandse overheersing, zodat er bij het Nederlandse volk en zijn vertegenwoordigers meer het besef ontstaat dat extra inspanningen voor de taal en cultuur van dit land niet overbodig zijn.

Bibliografische aantekeningen

Over de geschiedenis van de Nederlandse welsprekendheid(sleer) en taalbeheersing is weinig gepubliceerd. ‘Een zeer globale schets’, van

Siegenbeek tot en met Stuiveling, geeft Krol (1980). Sjoer (1996) behandelt de lessen over welsprekendheid en hun gevers tussen 1797 en 1850 - aldaar de vindplaatsen van de citaten (met uitzondering van het eerste citaat uit Siegenbeeks oratie, zie hiervoor de uitgave Korevaart van 1997) en verwijzingen naar recente historische studies (waarvan vooral die van Van den Berg, Noordegraaf - onder meer over Wassenbergh - en Vis genoemd moeten worden). Tien jaar na zijn emeritaat reageerde Stuiveling (1982) met een zeer leesbaar en informatief artikel op een van de vele overzichtsartikelen van Braet (1982), waardoor hij zich - kennelijk vooral letterlijk - tekort gedaan voelde. Van de overige overzichten van Braet kunnen nog genoemd worden Braet (1988) en (1994), alwaar verwijzingen naar de twee belangrijke overzichtshandboeken uit 1980 (Braet, red.) en 1993 (Braet en Van de Gein, red.). Voor Drop - geciteerd werd uit persoonlijke correspondentie van 1994 - biedt de afscheidsbundel bij zijn emeritaat (Janssen en Verhoeven, 1989) een korte geschiedenis en een vergelijking van zijn werk en de retorische traditie.

Bibliografie

Braet, A. (1982). ‘Renaissance van de retorica. Het vak taalbeheersing als nieuw onderdeel van de neerlandistiek’, *Ons Erfdeel*, 25, p. 162-170.

Braet, A. (1988). ‘Taalbeheersing na twintig jaar’, *De Nieuwe Taalgids*, 81, p. 206-221.

Braet, A. (1994). ‘Een kwart eeuw Nederlandse taalbeheersing’, *Forum der Letteren*, 35, p. 23-34.

Braet, A. (red.) (1980). *Taalbeheersing als nieuwe retorica. Een historisch, programmatisch en bibliografisch overzicht*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Braet, A. en J. van de Gein (red.) (1993). *Taalbeheersing als tekstwetenschap: terreinen en trends*. Dordrecht: ICG Publications.

Janssen, D. en G. Verhoeven (red.) (1989). *Taalbeheersing in Nederland*. Een bundel artikelen aangeboden aan prof. dr. W. Drop ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse Taalbeheersing aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Groningen: Wolters-Noordhoff.

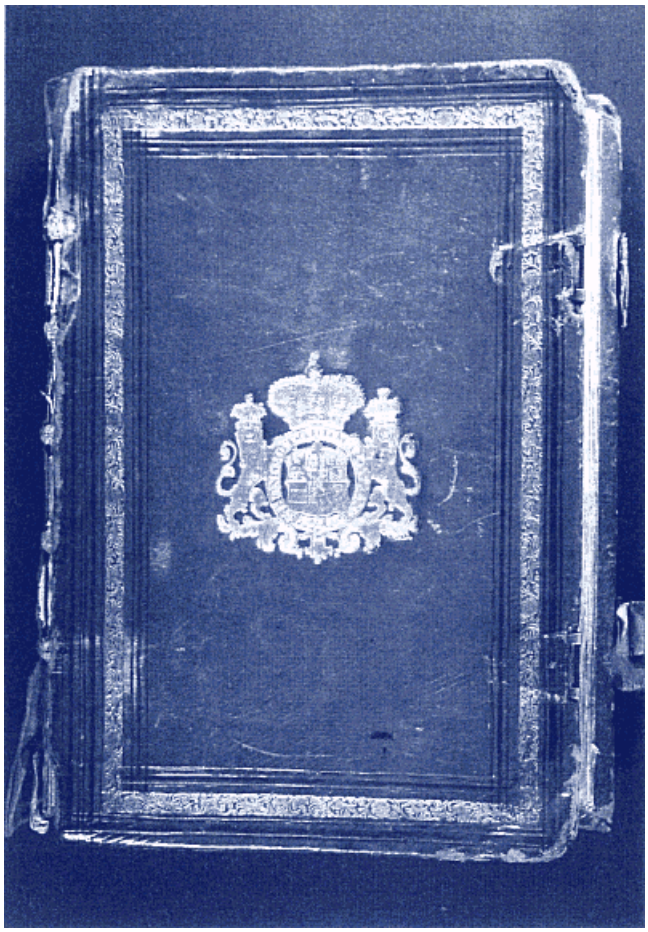
Krol, T.F. (1980). 'De geschiedenis van taalbeheersing: een zeer globale schets', in: Braet (red.) *Taalbeheersing als nieuwe retorica. Een historisch, programmatisch en bibliografisch overzicht*, Groningen: Wolters-Noordhoff. p. 7-35.

Siegenbeek, M. (1797, 1997). *Redevoering over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid*. Rede uitgesproken op 23 september 1797 bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de Nederduitse welsprekendheid, opnieuw uitgegeven met een inleiding door Korrie Korevaart. Hilversum Verloren 1997.

Sjoer, E. (1996). *Lessen over welsprekendheid. Een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden* (1797-1853). Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.

Stuiveling, G. (1982). 'Taalbeheersing, een legendarisch vak', *Ons Erfdeel*, 25, p. 422-492.

Letterkunde

De biografie van een boek: een parabel over twee eeuwen (medio)neerlandistiek

Frits van Oostrom (Leiden)[*]

Toen Matthijs Siegenbeek, twee eeuwen geleden, het Leidse professoraat in vaderlandse welsprekendheid aanvaardde, berustte een welsprekend boek (zie pagina 94) al eeuwen in Den Haag. In 1686 moet het daar onder ogen zijn gekomen van de toen 89-jarige Constantijn Huygens, onder wiens supervisie destijds het boekenbezit uit de paleizen en verblijven der Oranjes werd gecatalogiseerd. Bij die gelegenheid werd dit boek beschreven als 'Oude Nederduytsche verssen. Manuscript op parquement'.[1]

Sindsdien bevond het boek zich met vierduizend andere in de nieuw ingerichte bibliotheek van de Oranjes op paleis Noordeinde. Maar na de dood van Huygens, het ontslag van de bibliothecaris vanwege diens *hoogen ouderdom ende lichamelijcke swackheyt* en het overlijden van stadhouder Willem III raakte de boekerij met heel paleis Noordeinde in verval. Voltaire, die er nog in 1740 verbleef, schetste de toestand in een brief als volgt:

> In de appartementen met hun gouden lambrizeringen zijn deuren en vensters toegespijkerd. Niemand betreedt ze, want de planken zijn verrot en de daken lekken (...) Er zijn ook nog boeken voorhanden, die in de laatste halve eeuw alleen door de ratten zijn gelezen en die bedekt zijn met de grootste spinnenwebben

* De auteur is veel dank verschuldigd aan drs. Ingrid Biesheuvel, met name voor haar naspeuringen omtrent biografie en correspondentie van W.J.A. Jonckbloet.

1 Vgl. Den Haag KB 78 D 14 p. 218, moderne paginering p. 223.

> van Europa.[2]

Met heel de hofbibliotheek kwam ook dit boek in 1749 onder de hamer, waartoe het in de veilingcatalogus beschreven werd als 'Très gros volume de poësie Hollandoise, sans titre'.[3] Het werd, tezamen met een drietal kleinere handschriften en voor de prijs van vijftien gulden en negentien stuivers, aangekocht door stadhouder Willem IV - zijn wapen prijkt nog op het voorplat - en aldus behouden voor de familiecollectie. Daar lijkt het bijna vijftig jaar een even vredig als onopgemerkt bestaan te hebben geleid. Totdat het dan, zo omstreeks 1790, in handen kwam van Hendrik van Wyn, die weliswaar - opmerkelijk genoeg, voor een rijksarchivaris - wat onder Huygens al als perkament gedetermineerd was voor papier versleet, maar die intussen wel als eerste zag waar het hier eigenlijk om ging, omdat hij het boek ook op zijn inhoud opensloeg. In zijn *Historische en letterkundige avondstonden* laat Van Wyn zijn alter ego Volkhart zeggen:

> In eene zeer voornaame Boekery, hier te Lande, heb ik, weleêr, gezien eene Nederduytsche berymde overzetting van den Roman van Lancelot. (...) Zy scheen my toe van de 14de eeuw.[4]

Toen Van Wyns *Avondstonden* in 1800 verschenen, verbleef de Haagse *Lancelot* voor een inspectie buitenslands. In 1795 was het boek door

2 Aldus geciteerd in Anne S. Korteweg, 'De geschiedenis van de stadhouderlijke bibliotheek', in: *Boeken van Oranje. De Oranje-Nassaubibliotheek ten tijde van Willem III. Catalogus van de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage 12 november 1988-7 januari 1989*. Samengesteld door Joke Kuijpers en Anne-Dirk Renting met bijdragen van Anne S. Korteweg en Jan Storm van Leeuwen. 's-Gravenhage 1988, p. 10-33, waaraan ook andere gegevens omtrent de voorgeschiedenis van de KB zijn ontleend. De originele tekst van Voltaire is te vinden in de uitgave van diens correspondentie: Theodore Besterman (ed.), *Correspondence and related documents*. VII October 1739-April 1741, letters D 2084-D 2470. (The complete works of Voltaire 91). Genève 1970, p. 309-10.

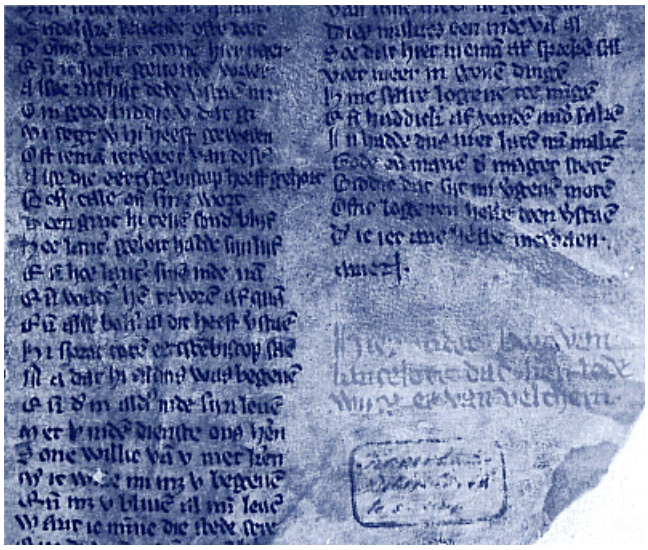
3 Zie Den Haag KB Verz Cat 16064 p. 231 nr. 11 en, voor de prijs van 15 gulden en 19 stuivers, Den Haag KB 76 B 2, 12v.

4 H. van Wyn, *Historische en letterkundige avondstonden*. Deel 1. Amsterdam 1800, p. 323.

Franse agenten die waren uitgestuurd om voorwerpen van kunst en wetenschap bijeen te graaien, naar Parijs getransporteerd. Aldaar werd echter vastgesteld dat dit boek, waarschijnlijk om zijn koeterwaals en zijn gebrek aan miniaturen, niet imposant genoeg was om in het pantheon van de Bibliothèque Nationale te worden bijgezet. In 1816 stuurde men het handschrift maar weer terug naar 's-Gravenhage, alwaar het met zovele andere kostbaarheden uit de voormalige stadhouderlijke collectie een plaats kreeg in de onlangs opgerichte Nationale, en sedert 1806 zelfs Koninklijke Bibliotheek. Daar is het sedertdien gebleven: eerst onder nummer 719, toen met de signatuur Y 122 en sinds het begin van deze eeuw als 129 A 10: dat wil zeggen kast honderdnegenentwintig, eerste plank van onderen, het tiende boek van links - en op die plek staat het nu nog.

Kort na zijn repatriëring in de K.B. trok het boek de aandacht van de kwartiermakers van de medioneerlandistiek, de Duitsers Heinrich Hoffmann von Fallersleben en Franz Josef Mone. Zij waren naar Holland aangereisd om over deze waterrijke streken de hooggestemde geest van Grimm te laten zweven, en schuimden daartoe de bibliotheken af op zoek naar bronnen uit de middeleeuwse voortijd. Zij stelden gezaghebbend vast dat het hier inderdaad om een perkamenten handschrift uit de veertiende eeuw ging, en dat het boek een Middelnederlandse versvertaling bevatte van de Oudfranse prozaroman van Lancelot. Ook signaleerden zij, net als Van Wyn trouwens gedaan had, dat op het 241ste en laatste folium een opmerkelijk ex libris prijkte (zie pagina 98): ‘Hier indet boec van lancelote, dat heren lodewijcs es van velthem’. Die naam was anderszins bekend als van een priester-schrijver uit de vroege veertiende eeuw, een man die Maerlants *Spiegel historiael* van een vervolg voorzien had en daarin blijk gaf van gefascineerdheid door Arthuriana. De verleiding was vanzelfsprekend groot in hem nu ook de man achter dit boek te zien, maar onze vroege schatgravers konden heel behoedzaam zijn: Hoffmann en Mone schortten hun oordeel op totdat er van de *Lancelot* een uitgave het licht zou zien.[5]

5 Zie resp. H. Hoffmann von Fallersleben, *Horae belgicae*. Pars prima. Vratislaviae 1830, p. 54 ev. en F.-J. Mone, *Übersicht der niederländischen Volksliteratur älterer Zeit*. Tübingen 1838, p. 68.

Dat volle levenslicht zou aan het boek worden geschonken door geen geringere kracht dan Willem Jozef Andries Jonckbloet, aartsvader der medioneerlandici algader: de eerste schrijver van een heuse geschiedenis der Middelnederlandse letterkunde, en later zelfs van de eerste wetenschappelijke geschiedenis van de complete Nederlandse literatuur, toen hij eenmaal - alweer te Leiden, het is niet anders - benoemd was als de eerste hoogleraar op het vakgebied der Nederlandse letterkunde.[6]

Zover was het nog lang niet toen hij omstreeks 1838 dit boek in handen kreeg. De nog maar net twintigjarige Jonckbloet was destijds pas aan het begin van zijn missie om de natie, zoals hij het in een brief uit 1839 zei, uit

> onze apathie [ten aanzien van de oude teksten] te [doen] ontwaken, en een aanvang te maken met de uitgave der by ons bedolvene schatten, waarin men ons op vreemden bodem helaas zoo ver is vooruitgestreefd![7]

En terwijl Jonckbloets Leidse professoren, zoals Siegenbeek, hem maar een rare snijboon vonden, vond hij een wijze medestander in de toenmalige bibliothecaris van de KB, J.W. Holtrop.[8] Die reikte Jonckbloet

6 Zie over Jonckbloet o.a. het aan hem gewijde levensbericht door H.E. Moltzer in *Jaarboek Kon. Akad. v. Wet*. 1886, I, p. 1-70 en de korte karakteristiek door schrijver dezes in *Literatuur* 6 (1989), p. 325-328. W.P. Gerritsen, '"De lust voor dezen studietak". De medioneerlandicus en zijn publiek', in F.P. van Oostrom e.a., *Misselike tonghe. Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam 1991, p. 171-187 en 231-234 noemt een biografie van Jonckbloet terecht een desideratum; daarin zou o.a. uitsluitsel moeten worden gegeven omtrent het hardnekkige gerucht dat Jonckbloet een onechte zoon geweest is van koning Willem I (of II? Vgl. J.G. Kikkert, *De zedeloosheid van Den Haag en andere onthullingen over Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam, 1976, p. 169. Ik dank prof.dr. C. Fasseur voor zijn hulpvaardigheid in deze materie.)

7 Brief d.d. 11 april 1839 aan Arie de Jager; het document bevindt zich in het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage (sign. J 04142 B1).

8 Vgl. L. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*. Leiden 1939, p. 149 ev., waaraan voor het navolgende dankbaar is ontleend.

menige interessante bron uit zijn collectie aan terwille van bewerking voor de wetenschap - een eerste vrucht waarvan deze student in 1840 zelfs in een audiëntie aan de koning aan mocht bieden: zijn uitgave van Van Wyns nagelaten aantekeningen bij de rijmkroniek van Jan van Heelu over de Slag van Woeringen. Dat was nu niet bepaald de meest laagdrempelige kennismaking met de Middelnederlandse letterkunde, en het had ertoe geleid dat enkele dagen na de audiëntie de Minister van Binnenlandsche zaken bij Holtrop navraag had gedaan om inlichtingen die hij de Koning omtrent dit merkwaardige geschenk kon verschaffen.

Maar met dit alles was wel degelijk een kiem gelegd. Had minister De Kock aanvankelijk laten weten dat hij de hele onderneming met betrekking tot de vaderlandse literatuurgeschiedenis welzeker hoogst belangrijk vond, maar wel van mening was dat alles niet teveel mocht kosten gelet op de toestand van 's lands kas, nu kwam tussen de landsregering, haar bibliothecaris Holtrop en de gedreven Jonckbloet een driehoek tot stand waarbinnen voor dit vakgebied iets groots verricht kon worden. Op tien oktober 1840 ontving de student Jonckbloet een brief van de Minister, waarin deze hem mededeelde dat het Zijne Majesteit aangenaam zou zijn, indien hij zich in samenspraak met de Bibliothecaris der KB zou willen blijven inzetten voor uitgave van nog niet gepubliceerde middeleeuwse bronnen.

Dat liet Jonckbloet zich geen twee keer zeggen. In 1841 publiceerde hij de eerste uitgave van de *Beatrijs* naar het unieke handschrift ter KB; en in 1842 bood hij de opvolger van minister De Kock, baron Schimmelpenninck van der Oye tot beide de Pollen, een doorwrochte editie van de *Dietsche doctrinael* aan. De goedgunstige ontvangst van deze middeleeuwse schatten uit de Koninklijke Bibliotheek maakte de tijd rijp voor een nog veel grotere greep: een uitgave van het boek van Lancelot waar Holtrop en Jonckbloet al lang een oogje op hadden. Wegens de omvang van dit handschrift waren hier wel aanmerkelijke kosten mee gemoeid: maar liefst tweeduizendvijfhonderd gulden naar Holtrops berekening, maar die som kon over enkele jaren worden uitgesmeerd. Bij Koninklijk Besluit van 4 maart 1843 ontving Jonckbloet de gedroomde opdracht. Hij kreeg het handschrift eenvoudig mee naar huis, en heeft eraan gewerkt met de gedrevenheid van iemand die beseft dat hij puur

goud in handen heeft. Binnen twee jaar had hij het eerste deel van zijn editie gereed, en goed twee jaar nadien het tweede deel: totaal twee maal driehonderd dichtbedrukte pagina's tekstuitgave op groot formaat in drie kolommen, met driehonderdvijftig pagina's inleidingen en bijwerk - totdantoe en zelfs tot op heden veruit de grootste tekstuitgave ooit van enig Middelnederlands dichtwerk door één mens tot stand gebracht.[9] In die editie legde de toen dertigjarige aartsvader van ons vak het oudste, voluit literaire Nederlandstalige boek voor het eerst waarachtig open - en wat Jonckbloet toen waarnam kan voor ons nog altijd als een eerste leidraad dienen.

De Haagse *Lancelot* moet ooit het tweede deel geweest zijn van een set waarvan het eerste deel verloren is gegaan. Dit tweeluik deed het machtigste verhaal van heel de Arthursage: de levensgeschiedenis van Lancelot, hoe hij als vondeling wordt opgevoed, aan koning Arthurs hof belandt en zich daar ontwikkelt tot de beste ridder ter wereld, de steun en toeverlaat van koning Arthur wordt maar tevens - en daarin schuilt de kiem van later drama - de minnaar van diens gemalin koningin Guenièvre. Als ons Haagse exemplaar begint, zijn we in Lancelots roman op ongeveer tweederde gevorderd, en beginnen zich donkere wolken samen te pakken boven Arthurs koninkrijk. Dat zal nog sterker worden in de beide teksten die op Lancelots levensverhaal aansluiten, en daarmee een trilogie vormen: de queeste van de Graal, waarin de grootste ridders van de Tafelronde de een na de ander zullen falen, en het dramatische verhaal van koning Arthurs dood en de ineenstorting van diens rijk tengevolge van interne tweedracht en verraad. Ook die twee romans zitten in dit boek, waarbij - en dat is heel opmerkelijk - op de twee overgangen tussen de delen van de trilogie een zevental andere Arthurromans is ingeschakeld, als terzijdes bij het majestueuze hoofdverhaal: eerst een over Perchevael en een over de zwarte ridder Moriaen, en bij de overgang van *Graal* naar

9 *Roman van Lancelot. (XIIIe eeuw)*. Uitgegeven op gezag van het gouvernement door W.J.A. Jonckbloet. 2 dln. 's-Gravenhage, 1846-9. (Tot Jonckbloets ergernis, blijkens zijn correspondentie, duurde het geruime tijd voordat zijn manuscripten in gedrukte vorm het licht zagen).

Arturs doet een vijftal episodische romans: achtereenvolgens de *Wrake van Ragisel*, de *Ridder metter mouwen, Walewein en Keye*, de novelle over *Lanceloet en het hert met de witte voet* en de *Torec*. Daarna volgt als gezegd het slotdeel van de trilogie, waarin het doek valt over Arthurs wereld.

Van dit machtige verhalencomplex, in dit ene boek alleen al bijna negentigduizend verzen omvattend, bezorgde Jonckbloet de editie in twee statige delen. Bij zijn tekstuitgave volgt de editeur getrouw het handschrift, en stelt in een aparte Bijlage zijn emendaties voor. In deze Bijlage staan ook de tekstcorrecties aangegeven van de middeleeuwse gebruiker die veel in het handschrift heeft gekrabbeld. Van Jonckbloets inleidingen is vooral die van het tweede deel monumentaal, waarin de editeur verslag uitbrengt van een speciale speurtocht in Frankrijk. Al in het begin van zijn bemoeienis was hij namelijk gefascineerd geraakt door de gedachte, dat in het Haagse boek dan weliswaar de trilogie uit het Oudfrans vertaald was, maar de ingevoegde romans niet. Om dit vermoeden te verifiëren was eigen onderzoek in Parijs vereist; want zoals Jonckbloet zei in een brief aan Matthijs de Vries 'ik oordeel niet voordat ik zelf *gezien* heb want op de fransche geleerdheid kan men niet veel rekenen'.[10] De autopsie bevestigde hem in zijn vermoeden. De Bibliothèque Nationale bleek inderdaad een schat aan Franse codices te herbergen die Lancelots trilogie bevatten, maar geen daarvan had een equivalent voor het zevental episodische romans.

Deze bevinding was van een belang dat verre uitsteeg boven deze specifieke casus. Niet meer of minder dan de grootheid van de Nederlandse letterkunde zelf stond op het spel. In dezelfde jaren dat Jonckbloet aan zijn Lancelot-editie werkte, had immers B.H. Lulofs zijn *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letteren* gepubliceerd, waarin Jacob van Maerlant als de eerste Nederlandse schrijver van formaat werd opgevoerd. De Leidse student Jonckbloet wist beter dan de Groningse hoogleraar (en trouwens ook beter dan zijn eigen professor Siegenbeek, die in zijn *Beknopte geschiedenis der*

10 Brief dd. 17 juni 1847 in de collectie van UB Leiden (sign. Ltk 1004).

Nederlandsche letterkunde dezelfde voorstelling gegeven had). Als kenner van het spoor gewezen door Van Wyn, Hoffmann en Mone, maar bovenal door eigen speurwerk had Jonckbloet een scherp oog voor de rijke traditie van Middelnederlandse ridderromans waarmee Maerlant polemiseerde, die dus aan hem voorafging en die, zo wist hij, wel degelijk bewaard gebleven was - zij het veelal in sterk gefragmenteerde toestand, maar daarom nog niet minder indrukwekkend voor wie echt vorsen en zien wilde.

Juist in de jaren dat Jonckbloet zulk baanbrekend werk verrichtte ter ontsluiting van dit oudste glorietijdperk der Nederlandse letterkunde, kwam Lulofs weer met de belegen beeldvorming aan boord - reden voor Jonckbloet om het editoriale werk aan *Lancelot* te onderbreken en in een vlammende bespreking in *De Gids* met deze pseudo-autoriteit de vloer aan te vegen.[11] Of zoals hij hetzelf verwoordde in een brief van 9 oktober 1845:

> om mij wat te verpoozen heb ik dezer dagen het beestachtig slechte *Handboek* van prof[essor] Lulofs eens uitgekleed (...) O dat verdoemde liefhebberen! En zoo mer nog maar in dat handboek las dat het het laatste werk van dien aard zou wezen (...) maar jawel prof is nu eenmaal gelanceerd, en daar hy de wensch heeft van boeken te maken zou hy misschien wel op die baan voort willen schuifelen; maar ik hoop hem de lust benomen te hebben.[12]

In zijn kruistocht tegen Lulofs en consorten kwam het Haagse handschrift uiteraard voor Jonckbloet als geschenk uit de hemel. Was de daarin vervatte Lancelot-trilogie zelf al dertiende-eeuws, de ingevlochten romans, onmiskenbaar elk getuigend van een eerder zelfstandig leven, moesten zeker zo oud zijn, en maakten ook nog eens de indruk van oorspronkelijke Nederlandse scheppingen te zijn. Het handschrift was

11 Zie *De Gids* 10 (1846), p. 1-56.
12 De brief is gericht aan Laurens Ph.C. van den Bergh en berust in de collectie van UB Leiden (sign. Ltk 1095).

daarmee de ideale kroongetuige voor Jonckbloets voornaamste leerstuk, geformuleerd in de peroratie van zijn requisitoir aan Lulofs' adres:

> Eens en voor altijd dus: neen, onze letterkunde vangt niet aan met de helft der dertiende eeuw; het is van dien tijd, dat haar *verval* dagteekent. Van 1150 tot 1270 heeft eene dichterlijke school gebloeid, rijk aan verbeelding, heerschende over eene zoetvloeijende, kernachtige taal, die in epischen of lyrischen vorm zich de heerlijkste monumenten gesticht heeft bij wie niet vooringenomen of anderzins onbevoegd wil oordeelen.

Dit maakt ook de pontificale ondertitel begrijpelijk die Jonckbloet aan zijn editie van de *Roman van Lancelot* meegaf: *XIIIde eeuw*. Dat het Haagse boek intussen zelf uit de vroege veertiende eeuw dateerde, hoefde natuurlijk geen overwegend bezwaar te zijn. Ook werd de stemming niet bedorven toen in 1862 een Oudfranse Arthurroman gepubliceerd werd, de *Vengeance Raguidel*, die bewees dat van de ingevoegde romans althans *Die wrake van Ragisel* wel degelijk op een Frans origineel terugging.[13] En zelfs toen bleek, met de ontdekking van het handschrift van Maerlants *Historie van Troyen* in 1871, dat de auteur van de *Torec* geen andere dan Jacob van Maerlant zelf was - en dat daarmee dus minstens één der yingevoegde romans allesbehalve uit de premaerlantiaanse glorietijd dagtekende - viel daar nog wel een mouw aan te passen: die *Torec* was Jonckbloet al van meet af aan als decadente eend in de bijt voorgekomen.[14] Aan authentieke kroonjuwelen hield de Haagse *Lancelot* er nog voldoende over, en in al zijn latere publicaties bleef Jonckbloet ze met liefde opwrijven, ten gunste van de literaire roem des vaderlands.

In die geest was het ook logisch dat er, na Jonckbloets alomvattende editie,

13 Vgl. *Messire Gauvain ou la Vengeance Raguidel*. Publ. (...) par C. Hippeau. Paris, 1862.

14 Vgl. de bespreking van de *Torec* in Jonckbloets achtereenvolgende werken: *Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst* (1851), p. 321-27, *Geschiedenis der nederlandsche letterkunde*, deel 1 (1868), 1e druk, p. 202-03 en *Geschiedenis der nederlandsche letterkunde*, deel 1 (1888), 4e druk, p. 403-07.

juist van werken zoals *Moriaen* en *Ridder metter mouwen* aparte uitgaven verschenen, waarin de parels in een eigen zetting werden aangeboden - al klinkt in de inleiding waarvan de editeur van *Ridder metter mouwen* in 1914 haar werk voorzag, ook iets van aarzelingen door over de segregatie: 'Het Lanceloot-hs. vereischt echter mijns inziens *in zijn geheel* een hernieuwd onderzoek'...[15]

Toch zou het veertig jaar duren vooraleer met zulk onderzoek ernst werd gemaakt. Na de dynamische start van Jonckbloet en diens negentiende-eeuwse volgelingen - wier werk zijn vroeg-twintigste-eeuwse *summa* kreeg in de *Ontwikkelingsgang* van Jan te Winkel - kende de studie van de Middelnederlandse letterkunde in Nederland tijdens het interbellum zeker geen gelijkmatige progressie. Het hoogste woord was nu aan de moderne letterkundigen, dichter-professor Albert Verwey voorop, die hun rechtmatige plaats binnen de academische neerlandistiek opeisten - en van de weeromstuit lijkt in de historische hoek het gevoel te hebben overheerst dat men veroordeeld was tot marginalia bij Jonckbloet en zijn school. Rondom de Haagse *Lancelot* trad zelfs een grote stilte in.

Het is waarschijnlijk heel kenmerkend dat het boek pas door een relatieve buitenstaander uit dit vacuüm verlost werd - en wel door de hoogleraar Keltische taal- en letterkunde Maartje Draak. Zij liet in 1954 zien dat een paar ogenschijnlijk kleine vondsten uit de afgelopen dertig jaar veel meer dan voetnoten verdienden.[16] Met name gold dit voor twee in Limburg opgedolven fragmenten van een tweede Middelnederlandse vertaling van de Oudfranse *Proza-Lancelot*, maar nu een in proza - en, bovendien, de vondst van verspreide brokstukken van een Middelnederlandse *Lancelot* in

15 Zie *Roman van den Riddere metter mouwen*. Opnieuw naar het handschrift uitgeg. (...) door B.M. van der Stempel. Leiden, [1914]. Het citaat in de inleiding, p. XXXIX.

16 Vgl. M. Draak, *De Middelnederlandse vertalingen van de proza-Lancelot*. Amsterdam, 1954. Med. KNAW, afd. Letterk., N.R., 17/7. Zie over het belang van deze auteur en publikatie W.P. Gerritsen, 'De plaats van Maartje Draak in de neerlandistiek', in: D.R. Edel & K. Veelenturf (red.), *Monniken, ridders en zeevaarders. Opstellen aangeboden aan Maartje Draak*. Amsterdam, 1988, p. 91-95.

versvorm. Aanvankelijk waren deze laatste, voordehandliggend genoeg, gehouden voor getuigen van het verdwenen eerste deel van de Haagse *Lancelot*, en in die zin waren nog in 1933 in het *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* twee Münsterse fragmenten gepubliceerd.[17] Het tekent het toenmalig laagtij der medioneerlandistiek dat toen noch editeur, noch een der redacteuren van *TNTL*, met de editie Jonckbloet in de hand heeft vastgesteld dat minstens een van deze fragmenten onmogelijk uit het verloren gegane eerste stuk van de roman kon stammen, omdat het een verhaalgedeelte bevat dat immers wel degelijk ook in de Haagse codex staat geboekstaafd - zij het in heel andere bewoordingen. Ergo: de Münsterse fragmenten, alsmede aanverwante resten te Marburg en Leiden, werden door Maartje Draak aan de neerlandistiek voorgesteld als een fonkelnieuwe tekst. De Middelnederlandse letterkunde bleek dus resten te bevatten van maar liefst drie onafhankelijke vertalingen van de *Lancelot en prose*, waarvan twee verschillende in verzen. Daarmee is de Nederlandse letterkunde de enige in Europa met zoveel versies van de *Proza-Lancelot* - een romancyclus groter dan die van Proust -, en de enige met versvertalingen, en nog wel twee onafhankelijke. 'Ik bedoel maar', om met Maartje Draaks literaire reïncarnatie Kaatje Kater te spreken.

Per implicatie wierp dit alles uiteraard ook een heel ander licht op 129 A 10. De versvertaling die daarin van de *Lancelot en prose* was bewaard, werd door de vondst van nog twee andere vertalingen om zo te zeggen van haar vanzelfsprekendheid ontdaan. Daar kwam nog bij dat Maartje Draak, vanuit haar brede internationale achtergrond als arturist en folklorist, heel anders dan Jonckbloet aankeek tegen het fenomeen van literaire vertalingen. Zij zat om zo te zeggen veel minder bekneld in een corset van vaderlandslievendheid. Terwijl voor Jonckbloet, primair bekommerd om de glorie van de eigen natie, vertalingen uit vreemde talen wel noodzakelijkerwijs ten achter moesten staan bij oorspronkelijke scheppingen in het Nederlands, waren voor de internationaal georiënteerde mediëvist die

17 Zie W. de Vreese, 'Oude en nieuwe Middelnederlandsche fragmenten I: Roman van Lancelot', *TNTL* 52 (1933), p. 289-300.

Maartje Draak was, vertalingen allesbehalve een zwaktebod vanuit het Dietse patrimonium, maar juist zeer sprekende getuigen van de verwevenheid van Nederlandse en Europese cultuur tijdens de Middeleeuwen.

Het was dan ook geen wonder dat Draaks leerling W.P. Gerritsen juist een vertaalde tekst uit de Haagse *Lancelot* als onderwerp van zijn proefschrift koos, en daartoe het oog liet vallen op *Die wrake van Ragisel*.[18] Via gedetailleerde vergelijking van Oudfrans en Middelnederlands kon Gerritsen aantonen dat bij de incorporatie van deze episodische Arthurroman binnen het Haagse handschrift niet louter sprake was geweest van het noteren van een losse Middelnederlandse Arthurroman in het grote boek, maar dat de tekst inhoudelijk bewerkt was om de *Wrake* en de trilogie optimaal te laten harmoniëren. Zo bleek er binnen de vertaling van de *Queeste van den Grale* een passage te zijn ingelast die onmiskenbaar ten doel heeft over een afstand van meer dan achtduizend verzen de latere invoeging van *Die wrake van Ragisel* verhaalkundig voor te bereiden.

De Haagse *Lancelot* bleek derhalve niet zomaar een verzamelcodex, maar een verhaalkundig bouwwerk met een eigen grondplan, een heuse compilatie die de hand van een Arthuriaanse architect verraadde. Aan diens beleid en inbreng is te danken dat het boek meer is dan de som van *Proza-Lancelot* en zeven kleinere Arthurromans, maar getuigt van een onderliggend plan dat de trilogie van Lancelot lijkt uit te willen bouwen tot een nieuwe, en nog grotere cyclus. Geen loutere collectie dus, maar een creatie met een eigen literair profiel!

Dit bracht vanzelfsprekend het boek zelf weer in het centrum van de aandacht, en maakte ook de nadere studie opportuun van de figuur van de corrector die zich in het boek breed manifesteert. Jonckbloet zag in hem een brekebeen, die met zijn gekrabbel de tekst minstens zo vaak verknoeide als dat hij haar verbeterde; dienovereenkomstig waren de annotaties van de corrector in een Bijlage van Jonckbloets uitgave

18 W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wraketeksten*. 2 dln. Assen, 1963. Diss. Utrecht.

ondergebracht. Nu bleek die Bijlage ten eerste rijkelijk selectief, want maar een heel klein deel van de correctoriale ingrepen te representeren. En bovendien bleken deze gebruikssporen niet alleen veel talrijker, maar ook veel interessanter dan verwacht.

De corrector - zoals we hem maar blijven noemen, ofschoon dat feitelijk niet de meest juiste naam is - werkt duidelijk vanuit een aantal oogmerken. Soms past hij de rijmtekst qua stijl en dialect aan; maar bovenal is hij er op gespitst om de, soms flagrante, fouten van diverse kopiisten te herstellen, waarbij hij soms zelf verzen bijmaakt om een weesrijm te herstellen, daarbij blijk gevend van gedetailleerde kennis van het ingewikkelde verhaal. En heel opmerkelijk is dat hij de tekst doorweeft met een tamelijk fijn web van diacritische tekens, die kennelijk de voordracht uit het boek moeten faciliteren. Het handschrift kent van zichzelf namelijk zeer weinig interpunctie of andere vormen van tekstgeleding. Veel van de krabbels van de corrector bieden nu hulp: ze geven toonhoogte aan, markeren pauzes, en helpen door syntactische constructies heen die anders weinig transparant zijn in het propvolle boek met zijn dikwijls lange versbouw vol verraderlijke enjambementen.

Er doet zich hier het zeldzame geval voor van tekens in een middeleeuws volkstalig handschrift die bedoeld zijn om de voorlezing eruit te vergemakkelijken, naar men mag aannemen door de corrector in eigen persoon. Wat de datering van diens werkzaamheid betreft hield Gerritsen het op enkele decennia na de totstandkoming van het handschrift zelf. De datering daarvan was door Maartje Draak in 1954, in samenspraak met Hellinga, gepreciseerd op omstreeks 1320; de corrector werd door Gerritsen nu zo omstreeks 1350 geplaatst.[19]

Maar in het jongste onderzoek is deze laatste visie ook weer overtuigend bijgesteld. Zo'n tien jaar terug onderwierp de codicolooog Jan-Willem Klein het Haagse handschrift aan een nieuw en minutieus onderzoek.[20] Hij kwam daarbij tot de conclusie dat de corrector van meet af aan betrokken moet zijn geweest bij de totstandkoming van het boek. Diens bemoeienis

19 Zie W.P. Gerritsen, 'Corrections and indications for oral delivery in the Middle Dutch Lancelot manuscript The Hague K.B. 129 A 10', in *Neerlandica manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck 3*. Amsterdam, 1976. Litterae textuales, p. 38-59.

20 Zie J.W. Klein, 'Codicologie en de Lancelotcompilatie: de invoeging van de *Perchevael* en de *Moriaen*', *NTg* 83 (1990), p. 526-539, alsmede het door Klein verzorgde gedeelte van de inleiding in het recent verschenen eerste deel van de hierna te noemen heruitgave: *Lanceloet. De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie.* Pars 1 (...) uitgeg. door B. Besamusca en A. Postma. Hilversum, 1997. Middelnederlandse Lancelotromans IV.

met de codex heeft namelijk aantoonbaar plaatsgehad vóórdat de *Moriaen* werd ingevoegd tussen de *Lanceloet* (met *Perchevael*) en de *Queeste van den Grale*. Eens te meer blijkt hierdoor het handschrift zelf niet zozeer een archief van Arthurromans, maar een springlevend werkboek, heet van de naald bewaard vanuit een atelier waarin onder tamelijke hoogspanning teksten werden gekopieerd en ingevoegd, en verzen werden gedicht en opgeschreven, in samenwerking tussen een team van schrijvers en overschrijvers - met aan het begin een 'regisseur', de compilator, en bij de uitgang een eindredacteur, de corrector. Wel verre van een loutere vroegveertiende-eeuwse codificatie van romans van een eeuw ouder, blijkt het Haagse handschrift zelf een letterkundig document van de eerste orde, haast met de status van een nieuwe autograaf.

Nu wordt het hoogste tijd dat we de priester-dichter Lodewijk van Velthem uit de coulissen halen waarheen Jonckbloet hem verwezen had.[21] In de inleiding van zijn editie spreekt deze zich zelfs uit tegen de identificatie van de heer Lodewijk van Velthem die in het ex libris van de *Lancelot* figureert met de dichter van diezelfde naam, omdat zijns inziens deze priester-dichter nooit de titel *here* zou hebben kunnen voeren. En zelfs toen, pas in 1880, uit de ontdekking van nieuw werk van Velthem bleek dat deze zichzelf wel degelijk als *here* aanduidde, kon hij in de ogen van de oudere Jonckbloet toch onmogelijk meer zijn dan de simpele bezitter van het Haagse boek.

21 Zie voor het navolgende o.a.F.P. van Oostrom, 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', herdr. *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992, m.n. p. 60 ev (waar nog ten onrechte wordt aangenomen dat Velthem ook de vertaler van de *Lancelot* geweest is) en W.P. Gerritsen, 'Van oog tot oor. De Lancelotcompilatie als 'voorleesboek'', *Nederlandse letterkunde* 1 (1996), 45-56. Belangwekkend is ook G. Croenen en J.D. Janssens: 'Een nieuw licht op de Lancelotcompilatie? De betekenis van het pas gevonden fragmentje van *Arturs doet', Queeste* 1 (1994), p. 3-11 en 108-125; wel wordt hierin m.i. te rap afstand genomen van Velthems Voornse connectie.

Maar bij de huidige stand van onze kennis lijken de levens van de schrijver en dit boek juist ten nauwste met elkaar verweven. In augustus 1315 completeerde Lodewijk van Velthem de door Maerlant onvoltooid gelaten Vierde Partie van diens *Spiegel historiael*; een jaar later al voegt hij hieraan de 22.000 verzen van een eigen Vijfde Partie toe, die hij aanbiedt aan heer Gerard van Voorne, burggraaf van Zeeland, met de onomwonden wens als diens *pape*, hofkapelaan, te mogen worden aangesteld. Of deze wens vervuld is, staat niet vast; maar uiterst waarschijnlijk is het wel, gezien het feit dat Velthem in 1326 met een nieuw werk voor de dag komt, de *Merlijn*, al weer een vervolg op Maerlant, en wel uitgerekend op het werk dat deze schreef voor Albrecht van Voorne, de vader van heer Gerard naar wiens gunsten Velthem dong.

Precies daartussenin bevindt zich, met zijn datering omstreeks 1320, de Haagse *Lancelot*, waarin de naam van Lodewijk van Velthem prijkt en bovendien de creatieve inbreng van een compilator-architect en een eindredacteur-voorlezer zichtbaar is. Wat is er, dit alles in aanmerking nemend, nu logischer dan te veronderstellen dat het de dichter Velthem zelf is geweest die op zijn minst voor een van deze beide rollen tekende? Wat goed in deze reconstructie past, is dat ook de *Lancelot*-compilatie Maerlants erfenis in ere houdt, getuige een interpolatie uit *Spiegel historiael* in *Arturs doet* en de opname van Maerlants *Torec*, destijds op Voorne gedicht. Verder zou, indien de compilatie inderdaad een handschrift geweest is waaruit hofkapelaan Velthem op de burcht te Voorne zelf voorlas, dit boek met heel het Voornse bezit na 1372, toen het geslacht der Voornes uitstierf, zijn teruggevallen aan de leenheer, zijnde de graaf van Holland - en dat zou elegant verklaren dat Constantijn Huygens het in 1686 aantrof in een van de boekenkisten van de prinsen van Oranje, meer concreet waarschijnlijk die van Maurits op het Binnenhof.[22]

22 Deze hypothetische reconstructie van de gang van 129 A 10 naar de KB is m.i. wel zo plausibel als de vaak genoemde, maar nooit onderbouwde ‘afstamming’ via de Bredase Nassau-bibliotheek; vgl. H. Brinkman, ‘The composition of a fifteenth-century aristocratic library in Breda: the books of John IV of Nassau and Mary van Loon’, *Quaerendo* 23 (1993), p. 162-183.

Door al deze ontwikkelingen is de Haagse *Lancelot* de laatste decennia in een compleet ander licht komen te staan dan waarin Jonckbloet haar bescheen. Hij boorde als het ware door het handschrift heen, tot naar de alleroudste laag van Nederlandse literatuurgeschiedenis. Het veertiende-eeuwse boek was voor hem vooral een verrekijker op een eeuw voordien. Het moderne onderzoek heeft steeds meer oog gekregen voor het unieke karakter van het Haagse handschrift zelf. Dat maakte logischerwijs een nieuwe editie opportuun, zoals die dan ook dezer jaren in de Utrechtse kring van Gerritsen bezig is te verschijnen, en waarin vanzelfsprekend de corrector - zoals we hem maar zullen blijven noemen - veel meer recht gedaan wordt dan bij Jonckbloet.[23] Conform de sterk geëvolueerde kijk op zijn betekenis, is diens redactie gepromoveerd van bijlage tot basistekst. Men ziet hem dus niet langer als de stoorzender wiens ruis moet worden uitgefilterd om zo zuiver mogelijke geluiden uit de oertijd op te vangen, maar als de man die wellicht als geen ander aan de wieg van dit boek stond, wiens inbreng tot het wezen van dit literaire werk behoort, en die vermoedelijk de dichter Velthem zelf was.

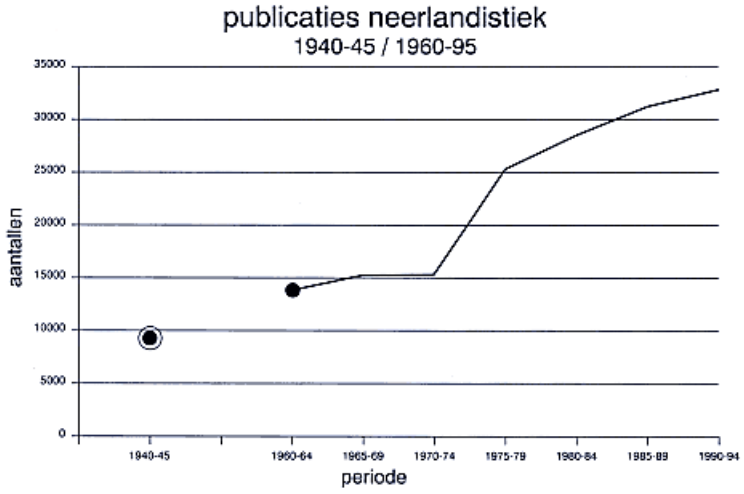
Het Haagse handschrift 129 A 10 is daarmee opgewaardeerd van doorgeefluik tot kroongetuige. En dat is als zodanig weer typerend voor een prominente stroming in de tegenwoordige medioneerlandistiek, die literatuur- en boekgeschiedenis sterk op elkaar betrekt - ook al omdat de hedendaagse interesse sterk uitgaat naar de middeleeuwse letterkunde in het verband van zijn historisch functioneren. Omtrent dit laatste hebben we nagenoeg nooit externe gegevens, en ook maar zelden expliciete tekstinterne - maar wel is er altijd het sprekende getuigenis van de bronnen zelf, waarin de middeleeuwse literatuur ons in haar historische gedaante tegemoet treedt. En zo worden in deze voor een groot deel anonieme literatuur, de bronnen zelf voor de kenners steeds meer als het ware personages in het literairhistorische verhaal, met hun eigen profiel en identiteit - want een geestverwante onderzoeksbiografie als van de Haagse *Lancelot* zou inmiddels te schetsen zijn van Gruuthuse, van Hulthem,

23 Zie de inmiddels verschenen delen IV-VI in de reeks Middelnederlandse Lancelotromans.

Comburg en ook van menige minder beroemde codex. De bronnen zijn niet slechts het presenteerblad van het literairhistorische object, maar de belichaming ervan.

Met dit alles zijn sommige van Jonckbloets oude inzichten nog wel degelijk volop relevant. Het door hem blootgelegde eerste glorietijdperk van de Nederlandse letterkunde, de vroeg-dertiende-eeuwse ridderepiek, is nog altijd een grazige weide voor de medioneerlandistiek. Alleen wordt wat daarop volgde niet meer zo sterk als een verdrijving uit het paradijs beleefd zoals het dat voor Jonckbloet was, die alle literairhistorische gegevens opving in de trechter van zijn vaderlands gevoel, om ze over te hevelen in een literatuurgeschiedenis die bovenal moest documenteren hoe vroeg binnen de Nederlandse letterkunde reeds de pure, eigen schoonheid had gebloeid - totdat Maerlant die de nek had omgedraaid, natuurlijk. Dit beeld is langzamerhand aan alle kanten ondergraven en genuanceerd: door nieuwe vondsten die clichévoorstellingen doorkruisten, door nieuwe perspectieven die een andere richting wezen, en door nieuw diepteonderzoek. Van alledrie levert het levensverhaal van onze Haagse *Lancelot* voorbeelden: ik noem nog eens de vondst van andere vertalingen die deze casus meer reliëf gaven; de veel meer open, Europesere, benadering van medioneerlandistiek als tak van internationale literatuurwetenschap en - allesbehalve in de laatste plaats - heel veel diepgravend vervolgonderzoek. Gedurende de halve eeuw dat Jonckbloet actief was, waren de publicaties en de kenners van de Haagse *Lancelot* eenvoudig op de vingers van één hand te tellen; nu zijn alleen al na 1980 vele tientallen direct relevante publicaties verschenen, duizenden bladzijden in totaal, van de hand van een reeks deskundigen. Niemand van hen is ook maar bij benadering zo'n reus als Jonckbloet, maar allen gezamenlijk hebben ze het onderzoek ontegenzeggelijk enorm vooruit gebracht.

En ook in deze kwantitatieve zin is onze biografie van 129 A 10 een kleine parabel voor twee eeuwen medioneerlandistiek. De bijgaande grafiek laat zien hoe het gesteld is met de boekproductie in dit vakgebied in de betrokken periode.

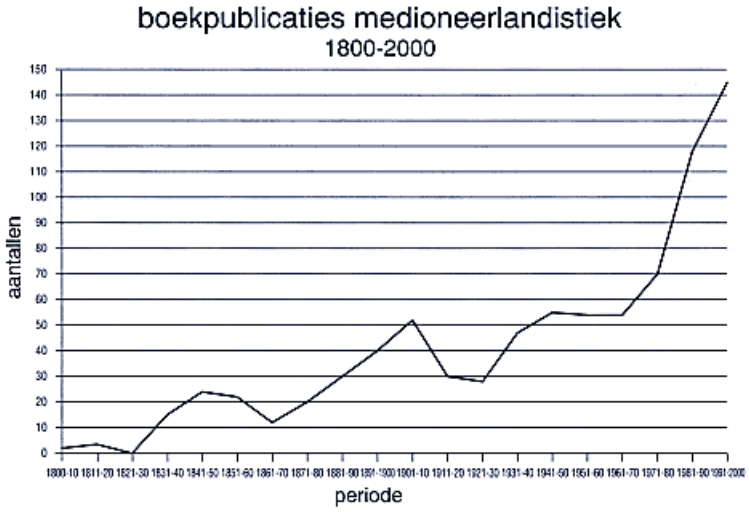

publicaties neerlandistiek
1940-45 / 1960-95
aantallen
35000
30000
25000
20000
15000
10000
5000
0
1940-45
1960-64
1965-69
1970-74
1975-79
1980-84
1985-89
1990-94
periode

We zien vóór Jonckbloet nagenoeg een niemandsland; dan in zijn spoor een rasse opgang, tot aan Te Winkel; het dal van het interbellum, de herleving na de oorlog en ten slotte een nieuw springtij, dat in onze tijd enorme boekengolven opstuwt. Dat laatste is misschien wel het meest sprekend: de formidabele expansie, zeg maar gerust explosie, juist in onze generatie.

Nu is het met de medioneerlandistiek in onze tijd ook wel heel hard gegaan, maar in globale zin is het wel degelijk de curve van de hele neerlandistiek die we hier zien. Daarvan getuigt een tweede grafiek, waarin in beeld gebracht is hoeveel binnen ons totale vakgebied gepubliceerd is in de jaren die de BNTL uitputtend bestrijkt.

Alle bezuinigingsdruk ten spijt, genereert de neerlandistiek tegenwoordig per jaar zo'n zevenduizend nieuwe publicaties, dat wil zeggen dertig per werkdag. Zeker als mediëvist raakt men hierom wel eens bekropen door wat ik in de stad van Huizinga nu maar noem het herfsttijgevoel: dat achter al deze uitbundige manifestatiedrang een tanende vitaliteit met decadente trekken zou kunnen schuilgaan. En stellig zijn er schaduwzijden aan de groei. Maar voordat we nu voorgaan in de zelfkastijding waarvan Nederlanders, en zeker ook neerlandici, een stevig handje hebben, wil ik toch staande houden dat deze opgang in de kern wel degelijk winst inhoudt, omdat het getuigt - zoals ook het verhaal van 129 A 10 ons leert - van een reële toename van serieuze wetenschappelijke productiviteit, en daarmee ook van bredere en intensievere bestudering van het rijke object der neerlandistiek.

En laten we ook niet vergeten dat onze eeuw voor vrijwel alle serieus te nemen wetenschappen zo'n soort expansie vertoont - vaak nog een veel krassere zelfs. De productiviteit der Nederlandse wetenschap in internationale tijdschriften is op het terrein van de natuurwetenschappen de afgelopen vijftien jaar meer dan verdubbeld, en in de medische wetenschap meer dan verdrievoudigd - waarmee het Nederlandse aandeel overigens nog altijd niet meer bedraagt dan 2% van de mondiale output aan medisch onderzoek, en dat voor 1 miljard onderzoeksguldens per

boekpublicaties medioneerlandistiek
1800-2000
aantallen
periode

jaar.[24] In het licht van dit soort cijfers komt het mij niet strategisch, maar vooral ook niet gerechtvaardigd voor dat, terwijl men zich in de positieve wetenschappen op de borst klopt over de hoge standaard, stormachtige ontwikkelingen, doorbraken en wat niet al, wij in de Letterenhoek harakiri zouden plegen en ons zouden wentelen in heimwee naar de overzichtelijke tijden van Jonckbloet, De Vooys en Stuiveling. Zó fundamenteel afwijkend van andere wetenschappen zijn letteren en neerlandistiek mijns inziens niet, dat de eerstgenoemden enkel kunnen gedijen met megasteun voor mensen en infrastructuur, terwijl de bloei van onze vakken wel zou zijn gewaarborgd met een paar Kees Fensen en een spellingscommissie op zijn tijd.

Vanuit die gelijkaardigheid met andere vakgebieden moeten wij ook leren leven met de werkelijkheid dat neerlandistiek, zoals heden ten dage elke serieuze wetenschap, doorgaans een vak van kleine stapjes is; dat publicaties en discussies in de frontlijn van het onderzoek meestal zeer specialistisch zijn, en dat vooruitgang duur betaald wordt - want inderdaad: de 2500 gulden die voor Jonckbloet, Holtrop en hun Minister voor de studie van de Haagse *Lancelot* bijna prohibitief waren, zijn voor de nieuwe uitgave inmiddels tonnen geworden, en als men de personeelstijd meetelt zelfs vele miljoenen - waarbij de vruchten van dat dure onderzoek nog altijd maar in kleine kring worden gesmaakt. Het zij zo, want het is niet anders.

Alleen: neerlandistiek is wel bij uitstek een tweesporen-wetenschap. Zij kan zich niet veroorloven alleen eigen circuit te zijn, en moet dat ook volstrekt niet willen zijn, omdat zij voor haar legitimiteit en vitaliteit is aangewezen op intens verkeer met een veel grotere buitenwereld. Ook in die sfeer wordt tegenwoordig heel wat moois verricht, maar vallen ook nog werelden te winnen, waarbij ik heel uitdrukkelijk denk aan de extramurale neerlandistiek. Natuurlijk is niet elke publicatie die in zuiver-weten-

24 Deze gegevens over groei en kosten van natuurwetenschappelijk en medisch onderzoek werden bereidwillig bezorgd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en het Leidse Centrum voor Wetenschaps- en Technologiestudies (CWTS).

schappelijke kringen wordt gepleegd voor deze sector van onmiddellijk belang. Ik kan mij heel wel voorstellen dat het sommigen van u in het afgelopen uur een beetje is vergaan zoals de eerzame akkerman die Kants *Kritik der reinen Vernunft* te lezen kreeg, en na een paar bladzijden afhaakte met de verzuchting 'ik wou dat ik zíjn problemen had'. En in die geest zouden we nu onze formele scheiding van tafel en bed kunnen proclameren, maar ik denk dat we toch beter kunnen proberen bij elkaar te blijven. Om wille van de kinderen, welzeker; maar ook terwille van ons eigen welbevinden: want anders worden de onderzoekers diepzeeduikers met caissonziekte, en hun collega's extra muros marskramers in gedateerde waar.

Gelukkig is er dus de IVN, die ons aan beide kanten bij de les probeert te houden - en de groei en bloei van deze vereniging en haar congressen geeft gelukkig een zelfde beeld te zien als de grafieken van zojuist: een grote acceleratie sinds 1975 en een verdubbeling binnen één generatie - uitkomend, voor dit jaar, op veruit het grootste congres ooit. Het is heel mooi dat dit nu in de stad van Siegenbeek en Jonckbloet kan plaatsvinden - maar blijft u wel het ware woord indachtig van Jonckbloet zelf in een brief van 30 november 1877 aan zijn Utrechtse collega Moltzer.[25] Hij schreef die in een tijd dat rondom deze Stadsgehoorzaal nog alleen maar koetsjes klepten; maar zelfs toen gold al 'in een Leidsch Hotel is het te roezemoezig om er zyne tenten voor langeren tyd op te slaan'. En daarom: ik wens u de komende week een prettig roezemoezend congres toe, en voor daarna een hopelijk geïnspireerde terugreis naar uw eigen basiskamp, waar ook ter wereld.

25 De brief berust in de collectie van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek onder signatuur Hs. 1876.

Schrijvende vrouwen in de Gouden Eeuw: onmogelijke mogelijkheid

M.A. Schenkeveld-van der Dussen (Utrecht)

Wanneer ik een kleine enquête onder u gehouden zou hebben met het verzoek op een papiertje alle namen neer te schrijven van zeventiende-eeuwse schrijfsters die u kent, dan had ik natuurlijk niet precies kunnen voorspellen wat daar uitgekomen zou zijn, maar globaal had ik het toch wel kunnen raden. Opgeschreven zouden vast zijn Tesselschade, mogelijk samen met haar oudere zuster Anna Roemersdr. Visscher; een spaarzame enkeling zou mogelijk Maria Petyt, de mystieke schrijfster uit Vlaanderen genoemd hebben, en dat zou het dan wel geweest zijn. Wellicht was ook Anna Maria van Schurman niet vergeten, Nederlands geleerdste vrouw, die in Utrecht achter een gordijn de colleges van professor Voetius mocht volgen. Ze kende Hebreeuws, Grieks en Latijn, en correspondeerde met geleerden over heel de wereld. Maar dat ze ook Nederlandstalige gedichten schreef, is pas onlangs voor het voetlicht gebracht en nog niet algemeen bekend. Vier namen dus.

Maar er zijn er veel meer. Vanuit de zeventiende eeuw hebben we gedrukte werken over van zo'n veertig vrouwelijke auteurs, en daar komen dan nog zo'n vijftien schrijfsters bij wier werk we alleen uit handschriften kennen. Ruim vijftig namen dus, waarvan er maar een handjevol het collectief geheugen gehaald heeft.

Toen de organisatoren van dit congres bedachten dat het goed was u een lezing te presenteren over de zeventiende-eeuwse literatuur in haar maatschappelijke en culturele context, hebben ze, zo stel ik me voor, gedacht dat de namen zouden vallen van Vondel, Cats, Huygens, of misschien ook wel die van mijn favoriete auteur Jan Six van Chandelier, allemaal dichters die hun taak als volksopvoeders serieus hebben genomen en met de middelen van de retorica hun publiek hebben bespeeld. Allemaal mannen trouwens. Dat is ook goed te begrijpen. Het verschijnsel ‘dichter’ is een

sociaal en cultureel bepaalde constructie. Dichters worden niet in alle tijden op dezelfde manier gedefinieerd. Bij Homerus is een dichter een rondtrekkende zanger die mooie verhalen vertelt aan de hoven van de stadsvorsten. In de Romantiek is een dichter een sociale buitenstaander, een uitgeworpene zelfs, die de gezapige burger zijn afkeer en verachting toeschreeuwt. En in de tijd van Renaissance en Classicisme wordt de dichter gezien als een poeta doctus, een in de klassieken geschoolde kenner van de poetica en retorica, iemand uit de goedopgeleide klasse van de samenleving die als intellectueel als vanzelf een leidinggevende functie vervult. Daarmee is echter de dichter tegelijk ook als man gedefinieerd: alleen mannen gingen naar de Latijnse school en daarna naar de universiteit, alleen mannen kenden Latijn en beschikten dus als vanzelf over die grote kennis van de klassieke geschiedenis en mythologie waaruit de ware dichter zo moeiteloos moest kunnen putten, alleen mannen behoorden dus tot die *incrowd*, die zoals alle *incrowds* elkaar ook goed kenden, en door middel van correspondenties, en daarbij dan zeker niet te vergeten dichterlijke correspondenties, met elkaar contact onderhielden. Niet toevallig dus, en al helemaal niet uit boos opzet, maar echt per definitie zijn vrouwen geen dichters.

Toch waren die ruim vijftig schrijvende vrouwen er dus wel, en juist vanwege het gekozen uitgangspunt van sociale en culturele context van de zeventiende-eeuwse poëzie, leek het me een goed idee dat probleemveld nu eens niet vanuit het overbekende mannenperspectief maar vanuit vrouwenperspectief te belichten. Het is op het ogenblik in Nederland en Vlaanderen een actueel onderwerp. Een samenwerkingsverband uit Utrecht, Leuven en Nijmegen, gesteund door tal van losse medewerkers uit het veld, heeft de afgelopen jaren aan een grote studie annex bloemlezing uit de vrouwenliteratuur van 1500 tot 1850 gewerkt en tegen het einde van het jaar zal het resultaat, een boek van zo'n duizend bladzijden, het licht zien. Uiteraard heeft zo'n project een stimulerende uitwerking op het onderzoek en er zijn veel interessante resultaten uit voortgekomen. Iets daarvan, voorzover dat tenminste op de zeventiende eeuw betrekking heeft, zal ik laten zien.

Vanwege het uitgangspunt, de sociaal-culturele context van literatuur, is het wenselijk van een globale tweedeling uit te gaan, te weten religieuze

en profane teksten, want daar zit een wereld van verschil tussen. Anna en Maria Tesselschade horen aan de profane kant thuis, en Maria Petyt aan de religieuze. In dit geval is dat dan tegelijk ook de tweedeling Republiek versus Habsburgse Nederlanden, oftewel Vlaanderen. Voor een deel is dat een bruikbare indeling. Grosso modo is in de Republiek vooral de profane vrouwenliteratuur tot een zekere bloei gekomen, terwijl in het Zuiden de vrouwen een sterke positie hadden op het religieuze veld. Dat heeft natuurlijk te maken met een overduidelijk cultureel-religieus verschil: in het Noorden was er voor kloosters en andere religieuze vrouwengemeenschappen nog maar nauwelijks meer plaats, in het Zuiden bleven vrouwen beschikken over die eigen, geïsoleerde maar tegelijk ook sterke domeinen waarbinnen ze het zelf grotendeels voor het zeggen hadden en waar ze ook grotendeels zelf moesten zorgen voor alles wat ze voor hun eigen culturele en godsdienstige bestaan nodig hadden. Toch is de tweedeling niet absoluut: ook in het Noorden heeft een rijke vrome vrouwenliteratuur gebloeid, eerst vooral in doopsgezinde kringen, later in de hoek van het bevindelijke calvinisme en andersom is de profane vrouwenliteratuur nu juist in het Zuiden begonnen.

Als een vorstin staat aan het begin de Antwerpse schoolhoudster Anna Bijns die met een grote emotionaliteit en een soeverein vormgevoel een breed scala aan onderwerpen heeft behandeld: een soort politieke pamfletten in versvorm, verzen met religieuze polemiek maar ook refreinen over verinnerlijkte vroomheid, spotverzen, scabreuze teksten, liefdespoëzie. Maar naast deze reuzin waren er ook interessante kleinere aanzetten. In de bundel *De hof en boomgaerd der poëzie* uit 1565 van Lucas de Heere, de eerste bundel met Renaissance-trekken, is er ook voor diens echtgenote Eleonora Carboniers, een rol weggelegd. Ze schrijft een lofdicht op het werk van haar man en draagt aan de bundel ook een naar het Frans vertaald sonnet bij. In diezelfde bundel treedt ook een zekere Roseana Coleners op. Van haar is een dichtbrief opgenomen waarin ze reageert op een dichtbrief van De Heere aan haar. Zij is meteen ook zo'n voor ons onderzoekers ergerniswekkend geval. In haar woonplaats Dendermonde zouden lang haar gedichten - die zelfs door Latijn schrijvende mannen bewonderd werden - bewaard zijn gebleven en er zou zelfs een soort Coleners-genootschap zijn geweest, maar niets van dat alles

is over, op dat ene gedicht in het boek van De Heere na. En zo is er nog wel een enkel incidenteel geval. Maar dan houdt het lange tijd op in de profane sfeer, althans zo lijkt het. Karel Porteman biedt als verklaring dat ook aan mannen door de Contrareformatie een exclusieve aandacht voor het geestelijke leven werd gevraagd. Niet alleen de profane vrouwenliteratuur verdwijnt, er is überhaupt voor wereldse literatuur nauwelijks plaats.

In het Noorden begon het wereldse allemaal wat later, maar het hield wel stand en sterker, het groeide en breidde zich naar tal van terreinen en genres uit.

De eerste gepubliceerde dichteres op niet-religieus terrein is Anna Roemersdochter Visscher en zij is meteen een zeer karakteristiek geval, in tal van opzichten. Zij is een van de zeldzame bekende dichteressen, maar hoe komt het eigenlijk dat ze bekend is. Bestaat er een boek dat bijvoorbeeld de *Gedichten* van Anna Roemers heet? Ja, iets als zo'n boek bestaat wel, maar dat is dan wel de uitgave van haar gedichten, aan het eind van de negentiende eeuw door Nicolaas Beets - die zich dus behalve door de *Camera obscura* ook door deze editie voor de Nederlandse literatuur verdienstelijk heeft gemaakt. En hoe kwam Beets dan aan die gedichten? Wel, door literair-historisch speurwerk. Hij vond handschriften van haar, maar trof ook allerlei losse gedichten van haar aan in bijvoorbeeld het werk van haar vader Roemer Visscher, of in een bundel van de beroemde professor Daniel Heinsius, of in het boek waarmee cultureel Zeeland gepromoot werd, de *Zeeusche nachtegael* uit 1623 enzovoorts enzovoorts. Maar in haar eigen tijd heeft Anna Roemers haar gedichten nooit gebundeld, en niemand van haar vrienden heeft haar kennelijk ook ooit gesuggereerd dat te doen. Dat is een eerste en heel belangrijk punt: we kennen veel poëzie van vrouwen niet omdat die nooit gebundeld werd en dus ook nooit zichtbaar en gemakkelijk terug te vinden was. En waarom werd het dan niet gebundeld? Omdat niemand het mooi vond? Nu, als je de tijdgenoten moet geloven, is dat allesbehalve waar. Integendeel, heel geletterd Nederland viel over elkaar heen om Anna Roemers hulde te bewijzen: Heinsius, Vondel, Hooft, Huygens, Cats - de een vond haar al

geweldiger dan de ander. Het begon allemaal met Heinsius die haar de tiende muze en de vierde gratie noemde in een lofdicht. Niet te geloven, wat die vrouw allemaal kon, ‘in vrouwelijken schijn schier meerder als een mens’. Maar dat is meteen ook het addertje onder het gras: Anna wordt door iedereen gevierd als de grote uitzondering. Het spinnewiel is niet voor haar, zegt Heinsius, zij kijkt omhoog, de hemel in. En, je kon het verwachten, Vondel schrijft het dan ook met zoveel woorden op: ‘dit is geen maagd, noch van 't geslacht der vrouwen’. En dat is dan het tweede belangrijke punt: het ontbreekt vrouwelijke auteurs zeker niet aan mannelijke waardering, maar die gaat altijd met zulke uitroepen van bewondering en verbazing gepaard dat het bijna beledigend klinkt. Dat is zeker niet zo bedoeld, maar een direct gevolg van wat ik hiervoor zei: de dichter is per definitie een man en het is dus iets wonderbaarlijks wanneer ook een vrouw zich op dat kunstterrein begeeft. Men kan een vrouwelijke auteur bijna niet anders zien dan als een soort kermiswonder en ze is alleen te plaatsen wanneer men haar scherp afscheidt van alle andere gewone vrouwen.

Hoe zag zo'n vrouw dat nu zelf? Erg uitvoerig hebben ze zich daarover helaas niet uitgelaten maar alweer kunnen we juist aan Anna Roemers toch wel het een en ander zien. Hoe kwam zij er eigenlijk toe om zich op dat vrouwvreemde terrein van de dichtkunst te begeven? Dat weten we niet, maar men kan zich er wel iets bij voorstellen. Ze groeide op in een kunstzinnig milieu. Haar vader dichtte zelf en was in zoverre een vooruitstrevend man dat hij zijn dochters een goede opvoeding gaf. Ze waren bedreven in allerlei vrouwelijke handwerken als borduren en glassnijden en ze konden zelfs zwemmen. Maar ze waren bijvoorbeeld ook goed in ‘emblemata inventeren’. Dat was nu net een genre dat vader Roemer ook beoefende. Het is ook een genre dat men wel geschikt voor vrouwen kan vinden: het verzinnen en eventueel tekenen van een voorstelling met een diepere inhoud, en daar dan een tekstje bij bedenken. In elk geval hebben we een exemplaar van een embleembundel van de Franse dichteres Georgette de Montenay over waarin Anna Roemers haar eigen vertalingen van de vers-onderschriften van De Montenay heeft bijgeschreven. In datzelfde boek heeft ze ook een interessant gedichtje aan Georgette de Montenay opgetekend, waarin ze uitspreekt dat ze speciaal

zo onder de indruk was van de gedichten omdat ze door een vrouw geschreven waren: zo'n vriendin zou ze graag willen hebben.

Er groeit dus bij Anna Roemers het verlangen te dichten, ook al is dat voor vrouwen iets vreemds, en ze wordt daarbij gesteund door het besef dat er vrouwelijke modellen bestaan. Dat dichten pakt ze serieus aan. Ze legt een boek aan waarin ze, in een sierhandschrift, haar eigen gedichten neerschrijft en ze zoekt ook contacten met bekende auteurs. In dergelijke briefen gelegenheidsgedichten laat ze dan zien dat ze best mee kan doen. Ze verwerkt mythologische verhalen, demonstreert kennis van genreconventies en ook de metriek beheerst ze als de beste. Zo komt ze in aanraking met Daniel Heinsius en die is zo onder de indruk dat hij dat al genoemde lofdicht schrijft. Anna Roemers heeft daarop gereageerd met een intrigerend gedicht: ze bedankt Heinsius, ze zegt-en zo hoort dat natuurlijk ook-dat zij al die lof niet waard is, maar ze eindigt, en dat is heel frappant, met vraagtekens te zetten bij dit type poëzie. Bescheiden maar kritisch schrijft ze ongeveer: kom, Heinsius, u weet toch net zo goed als iedereen dat zulke lof niet serieus genomen moet worden, uw soort humanistische gelegenheidspoëzie heeft met de werkelijkheid niet zoveel te maken. Deze dubbele houding blijft karakteristiek voor haar: enerzijds doet ze mee, conformeert ze zich aan de bestaande normen die voor de mannelijke poëziebeoefening gelden, en beseft ze-in dat kader-ook heel goed dat ze de achtergrondkennis mist om op het hoogste niveau mee te doen, maar anderzijds houdt ze er ook afstand van, door spot en ironie, meest zelfironie. In haar gedichten klinkt zo iets heel persoonlijks door dat haar wel degelijk een eigen plaats in de letterkunde zou hebben moeten bezorgen. Daar is het echter nooit van gekomen. Verder dan een zekere naamsbekendheid heeft ze het in feite nooit gebracht, en erger nog, voorzover ze in literatuurgeschiedenissen behandeld wordt, is dat in hoge mate misleidend. Altijd maar weer wordt ze daar een moraliste in de trant van Cats genoemd. Ze is daarmee het slachtoffer van de bekende luiheid van geleerden die elkaar meer overschrijven dan ze willen weten. Sinds de vroege negentiende eeuw is de traditie van de degelijke Anna vast gevestigd en de oorzaak daarvan ligt weer in het feit dat er toen nog maar zo weinig gedichten van haar bekend waren. Eigenlijk citeert iedereen er altijd maar een, en dat is een gedichtje over hoe verkeerd het is als een

vrouw alsmaar zingt en de luit nooit uit handen legt; hoe goed daarentegen het is als ze speelt en zingt om haar man een genoegen te doen en nog beter als ze het oog op de eeuwigheid gericht houdt. Onze alleroudste literatuurhistoricus, Jeronimo de Vries, citeert dat, en voor de negentiende eeuw was dat nu echt het ideale vrouwbeeld. In tal van bloemlezingen is nu juist dit versje te vinden en daardoor is dus het beeld van Anna Roemers bepaald, heel eenzijdig en met voorbijgaan aan wat haar nu juist bijzonder maakt.

Dat vrouwelijke dichters bejubeld worden, niet zozeer om de inhoud van hun werk, maar omdat ze vrouw zijn, is ook de tijdgenoten al opgevallen. De Zeeuwse Charlotte de Huybert bijvoorbeeld maakt zich er al behoorlijk boos over:

> Want als wij ons bijwijl tot schrijven al begeven,
> Veel tijd daarin besteên in 't beste van ons leven,
> Geen mens die dit geschrift om wijs te worden leest,
> Maar om 't vermaak in 't schrift van ene vrouw haar geest.

We worden louter voor de curiositeit gelezen, niet om er echt iets van op te steken. Die De Huybert was een intelligente en kritische vrouw van wie we precies één gedicht kennen, een lofdicht op het bekende boek van Johan van Beverwijck, *Van de wtnementheyt des vrouwelicken geslachts* uit 1643. Het is door Marijke Spies voor het voetlicht gebracht als een bijzonder interessante tekst waarin Charlotte de Huybert zich verzet tegen de juridische handelingsonbekwaamheid van vrouwen. Uit dat gedicht blijkt dat ze heel goed dichten kan. Het gaat om een goedlopend vers, helder gestructureerd en doordacht van inhoud. Het is eenvoudig ondenkbaar dat een tekst als deze ontstaan zou zijn zonder dat er al een heleboel andere schrijfproeven aan vooraf zouden zijn gegaan. Maar van haar leven en werk is nauwelijks iets bekend. Leefde ze misschien nog in 1655? Toen stuurde de Friese auteur Gisbert Japix wat verzen naar Leiden naar een ‘Zeeuwse juffer’ die ook rijmverzen schreef. Was zij dat? Maar van al die rijmverzen is dan niets tot ons gekomen. Misschien wilde De Huybert haar werk ook wel niet openbaar maken als het alleen maar voor de interessantigheid zou worden gelezen. Wij zouden er nu dolgraag meer

van willen weten en opnieuw is het dus zeer betreurenswaardig dat vrouwenwerk maar bij stukken en brokken is overgeleverd.

Veel gedichten van vrouwen worden dus louter en alleen bejubeld omdat het om werk van die bijzondere diersoort gaat. Maar uiteraard gaat dat ook weer irritatie wekken. Vroeg in de achttiende eeuw prijst een criticus het werk van de in 1691 geboren Katharina Johanna de With aan: dat is écht de moeite waard, zegt hij, en dat is wat anders dan bijvoorbeeld Anna Roemers en Tesselschade en Katharina Questiers wier verzen hun roem alleen ontlenen aan het feit dat ze door een vrouw geschreven zijn. Billijk is de uitval niet, maar begrijpelijk wel, zij het dat het ons verbaast dat nu net de grote namen uit de zeventiende eeuw hier aan de schandpaal worden genageld. In elk geval is onverdiende lof voor de reputatie van vrouwenliteratuur even gevaarlijk als onverdiende blaam - het gevaar ligt dan immers om de hoek dat men vanwege de getoonde overschatting het werkelijke belang niet wenst te zien.

Maar overdreven geprezen of niet, toegelaten tot het dichterdomein of toch eigenlijk niet, vrouwen gaan zich daar wel degelijk langzamerhand een plaats veroveren. Het begint globaal met gedichten voor de eigen vriendenkring en langzamerhand worden steeds meer genres beoefend: lofdichten voor boeken, meningsvormende teksten, met name in verband met de positie van vrouwen, maar in de loop van de eeuw ook gedichten over politieke onderwerpen, die, in de tweede helft van de eeuw, zelfs ook wel als pamflet gepubliceerd worden. Heel boeiend is het geval van Meynarda Verboom die in 1664 een fel hekeldicht schrijft over Vondels *Adam in ballingschap* waarin ze hem scherpzinnig, en op bijbelse gronden, zijn negatieve visie op Eva verwijt. Een ‘Eva in ballingschap’ vloeit haar echter helaas niet uit de pen, want aan de echte grote genres wagen de vrouwen zich nog zelden omdat ze bij gebrek aan een behoorlijke vooropleiding nauwelijks over de kennis en kunde voor zulk werk beschikten. Postuum wordt wel in 1684 van ene Elisabeth Hartloop een bijbels leesdrama *Tobias* gepubliceerd, met prachtige gravures versierd, maar dat is dan echt veel te ouderwets om nog de aandacht te kunnen trekken. Zo'n boek is eerder een soort familie-eerbetoon voor de kennelijk jonggestorven schrijfster. Pas in de achttiende eeuw-maar dat valt nu buiten het bestek-gaan vrouwen wijsgerige en natuurkundig-theologische

leerdichten, epen, komedies en tragedies schrijven. Dan doen ze ook zo volop aan het literaire leven mee dat een tijdgenoot-criticus de achttiende eeuw de eeuw van de vrouw gaat noemen. Tegen het eind van die eeuw ontstaat dan tenslotte het genre dat bij uitstek het vrouwelijk domein gaat vormen: dat van de huiselijke roman - dat, misschien niet zo toevallig, nog op diepgaande bestudering wacht.

Terug dus naar de zeventiende eeuw. Schrijfsters begonnen daar dus als 'de anderen' maar laten zich steeds meer zien. Hun terrein is echter toch vooral het privé-leven. Al komt een enkeling met politieke poëzie voor de dag, voor het overgrote deel gaat het toch om gedichten die functioneren binnen de eigen kring. Daarmee sluiten ze zich overigens aan bij een ook door mannen vaak beoefend en door de retorische traditie geijkt genre, met Vondels *Kinder-lijck* op zijn eigen gestorven zoontje Constantijn als bekendste voorbeeld. In feite bieden de vrouwen hiermee dus niet veel nieuws en ook hun wijze van schrijven en hun onderwerpskeuze heeft niet veel specifieks. Men kan zich zelfs teleurgesteld afvragen waarom vrouwen niet meer juist hun kracht in dat intieme leven hebben gezocht. Ik zou dat wensen. Ik zou graag gedichten lezen waarin ze het over hun emoties hadden: de angst voor de zo vaak dodelijk aflopende baring, de emotie bij weer een sterfgeval van een kind, of het plezier om gebeurtenissen uit het kinderleven, het getob met dienstboden, of nog liever: het getob met bazinnen van dienstboden. Het had mij niet persoonlijk genoeg kunnen zijn. Waarom bestaat er geen 'lof op de makeup' als parallel voor de niet zeldzame mannengedichten waarin juist de gevaren van het blanketten breed worden uitgemeten. Voor zulke verzen had ik dan graag een hoeveelheid zeeslagen en belegeringen van mannelijke auteurs opgeofferd. Maar zulke gedichten zijn er niet of nauwelijks, en natuurlijk zou dat ook teveel gevraagd zijn. Dan grijpen die vrouwen, in een grote achterstandspositie, eindelijk de pen en dan zouden ze ook meteen de durf moeten hebben om zich totaal van de geldende literatuurnormen los te maken? Dat is eenvoudig ondenkbaar. Dus schrijven ook zij meestal over wat door de traditie geheiligd is op een door de traditie geijkte manier. Toch ontbreken typisch vrouwelijke trekken niet: er wordt bijvoorbeeld heel veel over vriendinnen geschreven en op een manier die ons nu intrigeert, met vaak erotische warmte. Gaat het hier

om allemaal homo-erotische poëzie die pas in onze verlichte tijd zo geïnterpreteerd kan worden? Er valt nog wel wat te studeren aan dit onderwerp voor daar definitieve uitspraken over gedaan kunnen worden, maar vooralsnog bestaat er een zekere consensus dat het anachronistisch is om hier lesbische relaties te zien. Zonder sodomitische bijgedachten-want in hun cultuur zouden ze dat als grote zonde zien-kunnen ze hun warme gevoelens voor elkaar moeiteloos en ontspannen verwoorden. Een van de eerste echte door een vrouw zelf tot stand gebrachte poëziebundels is die van Titia Brongersma, in 1684 gepubliceerd te Groningen onder de titel *De Friese bronzwaan*. In dat boek figureert een hele vriendinnenkring, met een ereplaats voor een zekere Eliseen, die door de aandachtige lezer met wat niet al te moeilijk combineer- en deduceerwerk te identificeren valt als ene Elisabeth Joly. Aan haar is een flink aantal gedichten gewijd, soms niet van liefdesgedichten te onderscheiden, al dan niet vanuit een vrouwelijke persona geschreven. Kennelijk was dat allemaal geen enkel probleem tegenover de buitenwacht. Helaas weten we eigenlijk niets van deze vrouwen af. Wat was dat nu precies voor een vriendenkring, hoe functioneerde de dichteres daarin, was het vooral een cultureel gezelschap, of ging het bijvoorbeeld meer om pupillen van een succesrijke gouvernante? Zonder feitelijke kennis van zaken, kunnen interpretaties de plank ook finaal misslaan.

Iets meer is bekend van een vergelijkbare groep in Amsterdam waarin eerst Katharina Questiers en Cornelia van der Veer en wat later ook Katharina Lescailje alsmede een aantal satellieten een rol spelen. We zien vriendschappen ontstaan en verdwijnen, er wordt poëtisch samengewerkt maar conflicten en jaloersheden ontbreken evenmin.

Wat uit deze en dergelijke gevallen, ook later nog, geconcludeerd mag worden is in elk geval dat deze getalenteerde vrouwen elkaar vaak opzochten en dat hun vriendschappen hen vaak steun verschaften bij hun literaire werk. In de mannenwereld werden ze op hun best geduld wanneer ze zich conformeerden maar onder elkaar konden ze, zo lijkt het, meer zichzelf zijn.

Zojuist zei ik, modern politiek correct, dat ik liever nog klachten van dienstboden over hun meesteressen zou lezen, dan omgekeerd. Nu, dat is helemaal een totaal onhistorische wens. Alle ‘wereldse’ schrijfsters uit de

zeventiende eeuw komen uit de gegoede burgerij en dat is ook te begrijpen. Om de pen te kunnen voeren moet je een behoorlijke opvoeding gehad hebben, en om er ook nog tijd voor te vinden, moet je dienstpersoneel hebben dat je de dagelijkse beslommeringen althans voor een deel uit handen neemt. Het zal dan ook tot de negentiende eeuw duren voor we een 'schrijvende dienstmaagd' in onze letteren aantreffen, de Friese Francijntje de Boer.

Het conflict tussen de dagelijkse bezigheden en de lust tot schrijven is werkelijk een topos in vrouwenpoëzie, en dat betekent zeker niet dat het een 'gemeenplaats' en dus niet waar is, maar juist dat het een gemeenplaats is, omdat het zo waar is. Heel vaak vertellen vrouwen dat ze schrijven terwijl ze naast een wieg zitten, of zelfs zitten te naaien - men kan zich nauwelijks voorstellen hoe die twee dingen te combineren zijn. Keer op keer ook laten ze verontschuldigend weten dat hun schrijverij werkelijk geen afbreuk doet aan de vervulling van hun voornaamste taak: de zorg voor man en kinderen. Zelfs iemand als Betje Wolff - toch niet de bescheidenste en bangste - wordt aan het eind van de achttiende eeuw niet moe te verklaren dat de eigenlijke plicht van vrouwen in het huishouden ligt. En of dat nu verklaard moet worden vanuit een soort essentialistische gedachte: 'Ja, zo is het nu eenmaal met vrouwen; die zorgfunctie is ze werkelijk aangeboren' of dat men dit gedachtengoed als cultureel-bepaald ziet, zo zag 'men' het, en tot die 'men' behoorden ook de vrouwen. Vanuit dat perspectief is het begrijpelijk dat veel van de schrijvende vrouwen ongetrouwd zijn gebleven, ofwel dat ze na hun huwelijk meest de pen hebben neergelegd. In het stofzuiger- en wasmachineloze tijdperk is het leiden van een huishouden, zelfs met personeel, dagwerk, al was het maar omdat al die schoonmaaksters, kooksters, wassters, boodschappendoensters, kindermeisjes etcetera geïnstrueerd moeten worden. 'Gaat mannenwerk van zon tot maan, vrouwenwerk is nooit gedaan.'

Dat betekent dus in feite dat schrijven voor vrouwen nooit meer kon zijn dan een aardige liefhebberij voor dames, niet iets waar ze hun ziel en zaligheid in konden leggen, niet iets van levensbelang, en dus ook nooit iets dat werkelijk te maken had met de eigen identiteit. Sommigen van hen zagen dat heel goed in, maar ze moesten zich er toch bij neerleggen, boos, als een De Huybert misschien, of het beschouwen als een door God

opgelegde beproeving zoals de laatzeventiende-eeuwse schrijfster Geertruid Gordon de Graeuw dat doet.

Ik maak nu opnieuw de overstap naar de Zuidelijke Nederlanden om daar te beginnen met de bespreking van de rol van vrouwen in de religieuze literatuur. Wat daar opvalt, is dat vrouwen hun eigen afgebakende leefgemeenschappen hadden in de vorm van kloosters of begijnhoven. Ze hadden hun eigen bestuur onder hun geestelijke moeders en moesten hun eigen leven vorm geven. Er zijn bijvoorbeeld tal van boekjes ontstaan met voor het gemeenschappelijk leven bruikbare liederen. Functionele gebruikslyriek dus en allerminst tot stand gebracht uit hoogverheven esthetische motieven. Heel interessant is een ander genre, dat van de geestelijke autobiografie. Daarbij speelden mannen een duidelijke rol: het waren de biechtvaders van de zusters die hen de opdracht gaven hun geestelijke Werdegang op papier te zetten, in de vorm van dagelijkse overpeinzingen, maar ook als terugblik op het eigen leven. Daar ontmoet je die vrouwen echt heel intiem: ze schrijven bijvoorbeeld over hun jeugdjaren wanneer ze de roeping voor het klooster gevoelen, maar door hun ouders worden tegengewerkt. Wie bijvoorbeeld denkt dat moederdochterproblemen iets van onze eigen tijd zijn, kan zich door dit soort teksten van het tegendeel laten overtuigen. Ze hebben daarmee iets persoonlijks dat in de officiële literatuur van deze tijd niet of nauwelijks te vinden is. Die vrouwen laten zich zien in hun religieuze geëxalteerdheid, hun masochistische lust tot lijden, de manier waarop ze hun gruwelijke ziektes als een offer aan God beschouwen. Dat alles wordt beschreven met een niets-ontziend realisme en biedt daarmee in vergelijking met de overige zeventiende-eeuwse literatuur iets volstrekt eigens en unieks. De vraag of dat nu allemaal ‘literatuur’ mag heten, is gelukkig tegenwoordig niet meer zo dringend nu de literatuurwetenschap weer heeft ontdekt dat ons begrip ‘literatuur’ voor het verleden niet erg bruikbaar is, en daarenboven dat de grenzen vloeiend zijn. En waar tegenwoordig de aandacht nu juist uitgaat naar de manier waarop teksten in de samenleving functioneren, kan er met dit type religieuze literatuur nog heel wat gedaan worden. Sommige van deze vrouwen denken trouwens wel degelijk na

over de spanning die er bestaat tussen wat zij moeten uitdrukken, het per definitie onzegbare van mystieke ervaringen, en hun eigen taalvermogen. Zo iemand is Maria Petyt, een van de weinige bekende namen uit dit circuit, in het literaire circuit trouwens pas bekend geworden in onze eigen tijd door de goede zorgen van A. Deblaere. Er begint nu onderzoek op gang te komen naar de retorische techniek en tactiek van deze geschriften, zoals men dat ook vanuit de feministische hoek gedaan heeft voor de heilige Teresa van Avila die voor veel van hen een lichtend voorbeeld is geweest. Was hun ons pijnlijke aandoende nederigheid bijvoorbeeld een wapen, een tactiek om de toezichthouders kalm te houden en vervolgens de eigen gang te kunnen gaan? Betekende hun liefde voor het lijden ook een soort kritiek op de macht en splendeur van de kerkelijke hiërarchie? Een gereformeerde noorderlinge is niet de eerstaangewezene om op deze vragen een antwoord te formuleren, maar dat hier heel veel boeiends te onderzoeken valt, staat voor mij vast.

In het Noorden was het natuurlijk allemaal heel anders. Echte kloosters bestonden daar niet meer en de hier en daar nog wel gedulde gemeenschappen van kloppen of begijnen waren bescheiden van omvang en hielden zich muisstil. Ik laat de katholieken daarom nu buiten beschouwing.

De reformatorische vrouwen kenden niet zo'n geïnstitutionaliseerde groepsvorming als kloosters en begijnhoven waarbinnen ze hun eigen gang zouden kunnen gaan. Ze moesten zich dus op een andere manier manifesteren. Dat was alweer bepaald niet probleemloos. In de reformatorische kerken bestond voor vrouwen geen enkele officiële status en dat was alweer niet voor niets: de apostel Paulus had het gezegd: vrouwen dienen te zwijgen in de vergadering van de gemeente en ook: vrouwen dienen hun mannen - vaak uitgelegd als ‘de’ mannen - onderdanig te zijn. Dat sloot dus eigenlijk uit dat vrouwen met liederen of andere teksten de gemeente iets zouden kunnen leren. Toch gaat dat wel degelijk gebeuren, maar daarvoor moet dan een andere, ook bijbelse aanwijzing gevolgd worden. God manifesteert zich het liefst in het zwakke en eenvoudige: Zijn kracht wordt in menselijke zwakheid vervuld. Dat maakt dan meteen duidelijk dat het niet om menselijke verdienste maar louter om goddelijke genade gaat.

Vanuit dat perspectief zijn vrouwen ineens goed bruikbaar: zij zijn de ‘zwakke vaten’ bij uitstek. Werkelijk exemplarisch hiervoor is de dichteres Soetken Gerijts van wie een-vaak herdrukte-liedbundel is gepubliceerd: ze was een vrouw, ze was blind, en ze was bovendien analfabeet, ze kon geen a van een b onderscheiden. Die vrouw kon echter wel, blijkbaar uit het hoofd, rijmen, en juist door haar zwakheid werd ze een persoon van gezag. Ze schreef gedichten voor de doopsgezinde leiders van gemeenten uit Rotterdam en omgeving, en ze gaf ook adviezen voor een vreedzaam gemeenteleven en voor ordelijke gezinnen. Juist omdat zij helemaal niets voorstelde, kon dat geaccepteerd worden. Zijzelf doet naar hartelust mee met de creatie van dat beeld: heersen is geen vrouweneer, schrijft ze, en ‘klein is mijn wijsheid’. Maar juist door dergelijke zinnetjes met een zekere regelmaat rond te strooien, heeft ze voor zich de vrijheid gecreëerd om wel degelijk leiding te geven en wijze adviezen te geven. Haar werk werd ook uitgegeven. De oudste overgebleven druk ervan stamt uit ongeveer 1590, en het boek is een aantal malen herdrukt. Lang voordat profaan werk van vrouwen gebundeld werd, was dat dus in het kader van de religieuze literatuur al wel gebeurd. Zij was doopsgezind, en men kan veronderstellen dat in deze groepering waar veel ruimte is voor de Geest die waait waarheen Hij wil, meer ruimte voor schrijvende vrouwen was dan in de strakgeordende en dogmatisch-belijnde gereformeerde kerk. In elk geval duurt het daar wat langer voordat vrouwen er een eigen plaats krijgen. Het eerste gereformeerde boek van een vrouw was dat van Cornelia Teellinck, gepubliceerd in 1607 (we kennen alleen een exemplaar van de vijfde druk van 1625) en het is waarschijnlijk niet toevallig dat dat een geloofsbelijdenis was geschreven ter instructie van de ‘jonge dochters’ in de gemeente, gevolgd door een aantal gedichten - een vrouw die voor vrouwen schrijft, is acceptabel. En dan duurt het weer een tijdje. De sonnetten op de christelijke feestdagen, bijvoorbeeld, die de toen nog gereformeerde Anna Roemers heeft geschreven, kennen we alleen omdat een tijdgenoot ze overgeschreven heeft - gepubliceerd zijn ze niet. Pas aan het eind van de zeventiende eeuw laat opnieuw een gereformeerde vrouw van zich horen, de al even genoemde Geertruid Gordon de Graeuw. Zelfstandig publiceert ze twee bundels en ze is bepaald niet bang uitgevallen. In het voorwoord van haar eerste boek, een parafrase van de tien

geboden, verdedigt ze zich doeltreffend tegen het verwijt dat ze de uitleg van de decaloog beter aan de predikanten kan overlaten. Daar stelt ze tegenover dat het ook Gods bevel is de eigen talenten te gebruiken - over het zwakke vat hoor je Geertruid Gordon niet zoveel. Bovendien ging het er haar niet om nog eens te vertellen wat anderen bedacht hadden, maar om haar eigen ideeën te formuleren. In een conflict dat ds. Pontiaan van Hattem met de gereformeerde kerk had, koos ze partij voor de predikant en daar schrijft ze ook over, soms polemisch en openhartig. Die onderwerpskeuze is - vanuit ons perspectief gezien - betreurenswaardig. Het is moeilijk nu veel aandacht te vragen voor zeventiende-eeuwse dogmatische scherpslijperijen.

Meestal echter lag de betekenis van de gereformeerde schrijvende vrouwen toch niet zozeer in de polemiek als wel in de bevindelijkheid. Aan het einde van de zeventiende maar vooral in de achttiende eeuw hebben vrouwen in de beweging van de Nadere Reformatie een niet onbelangrijke rol gespeeld. Er zijn heel wat bundels over met zielezangen waarin vrouwen hun persoonlijke zondebesef, hun persoonlijke relatie met God, soms in mystiek aandoende taal, hebben neergelegd. In voorwoorden klinken dan nog steeds verdedigende stemmen op: natuurlijk, vrouwen mogen niet doceren, maar anderzijds: God wil van ieders gaven gebruik maken. En in het denken van toen ‘hadden’ vrouwen toch wel iets speciaals met godsdienst. De christelijke deugden zijn vooral die van naastenliefde en nederigheid. En dat zijn nu ook precies de vrouwelijke deugden.

Een typerende bundel, nog net, in 1696, in de zeventiende eeuw verschenen, is die van Henrica Hoolwerff, die natuurlijk niet voor niets *Kracht in swakheit* heet. Daar staan, blijkens de titelpagina in: gebeden, dankzeggingen, alleenspraken en zielzuchtingen tot God, alsmede heil- en zegenwensen voor haar bijzondere boezemvrienden. Zulke gedichten functioneren dus eerst vooral in de eigen kring van de vrome schrijfster, maar als er dan vraag naar blijkt te bestaan blijkens het feit dat de gedichten vaak gekopieerd worden, wordt er een echt boek van gemaakt. Van *Kracht in swakheit* zijn drie, misschien wel vier drukken verschenen. In deze bundel komt een dienstbode voor en uit het aan haar gerichte gedicht spreekt een christelijk sentiment van een soort waarvoor je

misschien toch wel bij een vrouw moet zijn. De dichteres ziet het probleem onder ogen dat er in Christus' gemeente eigenlijk geen verschil kan zijn tussen baas en knecht. Ze heeft echter de zorg van haar dienstmaagd hard nodig en zegt nu in het gedicht dat zij voor haar bidden zal dat ze haar taak goed zal kunnen uitvoeren - dat kan nog op welbegrepen eigenbelang lijken -, maar ze eindigt ermee dat ze hoopt dat ze eens in de hemel samen en op dezelfde hoogte dienstmaagden van God zullen zijn. De mannendeugd bij uitstek is het streven naar eer: daartoe kan onmogelijk gerekend worden de gedachte dat heer en knecht in feite op hetzelfde niveau staan. Een eenvoudig gedicht als dit van Henrica Hoolwerff kan dus eigenlijk in de literatuurgeschiedenis niet gemist worden, al was het maar om ons te laten zien dat de zo dominante mannelijke normen toch niet de enig denkbare waren.

Ik kom tot een voorlopige conclusie. Het behoeft op zichzelf niet veel betoog dat het nuttig, ja zelfs absoluut nodig is aandacht te besteden aan literatuur zoals die geschreven is door een bevolkingsgroep die lange jaren een beperkte plaats, namelijk die in het gezin, heeft toegewezen gekregen in de samenleving en daarmee samenhangend weggehouden is van de hoogste vormen van onderwijs. Wie literatuur beschouwt als een van de vormen waarin een samenleving rekenschap aflegt, moet een brede blik hebben.

De ontwikkelingsgang van vrouwenliteratuur laat enkele trekken zien die ook van belang zijn voor de manier waarop andere ‘minderheidsgroeperingen’ proberen zich een plaats te verwerven: het conflict tussen het bestaande en dominante discours bijvoorbeeld en de eigen interessen, of nog precieser, het interne conflict van iemand die deel uitmaakt van een samenleving en daar de normen van deelt, en desondanks toch probeert een eigen plaats te creëren. Daarover is inmiddels al veel geschreven, maar omdat het feitelijke onderzoek in Nederland nog zo achter ligt, is ook de methodische bezinning hier te lande nog maar gestoeld op een betrekkelijk beperkt materiaal, en dan nog vooral modern.

Een derde punt biedt een nog wijder perspectief. De plaats van vrouwen in de literaire wereld roept ook vragen op naar de aard en ontwikkeling van

die literaire wereld zelf. In Nederland is de invloed van de klassieken heel lang dominant gebleven. Tot diep in de negentiende eeuw werden de universitaire colleges in het Latijn gegeven en heeft er ook een bloeiende Neolatijnse dichtkunst bestaan. Uit een recente studie van Marc Fumaroli zou men kunnen opmaken dat bijvoorbeeld in Frankrijk de betekenis van de eigen taal voor de cultuur veel sterker is gemarkeerd dan bij ons, en wie weet, heeft dat wel te maken met het bij ons ontbreken van een hof waar de vorst onder meer belang heeft bij een helder-schrijvende kanselarij, een panegyriek in de volkstaal en een taal waarin hij en zijn hovelingen zich geestig en hoffelijk kunnen uitdrukken. In Frankrijk is, zo betoogt Fumaroli, de betekenis van vrouwen voor de taal veel groter geweest dan bij ons: vrouwen waren de hoedsters van de beschaafde conversatie in woord en geschrift - te denken valt aan de salons maar ook aan de invloedrijke correspondentie van Mme de Sévigné. Mede daardoor is het belang van vrouwen voor verschillende vormen van literatuur al veel eerder dan bij ons zichtbaar geworden.

Een voorbeeld als dit demonstreert in elk geval dat de bestudering van vrouwenliteratuur niet alleen zin heeft vanwege het onmiskenbare intrinsieke belang van het onderwerp, maar ook omdat er meteen alweer nieuwe vragen over de cultuurgeschiedenis worden opgeroepen.

Bibliografie

Fumaroli, Marc (1994). ‘Le génie de la langue française’, in: *Trois institutions littéraires*, Paris. p. 213-339.

Meijer, Maaike (1996). *In tekst gevat; inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam.

Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (1997). ‘De canonieke versus de echte Anna Roemersdochter’, *Nederlandse letterkunde*, 2, p. 228-241.

Schenkeveld-van der Dussen, Riet, Karel Porteman, Lia van Gemert en Piet Couttenier (red.) (1997). *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende*

vrouwen uit de vroeg-moderne tijd. 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Amsterdam. Hierin uitgebreide literatuuropgave.

De Nederlandse poëzie sinds 1980

Hugo Brems (Leuven en Brussel)

In juli jl. verscheen er in de *NRC* een kleine polemiek over de poëzie van jonge Nederlandse dichters, tussen Gerrit Komrij en Serge van Duijnhoven, twee heren die allerduidelijkst staan voor twee generaties, twee poëzieopvattingen en twee al even verschillende polemische stijlen. Gerrit Komrij vertegenwoordigt overduidelijk het literaire establishment. Maar meer dan dat: hij staat voor een opvatting over poëzie die vooral belang hecht aan vormbeheersing en vakmanschap, niet aan directe gevoelsuitstorting. Om zijn eigen woorden aan te halen in het voorwoord van zijn geruchtmakende bloemlezing *De Nederlandse poëzie van de 19de en 20ste eeuw in 1000 en enige gedichten*:

> Het accent ligt (...) hier meer op het vakmanschap, de smaak en het volwassen gezicht dan op het stamelen, de vulgaire sentimenten en het simpeldom. Meer op de satire, de maskerade, de afstandelijkheid dan op de dodelijke ernst, de eenduidigheid en het volle leven.[1]

De eerste druk van die bloemlezing verscheen overigens in 1979, exact aan het begin van de periode waarover ik het hier wil hebben. Met die bloemlezing, men zal het zich herinneren, bracht Komrij een boeiende herordening en herijking van de Nederlandse poëzietraditie tot stand, met als meest in het oog springende resultaat daarvan de relatieve marginalisering van de Vijftigers.

En nu: gevraagd om naar aanleiding van Poetry International te Rotterdam zijn mening te geven over de jonge poëzie, kan Komrij weinig waarachtig

1 Gerrit Komrij, Voorwoord, in: *De Nederlandse poëzie van de 19de en 20ste eeuw in 1000 en enige gedichten*. Amsterdam 1979, Bert Bakker, p. 5.

nieuw ontwaren. Zoals het een heer op middelbare leeftijd met enige kennis van de literaire traditie betaamt, bespeurt hij vooral variaties op het bekende, tenminste voor zover er van kwaliteit sprake kan zijn.

Veel meer schreef hij niet, maar het was wel voldoende aanleiding voor Serge van Duijnhoven om met grote verontwaardiging te reageren onder de sprekende titel 'De poëzie wordt de keel dichtgeknepen'.[2] Wat Van Duijnhoven, van op afstand bekeken, vooral ergerde, was de toon van Komrij, de vanzelfsprekende arrogantie van het grote gelijk waarmee die zijn verder niet zo buitengewone mening ten beste had gegeven.

Wie is Van Duijnhoven dan wel? In een recensie van zijn bundel *Copycat* (Prometheus 1996) schrijft Rob Schouten in *Vrij Nederland*:

> Van Duijnhoven wil kennelijk spreekbuis voor zijn generatie zijn. Zijn werk lijkt met opzet alle oud-poëtische verfijning en precisie te missen, alle bondigheid en ellipsen. Hij davert als een gereïncarneerde beatnik door de huidige wereld van hallucinaties, onrust en nihilisme.[3]

Van Duijnhoven heeft de jongste jaren vooral naam gemaakt als zogenaamde rap-dichter, met de groep 'De Sprooksprekers', een collectief of samenwerkingsverband tussen dichters, rappers en muzikanten. Uit die optredens is overigens ook recent een CD voortgekomen. Om maar te zeggen: ook Van Duijnhoven staat duidelijk voor iets, maar dan wel heel iets anders dan dat waar Komrij voor staat en met Komrij vrijwel de hele toonaangevende Nederlandse poëzie. In de terminologie van de eerder geciteerde inleiding van Komrijs bloemlezing, staat hij voor de eenduidigheid en het volle leven. Maar nu zijn reactie:

> Is er dan werkelijk niets nieuws te bespeuren in het landschap van de poëzie? Het hangt er maar vanaf waar je kijkt. (...) Voor nieuwe

2 Serge van Duijnhoven, 'De poëzie wordt de keel dichtgeknepen', *NRC*, 18 juli 1997.
3 Rob Schouten, 'Tederheid is om te kotsen', *Vrij Nederland*, 6 juli 1996.

> geluiden kun je de boeken beter terzijde leggen en de stad in gaan.

Hij maakt dan de vergelijking met de nieuwste en opwindendste beeldende kunst, die ook op straat te vinden is, in de massacultuur en in het nachtleven:

> denk aan de videokunst die een vlucht nam sinds de jaren tachtig en waarmee de voortdurend fluctuerende, hallucinerende decors worden gevormd tijdens de grote dansfeesten; sommige van de teksten en slogans die veejays op hun scherm projecteren zijn trouwens pure poëzie.

Kortom, de nieuwe poëzie leeft letterlijk buiten het boekje, waar het 'niet hoort':

> Poëzie is overal, zeker niet alleen in de sacrale schemering van folkloristische poëziefestivals, of op het lichtgeel van in linnen gebonden *papier de Hollande*. Je kunt haar aantreffen op muren, wc-deuren, op poppodia, in discotheken, reclamezuilen, op bumperstickers, videoschermen, cd-hoezen.

Ik citeer nogal uitvoerig uit dit stuk, hoewel het informatieve gehalte ervan eerder laag is, omdat we hier de literatuurgeschiedenis in actie zien. Van Duijnhoven thematiseert die literairhistorische dimensie overigens zelf, waar hij schrijft:

> Dat 'het nieuwe' ook werkelijk 'het andere' kan impliceren is voor velen telkens weer een schok. Bertus Aafjes vergeleek de Vijftigers met binnenmarcherende SS, Michaël Zeeman wierp de Maximalen als rotte vis in het gezicht van het publiek en Herman de Coninck verwees de rappers onlangs in *De Morgen* uiterst ongastvrij 'naar het schijthuis'. Dat was de enige plek waar ze volgens hem thuishoorden in het herenhuis der poëzie.

Er tekent zich een patroon af, met aan de ene kant Van Duijnhoven en de

zijnen, die zich via de Maximalen beroepen op de revolutie van de Vijftigers, aan de andere kant Komrij, die eerder de Vijftigers van hun voetstuk haalde in naam van het intelligente vakmanschap en die daarmee, allicht ongewild, een periode inluidde, waar de poëzie in het teken was gaan staan van schoonheid, diepgang, intelligentie en een hoge mate van vormbeheersing en poëticaal bewustzijn.

1980 dus. Dat die bloemlezing van Komrij juist dan verscheen en met juist dié accenten, was geen toeval. In de loop van de jaren zeventig was immers meer en meer duidelijk geworden dat het tijdperk, niet alleen van de Vijftigers zelf, maar van experimenten in de poëzie, grotendeels voorbij was. Er had zich een opvallende terugkeer voorgedaan van de vorm en met de vorm van het intellect, de eruditie, het raffinement en de ironie. De verrijzenis van het sonnet, met of zonder ironie, was misschien wel het duidelijkste symptoom van die wending, waarvan de bloemlezing van Komrij de institutionele bevestiging was.

De dominante poëzie in Nederland uit de jaren kort voor en kort na 1980, en in zekere mate tot op de dag van vandaag (tenminste wat de productie van de generatie van de ca. 50-jarigen betreft), loopt grosso modo over twee sporen, die nu eens dicht naast elkaar lopen, dan weer van elkaar wegbuigen om vervolgens toch weer te kruisen of via wissels dichters van het ene naar het andere spoor te laten overstappen.

Het ene is dat van de nogal anekdotische, belijdende, in parlando-toon geschreven poëzie, zoals bekend uit het vroege werk van Kopland, Herzberg en de late debutanten J. Eijkelboom en Ed Leeflang. Het is een vrij communicatieve poëzie, die als het ware over de Vijftigers heen teruggrijpt naar het personalistisch poëzieconcept van de jaren dertig en veertig. Toch zou het verkeerd zijn die poëzie als louter persoonlijke belijdenislyriek te beschouwen. Hoezeer ze ook, en soms zeer uitdrukkelijk, gaat over de grote menselijke gevoelens, hoezeer ze ook put uit herkenbare en persoonlijke anekdotiek, zij haalt haar meeste kracht uit afstandelijkheid, doordachte constructie en een juist gevoel voor de symbolische lading van het concrete beeldmateriaal.

Bij sommige dichters, en meer en meer naarmate de jaren vorderen, lijkt het zelfs gepaster van neo-symbolistische poëzie te spreken dan van

anekdotische. (Er valt hier overigens een opmerkelijke parallel te trekken met het proza uit de jaren zeventig en tachtig, waar zich ook die dubbelheid voordeed van realistisch-anekdotisch proza enerzijds en kritisch realisme in het *Revisor*-proza anderzijds.) Ik denk daarbij aan het werk van bijvoorbeeld T. van Deel, W.J. Otten, W. van Toorn, of de oudere Chr. J. van Geel, overigens ook meestal dichters met een *Revisor*-achtergrond. Laat mij wat ik bedoel kort illustreren met twee gedichten, van resp. Judith Herzberg en Chr. J. van Geel:[4]

Het gaat goed

Het gaat goed, het gaat zijn gang.
De eerste eenden zijn al uit het ei.
Er zijn ook hele gekke bij, gevlekte.
Honden lopen narcissen van de stelen.
Jongetje komt, raapt ze op, bij bossen.
Betrapt, zegt hij verlegen, verbazing-
wekkend snel: dit is geen stelen
ik neem alleen de losse.
Kan het niet vaker zo raar voorjaars-
achtig, wordend warmer, voller,
wordend groener zijn?
Ja het kan vaker.
Het is al veel vaker dan vroeger.

Welbekend vogeltje

Geen vogel zo geschikt
voor korte stukjes vliegen:
roodborst die in een meter
snel nog nuances legt.

4 Judith Herzberg, 'Het gaat goed', in: *Beemdgras*. Amsterdam 1968, Van Oorschot en Chr. J. van Geel, 'Welbekend vogeltje', in: *Verzamelde gedichten*. Amsterdam 1993, Van Oorschot.

Historisch gezien recht daar tegenover staat een poëzie die depersonalisatie, afwijzing van het subject en van de anekdote in haar vaandel voert. De poëtische betekenis en werking komen vrijwel exclusief op rekening van de taal, de constructie, de effecten van klank, syntaxis en beeld. Het is in zekere zin een heroriëntering van de poëzie van Vijftig in de richting van de bewuste constructie, het intellect, de erudiete verwijzing. In de loop van de jaren tachtig kwam het werk van Gerrit Kouwenaar meer en meer op de voorgrond als model bij uitstek van dit type van poëzie, met in zijn spoor dat van Hans Faverey.

Wanneer we het contrast tussen beide poëzietypes op de spits drijven, zouden we kunnen stellen dat de dichters van de eerste soort iets uitdrukken en meedelen, die van de tweede soort maken een ding in taal, zoals Kouwenaar zelf het in tal van interviews ook heeft gezegd. Maar in de ontwikkeling van de laatste decennia werd die tegenstelling allerminst op de spits gedreven. Integendeel, gaandeweg ontstond er een continuüm, een toenadering door toenemende abstrahering en symbolisering in het werk van de ‘anekdotici’ (heel opvallend in de evolutie van bijvoorbeeld Kopland of Korteweg), en anderzijds de introductie van persoonlijk en anekdotisch materiaal in het werk van de zogenaamde ‘taaldichters’. De latere bundels van Faverey en het recente werk van Kouwenaar zijn goede illustraties daarvan, maar die ontwikkeling is misschien nog duidelijker in het werk van hun jongere bondgenoten Kusters en Beurskens.

Ik ben er mij ten zeerste van bewust dat een schets als deze een grove simplificering is van de literaire werkelijkheid, maar laat mij dat pad van de simplificering nog even verder bewandelen. Dan komen we uit op een poëzie zoals ik die hierboven al kort schetste: een soort eenheidsstijl met weliswaar nogal wat variaties en fluctuaties, maar altijd beheerst, intelligent, knap, rijk aan betekenislagen en zeer artistiek bewust, maar anderzijds ook tamelijk afstandelijk en onthecht.

Wanneer in 1983 *Maatstaf* een poëziespecial publiceerde, klonk de algemene teneur van de dichters en critici die aan het woord kwamen, nogal zelfgenoegzaam, maar tussendoor was er toch ook deze typische, voorzichtig kritische bedenking van Willem van Toorn te lezen:

> (...) als het maar niet allemaal op elkaar gaat lijken. Voor dat laatste ben ik wel eens bang: dan zie ik één stroom van handig gemaakte, niet domme, ook wel enigszins gevoelige, maar nooit bewogen, kwade of echt persoonlijke mainstreampoëzie.[5]

En zo begonnen ook jongere dichters het meer en meer te bekijken, als een onverteerbare eenheidsworst. De reacties waren misschien niet altijd even intelligent en de poëtische alternatieven zelden bijzonder overtuigend, maar de verontwaardiging was wel authentiek en vooral typerend voor wat er vanaf 1987 begon te bewegen, voor de dynamiek van de jongste 10 jaar. In 1987 opende Joost Zwagerman het vuur met een polemisch stuk in *de Volkskrant*, getiteld 'Het juk van het grote Niets'.[6] Kort daarop, in 1988, verscheen de bloemlezing *Maximaal*,[7] ingeleid door Arthur Lava en met gedichten van o.m. Pieter Boskma, K. Michel, Frank Starik, Joost Zwagerman en de Vlamingen Johan Joos en Tom Lanoye. De inleiding begint zo:

> Als er één kunstuiting is die ons tegenwoordig als een geeuwend nijlpaard doet vastkoeken aan de oevers van verveling, dan is het wel de poëzie. Dat komt doordat vele hedendaagse dichters zich hebben toegelegd op het figuurzagen van fletse stillevens, die geen enkele aantrekkingskracht bezitten. Alles oogt weliswaar verfijnd, onberispelijk en goed doordacht, maar bij nadere beschouwing valt het op dat het eigenlijk helemaal nergens over gaat.

Zij komen dan zelf op voor een vitale, expressieve, volbloedige poëzie, die weer met het leven wil samenvallen.

Het is duidelijk een standpunt dat terugverwijst naar *Atonaal* en de

5 Willem van Toorn, 'Elf vragen aan achttien dichters en poëziecritici', *Maatstaf*, jrg. 31, nr. 6-7, 1983, p. 28.
6 Joost Zwagerman, 'Het juk van het grote Niets', *de Volkskrant*, 6 november 1987.
7 A. Lava (ed.), *Maximaal*. Werk van 11 Nederlandse en Vlaamse dichters. Haarlem 1988, In de Knipscheer.

Vijftigers, maar ook al vooruit naar de uitval van Van Duijnhoven, waarmee we begonnen.

Ongeveer dezelfde geluiden zijn overigens te horen in een andere bloemlezing, die rond dezelfde tijd verschijnt, *De Nieuwe Wilden in de Poëzie* (1987),[8] (een titel die overigens via de schilderkunst en het neoexpressionisme toch ook weer terugverwijst naar Cobra en de Vijftigers). Het was een feministisch geïnspireerde bloemlezing uit het werk van vrouwelijke dichters die helemaal buiten het gevestigde circuit vielen. Elly de Waard, de drijvende kracht achter de groep, formuleerde het in haar inleiding zo:

> Want in de Nederlandstalige poëzie valt eveneens een grote steriliteit te constateren. Al te veel jaren overheerst, in stand gehouden door een eenzijdige poëziekritiek, het systeem van de abstracte, autonome of hermetische poëzie.

Als alternatief daarvoor willen ook zij weer een poëzie die aan het concrete leven (van vrouwen in dit geval) een stem zou geven.

Daarover gaat het de jongste tien jaar, ook en misschien wel vooral naast die polemische reacties, maar wel in dezelfde zin: over de tegenstelling tussen of het samenvallen van poëzie en leven, over avontuur, leven, dynamiek, expressie, durf, directheid en actualiteit aan de ene kant, traditie, vakmanschap, raffinement, kunst aan de andere kant. Tussen Komrij en Van Duijnhoven gaat het daar kennelijk nog altijd over. Sta mij toe dat ik een laatste keer, voor ik de situatie in Vlaanderen bekijk, veralgemeen en simplificeer. Het is mijn indruk dat het hier gesignaleerde dilemma een fundamentele factor is in de dynamiek van de Nederlandse poëzie sinds het einde van de negentiende eeuw. Het is de strijd van Kloos tegen de dominee-dichters, van Marsman en Slauerhoff tegen de impressionisten en neo-romantische dichters van het verlangen, van de Vijftigers tegen de hele traditie.

Ook Vlaanderen heeft zijn fundamentele dilemma, dat we kunnen laten

8 Elly de Waard (ed.), *De Nieuwe Wilden in de Poëzie*. Amsterdam 1987, Sara.

teruggaan tot het einde van de negentiende eeuw, toen August Vermeylen zijn spreekwoordelijk geworden oproep om ‘more brains’ in de Vlaamse literatuur lanceerde. Tegen de bescheiden, provincialistische, sentimentele Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw in, wilde hij meer intellectuele diepgang en reikwijdte en tegelijk een opener en ruimer internationale oriëntering. Zoals Nederland zich altijd wat ongemakkelijk heeft gevoeld bij al te grote uitbarstingen van vitaliteit in de literatuur en in de poëzie, zo heeft de Vlaamse literatuur nog altijd niet echt een vanzelfsprekende plaats voor een erudiete, intellectuele en kosmopolitische literatuur. Van Ostaijen moest het ondervinden, Walravens kon het niet waarmaken in de jaren vijftig en wat er nu aan discussies gaande is in Vlaanderen, draait weer daarrond.

Maar ook hier eerst terug naar 1980. De Vlaamse literatuur beleefde toen een dieptepunt. De experimenten van de jaren vijftig en zestig waren voorbij en hadden geen krachtige opvolging gekregen, het neo-realisme van begin jaren zeventig was ook voorbij en wat er aan zogenaamde neoromantische poëzie werd geschreven, getuigde soms wel van talent, maar zelden van veel levenskracht. Er verschenen dichtbundels met sprekende titels als *Stroomafwaarts, Binnenkamers* en *Nog even flink zijn*. Niet alleen verschijnen er weinig interessante debuten, er zijn ook nauwelijks interessante literaire discussies (zoals die rond de bloemlezing van Komrij). Typerend zijn de titels van de respectieve overzichten in *Aarts letterkundige Almanak* voor 1981. Voor Nederland is dat ‘Luide knetterden de geletterden’ en voor Vlaanderen: ‘Je droomt dat een goed boek wordt uitgegeven en dat je het leest’.[9] Overigens beleven ook de contacten tussen Nederland en Vlaanderen een dieptepunt. Hooguit vier à vijf Vlaamse dichters publiceren in Nederland en de wederzijdse kennis en waardering zijn uiterst gering. Wanneer Buddingh' en Van Vliet in 1978 de bloemlezing *Poëzie is een daad van bevestiging* laten verschijnen, is er in Vlaanderen plots wél een relletje, want de Vlaamse dichters zijn maar met

9 De kronieken zijn van de hand van Frans de Rover (voor Nederland) en Marc Reynebeau (voor Vlaanderen), in: Dick Welsink en Willy Tibergien (eds), *Aarts' Letterkundige Almanak voor het P.C. Hooftjaar 1981*. Amsterdam 1981, C.J. Aarts.

25% vertegenwoordigd. Van Vliet wordt prompt uitgekreten voor nestbevuiler en collaborateur met de Nederlandse bezetter.[10]

Maar die droefenis blijft niet duren. Rond 1985 is er een toestand ontstaan die enigszins vergelijkbaar is met die in Nederland, in die zin dat de tegenstellingen tussen stromingen en poëtica's als het ware uitgevlakt zijn, ten voordele van een soort eenheidstype. Dichters van zo diverse herkomst als Leonard Nolens, Eddy van Vliet, Herman de Coninck, Luuk Gruwez, Miriam Van hee gaan de poëziescène domineren met gedichten die globaal als mimetisch-expressief kunnen beschouwd worden; diverse combinaties van realistische weergave van werkelijkheid en persoonlijke gevoelsbelijdenis. Kortom, een poëzie zoals die past in de Vlaamse traditie.

Bijvoorbeeld van Herman de Coninck, met ook hier de typische osmose van tafereel, mijmering en persoonlijke belijdenis:[11]

Taarlo

Wij lopen door het najaar met ons twee.
En dat gevoel heb ik ook in de lente.
Wij lopen door veel bruine kroegenbruin van blaren
en door veel donkerrood gemis, appellation contrôlée,

dat dieper wordt in de kelder van de jaren.
Wij lopen door de beiger wordende bossen van Drente.
Hoor de wind door de henna-bomen varen
met een klank van hobo, de zwerver onder de instrumenten.

10 De situatie van de poëzie in Vlaanderen rond 1980 staat uitvoerig beschreven in Hugo Brems en Dirk de Geest, '*Opener* dan dicht is toe'. Poëzie in Vlaa*nderen 1965-1990.* Leuven, Amersfoort 1991, Acco, p. 76 e.v.

11 Herman de Coninck, 'Taarlo', in: *Met een klank van hobo*. Beveren 1980, Orion-Colibrant.

33, en in het midden van het donker woud
des levens. En met een gevoel van nergens horen
in de bossen thuis en thuis verloren.

Zullen wij later, misschien, ooit?
De zomer is voorbij, er wordt niet meer gehooid.
Het hier is nergens, en het nu is nooit.

Of, in een totaal andere toonaard, maar met een fundamenteel gelijkaardige constructie en werking, bij Leonard Nolens:[12]

Verklärte Nacht

We zitten er naakt aan tafel. Je ogen verlichten de kamer.
Je fosforescerende vlinderhanden verschikken de lucht
Als je tegen me praat of slapen op het zwarte kleed.

Ik raak ze dagelijks aan. Hun levenslijn weet hoe ik heet.
Hun doorzichtige aders verbergen de loop van mijn lot, de vlucht
Van ons bloed dat het wit van je wangen verandert in vlekkend verlangen.

De tuindeur waait open. Beginnende regen doorritselt de bomen,
Besproeit het rukkende raam waarin jij zit te blinken,
Licht waarin ik me zie, in wie ik misschien verdwijn.

Je stapelt de borden, verwijdert de kruimels en schenkt nog wat wijn.
Ik hoor in de keuken het blauw porselein en de messen tinken,
Ver. Mijn benen doen pijn van het niet naar je toe kunnen komen.

Rond de tijd dat deze dichters het centrum van de literatuur innemen, begint er in Vlaanderen heel wat te verschuiven (het is ook ongeveer het moment van de Maximalen in Nederland), eerst en vooral op het niveau van de instituties, de literaire tijdschriften en de uitgeverijen. Ik zal mij

12 Leonard Nolens, 'Verklärte Nacht', in: *De gedroomde figuur*. Amsterdam 1986, Querido.

beperken tot enkele van de belangrijkste kwesties.[13] In 1984 houdt het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* op te verschijnen bij gebrek aan lezers. Uit de as ervan verrijst onder meer het *Nieuw Wereldtijdschrift* dat uitdrukkelijk kiest voor een publiekvriendelijke literatuur, voor kosmopolitisme en levendigheid. Het zal uitgroeien tot het medium bij uitstek waarin de generatie De Coninck zich manifesteert.

Maar minstens zo belangrijk waren de verschuivingen in de wereld van de uitgeverijen, met als begin het ontslag van Weverbergh bij Manteau, tot dan toe de toonaangevende literaire uitgeverij in Vlaanderen. Zijn ontslag en de daaropvolgende concurrentieslag, fusies enzovoort, brachten een sneeuwbal aan het rollen. Overal ging men plots op zoek naar nieuw talent om de concurrerende fondsen te stofferen. Het was natuurlijk in de eerste plaats het proza dat van deze ontwikkeling profiteerde, maar allengs kon toch ook de poëzie de vruchten ervan plukken. Het belangrijkste van heel deze kwestie was misschien nog wel dat algauw de grote Nederlandse uitgevers zich in het strijdperk begaven in de hoop nieuwe auteurs aan te trekken en daardoor tegelijk hun afzetmarkt te vergroten. Tegen het eind van de jaren tachtig is het aantal Vlaamse auteurs dat in Amsterdam uitgeeft, ook debutanten, verveelvoudigd tegenover tien jaar eerder.

Het effect daarvan is niet enkel dat ze daardoor in Vlaanderen zelf ernstiger genomen worden, ze gaan nu ook functioneren in Nederland en al naargelang de behoeften strategisch aangehaald worden in Nederlandse poëziediscussies (cf. supra: Lanoye en Joos in de bloemlezing van de Maximalen).

En zoals dat blijkbaar gaat, wanneer er iets begint te bewegen, begint algauw alles te bewegen. Rond 1985 gaan enkele jonge dichters zich roeren, die volstrekt weigeren de dominantie van de vigerende mimetisch expressieve poëtica te accepteren of er aan mee te doen. Het gaat over Van Bastelaere, Spinoy en in dezelfde sfeer ook dichters als Stefan Hertmans en Peter Verhelst, die zich een tijd lang rond het tijdschrift *Yang* manifesteerden en die vooral Herman de Coninck zagen als de incarnatie van het literaire establishment, dat hen verhinderde door te breken. Maar

13 Cf. Hugo Brems en Dirk de Geest, *o.c.*, p. 97 e.v.

behalve over macht ging de discussie natuurlijk over poëtica's. Over de mogelijkheid van realisme, van expressie en van communicatie in de poëzie. Volgens Spinoy en Van Bastelaere, die zich daarbij laten inspireren door poststructuralistische taaltheorieën, zijn realisme en expressie volstrekt onmogelijk en hooguit retorische illusies.

Dat gaat op zich al regelrecht in tegen de dominante poëzieopvatting, maar minstens zo moeilijk lag en ligt de klemtoon die deze jonge generatie legde op intellect, eruditie, poëzietheorie, de filosofische implicaties van het schrijven. Spinoy:

> Een eerlijk, zelfbewust en integer gedicht verstoort de illusie van verstaanbaarheid, uitdrukking, realisme... door de spiegel te tonen waarmee de illusie verwekt wordt. Het wijst de lezer op zijn *gemaakte* karakter.[14]

Of Van Bastelaere: ‘Vrijwel elk gedicht uit *Pornschlegel en andere gedichten* is metapoëzie’. Of: ‘Typisch voor onze dagen lijkt Van B. de hybride toestand waarin het essay gedicht wordt en het gedicht essay.’.[15]

Voeg daarbij de manier waarop er kwistig wordt omgesprongen met namen van filosofen en literatuurwetenschappers, met eruditie in het algemeen, en het wordt vrijwel onvermijdelijk dat deze nieuwe ‘postmoderne’ poëzie in Vlaanderen als een vreemd lichaam wordt ervaren. Typerend daarvoor zijn dan weer uitspraken van De Coninck als deze:

> Verder maakte de onderdanigheid van dichters aan een wetenschappelijke visie me wrevelig. Ik vind dat dichters goede gedichten moeten schrijven, en dat *daarna* de literatuurwetenschap daarover mag proberen iets wetenschappelijks te zeggen. Ik vind dat de literatuurwetenschap haar plaats moet kennen: ze bestaat bij de

14 Erik Spinoy, ‘Een dag op het land’, *Yang*, jrg. 25, nr. 144, jubileumnummer 1989-1990, p. 47.

15 Dirk van Bastelaere, ‘Rifbouw (een klein abc)’. *Ibidem*, p. 58-59.

> gratie van haar onderwerp. Als de literatuur ophoudt te bestaan, is er ook geen literatuurwetenschap meer. Wat mij bij postmoderne dichters irriteert is dat ze de rollen omkeren. Als je Derrida of Foucault of (antisemiet) De Man niet gelezen hebt, kun je geen zinnig dichter meer zijn. Ik vind dat kruiperig. De dichter als bediende van een theorie: nee, liever andersom.[16]

Dat verschil in opvatting gaat, zoals eerder gezegd, terug op een diepgewortelde onverenigbaarheid tussen directheid en gecompliceerdheid, emotie en intellect, inleving en distantie. De vaak onberedeneerde weerzin van tal van dichters, critici en lezers tegen de poëzieopvatting van Spinoy cum suis is geworteld in een lange Vlaamse traditie van anti-intellectualisme. Stefan Hertmans heeft dat, naar aanleiding van zijn medewerking aan *Het Moment*, als volgt geformuleerd:

> Groot was onze verbazing als we merkten hoe de kritiek reageerde: die zag geen nonconformisme, geen ironie, alleen maar elitair en pedant geschrijf. Hoe dat kwam? Ik denk vooral omdat de literaire kritiek academisme en intellectueel spel volkomen met elkaar verwarde: wie veel gelezen heeft en daarvan onomwonden wil getuigen, moet wel een jammerlijke droogkloot zijn, een bloedarmoedig wezen met een superioriteitscomplex.[17]

Ik heb die polemiek eerder beschreven als die tussen de moeilijke jongens en de simpelen, waarbij de simpelen ervan beschuldigd worden naïef te zijn, mediageil, dom en oppervlakkig; ze schrijven entertainment, literaire smartlappen, maar zeker geen poëzie. De moeilijken zijn dan weer elitair, snobistisch, intellectualistisch en pretentieus. Ze schrijven geheimtaal of pseudo-filosofie, maar zeker geen poëzie.

16 Herman de Coninck, 'Beste Spinoy, E.', *Yang*, jrg. 28, nr. 156, oktober-december 1992, p. 92.

17 Stefan Hertmans, 'La fin des idéologies', in: Hugo Brems en Dirk de Geest, *o.c*, p. 239.

Dat brengt ons bij het begin van de jaren negentig in een situatie, waarin zowel in Nederland als in Vlaanderen de gevestigde, dominante poëzie, die historisch bekeken zeer diverse bronnen heeft, maar die allengs naar elkaar toe is geëvolueerd, gecontesteerd wordt, maar dan wel vanuit schijnbaar vrijwel tegengestelde hoeken. In Nederland in naam van het volle leven, in Vlaanderen in naam van het kritisch deconstruerend intellect, dat zich openlijk op postmoderne filosofieën inspireert. Typerend voor die verschillende oriëntatie is bijvoorbeeld de positie van Tom Lanoye, die in de discussies in Vlaanderen steevast in de conservatieve context van De Coninck wordt gesitueerd, maar die anderzijds in Nederland in de Maximalen-bloemlezing van de contestanten figureerde.

Maar er zijn, ondanks die verschillen, ook interessante overeenkomsten. Het is misschien een beetje een belachelijke term om die gemeenschappelijke nieuwe tendens te benoemen, maar ik geloof dat ‘levendigheid’ nog het best geschikt is. Postmodern klinkt natuurlijk beter en is allicht ook niet helemaal ongeschikt, zoals Redbad Fokkema enige tijd geleden in *Maatstaf*[18] tamelijk overtuigend argumenteerde. Al zou ik ongetwijfeld niet zover willen gaan de hele poëziegeschiedenis na '60 te beschrijven als een tweespalt tussen modernisme (de zogenaamde zuivere poëzie) en postmodernisme (de zogenaamde onzuivere poëzie), al heeft die invalshoek, net als iedere andere wel de onthullende kracht van een zoeklicht-theorie.

Levendigheid gebruik ik hier als een verzamelnaam voor kwaliteiten of karakteristieken zoals onconventioneel, verrassend, passioneel, onzuiver (inderdaad), spontaan, eigenzinnig, maar ook speels, vrij, grappig, ironisch, ondogmatisch, oneerbiedig en veelkantig. Kwaliteiten die in wisselende verhoudingen en legeringen terug te vinden zijn bij Van Bastelaere, Hertmans en Beurskens tot Michel, Duinker, maar ook Brassinga, Van Haren, Lanoye, Anker en tal van anderen. Hoe overkoepelend die sfeer, attitude of mentaliteit is, wars van alle discussies over postmodernisme, moge bijvoorbeeld blijken uit het naast elkaar plaatsen van fragmenten uit

18 Redbad Fokkema, ‘Van kwade reuk tot wierook. Postmodernisme in de Nederlandse poëzie sinds 1960’, *Maatstaf*, jrg. 44, nr. 6, 1996, p. 21-36.

de zeer theoretisch omkaderde, expliciet postmoderne geschriften van Van Bastelaere aan de ene kant, en een gedicht van K. Michel, uit de hoek van de Maximalen, aan de andere kant. In zijn programmatisch opstel ‘Rifbouw’ stelt Van Bastelaere zijn poëzie onder meer in het teken van de onorde, die hij vervolgens zo omschrijft:

> In de *onorde* van het gedicht verschijnt het vergetene, het verstrooide, het onbestaanbare, het veronachtzaamde, het mogelijke, het afkerige, het zich afkerende, het ontwijkende, het onmogelijke, het irrelevante, het verstoorde, het onaffe, het accidentele, het uitgestelde.[19]

En voorts, in een parafrase van de Derridiaanse taalopvatting, beleeft hij afwezigheid van vaste betekenissen als een vrolijk avontuur:

> De tekens rondom ons spreiden een duizelingwekkende meerzinnigheid ten toon. De poëzie behoort tot die wereld. Stort zich in die wereld uit. Het is een vrolijke wereld.

Daarnaast een gedicht van Michel, uit zijn bundel *Ja! naakt als de stenen (zie pagina 153)*.[20]

In beide gevallen is het uitgangspunt een radicale afwijzing van de dictatuur van de geest, van de eeuwenoude illusie ‘dat het verstand de wereld spiegelt/Dat de dingen aan een naam gehoorzamen’. Die afwijzing, die in feite een verlies is van alle gevestigde zekerheden, stemt veeleer vrolijk dan droevig, wordt ervaren als een bevrijding. Voor Michel, zoals voor relatieve geestesverwanten als Duinker, Van Haren of Lanoye, resulteert dat in een cultus van het wisselende, beweeglijke leven, waarin de waarheid niet elders is, maar ‘hier’, zoals het slotvers van zijn gedicht

19 Dirk van Bastelaere, *o.c.*, p. 60.
20 K. Michel, *Ja! Naakt als de stenen*. Amsterdam 1989, Meulenhoff.

In de academie

De leerling stond op en sprak:

Eeuwen en eeuwen
Hebben wij in de schaduw van de geest geleefd
Hebben wij gedacht
Dat het verstand de wereld spiegelt

Dat de dingen aan een naam gehoorzamen
Dat in het lichaam een innerlijk huist
Dat het wezen ergens achter de verschijning
In de diepte schuilt

Maar zie de vorm van de wolken in de lucht
Luister naar de groeiende bamboestengels
Zie het getal van de schuimkoppen in zee
Kijk naar het gedrag van de gletsjers

De woorden zijn contouren
De geest is een theologische inblazing
De verschijning is qualitate qua het wezen
En het innerlijk is omgekeerd het lichaam

Laten wij ons dus allen ontkleden
Naakt als de stenen, de dieren in het veld
Het wegdek van de verlaten wegen
Laten wij het licht van de wereld
Op de huid van onze lichamen ontvangen

De huid die inzicht en troost zal schenken
De huid die verlichting zal brengen

Erkenning en rijkdom doen niet meer ter zake
Voor schaamte is nu geen plaats
Het licht wacht

De waarheid is hier

het zelfzeker affirmeert, een keuze voor lichaam en huid, die geen andere innerlijkheid nodig hebben dan hun eigen oppervlak.

Van Bastelaere, en met hem dichters als Beurskens, Hertmans, Spinoy en anderen storten zich daarentegen met overgave in de even wisselende, beweeglijke en onuitputtelijke wereld van de tekens, van de taal. Spinoy gebruikt daarvoor het sprekende beeld van de rolstoel:

> De geest hinkt niet op de krukken van de taal. Welnee, de geest wordt meegevoerd door de elektrisch aangedreven, sprakeloze rolstoel van de taal. Vooruit, achteruit, verraderlijk zwenkend en met een alleszins onverantwoorde snelheid gaat het door de eindeloze gangen van het ziekenhuis (...).[21]

En ook hier wordt dat verlies van controle en van zekerheden ervaren als een vrolijk en bevrijdend feest. De passage waarin de lotgevallen van de dichter in zijn rolstoel beschreven worden, eindigt met de uitroep: 'Wat een avontuur!'.

Het is een beeld dat mij doet denken aan een verwante, maar ook volstrekt tegengestelde karakterisering van de dichter (van zichzelf) door Luuk Gruwez, die zich daarmee wel een typisch vertegenwoordiger van de naar het onmogelijke strevende (modernistische) poëzie toont. Hij beschrijft zichzelf als een gehandicapte met een uitgesproken voorkeur voor het beoefenen van de hinkstapsprong.[22]

Juist dat verlangen naar het onmogelijke schijnt verdwenen en daarmee is ook het romantische lijden verdwenen, is het plezier teruggekeerd, is er weer levendigheid gekomen, zowel in de omgang met de taal als in die met het leven en de dingen.

Ik wil daarmee allerminst beweren dat het nu een en al pret en vrolijkheid is in de Nederlandse poëzie. Er zijn best nog wanhoop en opstandigheid,

21 Erik Spinoy, *o.c.*, p. 46.

22 Luuk Gruwez, 'Van afscheid naar afscheid op reis', in: *Ach, wat zacht geliefkoos om een mild verdriet*. Brugge/Nijmegen 1977, Orion/Gottmer, p. 5.

maar juist dat die er zijn, en soms schaamteloos, is al een symptoom van de doorbreking van een poëziepatroon dat misschien wel prachtige gedichten heeft opgeleverd, maar dat toch wel aan het verstarren was.

Om ten slotte nog even terug te keren naar Serge van Duijnhoven: ook zijn pleidooi voor een poëzie die ‘elders’ te vinden zou zijn en die niet alleen nieuw, maar vooral ‘anders’ zou zijn, sluit hierbij aan. Meer nog dan Lanoye, Zwagerman of Duinker en zelfs Verhelst, is iemand als Van Duijnhoven, ongeacht de kwaliteit van zijn werk, een representant van een nieuwe generatie, die, zoals hij het zelf in zijn antwoord aan Komrij stelt, al veel duidelijker contouren heeft in het proza van jonge auteurs als Giphart, Van Erkelens, Moens, Goossens, Landvreugd, Grünberg, Bouazza, Olyslaegers, Mennes en Benali:

> In het proza-circuit bekommert men zich niet om zoiets als de ‘ware schrijver’ en schrijft men geen artikelen over de vraag of bepaalde teksten ‘wel of geen echt proza’ zijn.[23]

Het is de literatuur van een generatie die zich complexloos beweegt in een wereld waarin de grenzen allang zijn vervaagd, die door een oudere generatie nog als een nostalgische fictie in stand worden gehouden.

23 Serge van Duijnhoven, o.c..

De acquisitie van het Letterkundig Museum Anton Korteweg (Den Haag)

U verwacht van me dat ik anderhalf uur besteed aan een lichtvoetige uiteenzetting met een anekdotisch karakter over de acquisitie van het Letterkundig Museum. Dat zal dus niet meevallen. Verstandig genoeg heb ik me gewapend met een recent filmpje over het Letterkundig Museum, waarin in volgorde van opkomst te bewonderen zijn Joost Zwagerman, Nelleke Noordervliet, F. Springer, Wim Hazeu, Maarten 't Hart, Charlotte Mutsaers en wijlen haar hondje Plume, Hella Haasse en Adriaan Morriën. Acht schrijvers en een hondje, derhalve. Met deze hulptroepen durf ik het nog wel aan. Ik zal er dan ook graag een beroep op doen als ik het straks ga hebben over de acquisitie. Het filmpje, van Jan Louter en Jan Willem de Kok, is van december 1994 en werd gemaakt ter gelegenheid van ons veertigjarig bestaan. Maar eerst wil ik iets over letterkundige musea in het algemeen zeggen, en vervolgens over het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in het bijzonder.

Het fenomeen van een nationaal letterkundig museum, annex archief, bestaat lang niet in elk land. Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten hebben er geen, bijvoorbeeld. Maar die landen zijn weer wel gezegend met vele zogenaamde memorial houses, pelgrimsoorden die aan de nagedachtenis van een schrijver-Dickens, de gezusters Brönte, George Sand, Mark Twain-zijn gewijd. En daar beschikken wij in Nederland en Vlaanderen weer nauwelijks over. Het Multatulimuseum, het Huygensmuseum Hofwijck, Stijn Streuvels' ‘Lijsternest’ en Herman Teirlincks woonhuis in Beersel, daarmee hebben we de belangrijkste wel gehad. Maar, en u hoort nu waarin een klein ‘land’, tussen aanhalingstekens, groot kan zijn: de ‘Nederlanden’, eveneens tussen aanhalingstekens, tellen maar liefst drie ‘nationale’-opnieuw aanhalingstekens-letterkundige musea. Twee meer dan bijvoorbeeld Polen, met het hoogst romantische

Mickiewicz-museum in Warschau, en Boedapest, waar het literaire erfgoed geconserveerd wordt in het Petöfi-museum. Het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, kortweg AMVC, in Antwerpen, opgericht al in 1933, is het oudste. Dan volgt het Letterkundig Museum in Den Haag, dat dateert van 1954. En ten slotte is er in Leeuwarden, beter gezegd Ljouwert, het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum uit 1959, dat op verreweg de spannendste lokatie is gehuisvest. Namelijk in het huis waar de fameuze spionne Mata Hari haar jeugdjaren heeft doorgebracht, tevens het hoogste punt van de stad: vier meter boven Fries Zomerpeil, wat dat ook moge betekenen.

Begonnen is het allemaal, het zal u niet verbazen, in Duitsland, aan het eind van de vorige eeuw, met de verering, of als u wilt verafgoding, van Schiller en Goethe. Het Goethe- und Schiller-Archiv in Weimar vierde in 1985 al zijn eeuwfeest; aan de andere kant van de toen al verdwenen grens deed dat in Marbach, niet ver van Stuttgart, het Schiller Nationalmuseum/ Deutsches Literaturarchiv in 1995. De letterkundige musea die ik zojuist genoemd heb, hebben, op dat in Weimar na, twee dingen met elkaar gemeen. In de eerste plaats zijn het, al suggereert de naam vaak anders, vooral archieven, en wel archieven waarin niet het gehele nationale literaire erfgoed geconserveerd wordt, maar dat van grofweg gezegd de laatste tweeëneenhalve eeuw. Handschriften van vóór 1750 berusten doorgaans in de nationale en universiteitsbibliotheken: *Beatrijs* in de Koninklijke Bibliotheek, Vondels *Stockske van Joan van Oldenbarnevelt* in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek en hier in Leiden in de UB het manuscript van de *Roman van Walewein*. En in de tweede plaats komen ze daarin overeen, dat ze lang niet alle nalatenschappen van belangrijke achttiende-, negentiende- of twintigste-eeuwse auteurs beheren, al zouden ze dat wel willen. Heinrich Heine en Thomas Mann ‘liggen’ niet in het Deutsches Literaturarchiv in Marbach, maar in respectievelijk Düsseldorf en Zürich; de literaire nalatenschappen van Frederik van Eeden en Albert Verwey zijn toevertrouwd aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. De Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden is, met recht, trots op het Nicolaas Beets-archief en op een grote verzameling met betrekking tot een andere negentiende-eeuwse dichtende oud-alumnus van de Leidse universiteit: François Haverschmidt, alias Piet

Paaltjens. Dat neemt niet weg, dat het bestaansrecht van letterkundige musea vooral ligt in het verzamelen, conserveren en toegankelijk maken van een zo volledig mogelijke collectie handschriften, brieven en dergelijke. Van die archieffunctie is de museale functie niet meer dan een afgeleide, evenals het uitgeven van publicaties gebaseerd op de eigen collectie.

Ik kom nu - eindelijk, zult u zeggen - bij het Letterkundig Museum, vanaf 1983 gevestigd in het Koninklijke Bibliotheek-complex, daarvóór - sommigen van u zullen zich dat nog herinneren - in de Juffrouw Idastraat, één van de aardigste straatjes in de Haagse binnenstad. Juffrouw Ida was overigens, naar beweerd wordt, ‘een stout en een beetje lichtzinnig meisje’, waarvan er om voor de hand liggende redenen wel meer zich ophielden in de omgeving van het Paleis Noordeinde. Als dat waar zou zijn, is er in elk geval wat lokatie betreft een opmerkelijke overeenkomst met het Mata Hari-huis waarin het Fries Letterkundig Museum gehuisvest is. We wonen nu naast station Den Haag Centraal aan het Prinses Irenepad, maar daar mogen geen verdere conclusies aan verbonden worden. Het Museum werd, zoals ik al zei, in 1954 opgericht, en wel ten huize van Jan Hulsker, die later bekend werd als de bezorger van de brieven van Vincent van Gogh. Tot de stichtende leden behoorden ook neerlandici van naam als Anton van Duinkerken en Garmt Stuiveling. De basis van de collectie waarmee mijn voorganger Gerrit Borgers, bij u ook bekend als kenner van het werk van Paul van Ostaijen, in 1954 begon - 360 dozen met documenten van 1.500 Nederlandse schrijvers -, werd gevormd door de zogenoemde ‘Letterkundige Verzameling’ uit het Haags Gemeentearchief. Er was dus van het begin af aan al een behoorlijke collectie, waarvan bijvoorbeeld Marcellus Emants, Willem Kloos en Louis Couperus deel uitmaakten.

Wat we zoal doen in Den Haag, zal ik eerst in grote lijnen proberen duidelijk te maken aan de hand van een kwatrijn, waarna dan de film volgt. Het kwatrijn werd in 1958 geschreven door S. Vestdijk, over wie we volgend jaar een tentoonstelling inrichten omdat hij dan een eeuw geleden werd geboren. Hij schreef het voor een andere oude meester, A. Roland

Holst, wiens reputatie inmiddels nogal is afgezakt maar die toen, bijna veertig jaar geleden, nog de onbetwiste primus inter pares onder de dichters was. Het versje gaat over het Letterkundig Museum en dat is ook niet verwonderlijk, want in het jaar waarin het geschapen werd, organiseerde het Museum in het Haags Gemeentemuseum de tentoonstelling *Twee meesters*, gewijd aan duivelskunstenaar Vestdijk en prins der dichters Holst. Het kwatrijn is vanaf de tweede versregel heel geschikt om de werkzaamheden van het Letterkundig Museum aan toe te lichten. In de eerste wordt verwezen naar de woonplaatsen van de beide meesters: A. Roland Holst woonde aan de Noord-Hollandse kust in Bergen, S. Vestdijk in Doorn, nabij Utrecht. Daar komt het:

> De Bergen mogen grimmen, Doornen steken,
> Wel heel erg weerstandsloos zijn wij bezweken
> Voor dit Museum, waar men Muzen spaart,
> Maar wij tot op het bot worden bekeken.

Een beetje close-reading nu, hoewel dat even spijtig als ten onrechte uit de mode is.

'Bergen' staat voor Holst, Doorn(en) voor Vestdijk. Beide auteurs zijn ontstemd; er is sprake van 'grimmen', 'steken'. Maar ze zijn zich er tegelijkertijd van bewust dat ze die ontstemming aan zichzelf te wijten hebben. Waarom? Ze zijn zonder enige vorm van protest ('wel heel erg weerstandsloos') door de knieën gegaan. Voor wie? Voor het Letterkundig Museum, het 'Museum, waar men Muzen spaart' en dat bezig is een tentoonstelling over hen in te richten. Let op de dubbelzinnigheid van de werkwoordsvorm 'spaart': zowel 'bewaren' als 'verzamelen' als 'ontzien, niet blootstellen aan' zijn van toepassing. De verschillende kunstuitingen worden verzameld, geconserveerd en omzichtig behandeld, maar van ons, de schrijvers, worden alle persoonlijke en intieme aangelegenheden zonder scrupules aan het publiek getoond.

Interpreteren we het kwatrijn wat ruimer, dan kunnen we met een beetje goede wil zeggen dat 'wij' in versregel twee staat voor al die schrijvers die, anders dan Gerard Reve, voor wiens handschrift van *De avonden* wij vorig jaar november ƒ 160.000 moesten neertellen, hun literaire nalatenschappen

aan het Letterkundig Museum legateren of het museum tijdens hun leven al gedenken. Het is overigens maar goed ook dat ze dat nog steeds doen, ondanks het feit dat er ook in ons land een marktje voor literaire handschriften aan het ontstaan is, want ons aankoopbudget bedraagt maar ƒ 70.000 per jaar. Bij dezen dank dus aan Gerard Reve's geleerde broer Karel, Ad den Besten, Leo Vroman en de erven van Albert Helman en Hans Lodeizen, voor hun recentelijk al dan niet weerstandsloos bezwijken. Over de betekenissen van ‘spaart’ hebben we het al even gehad: wij verzamelen en bewaren alles wat betrekking heeft op het auteurschap van een auteur. Maar boeken willen we niet, want het Letterkundig Museum is onder de hoede van de Koninklijke Bibliotheek opgericht, en die verzamelde de boeken al. Dus spaart het museum wel onder meer handschriften, brieven, menukaarten, schilderijen, paspoorten, foto's, boekillustraties, maar geen boeken. Er is één uitzondering: boeken die document zijn geworden. Als Menno ter Braak Erika Mann in 1936 in Den Haag interviewt voor *Het Vaderland*, geeft hij haar zijn boek *Politicus zonder partij* cadeau, waarin hij schrijft: ‘Für die liebe Erika Mann, die es leider nicht lesen kann’. Het is daarmee geen boek meer maar een document, een uiterst bescheiden bouwsteen in de biografie van Ter Braak, die iets zegt over de relatie van Ter Braak met Erika Mann. Ook een door Cor Bruijn van aantekeningen voorzien boek van Carry van Bruggen, met wie hij in de klas heeft gezeten, is geen boek meer maar is tot de hoger heerlijkheid van document bevorderd. Het Museum spaart zijn schrijvers, in de zin van ‘ontzien’, doordat het ongepubliceerde documenten niet zonder toestemming van de schrijver zelf, of van zijn rechthebbende tot vijftig jaar na zijn dood, ter inzage geeft.

Er wordt dus niets of niemand ‘tot op het bot bekeken’, als de schrijver daar niet mee heeft ingestemd. Uiteraard geldt dat ook voor onze publicaties (de schrijversprentenboeken, de reeks Achter het Boek, waarin documenten ontsloten worden, en het jaarboek) en voor onze tentoonstellingen. Of het nu de nieuwe permanente tentoonstelling *Gaan waar de woorden gaan* is, die eind november van start gaat, het veel bezochte Kinderboekenmuseum, of de expositie over Cees Nooteboom, die diens werk vanaf 24 oktober even bekend moet maken in eigen land als in het buitenland.

‘Als een meisje nee zegt, is het nee’, is in ons land een reclameboodschap waarmee beoogd wordt seksuele intimidatie tegen te gaan. Voor het Letterkundig Museum geldt, dat als een schrijver nee zegt tegen het openbaar maken van wat hij zelf niet aan de openbaarheid prijs wil geven, het ook inderdaad nee is. Dat is voor ons uit het oogpunt van acquisitie overigens ook een kwestie van welbegrepen eigenbelang, zoals u zult begrijpen.

F. Springer: Op zoek naar Couperus

Nu de film. Die begint met een introductie waarin Joost Zwagerman en Nelleke Noordervliet filosoferen over de verzegelde hutkoffers met literaire documenten van W.F. Hermans in het heiligste der heiligen van het museum, het archief. Hermans, in het voorjaar van 1995 overleden, is volgens velen samen met Mulisch en Gerard Reve onze grootste romanschrijver. Zwagerman en Noordervliet vermoeden dat de hutkoffers geen meesterwerken, maar afgedragen kleding bevatten, of leeg zijn. Daarna zien we F. Springer bij het bekende antiquariaat De Slegte in Den Haag op zoek naar titels van Louis Couperus.

F. Springer: Op zoek naar Couperus

Hij zegt dat een van Couperus' bekendste romans, *De stille kracht* (1900), die zich in het toenmalige Nederlands-Indië afspeelt, een boek is dat je je hele leven bijblijft. Vervolgens wijst hij, in een taxi door Den Haag rijdend, op een huis waar Couperus een paar van zijn meesterwerken geschreven heeft en waar de dienstbode van de grote schrijver eens een vereerder de deur wees met de klassieke, onvergetelijke woorden: ‘Meneer kan u niet ontvangen. Meneer zit op de sofa en weent.’ Enfin, kijkt u zelf maar. In het tweede deel van de film, ‘Wie schrijft die blijft’, gaan Nelleke Noordervliet en Joost Zwagerman op ontdekkingstocht in de kelder van het museum.

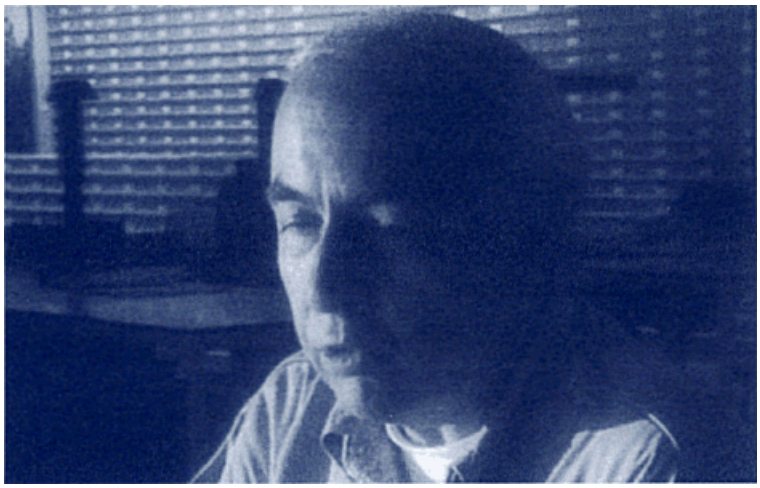
Zij stuiten op documenten van wijlen de Utrechtse hoogleraar-dichter W.A.P. Smit, op het literaire tijdschrift *Merlyn*, dat van 1962 tot 1966 furore maakte, en op materiaal van de nog volop levende kinderboekenschrijver Karel Eykman, die ook tv-series voor kinderen schreef, zoals *De film van ome Willem* en *De stratemaker op zee show*. Ze juichen het toe dat het Letterkundig Museum ook werk van jeugdboekenschrijvers verzamelt

Nelleke Noordervliet en Joost Zwagerman in de kelder van het museum

en hebben het aan het eind nog even over illustraties bij de kindergedichten en -verhalen van Annie M.G. Schmidt, eveneens in het voorjaar van 1995 overleden en zo populair bij jong en oud, dat ze wel de echte koningin van Nederland genoemd werd. Haar vertellingen over *Jip en Janneke* en *Pluk van de Petteflet* ontbreken in geen enkele Nederlandse kinderkamer. Geen wonder dat we haar in ons Kinderboekenmuseum een prominente plaats hebben gegeven.

Op het station Den Haag Centraal ontmoeten we Wim Hazeu, de biograaf van twee van onze grootste twintigste-eeuwse dichters, Gerrit Achterberg en J.J. Slauerhoff. We lopen met hem naar het Letterkundig Museum, waar hij uiteenzet welke moeilijkheden hij te overwinnen had bij zijn Slauerhoff-biografie. Slauerhoff, een Fries met Duitse voorouders die in het Nederlands schreef, geldt als onze enige echte romantische dichter. Hij reisde als scheepsarts naar Zuid-oost Azië, Zuid-Amerika en Zuid-Afrika. Hazeu wijst er op, dat een biograaf na verkregen toestemming van de rechthebbenden vaak een beroep moet doen op het Letterkundig Museum

Wim Hazen, biograaf van Gerrit Achterberg en J.J. Slauerhoff

en vertelt, dat hij soms naar een foto van Slauerhoff grijpt om contact met hem te krijgen en 's nachts al wandelend met de dode dichter praat.

In de grote tentoonstellingszaal zit Maarten 't Hart achter de typemachine van Simon Vestdijk. Hij vertelt dat Vestdijk zijn meer dan honderd boeken op een typemachine zonder t tikte, dus in al zijn manuscripten met de hand t's moest bijschrijven. Zou hij daarom eigennamen met een t vermeden hebben? Met een tekstverwerker was Vestdijks oeuvre nog twee maal zo groot geweest.

Het vijfde deel van de film speelt zich af in Amsterdam, op het terras van het Filmmuseum in het Vondelpark. Charlotte Mutsaers en Hella S. Haasse zijn aan het woord. Hoe schrijven ze? Charlotte Mutsaers gooit afgewerkte vellen op de grond en bergt ze vervolgens in een kast. Hella S. Haasse ordent haar papieren al evenmin. Dat belooft straks voor het Letterkundig Museum weinig goeds. *Transit*, het boekenweekgeschenk van 1994, schreef ze in haar agenda, en in het algemeen schrijft ze graag haar boeken in dummies.

Maarten 't Hart achter de typemachine van Simon Vestdijk

Charlotte Mutsaers en Hella S. Haasse op het terras van het filmmuseum

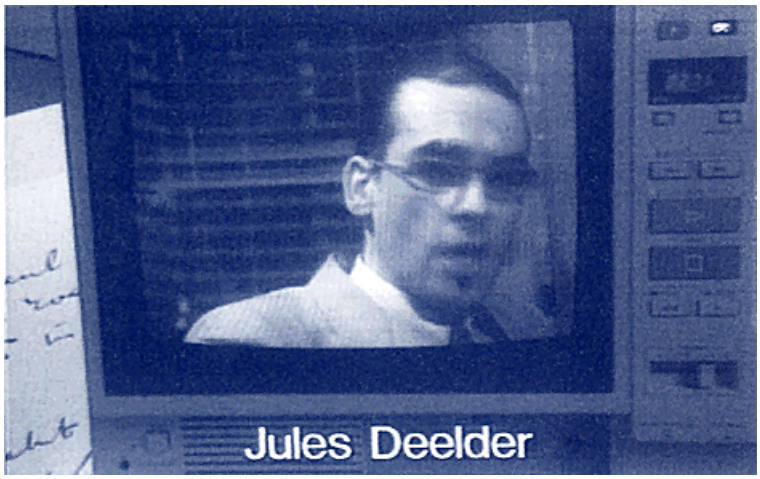
Het *boekenweekgeschenk* is overigens, denk ik, een typisch Nederlands verschijnsel. Elke derde week van maart is het bij ons, al vanaf 1932, boekenweek. Iedereen die dan voor een bepaald bedrag aan boeken koopt, krijgt een speciaal voor die gelegenheid geschreven novelle van een vooraanstaande Nederlandstalige schrijver kado. Hella S. Haasse is de enige, die twee maal de eer te beurt viel het boekengeschenk te mogen schrijven: in 1948 (*Oeroeg*) en in 1994 *Transit*. Ook Maarten 't Hart, W.F. Hermans en F. Springer schreven er een.

Hella S. Haasse op het terras van het filmmuseum

Maar terug naar beide dames. Hun gesprek is te ingewikkeld om hier weer te geven. Van belang is nog wat Charlotte Mutsaers zegt over het bewaren van manuscripten: dat manuscripten kunnen laten zien wat schrijven eigenlijk is. Aan een boek lees je geen ontstaansgeschiedenis meer af, het is een vloeiend en keurig afgerond geheel geworden. Maar aan een manuscript kun je zien, dat een schrijver steeds keuzes maakt, zichzelf voortdurend beperkt en verbetert en zijn eigen schema doorbreekt omdat allerlei creatieve impulsen zich ineens met zijn verhaal zijn gaan bemoeien.

‘Schrijvers in Beeld’, heet het zesde hoofdstukje. F. Springer vertelt daarin, dat het museum ook videoportretten van met name hedendaagse auteurs maakt. Daarna zijn fragmenten te zien uit filmpjes over onze negentiende-eeuwse Heine-navolger Piet Paaltjens, de dichters Remco Campert, Jules Deelder en, onverstaanbaar, de al in verband met het kwatrijn van S. Vestdijk genoemde A. Roland Holst. Annie M.G. Schmidt en Lucebert sluiten de rij.

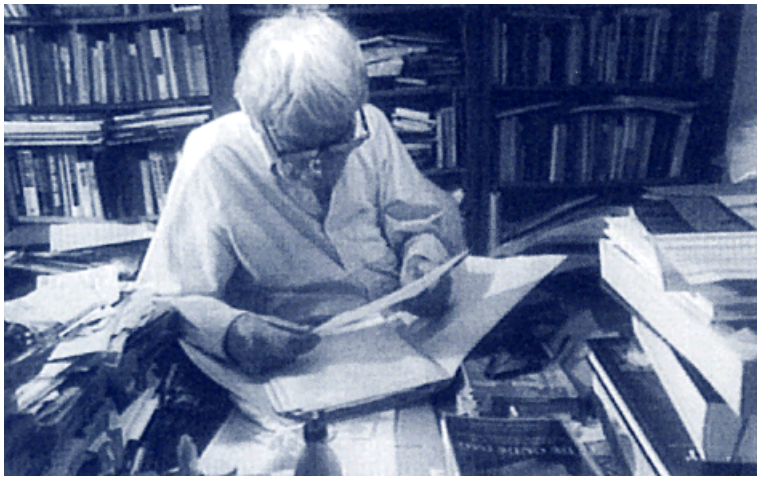

Jules Deelder op een filmpje in de reeks *Schrijvers in Beeld*

Het voorlaatste stukje film heeft als titel ‘Verboden toegang’ en speelt zich weer af bij het archief in de kelder, dat uiteraard alleen toegankelijk is voor de medewerkers van het museum. Nelleke Noordervliet is op zoek naar het favoriete schrijfster, Carry van Bruggen. Die is in het archief opgeborgen onder de letter H, want haar meisjesnaam is Carolina Lea de Haan. Ze memoreert dat Menno ter Braak Carry van Bruggen zeer bewonderde. Zijn eerste grote boek, *Het carnaval der burgers*, heeft in de titel bij wijze van eerbewijs de klank van de naam van Carry van Bruggen gekregen. Noordervliet vraagt op haar beurt van wie Joost Zwagerman iets zou

willen zien. Die kiest Mulisch, maar tot zijn verdriet is die-hij leeft immers nog-nauwelijks in het archief vertegenwoordigd. Zwagermans favoriete Vestdijk is *Terug tot Ina Damman*, Vestdijks ontroerende roman over een vergeefse jeugdliefde.

De film eindigt in de rommelige werkkamer van de 85-jarige dichter, essayist en Freud-vertaler Adriaan Morriën.

Adriaan Morriën in zijn werkkamer

Hij heeft al bijna een halve eeuw dezelfde werkkamer, die inmiddels zichtbaar is dichtgeslibd met boeken, papieren en brieven. Hij vertelt dat hij ooit eens een brief aan hem van de dichter Gerrit Achterberg aan een Arabier die Achterberg uit het Frans in het Arabisch had vertaald, gegeven heeft, en dat die brief dus voor het Letterkundig Museum verloren is. De brieven van W.F. Hermans, met wie hij na de oorlog jarenlang bevriend is geweest, komen, zegt hij, misschien uiteindelijk wel in het Letterkundig Museum, maar zelf houdt hij zich daar liever niet mee bezig. Als hij dood is, moeten zijn dochters maar bepalen wat ze er mee doen. Er is dus nog hoop.

Die Hermans-brieven van Morriën, die willen wij natuurlijk graag toevoegen aan de bijna 13.000 schenkingen en bruiklenen die inmiddels aan het Letterkundig Museum zijn toevertrouwd. De aanwinsten variëren van de min of meer volledige nalatenschappen van Anna Blaman, Menno ter Braak, Louis Couperus, Jan Engelman, Herman Gorter, Willem Kloos, Nescio, E. du Perron, A. Roland Holst, Arthur van Schendel en S. Vestdijk tot een niet zeer belangrijk briefje van een niet zeer belangrijke schrijver aan een niet zeer belangrijke andere schrijver. Het enige criterium voor opname in de collectie is, dat de brief, het manuscript, de foto, het schilderij afkomstig moet zijn van een auteur van na 1750, of die nu Margreet van Hoorn - een schrijfster van streekromans - of Ida Gerhardt heet. Inmiddels telt de collectie meer dan een miljoen brieven, 400.000 knipsels, 200.000 handschriften, 65.000 foto's en tweeduizend schilderijen of tekeningen. Wij verzamelen dus alles, van alle schrijvers, van een schrijfster van streekromans tot Leopold. In de praktijk is het natuurlijk zo dat van de minst belangrijke schrijvers de spullen het snelste binnenkomen. Die hebben, volgens hun eigen mening of die van hun erven, hun loon op aarde ten onrechte nooit gekregen, en zijn er om die reden heel snel bij om dan maar te proberen die roem na hun dood via het Letterkundig Museum te verwerven. Daar is niets op tegen. We zijn er zelfs heel blij mee. Je weet immers nooit waar de belangstelling van de neerlandistiek nog eens naar uit zal gaan.

Ik kom ten slotte op de vraag hoe we onze acquisitie aanpakken. Het belangrijkste is, dat je als archiefbeherende instelling op ieder niveau van de instelling goede relaties met potentiële schenkers en bruikleengevers onderhoudt. Zo sturen wij oudere schrijvers ons huisorgaan, *De weduwe Ida*, toe. Die naam heeft, dat heeft u inmiddels begrepen, niks met echte, al dan niet literaire, weduwen te maken, maar met onze voormalige huisvesting in de Juffrouw Idastraat. Toen we daar woonden, heette ons blad *Juffrouw Ida*; nadat we verhuisd zijn hebben we er *De weduwe Ida* van gemaakt. Zij krijgen ook ons jaarverslag. Daarin zien schrijvers welke belangrijke schenkingen er binnengekomen zijn en kunnen ze alvast een beetje wennen aan het idee van ‘x, y en z zijn ook binnen, voor mij is het later misschien ook niet zo gek’. Vaak nemen schrijvers dan zelf het

initiatief om ons in hun testament op te nemen. Renate Rubenstein, om een saillant voorbeeld te noemen, heeft mij al enkele jaren voor haar dood in 1990 bij zich ontboden en verteld over haar relatie met Simon Carmiggelt. Ze vroeg of wij het op prijs zouden stellen, wanneer die eenzijdige correspondentie, de honderden ansichtkaarten van Carmiggelt aan haar, aan het museum zouden worden gelegateerd. Dat vonden we prachtig, maar het is typisch een collectie waar je pas veel later, of misschien wel nooit, iets aan zult hebben. Het auteursrecht ligt immers bij de erven Carmiggelt. Die zitten niet om publicatie te springen.

Terwille van de acquisitie ben ik een frequent bezoeker van begrafenissen en crematies. Dit heeft als bijkomend voordeel dat je langzamerhand op een betrekkelijk relaxte manier tegen die fenomenen gaat aankijken, dus voor jezelf heb je er ook nog wat aan. Maar het blijft, zakelijk bezien, een probleem: moet je na een maand al je belangstelling kenbaar maken of hoor je eigenlijk drie maanden te wachten? Ik ga maar een beetje op mijn intuïtie af. Je moet niet te lang wachten, want het is ons toch ook wel overkomen dat we er te laat bij waren en een antiquariaat ons voor was geweest. Dan kan je via een veilingcatalogus gaan kopen wat je misschien als je er sneller bij was geweest voor niks gekregen had. Maar te vroeg kan ook verkeerd werken. Het is voor de acquisitie ook belangrijk veel persberichten uit te laten gaan. Ook wanneer wij een niet vreselijk belangrijke schenking gekregen hebben, maken wij soms toch een persberichtje. Er is altijd wel een Arnhemse Courant of een Texels Dagblad die het overneemt. Dat knipseltje sturen we dan naar de schenker en dan is die weer een beetje tevreden. Van belang is eveneens een vermelding in de jaarverslagen. Zo gaan wij dus te werk bij schrijvers: zoveel mogelijk goede relaties aanknopen en onderhouden, ook met de jongere schrijvers, en de ouderen systematisch op je bestaan wijzen door hun huisorgaan, nieuwjaarskaarten en ander moois toe te sturen. Je moet overigens niet alleen omzichtig met de erven omgaan, maar ook met de antiquaren. Daar zijn wel als museum vaak weer van afhankelijk, als we dingen willen aankopen op een veiling. We doen dat zelden of nooit zelf, al was het alleen maar om de prijs niet op te drijven. Antiquaren doen dat voor ons meestal voor niks. Vanwege de goede relatie zullen we maar zeggen. Zo is bijvoorbeeld de Achterbergcollectie, die in 1990 voor bijna anderhalve ton bij Bubb Kuyper in

Haarlem werd verworven, voor ons aangekocht door Schuhmacher, en Reve's *De avonden* in november vorig jaar door André Swertz.

Om af te sluiten: de toekomst zie ik voor ons toch een beetje somber in. Wij hebben heel belangrijke nalatenschappen altijd om niet verworven, onder andere die van Vestdijk, die van Couperus, Kloos, Leopold, Ter Braak en Du Perron. Wij hebben nooit voor dat materiaal hoeven te betalen. Maar er is in Nederland, zoals ik al zei, in navolging van het buitenland, een markt aan het ontstaan voor handschriften. Voor een brief van bijvoorbeeld Du Perron aan een collega-schrijver betaal je toch al gauw enkele honderden guldens. Dat was vroeger niet het geval. Een ander probleem zal gaan worden, dat er, naarmate onze literatuur in het buitenland bekender wordt, ook daar belangstelling voor handschriften van doorgebroken Nederlandse schrijvers gaat ontstaan. Ik roep de literaire vertalers in het Duits en Engels onder u dan ook op snel een ander beroep te kiezen. Het is lang niet uitgesloten dat auteurs als Mulisch en Nooteboom, die hun ‘nalatenschap’ buitengewoon zorgvuldig beheren, hun zaken in de toekomst op de buitenlandse markt zullen brengen.

In dit verband tot slot nog een aardige anekdote. Wij hebben in de boekenweek van 1991 toen Cees Nooteboom het geschenk schreef, een tentoonstellinkje over hem ingericht. Ik had me al eens tegen Nooteboom laten ontvallen dat ik zijn boek *Philip en de anderen* zo mooi vond, vroeger als jongen al. Het is typisch een boek voor pubers, voor jongens van een jaar of achttien, met al die vage meisjes en die leuke lifttochten die er in voorkomen. En wat doet die aardige Nooteboom? Die geeft ons een cahier met een deel van het handschrift van *Philip en de anderen* cadeau, als dank voor die tentoonstelling. Ik zag zijn vriendin bij die schenking bedenkelijk kijken. Die zag waarschijnlijk al een stukje oudedagsvoorziening zomaar weggegeven. Ik ben benieuwd of we 24 oktober, als de grote Nooteboom-expositie open gaat, weer wat krijgen.

Reis naar Polen*
Rutger Kopland (Groningen)

Inleiding

Prof. dr. Rudi van den Hoofdakker nam onlangs als hoogleraar Biologische Psychiatrie afscheid van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij verwisselde het professoraat voor een onbezoldigd medewerkerschap. De universiteit bood hem bij die gelegenheid reizen aan naar een aantal Oost-Europese universiteiten waar Nederlands wordt gedoceerd, om daar als Rutger Kopland enkele uren college te geven over poëzie. Tot nu toe bezocht hij St. Petersburg, Tartu, Boedapest en Bratislava, waar hij samen met studenten en docenten werkte aan vertalingen van het gedicht 'Jonge sla'. November 1996 was Polen aan de beurt en bezocht hij Wroclaw en Warschau. Hij werd vergezeld door Anton Korteweg, directeur van het Letterkundig Museum en dichter. Wederom werden er pogingen gedaan 'Jonge sla' te vertalen. Korteweg gaf college over Nederlandse poëzie geïnspireerd door Nederlandse schilderijen. Kopland hield een dagboek bij. De reis werd bekostigd door de Rijksuniversiteit Groningen en door de Nederlandse Taalunie.

11 november 1996

Schiphol, acht uur a.m. Maar de tijden lopen hier kennelijk door elkaar, afgaande op wat ik zie om me heen, geschoren en ongeschoren gezichten, kwiek stappende stewardessen en diep slapende mensen, koffiedrinkers en

* Dit verslag maakt deel uit van een op 6 november 1997 verschenen boek: *Jonge sla in het oosten*. G.A. van Oorschot, Amsterdam.

mannen met whisky en pils. Wat wordt het een vreemde wereld als mensen met allemaal verschillende biologische kloktijden in hun brein door elkaar worden geklutst. Voor Anton en mij is het voorlopig nog koffietijd in ons hoofd.

Van de reis naar Wroclaw valt weinig te vertellen. Vliegen is altijd hetzelfde, altijd dezelfde mensen, dezelfde flesjes rood en wit, dezelfde walmende hapjes - dit keer pannenkoek met pudding plus aardappelkroket, maar wat is het verschil met konijn en ragoût en worteltjes, ik zou het niet weten, alleen de woorden verschillen - het is een kwestie van gewoon blijven zitten tot je er bent.

En dan wordt het interessant. We rijden met Jerzy Koch, docent aan de vakgroep neerlandistiek, vanaf het vliegveld een kaal winters landschap in. Alle tinten grijs met duizenden pikzwarte kraaien. Zij komen ieder jaar uit het noorden aanvliegen, om het vuilnis rondom en in de steden op te komen vreten. En inderdaad, hoe dichter wij bij de stad komen hoe beter wij hen begrijpen. Wroclaw is een grote stad - zevenhonderdduizend inwoners - met, uiteraard zou ik bijna zeggen, vreselijke buitenwijken. Ruim vijftig jaar geleden heette het nog Breslau, ‘Festung Breslau’, het laatste oostelijke bolwerk van de nazi's. Het werd voor zeventig procent verwoest. De Duitse bevolking vluchtte, kwam om, of werd later verdreven naar Duitsland. De stad werd herbevolkt met Polen die uit het oostelijk grensgebied dat tot Rusland ging behoren werden verjaagd. Er moest gebouwd worden. Wat wil je, denk ik dan, als een straatarm land dat moet doen? Ook in rijke landen zijn vreselijke buitenwijken verrezen voor de minst bedeelden, dus wat mag je verwachten. Niets anders dan dit.

Maar dan, de binnenstad. Anton en ik hebben ons geïnstalleerd in een vriendelijk hotel, het is nu vijf uur p.m. in ons hoofd en wij zoeken het aperitief. Het is de nationale feestdag heeft men ons verteld, maar we hebben daar nog niets van gezien. Niets van feestgedruis, koekhappen of steltlopen. Integendeel, er hangt een sfeer van grote, stille rust in stegen en op pleinen. Alles wordt gerestaureerd, de gotische gevels worden geverfd in van die zachte gelen en roses van het oude Europa, het asfalt wordt vervangen door van die keitjes, de middeleeuwse sfeer en glorie worden hersteld. Wat ons betreft lukt dat goed. Door de werkzaamheden zijn er geen auto's. Alleen voetgangers en honden, je hoort alleen stemmen en

geschuifel van schoenen. Schemer, schaarse verlichting. Zo moet het ooit zijn geweest, denk ik dan, bij het aperitief. Wodka.

Het is avond. We zitten in de gerestaureerde concertzaal van Wroclaw, die op deze nationale feestdag wordt ingewijd met een concert. Anton en ik hebben ons als heren gekleed. Ik zit naast Barbara Kalla, neerlandica, medewerkster van Jerzy Koch. Zij fluistert mij de vertalingen van de feestrede in het oor, flarden met de woorden ‘geschiedenis’, ‘onderdrukking’, ‘verdeeldheid’, ‘oorlog’, ‘bevrijding’, ‘onafhankelijkheid’, ‘nationale bewustwording’, en, jawel, ‘nationale feestdag!’ Bruisende Poolse muziek. Receptie, praatjes, ‘dit is nu meneer Korteweg, dit is nu meneer Kopland’, handjes, hapjes, spuitwijn. Naar de kroeg en de eerste gesprekken over literatuur. Er is ooit in 1992 een bloemlezing van mijn poëzie verschenen in Wroclaw, maar ik heb er nooit iets over gehoord, over de verspreiding, de ontvangst, de verkoop, niets. Het wekt geen verbazing bij mijn gastheren en -vrouwen. Met de afbraak van de communistische maatschappij is ook de literaire infrastructuur afgebroken. Staatsuitgeverijen zijn weg, het distributiesysteem is weg. De producenten van boeken zijn geen koningen meer, die bepalen wat de klant te lezen krijgt. Dat is een enorme cultuuromslag, waarin men nog moeizaam naar nieuwe relaties zoekt. Koning en klant moeten eigenlijk van rol verwisselen. Er zijn wel nieuwe uitgeverijen, maar die moeten hun waar tonen, aanprijzen, distribueren, naar de lezer toe brengen, in de hoop dat die zich daarvoor interesseert. Dat gebeurt nog weinig. Je moet als schrijver zelf de boer op. Nee, als het Poolse volk niet weet dat er prachtige poëzie van Rutgera Koplanda in een kelder ligt te wachten, waarom zou dat volk dat dan willen lezen? Maar Jerzy Koch en Barbara Kalla hebben een flinke stapel uit de magazijnen van de uitgever gehaald, die ze voor een rijksdaalder verkopen aan hun studenten, degenen die het mooi vinden natuurlijk. Ik ben benieuwd naar de volgende dagen.

12 november 1996

Vanmorgen ziet de stad er heel anders uit. Ons hotel staat schuin tegenover het hoofdgebouw van de universiteit, een laat-barok gebouw uit begin 1700. Het is zo erg barok, zo onbeschaamd pronkerig dat het er wat ons

betreft mag blijven staan, ik bedoel, we zeggen tegen elkaar, Anton en ik, het is voorbij een grens, dan mag het weer. Als je die enorme stenen slagroomtaart, zwart van de bruinkool-walmen ziet staan, die het zelf ook niet kan helpen en gewoon trouw overeind bleef in al die tijden van treurnis, nou ja. En nog steeds laat hij geduldig een krioelende menigte studenten in en uit stromen. Wij schuifelen er doorheen op weg naar de afdeling Nederlands, waar Anton college gaat geven.

De afdeling is gevestigd in een betrekkelijk nieuw gebouw, waarbij vergeleken veel moderne Nederlandse universitaire kazernes qua sfeer en onderhoud ver achterblijven. De mooie collegezaal is flink gevuld met jongelui. Het is een grote vakgroep, dertien docenten werken er en er zijn zo'n honderdtwintig studenten die als hoofdvak onze taal willen leren. Altijd vraagt men mij, naar aanleiding van mijn vorige reizen naar Rusland, Estland, Hongarije en Slowakije, waarom die jongelui in die landen ‘in godsnaam zoiets raars willen als Nederlands leren’. Dat zal mij ook na deze reis weer worden gevraagd. Hier komt het antwoord. Wij hebben in Nederland een heel onrealistische kijk op onze taal en eigenlijk op onze plaats in de wereld. Wij zijn klein, zo zien wij onszelf. Maar zo ziet men ons in de landen die ik noemde niet. Jonge mensen richten zich op West-Europa en Amerika; Rusland dat al van oudsher niet populair was, heeft nu helemaal afgedaan. De Nederlandse taalgemeenschap telt zo'n twintig miljoen sprekers, dat is niet weinig in een economisch centraal gebied in de wereld, waarin Nederland en Vlaanderen niet te vergeten, een helemaal niet zo bescheiden rol spelen. Wat zijn voor deze voormalige ‘Oostbloklanden’ de belangrijke talen? Engels, Duits, Spaans, Frans misschien of Italiaans, maar dan krijg je al gauw ook het Nederlands. Tegen die achtergrond is de vraag waarom jonge mensen in die landen zoiets vreemds doen zelf vreemd. Ze creëren er gewoon kansen mee op een plek op de Europese arbeidsmarkt, dat is een belangrijk motief.

Terug naar de collegezaal, waar Anton een verhaal vertelt over Nederlandse gedichten die een verhaal vertellen over Nederlandse schilderijen. Nederlandser kan het niet en het is steeds weer een aangename ervaring om te merken dat dat allemaal in het Nederlands kan, omdat men daar Nederlands verstaat en spreekt. Het is interessant. Er is een groot boek van Gisbert Krantz - *Das Bildgedicht* - waarin

veertigduizend beeldgedichten uit de hele wereld zijn verzameld. Daarvan komen er dan toch maar weer duizend uit Nederland, terwijl je op een globe Nederland met een vergrootglas moet opzoeken. Nee, we zijn niet zo klein.

Waarom schrijven dichters over schilderijen. Ze willen begrijpen welk verhaal een schilderij vertelt. Maar het aardige is dat verschillende dichters verschillende verhalen ontdekken. Dat demonstreert Anton mooi bij de vergelijking tussen de gedichten van Anna Enquist en mijzelf over hetzelfde schilderij *Jagers in de sneeuw* van Pieter Bruegel. Bij Anna wil een jager, ik neem aan één van de jagers, die huiswaarts keren, niet naar huis. ‘Hij haat het huis waarin hij woont en veilig is.’ Hij is in de eerste regels van het gedicht even in ‘een licht geworden paradijs’ geweest, waar hij alles wat hij achterliet vergat. ‘Geen schuld, geen spijt.’ Hij heeft iets in het verleden te verdringen zegt Anton. Het lijkt een antwoord van de psychiater in Enquist (de psychoanalytica Widlund) aan de psychiater in Kopland (de biologisch psychiater Van den Hoofdakker). Kopland schrijft dat de jagers wel naar huis terug willen, maar ze kunnen niet, het gaat ‘bijna zo langzaam als stilstand’. Er blijft alleen een verlangen. Er is een vogel in de hemel geschilderd, die naar beneden duikt, naar ‘het leven daar beneden, naar de boerderijen met wachtende vrouwen.’ Maar de vogel ‘lacht om zijn doel’. In plaats van het verleden te haten, verlangen de jagers daar naar terug. Een ijdel verlangen. Nou, inderdaad, daar zou ik nog wel eens met Anna over willen praten.

's Middags wandelen we met Barbara door de stad. Het is ijl, nevelig, wat zonnig winterweer. Wat moet dit een mooie stad zijn geweest als je ziet wat er aan het oorlogsgeweld ontsnapt is. Maar nu is het een mengsel van oude versleten schoonheid en armoedige wansmaak. En toch, die sfeer bevalt me, de geur van tweetaktmotoren, het geknars van vermoeide trams, een roestige bailey brug, de verouderde kleding, het kalm bewegen van mensen, het bevalt me beter dan de willens en wetens vernielde schoonheid en de rijke wansmaak van een dorp als Haren. Maar ja, ik hoef hier niet te wonen en te leven natuurlijk. We eten worst en drinken bier en het is alsof het smaakt als vroeger. We spreken over de homoseksuelen, de zigeuners, de joden, de Paus. We proberen daarover te spreken.

's Avonds avondmaal bij Jerzy Koch. Na afloop tracht ik mij iets te

herinneren van die avond. Jerzy is een, laat ik zeggen, gedreven prater. Maar er kwam zoveel aan de orde: het probleem van de identiteit, wat zeg je als je gevraagd wordt: waar kom je vandaan? Voor ons is dat gemakkelijk, wij komen gewoon uit Nederland, net als onze ouders, voorouders, enzovoort. Maar wat moet iemand zeggen in Wroclaw? Uit Wroclaw? De oudere generatie komt uit het Oosten, dat eerst Polen heette, daarna Sovjet-Unie, nu Oekraïne. Welke generatie zal met vanzelfsprekende overtuiging zeggen dat men uit Wroclaw komt?

De kracht van de poëzie, wat is dat? Waarom wordt 'sommige' poëzie verboden in 'sommige' omstandigheden? Welke poëzie, in welke omstandigheden? De poëzie die het verhulde, verborgene, verbodene aanboort, dat wat men niet mag, niet durft te denken of te voelen, dat waarvan men niet eens weet dat men het kan voelen en denken soms, dat is natuurlijk bedreigend en eigenlijk in alle omstandigheden. Je kunt het 'bewustwording' noemen. Maar uiteraard is poëzie die dat doet (en anders is het ook geen poëzie mijns inziens) het bedreigendst waar het verbod en de angst het sterkst zijn, collectief en individueel. Poëzie ondergraaft de rationalisatie van een regime en die van het individu dat zich erin heeft geschikt.

Vertalen, wanneer en waarom doe je dat? Jerzy Koch heeft veel vertaald, is een productief ambassadeur van de Nederlandstalige literatuur. Hij ontving onlangs de Nijhoff-prijs voor zijn vertaling van de *Max Havelaar*. Je doet het, zegt hij, als je getroffen wordt. Een vertaling moet dan ook vondsten bevatten die je iedere keer als vondst treffen. Het is alsof je een dichter hoort praten. Inderdaad, vertalen van gedichten is dichten, formuleringen bedenken waardoor de schrijver en de lezer iets voelen en denken waarvan zij niet wisten dat ze dat konden voelen en denken.

13 november 1996

We zitten in het Ossolineum, één van de grootste bibliotheken van het land. Alweer zo'n prachtig oud gebouw, stenen trappen, krakende houten vloeren, een dromerige tuin in het midden. We bezien eeuwenoude handschriften, de eerste gedrukte Poolse boeken. Het is indrukwekkend

om die dingen daar gewoon te zien liggen, die bundeltjes papier. Zo is het begonnen, schrijven, dit waren de eerste zichtbare tekenen van wat zich eeuwen en eeuwen alleen binnenin hoofden heeft afgespeeld. Ik vraag wat de eerste geschreven Poolse tekst is. Bij ons is dat het bekende: *hebban olla vogala nestas bigunnan, hinase hic ha enda tuh*, neergekrabbeld misschien door een elfde-eeuwse verliefde monnik die zijn pen zat te proberen. In Polen is de eerste tekst: *Ik zal me wel met de molenstenen bemoeien, ga jij maar rusten*. Een liefdevolle dertiende-eeuwse molenaar lijkt hier aan het woord.

Om elf uur geef ik college. Er staat een grote bak met prachtige kroppen sla op de lessenaar. Ze zien er zeer Nederlands uit. Het is aardig om te bedenken dat een Pool zal vinden dat ze er zeer Pools uitzien. Die kroppen sla hoeven niet vertaald te worden, die zijn al vertaald. Poolse hersenen maken er onmiddellijk Poolse sla van. Maar wat er in die hersenen verder met mijn geschreven sla gebeurt, daar ben ik wel benieuwd naar, met welke gedachten en gevoelens dat woord sla verbindingen aangaat, vooral de geheime, verbodene, ontroerende. Dat is binnen je eigen cultuur al zo moeilijk. Daar kom ik bij deze bijeenkomst ook helemaal niet achter. Er zijn zo'n zestig studenten en dat is niet zo geschikt om discussies over vertalingen aan te gaan. Dat is jammer, want veel studenten hebben hard aan vertalingen gewerkt. Maar een zekere vertrouwelijkheid is wel nodig voor het tonen van je particuliere producten. Ik besluit dan ook maar gedichten voor te lezen. Er zijn vertalingen voorhanden, die met een overheadprojector worden vertoond. Ik zal de gedichten hier niet reproduceren, ze zijn in de goede boekhandel te verkrijgen. Tenslotte zijn enkele studenten na zeer, zeer, zeer veel aarzeling bereid ook voor de klas te gaan staan en de vertalingen die zij gemaakt hebben voor te lezen. Alsof je je voor de groep geestelijk moet uitkleden. Zo is dat met vertalingen van poëzie ook eigenlijk wel een beetje. Maar gelukkig, ze doen het. Er wordt flink gelachen en gebloosd, maar het loopt schadevrij af.

Eindelijk is er een afspraak met de uitgever. Dat heeft veel moeite gekost, directeuren waren altijd in bespreking, net vertrokken, niet bereikbaar kortom als er gepoogd werd een afspraak te maken. Mijn uitgever Van Oorschot had een half jaar geleden geschreven en gevraagd om

inlichtingen over zakelijke afspraken na vier jaar absolute stilte. Men zat kennelijk niet te wachten op het doorbreken van dat zwijgen. Dat blijkt ook bij het ‘gesprek’ met een onduidelijke dame die voor de directeuren waarneemt. Wij zitten in een somber kamertje en ze komt zonder groeten en met een uitzonderlijk sjagrijnig gezicht binnen. Omdat zij zich niet voorstelt, houd ik haar mijn rechterhand voor. Met weerzin legt zij de hare erin. Wat ik wil. Welnu, ik wil weten waarom die brief niet is beantwoord. Omdat zij de brief niet kon lezen, hij was in het Engels. De brief was aan een professor gericht en daarom vraag ik haar of professoren hier geen Engels kunnen lezen. De professor was met vakantie. Mijn volgende vraag is dan ook of professor een half jaar met vakantie geweest is. Mijn stemming wordt er niet prettiger op, zodat ik mij genoodzaakt zie mijn vuist te gebruiken om daarmee op tafel te slaan. Ik laat dit gebaar vergezeld gaan van de vraag: wat was de verkoop en waar is mijn geld? Ze rent weg en komt met mijn geld terug. Het wordt duidelijk dat er niets is verkocht, maar de royalties voor de hele oplage kan ik krijgen: ongeveer vijfenzeventig gulden. Ach, zeg ik, het gaat nu niet echt om dat geld, ik wil gewoon niet als een jan-lul behandeld worden, dat ben ik niet gewend. Mijn enige vraag is eigenlijk: waarom verkoopt u smoesjes in plaats van uw excuses te maken. Die excuses komen dan, een klein beetje, druppelsgewijs als het ware. Laten we ophouden, zeg ik tenslotte, geef me dat geld maar, dan zijn we van elkaar af. De tolk die dit gesprek moest vertalen barst op dit moment in tranen uit. Ze had dingen moeten zeggen die ze zelf nooit van haar leven tegen iemand zou zeggen. Een ruzie vertalen, dat moet vreselijk zijn. Anton en ik proberen haar te troosten.

Na een pils bezoeken wij het beroemde Panorama Raclawicka. In een ronde betonnen bunker is een honderdtwintig meter lang schilderij tegen de muur geplakt. Het verbeeldt een veldslag in 1794 tussen Poolse boeren en soldaten aan de ene kant en Russische soldaten aan de andere. De bezoeker staat op een heuvel en ziet rondom zich de strijd voltrekken. Adembenemend. Het is buitengewoon knap realistisch geschilderd. Er ontrolt zich een lieflijk heuvelig landschap, waarin mensen elkaar met kanonnen en geweren, zeisen, lansen, zwaarden en knuppels te lijf gaan, waar je ook kijkt. Het is een baaierd van geld, waarin wilde mensen op elkaar afstormen en sterven. Maar niet alleen mensen. Paarden ook.

Paarden met van die niet-begrijpende angstogen. En dat alles in een doodse stilte, die alleen doorbroken wordt door een keurige Engelse stem die met het knopje in mijn oor mijn hoofd binnen dringt en uitlegt dat dit allemaal nodig was.

Na een wodka in een prettige bruine kroeg worden wij door Jerzy naar het vliegveldje gebracht. Bedankt beste mensen.

Warschau, hotel Europejski, ‘first opened on the 1st january 1857, completely renovated and opened again in 1962, with an unforgettable atmosphere reflected in its 234 rooms and 12 suites’. Ik zit in één van die tweehonderdvierendertig kamers, ter grootte van een vrijgezellenflat en zeg: ‘Anton, je had toch zo'n mooi Schiphol-tasje met korenwijn, laten we even iets drinken, even iets Nederlands, ik voel me een beetje ver.’

14 november 1996

Anton heeft een afspraak met zijn collega directeur van het letterkundig Mickiewicz museum, gewijd aan werk van de dichter Mickiewicz en aan de Poolse literatuur van na 1800. Het museum staat aan het marktplein van de oude stad. We lopen er heen langs de Krakowskie Przedmiescie, een zesbaans racebaan omzoomd met paleizen, kerken, monumenten en herenhuizen. Het is de sfeer waarvoor ik gevreesd had. Alles is groot, open, wijd. Het regent een beetje uit zo'n grijze lucht die nooit meer goed komt, er blaast een flinke bries uit het oosten, ieder spoort van intimiteit of warmte is afwezig. Er zijn weinig wandelaars, de thuisblijvers hebben gelijk. Tegen de puien gedrukt zitten Roemeense zigeunerinnen in vale dekbedden gehuld. Alleen hun smekende gezichten, de mondjes en neusjes van hun baby's, hun uitgestoken handen zijn te zien.

In de oude stad is het aangenamer, met zijn smalle straten en het kleine marktplein. Ineens ben je in een klein, middeleeuws provinciestadje. We worden begeleid door Arent van Nieukerken, een zeer erudiete Nederlandse polonist die in Warschau aan een proefschrift werkt. Omdat hij alles weet, weten ook wij in korte tijd alles. Helaas vergeet ik snel en veel. Maar het beeld zal blijven: van de volmaakte kopie van de totaal

verwoeste stad. Alsof er niets is gebeurd in 1944. Het is niet te geloven dat dit alles er nog maar vijftig jaar staat, dat het museum waar wij binnengaan met zijn eeuwenoude sfeer er even helemaal niet meer was. Alsof die sfeer niet weggebombardeerd en verbrand is geweest.

Wij worden vriendelijk en langdurig ontvangen en rondgeleid door een tentoonstelling gewijd aan enkele grote romantische schrijvers uit de vorige eeuw, de bloeiperiode van de Poolse literatuur. Het is wel schrikken bij zoveel sentiment, zoveel mooi tragisch leed, gesmacht en getreur. Maar laat ik niet spotten. De Polen hebben zo buitengewoon veel meer ellende moeten ondergaan dan wij. En bovendien, wat werd er bij ons geschreven in de negentiende eeuw door onze dominees en andere keutelaars. Kopland, schaam je voor je ironische gedachten, vergelijk deze grandeur met de producten van onze vaderlandse droogstoppels uit die tijd.

's Middags naar de campus van de universiteit. Een soort park met monumentale gebouwen, duizenden jongens en meisjes in de bekende - kennelijk mondiale - ‘outfit’, rugzakje, spijkerbroek, en sportschoeisel. Het vervult mij altijd weer met een aan medelijden grenzende weemoed. Wat ben ik blij dat ik die tijd gehad heb, een van die duizenden te zijn, met alles nog voor de boeg, colleges, tentamens, feestjes, verliefdheden, nee.

De vakgroep neerlandistiek is in een nederig betonnen nieuwbouwbunkertje ondergebracht. Door het gekrioel en de oorverdovende drukte op weg naar de collegezaal kom ik helemaal in de stemming. Hoera, eindelijk kan ik weer eens over ‘Jonge sla’ praten. Na een kort bezoek aan de docentenkamer betreed ik samen met Andrzej Dabrowka, docent en vertaler van mijn poëzie, een stampvol zaaltje, maar naar schatting zo'n twintig studenten en enkele docenten. Andrzej heeft de studenten ‘Jonge sla’ laten vertalen en zijn eigen vertaling geheim gehouden.

Ik bezie al die ‘dat is hem dan gezichten’ en begin het ijs maar eens te breken met te zeggen dat ik blij ben hier te zijn - en verdomd, eenmaal een beetje op dreef rakend begin ik dat ook inderdaad te zijn - en dat ik dit ook al eens in Rusland heb gedaan, waarop ik onder daverend gelach enkele passages voorlees uit het verslag van mijn colleges in St. Petersburg, waarin eveneens ‘Jonge sla’ aan de orde was. Rusland is op zijn zachtst gezegd niet populair, dat merk ik wel.

Jonge sla

Alles kan ik verdragen,
het verdorren van bonen,
stervende bloemen, het hoekje
aardappelen kan ik met droge ogen
zien rooien, daar ben ik
werkelijk hard in.

Maar jonge sla in September,
net geplant, slap nog,
in vochtige bedjes, nee.

Er barst onder leiding van Andrzej een luide, levendige en soms verhitte discussie los. *Mloda salata*. Wat ziet een Pool voor zich als hij deze titel leest? Ik begrijp dat men dan zoiets als een baby sla-plantje ziet, een heel jong wezentje met licht-groene, lange, tere blaadjes. Uitstekend.

Maar bij ‘alles kan ik verdragen’ rijzen de eerste grote problemen. Gaat het hier om een ‘kunnen’ als een vaardigheid die je hebt omdat je er voor geleerd hebt, of om een ‘kunnen’ als een mogelijkheid om te kiezen, een keuze te maken voor verdragen of niet verdragen, die na enige overweging in het voordeel van het verdragen uitvalt? Hoe ongedwongen is die keuze trouwens, kun je kiezen voor verdragen of niet verdragen, wordt die keuze eigenlijk niet buiten je om bepaald als het ware, door zoiets als je persoonlijkheid, door degene die je ‘nu eenmaal bent’? En verder: kun je verdragen en niet verdragen leren, is er wel echt sprake van een vaardigheid, zodat je kunt zeggen: ik ben na lang oefenen goed geworden in het verdragen en het niet verdragen? Dat klinkt wat ridicuul. Men kiest uiteindelijk voor het kunnen als mogelijkheid, voor de identificatie van de ik met een persoon die eigenlijk gedwongen ‘kiest’ voor het verdragen van alles.

Nadat deze barrière genomen is, stuiten we op het woord ‘verdragen’. Wat kan de ik: aanzien, dulden, uithouden, laten gebeuren? Verdragen wordt er wel in het Pools, maar het woord is op deze plaats te kort, te abrupt. Dulden is te heftig, te boos misschien ook, te ongeduldig, gek genoeg.

Uithouden verwijst misschien te veel naar eigen fysieke of psychische pijn, laten gebeuren lijkt te passief. Het wordt ‘aanzien’. Het bevestigt het visuele element in de tekst: de ik kijkt naar de tuin en ziet het aan wat daar gebeurt.

Dit is nog maar één regel. Het was moeizaam zoeken in het brein naar woorden die de toon moeten zetten voor de rest, de houding weergeven waarin de Poolse lezer dit gedichtje moet ‘meemaken’ in de dubbele zin van het woord.

‘Het verdorren van bonen’. Nieuwe discussies. Wordt hier het proces van verdrogen beschreven, of het resultaat van het verdrogen: wat wordt er aangezien, wat ziet de ik: daar gebeurt het, of: het is al gebeurd? Maar het proces kun je niet zien en als het om het resultaat ging zou er moeten staan: verdorde bonen. Men kiest voor het proces dat je niet kunt zien dus, maar dat zich afspeelt in je hoofd. Je ziet het gebeuren, je weet hoe het was, je weet hoe het verder zal gaan, je ziet wat er aankomt, de finale verdroging. ‘Droog wordend’ zou het in het Pools moeten worden. Maar dat kan de indruk geven dat de bonen eerst nat waren en nu staan op te drogen. Niet goed. Ze worden van binnenuit droog. Men kiest een ander woord. Wat staat er nu, vraag ik. Andrzej verzekert me dat er nu staat: ‘het verdorren’, dat wil zeggen, het verdrogen als het onvermijdelijk lot van bonen als hun tijd is gekomen. Die tijd komt nu, in het Pools.

‘Stervende bloemen’, zeg je dat van bloemen? Normaal niet, normaal spreek je van verwelken. Bloemen verwelken, schepen vergaan, maar onze vriendschap blijft altijd bestaan, en zo is het. Afsterven zou ook nog gaan, dat is plantaardig doodgaan, maar sterven doen mensen en dieren. Waarom dan dat ‘sterven’? Er zit een wat ironische deernis in dat woord. Op zoek naar de juiste toon dus: verrotten, nee, de geest geven: tja, creperen, nee, wegkwijnen, ja zoiets wordt het, een beetje sentimenteel wordt het, begrijp ik. Mij best.

‘Het hoekje aardappelen kan ik met droge ogen zien rooien, daar ben ik werkelijk hard in.’ Dat geeft veel problemen. In Rusland was een moeilijkheid dat men bij het woord aardappelen aan duizenden hectaren dacht. Dat was één van de verwekkers van de lachsalvo's bij het voorlezen van mijn Russische verslag. In Polen heeft het communistische regime geen Kolchozen van, of liever aan de grond kunnen krijgen, de Polen hebben

zich daar met succes tegen verzet. Ja, volkstuintjes met aardappelen kennen ze hier. Het hoekje wordt zo'n volkstuintje. Maar de droge ogen en het rooien, daar wordt lang en hevig over gepraat. Er moet weer intensief in het brein worden gezocht. Hoe zeg je in heel gewone omgangstaal, zonder het woord tranen te gebruiken, dat je niet hoeft te huilen als oude, weerloze aardappelplanten, die daar hun hele leven hebben gewoond, er zijn geboren, er hebben gespaard voor hun nageslacht en rustig willen sterven op hun plek, met wortel en tak worden uitgeroeid, dat je dat kunt aanzien, dat je daar hard in bent, werkelijk hard? Hoe ziet het gezicht van de ik eruit en wat speelt zich af achter dat gezicht? Is het een koel gezicht? Nee, het woord koel suggereert te veel innerlijke afkeuring. Het moet wel een rustig gezicht zijn, maar het woord rustig maakt het te rustig van binnen. Een onbewogen gezicht, zoals het poker-face dat in Bratislava werd gekozen, dat moet het eigenlijk zijn, een gezicht waaraan je kunt zien dat er beweging achter zit die er niet uitkomt. Ik begrijp dat je in Polen dan van een stenen gezicht spreekt. En dat rooien, dat zeg je in Polen alleen van bomen, het gewelddadige van die handeling wordt alleen bij bomen ervaren, bij aardappelen niet, die worden geoogst, liefderijk worden de planten opgetrokken en worden hun knollen opgedolven uit moeder aarde. Na lang getob worden ze zoiets als opgegraven of uitgegraven. Dat kan men dan aanzien, daar kan men een stenen gezicht bij bewaren. Maar wat gebeurt er achter dat masker, wanneer zullen we dat weten?

Het heeft uren geduurd. We besluiten de vertaling morgen af te ronden. Het schoolbord is bezaaid met varianten, want de keuzes die ik noemde zijn allemaal nog voorlopig. Er zijn mathematisch gesproken nog duizenden combinaties mogelijk. Morgen moeten we, als ook de laatste regels besproken zijn, die ene combinatie kiezen die ons zal verlossen uit dit labyrint.

's Avonds eten we bij de heer Kaastra en zijn vrouw. Hij is landbouwattaché bij de ambassade en zij is neerlandica en vrijwillig werkzaam als docente bij de vakgroep Nederlands. In hun ruime, door stevige hoge hekken omgeven woning brengen wij een aangename avond door. Het wordt nog weer duidelijker waarom het Nederlands een belangrijke taal is hier. De modernisering van de land- en tuinbouw, het telen van bonen, het kweken van bloemen, het verbouwen van aardappelen, en niet te vergeten

het begeleiden van jonge sla op de levensweg naar de volwassen krop, die bio-industriële kennis importeert Polen voor een groot deel uit Nederland. We gaan behoorlijk prettig en zelfverzekerd naar Hotel Europejski. In de statige hal zie ik mijzelf lopen in de enorme spiegels en ik denk: ja ja, daar loopt een Nederlander, zo klein ben ik niet.

15 november 1996

Het Historisch Museum. Ik sta voor een maquette van de stad Warschau zoals die eruitzag in januari 1945. In 1939 woonden er 1,3 miljoen mensen in deze stad, in januari 1945 waren er achthonderdvijftigduizend van omgekomen. Het was Hitlers bedoeling de gehele stad van de aardbodem weg te vagen. Dat is hem voor vijfentachtig procent gelukt. De maquette laat met minutieuze nauwkeurigheid het resultaat zien: je kunt ternauwernood nog zien dat dit een stad was, het tafereel maakt de indruk van een gigantische stortplaats van een slopersbedrijf. Hoe moet je zeggen wat je denkt en voelt als je dit moet aanzien. Ik moet denken aan een paar regels van Nobelprijs-winnares Wislawa Szymborska: ‘Na iedere oorlog moet iemand opruimen. De dingen rapen zichzelf tenslotte niet op. Iemand moet het puin naar de kanten van de weg schuiven, zodat de karren geladen met lijken er voorbij kunnen.’ En verderop in datzelfde gedicht: ‘alle camera's zijn vertrokken naar andere oorlogen’. En inderdaad, de woede is te groot voor woedende woorden over wat is gebeurd, wordt vergeten en weer gebeurt.

's Middags weer college. Het aantal studenten is drastisch gedaald. De jongens, die toch al in de minderheid waren, zijn verdwenen, er zijn nog acht meisjes over.

‘Maar jonge sla in September, nee.’ Wat nee? Betekent dit: dat kan ik niet? Maar wat kan ik dan niet, jonge sla niet verdragen, niet aanzien? Wat betekent dat kunnen nu weer, als je dat woord in de tekst denkt, want het staat er niet. Gaat het weer om een vaardigheid, in dit geval de vaardigheid om iets niet te verdragen, of om het gebrek aan vaardigheid om dat wel te doen, of gaat het weer om een mogelijkheid, een al dan niet vrije beslissing om nu iets maar eens niet te verdragen? En bovendien, wat is er dan zo erg

aan jonge sla in september? Hiervoor moet men enigszins thuis zijn in de land- en tuinbouw. Men moet er niet voor naar de groenteboer om dit te begrijpen, integendeel, want de bio-industrie heeft de seizoenen als lastige ‘variabelen’ uit de weg geruimd, zodat men die prachtige kroppen het hele jaar door in de winkel ziet liggen en men het idee krijgt dat jonge sla het altijd makkelijk heeft. Eigenlijk moet je een vader of moeder hebben met een tuintje om te weten dat jonge sla in september grote risico's loopt. Een nachtvorstje en je vindt de plantjes de volgende morgen dood in hun bedjes. Je weet dan ook hoe ze erbij staan als ze net geplant zijn, dat dat ‘net’ de tijd van een paar uur aanduidt en niet van dagen of weken, of liever, je weet hoe ze erbij liggen, met hun tere blaadjes hulpeloos uitgespreid op de aarde, en je weet ook hoe nat die aarde is, dat je die vochtig moet noemen. En je denkt: als dat maar goed gaat, in dat bedje. Wat is trouwens een bedje in het Pools? Daar is wel een woord voor, maar als je dat hier zou gebruiken zou de Pool een heel vreemd tafereel voor zich zien. Voor sla zijn geen bedjes, voor sla zijn rijtjes, maar vochtige rijtjes, nee. Het wordt gewoon ‘in vochtige aarde’.

Maar nu, nu het daar ligt, in september, enkele uren geleden voorzichtig in de grond gezet, liefderijk besprenkeld, alle zwakke krachten verzameld, nu wordt er ‘nee’ gezegd. In het ‘Alles kan ik verdragen’ in de aanhef van het gedicht beziet de ik de tuin, dat hele tafereel van stervende bewoners van die tuin. Die bewoners zijn lijdende voorwerpen, wat tot uitdrukking komt in de naamval van de woorden voor die bewoners. De ‘Jonge sla’ in de titel heeft de eerste naamval. In het gedicht dwalen de ogen over de tuin, tot de witregel. Alsof de aandacht ineens wordt gevangen door de jonge sla. De blik zoemt in en tast de details af en registreert jong leven tussen al dat vergaan. De toeschouwer zegt: nee. Dat kan ik niet aanzien? Hij ziet een detail in de context van een groter geheel en er is iets in dat detail dat hem nee doet zeggen. Tegen wie of wat? Tegen de sla, tegen zichzelf, tegen de vergankelijkheid? Men besluit de eerste naamval te gebruiken, het is niet het aanzien van die jonge slag dat de ik niet kan verdragen, het is iets anders dat hem nee doet zeggen, iets ongenoemds.

Nog zijn we niet klaar. Ik zei het gisteren al: die ene combinatie van alle varianten moet nog komen, de combinatie die ons het gevoel moet geven dat het zo moet en niet anders, die de verlossing brengt uit het labyrint

waarin we ons nu nog bevinden. Maar het is een drogbeeld. Het labyrint kent niet één ingang, één route, één uitgang. Een vertaling is één van de mogelijke interpretaties van een gedicht, er blijft naast alle consensus, naast alles waarover iedereen het eens is dat er wordt bedoeld en moet worden gezegd, een niet direct onder woorden te brengen 'innerlijke weerklank' bij de lezer, waardoor hij denkt: dit is voor mij de essentie, maar ik weet niet precies welke dat is. Ook met 'Jonge sla' is dat zo. Er wordt veel niet gezegd en het zijn de woorden die wel worden gezegd die paradoxalerwijs dat niet gezegde oproepen. En het zijn die woorden die nu moeten worden gekozen. De varianten worden nog eens één voor één nagelopen, woorden worden weifelend weggepoetst. Daar staat 'Jonge sla' op het schoolbord. Dan komt Andrzej, de meester, met zijn eigen vertaling. Het blijkt dat hij zijn leerlingen echt hun eigen gang heeft laten gaan, want zijn vertaling is anders. Snel dwalen de ogen van de studenten door zijn labyrint. Mooi, zeggen ze, ja zo kan het ook.

Op naar het volgende evenement. Anton houdt zijn lezing weer. Prima lezing, maar dat heb ik al verteld. Levendige discussie achteraf. Wat is de objectieve inhoud van een schilderij? Als twee dichters over hetzelfde schilderij dichten, kun je dan uitmaken welke dichter de inhoud van het schilderij met zijn of haar interpretatie het best benadert? Men lost deze vraag niet op. Jammer, ik had het graag willen weten.

Andrzej heeft een poëzie-avond georganiseerd. In de schitterende aula van de universiteit lezen hij en ik gedichten voor uit de vertaalde bundel. Het publiek, ongeveer veertig mensen, bestaat uit de ambassadeur en zijn echtgenote, mensen van de Pools-Nederlandse vereniging, studenten en docenten: Een van de studentes die de vertaling hadden afgerond leest het alternatieve 'Jonge sla' voor onder luid applaus. Mijn gedichten met al die Nederlandse, licht grommende keelklanken van mij naast die voor mij vreemde gedichten in die zacht zzissende taal, ik zal nooit weten wat die poëzie aanricht in Poolse breinen. Een wat weemoedige gedachte, zoals het hoort bij iets onbereikbaars.

We gaan wat drinken, allicht. Met Andrzej en enkele docenten. Literatuur en politiek, allicht. Polen is rijk aan dichters: Milosz, Nobelprijswinnaar 1980, Rocewicz, Herbert, Szymborska, Nobelprijswinnares 1996. Allemaal oude mensen overigens, respectievelijk vijfentachtig, vijfen-

zeventig, tweeënzeventig en drieënzeventig jaar, mensen dus met een lange en bewogen geschiedenis. Milosz, de vijfentachtigjarige, verzetsman vanaf de nazi-bezetting van een deel van Polen in 1939, na de oorlog ambassadeur voor het communistische regime in Parijs, daar 'overgelopen' naar 'het Westen' en later geëmigreerd naar de USA. Herbert, de jongste van de genoemde schrijvers, ook hij verzetsman tegen de nazi's, maar katholiek, 'rechts' in de ogen van de communisten. De heftige lyricus Milosz, in gevecht met de wonden van de geschiedenis, hij zou volgens mijn gesprekspartners een hekel hebben aan Herbert, de fijnzinnige ironicus die met zijn geestige parabels iedere tirannie speels te kakken zet, Herbert zou tot de conservatieve bourgeois behoren. Daarom viel de keuze van het Nobel-comité niet op hem, de grootste hedendaagse Poolse dichter. De laureaten adviseren het comité, en Milosz zal Herbert wel niet genoemd hebben. Dat is dodelijk. En Szymborska, met haar onopvallende politieke verleden, haar bekommernis om het particuliere, het alledaagse, het veelbetekenende detail dat over het hoofd wordt gezien, die 'onschuldige goede tweede', zou ervan geprofiteerd hebben. Wel genoemd natuurlijk, waarschijnlijk door Brodsky, misschien ook wel door Heaney, nou ja, dan begreep ik het wel. De stemming in het gezelschap is pro-Herbert, de niet-clericalistische katholieke anticommunist. Ik kan mij daar iets bij voorstellen. Ook ik bewonder Herbert. Maar die paar gedichten die ik nu ken van Szymborska wekken bij mij toch ook sterke gevoelens van waardering. Eigenlijk ontroeren ze me meer, voel ik me verwanter.

Over de joden, de concentratiekampen, de grote ellende. Niemand weet de juiste getallen. Ik beschik alleen over een reisgids. In de door de Duitsers in 1939 ingelijfde gebieden woonden acht miljoen Polen. De nazi's hadden een aantal vernietigingskampen op Pools grondgebied, waaronder Auschwitz, Treblinka, Majdanek en Sobibor. Daar kwamen de meeste Polen om het leven, zo'n vijfeneenhalf miljoen, onder wie drie miljoen joden. Er zijn nog ongeveer vijfduizend joden in Polen. Waarom is die slachting zo groot geweest, wie waren de verantwoordelijken, waarom zijn er nog zo weinig joden? Etnische kwesties zijn de meest giftige, kwesties van bloed, bodem, godsdienst en taal niet te vergeten. Als het woord 'ik' plaats maakt voor het woord 'wij', de woorden 'de ander' plaats maken voor de woorden 'de anderen'. De laatste opmerking in dit gesprek:

‘Onder sommige omstandigheden worden mensen beesten’. Ik geloof dat niet, maar ik zwijg. Beesten doen dit niet, het is niet onze dierlijke natuur die tevoorschijn komt, hoe verschrikkelijk het ook mag klinken, deze misdaden zijn een product van de menselijke cultuur. Het is helaas menselijk wat er gebeurd is. En wat al duizenden jaren gebeurt, lees het oude testament er maar op na, die bron van onze cultuur. En wat nog steeds gebeurt, lees de krant.

Anton en ik gaan nog wat eten in het restaurant van Hotel Europejski. Leren jasjes om ons heen, slechte hoofden, mafiosi, mensen dus.

16 november 1996

Onze laatste dag. Niets te doen. We gaan naar Krakau. Niet naar het daar dichtbij gelegen Auschwitz. Niet omdat wij ‘het’ niet willen weten, maar omdat wij ‘het’ wel weten. Wie het nog niet weet zal er daar ook niet achter komen. Liever gaan we naar de ongeschonden stad Krakau, waar de nazi's de tijd niet gehad hebben om haar te verwoesten. De plannen lagen keurig klaar, maar de Russen kwamen net iets te vroeg. En Warschau, die grootschalige socialistische treurnis in de motregen en de oostenwind is weinig aantrekkelijk.

De trein voert ons door een landschap dat het midden houdt tussen Twente en Drente, maar dan Twente en Drente uit mijn jeugd. Er wordt nog geploegd met dezelfde dikke paarden als toen, de weggetjes zijn nog van zand, de boerderijtjes nog geen tweede woning. Hier en daar lopen bolronde, gehoofddoekte, gelaarsde, wollige vrouwtjes met koeien over de winterse velden. In de buurt van Krakau begint het landschap de romantische trekken van Zuid-Limburg te vertonen, aangename huizen met prettige moestuinen. Ten slotte echter verdwijnt de landelijkheid langzaam maar zeker in het troosteloze industriële park met oudroest dat ik in die landen inmiddels gewend ben. We zijn er.

Maar wat een stad. De zon schijnt voorzichtig door de licht nevelige lucht, alsof zelfs het licht hier middeleeuws is. Wat doe je zo'n dag, je loopt wat rond, drinkt een pilsje op een terras, vertelt elkaar wat je nu eigenlijk van het leven vindt, voelt je wat melancholiek omdat het zo plezierig is en

eigenlijk al is geweest bijna, het is al bijna die mooie verleden tijd waarin je leeft en je koopt een cadeautje voor thuis. Gewoon normaal.

Terug in Warschau kiezen we voor het duurste restaurant aan de Markt in de oude stad. De portretten in het portaal van het restaurant tonen wie hier ooit hebben gegeten: Kohl, Mitterrand, Doris Day en vele, vele anderen. Hier moeten wij dus zijn. Bij een Schubert strijkend strijkje, met mooie wijnen en een flink bord Pilzen Groszmutter Art nemen we afscheid van deze reis.

17 november 1996

Warschau-Schiphol. Lijkwitte kip met oude sla.

Justus Lipsius en de Silezische Humanistenkring in de 16de en 17de eeuw

Stefan Kiedron (Wroclaw)

Op 18 oktober 1997 was het exact 450 jaar geleden dat één van de grootste Nederlanders geboren werd: Justus Lipsius uit het Brabantse Overijse. Hij was zeker de grootste Nederlandse geest ná Erasmus van Rotterdam. En - net zoals deze vermaarde humanist - was ook Lipsius hét symbool van de Nederlandse wetenschap, filosofie en filologie voor de hele wereld. Er bestaat echter één groot verschil tussen Erasmus en Lipsius: de eerste is tot vandaag bekend (of misschien overbekend, want behalve zijn naam hebben veel mensen nooit iets van hem gelezen), de laatste dreigt nu bijna volledig te worden vergeten, ondanks zijn belangrijke werken en zijn eeuwenlange invloed.

Het leven van Justus Lipsius werd enerzijds bepaald door de politieke en maatschappelijke ontwikkeling van zijn vaderland in de tweede helft van de zestiende eeuw (met onophoudelijke militaire en godsdienstige conflicten) - en anderzijds door zijn persoonlijke karaktertrekken, waarover straks meer.

Zijn kinderjaren verliepen rustig. Toen hij vijftien jaar was besloot hij jezuïet te worden, maar het bleef bij een kort contact (misschien vanwege de tegenstand van zijn vader). In ieder geval was dit zijn eerste beslissing ten gunste van één van de vele godsdiensten tijdens zijn bewogen leven waarin hij nog vaak van religieuze houding zou veranderen.

Lipsius was zeker niet iemand die op de barricades voor de éne of de andere godsdienst zou gaan vechten. Integendeel: hij sprak zich daar nooit duidelijk over uit en is voor vriend en vijand daarom in dat opzicht nogal controversieel. Hij lijkt in zijn leven een escapist en opportunist te zijn die altijd voor problemen vlucht, zich altijd wil aanpassen en met rust gelaten wil worden - zodat hij zich ongestoord kan wijden aan zijn passies: tuinen en wetenschappelijke studies.

Hij wordt student in de rechten aan de universiteit te Leuven waar hij in 1571 zijn baccalaureaatstitel behaalt om vervolgens - in 1572 - naar het buitenland te gaan - via Luik (waar het idee voor zijn belangrijkste werk *De Constantia* geboren wordt) en Keulen. Zijn doel is Wenen, de hoofdstad van het machtige keizerrijk van de Habsburgers. Op die manier kruist zijn levensweg dié van de humanisten uit Silezië.

Silezië is in die tijd een welvarend land waarvan de politieke situatie in bepaalde opzichten met die van de Lage Landen te vergelijken is. Sinds 1526 maakt het deel uit van het Koninkrijk Bohemen en daarmee van de Habsburgse staat. Met zijn hoofdstad Breslau ontwikkelt Silezië zich tot een machtig politiek, economisch en wetenschappelijk centrum dat via zijn vertegenwoordigers een belangrijke rol speelt in het hele keizerrijk.

Een van die Breslause grootheden was Johann Crato von Crafftheim (1519-1585): Als lijfarts van achtereenvolgens drie keizers uit het huis van Habsburg (Ferdinand I, Maximiliaan II en Rudolph II) was hij ongetwijfeld een belangrijke figuur in Wenen. En het was Crato die in 1572 door Lipsius benaderd werd om hem te introduceren bij keizer Maximiliaan II. Het werd Lipsius niet gegund om keizerlijk historiograaf te worden maar - dankzij de bemiddeling van Crato - kreeg hij van Maximiliaan II dertig gulden als dank voor een ‘dedicatio’ in zijn uitgave van Tacitus' *Germania*.

Hierna ging Lipsius in 1573 naar Jena waar hij professor aan de Lutherse (!) universiteit werd. Een volgende ommezwaai dus. En ook die van korte duur. Want al een jaar later - in 1574 - keert Lipsius naar de Zuidelijke Nederlanden terug.

Ook deze keer gaat hij via Keulen. Daar ontmoet hij een andere Sileziër, Thomas Rhediger (1540-1576), een edelman uit Breslau die zijn persoonlijke vriend was (in een van zijn brieven schreef Lipsius ‘de privatae amicitiae nostrae’; Gerlo e.a., 1978: 144). Misschien leerde Lipsius de Sileziër, die een groot mecenas van kunst en wetenschap was, al eerder kennen via Christoffel Plantijn. Lipsius en Rhediger hebben in Keulen lange gesprekken kunnen voeren over filosofie, politiek en boeken. Rhediger was eigenaar van één van de grootste boekencollecties van zijn tijd. Een bijzonder exemplaar in deze collectie was het werk van Lipsius

Antiquorum lectionum commentarius uit 1574, dat door de auteur aan Rhediger werd opgedragen. Ook Lipsius kreeg een geschenk van Rhediger; het was echter geen boek maar een kostbare beker. De vriendschap tussen de beide humanisten eindigde helaas nogal snel want in 1576 overleed Rhediger.

Via Crato en Rhediger leerde Lipsius ook andere Breslause humanisten kennen, maar contacten verliepen ook langs zijn Nederlandse vrienden. Zo was de beroemde geograaf Abraham Ortelius, die met de grootste humanisten uit Silezië was bevriend, een in Breslau graag geziene gast Tot hen behoorden onder anderen Jacob Monavius (1545-1603) en de Hongaar Andreas Dudith (1553-1589). Monavius, Dudith en Crato werkten vaak mee aan de werken van Ortelius (vgl. Mout 1975: 112); andersom werd het *Thesaurus Orbis Terrarum* door Ortelius mede aan Monavius opgedragen. Lipsius betuigde overigens zijn bewondering voor de Sileziërs, wanneer hij in een van zijn brieven aan Ortelius Dudith, Crato en Monavius als 'tres stellae in una iam urbe' beschreef ('drie sterren in deze ene stad'; M.A. Nauwelaerts 1983: 183). De genoemde brief stamt uit het jaar 1584. Lipsius is al sinds zes jaar professor in Leiden (ditmaal aan de calvinistische universiteit; daar wordt hij enkele keren zelfs tot rector gekozen). En in hetzelfde jaar 1584 verschijnt een boek dat hem onsterfelijk zal maken: *De Constantia*. Hij formuleert daarin zijn levensfilosofie voor deze moeilijke tijden: de filosofie van het neostoïcisme en van de standvastigheid. Hij bedoelt wel meer de standvastigheid van gedachten dan van daden (zijn eigen daden getuigen eerder van veranderlijkheid) maar toch - hij wordt dankzij zijn *Constantia* de grootste filosoof in de moderne wereld.

Dat wordt hij natuurlijk ook voor de Sileziërs. Dudith (die trouwens ook tussen godsdiensten pendelt, eerst als katholieke bisschop en daarna als protestant) bewondert *De Constantia* van Lipsius en na Dudiths dood in 1589 schrijft ook Monavius in een brief aan Lipsius dat zijn *Constantia* de smart van Dudiths vrienden helpt verminderen.

Dat Lipsius een passie had voor tuinen, is bekend. Waar hij ook kwam, het eerste wat hij deed was een tuin aanleggen. Dat was al zo sinds zijn bezoek aan Carolus Langius in Luik, beschreven in zijn *Constantia*, en ook in Leiden legde hij een tuin aan in de buurt van de huidige Groenhazengracht, waar hij de nodige rust kon vinden (vgl. Witkam 1969: 33-35).

Ook op dat gebied vond hij in Breslau een ijverige navolger in de persoon van de stadsmedicus Laurentius Scholtz (1552-1599) die een ‘hortus’ binnen de stadsmuren aanlegde; een tuin die snel beroemd werd in en buiten Silezië als één van de grootste van Europa (vgl. Oszczanowski, Gromadzki 1995: 63).

Lipsius' *Constantia* werd vijf jaar later (in 1589) gevolgd door een tweede deel van zijn neostoïsche filosofie: *De Politica*. Was het eerste boek bedoeld voor de mens als individu, het tweede werd geschreven voor de heerser, de politicus. Het boek was zeer invloedrijk in de woelige tijd van de Dertigjarige Oorlog waaronder ook Silezië veel te lijden had. De protestantse bevolking verdedigde zich decennia lang tegen de katholieke Habsburgers. Ook in die strijd waren de ideeën van Lipsius belangrijk. Die invloed ging dan vooral uit van een tweede generatie van ‘Lipsianisten’, die geboren werd in de laatste jaren van de zestiende eeuw of rond de eeuwwisseling. De eerste van hen was Georg von Schönborn (1579-1637) die in de buurt van de stad Glogau (Pools: Glogòw) woonde. Ook hij wisselde - net als Lipsius - enkele keren van geloof. En, wat belangrijker is, hij was auteur van een boek onder de bekend klinkende titel: *Politicorum libri VII*. Het was inderdaad een navolging van de *Politica* van Lipsius die in 1610 (dus vier jaar na de dood van de grote Nederlander) werd gepubliceerd. Schönborn oefende van zijn kant veel invloed uit op de Silezische elite tijdens de eerste jaren van de Dertigjarige Oorlog.

De belangrijkste vertegenwoordiger van deze nieuwe ‘Lipsiaanse’ generatie was echter Martin Opitz (1597-1639) uit Bunzlau (Pools Boleslawiec). In de Duitse literatuur wordt hij wel de eerste moderne dichter genoemd. Zijn poëtologische voorbeelden heeft hij in de Lage Landen gevonden, vooral bij Daniel Heinsius. Maar ook hij staat onder de invloed van Lipsius' constantia-filosofie. Hij vlucht als het ware uit Silezië, in een zekere zin in dezelfde geografische richting als Lipsius, naar het zuidoosten. Voor Opitz wordt het dus Zevenburgen, waar hij in 1622 in een klein plaatsje met de naam Zalatna een filosofisch epos in Lipsius-stijl schrijft: ‘Zlatna oder Von der Ruhe des Gemütes’. Ook later wordt hij een semi-exulant: deze keer als de officiële historiograaf van de Poolse koning

Wladislaus IV, in de grote Oostzee-stad Dantzig die zeer multicultureel is. Pools, Duits - maar ook Nederlands (vergelijk Thijssen 1992, passim). Minder bekende Sileziërs uit deze groep waren leerlingen van Opitz. Anderzijds waren zijzelf leermeesters van de Silezische jeugd aan de twee Breslause athenea. Elias Major (1588-1668) was rector van het Elisabethgymnasium en Christoph Köler (1602-1658) was professor aan het Magdalenengymnasium. Allebei waren zij verspreiders van het Lipsiaanse gedachtengoed in Silezië: Major met geleerde disputen en Köler met theateropvoeringen. Köler ontwikkelde in zijn school een nieuwe traditie van schooltheater met toneelstukken (uiteraard in het Latijn!) als 'Genius bonorum principum et tyrannorum ex J. Lipsio et Johanne Barclajo' (opgevoerd in 1646).

De vertegenwoordigers van de 'tweede generatie' sloegen een intellectuele brug naar de volgende generatie van Lipsius-bewonderaars. Nu was de situatie echter al anders. Lipsius was sinds lange jaren dood en zo stond nu, rond de helft van de zeventiende eeuw, slechts zijn grote werk ter discussie. Dat wil zeggen: niet meer zijn daden - en deze zorgden in zijn laatste levensjaren voor heel wat opschudding. Na dertien jaar in het calvinistische Leiden te hebben gedoceerd, verliet Lipsius namelijk in 1591 deze stad in een toestand die verre van vreedzaam was (vooral na de conflicten met Dirk Volkertszoon Coornhert) en was hij 'overgelopen' naar 'de vijand': het katholieke Leuven. Meer nog: om zijn vermeende 'zonden' te gaan 'afkopen', schreef Lipsius tal van apologetische geschriften in katholieke geest (waaronder bijvoorbeeld een lof op de 'Diva Virgo Sichemensis', dus Maria van Zichem). Bij deze laatste geloofsverandering bleef het dan ook en hij redde misschien op deze manier zijn belangrijkste werken, *De Constantia* en *De Politica*, voor de katholieke wereld.

De laatste generatie van Sileziërs die grote invloed van Lipsius hebben ondergaan was vooral in deze twee werken geïnteresseerd. Twee namen zullen hier als vertegenwoordigers van deze generatie worden genoemd: Andreas Gryphius (1616-1664) en Christian Hoffman von Hofmanswaldau (1616-1679).

Gryphius is de eerste moderne dramaschrijver in de Duitse literatuur en

zijn voorbeelden heeft ook hij, net als Opitz, in Holland gevonden. Dat is niet verwonderlijk want hij woonde er vele jaren (tussen 1638 en 1644), studeerde er rechten, maar ook medicijnen en literatuur en was bevriend met de grootste Leidenaars van zijn tijd, waaronder de beroemde Lipsiusbewonderaar Claudius Salmasius (vgl. Kiedron 1993: 141-154). In zijn gedichten (die ook in Leiden werden gepubliceerd) onderstreepte hij telkens weer zijn levensideaal: de mens moet als een ware christen handelen en standvastig ('beständig') zijn.

Ook Hofmanswaldau studeerde in Leiden (al was hij er veel korter dan Gryphius) en ook hij werd later een belangrijke dichter die (zoals voor hem reeds Opitz) een eigen dichterlijke school vormde. En ofschoon Hofmanswaldau vandaag meestal door de filter van zijn erotische gedichten wordt gezien (die heeft hij - vrome familievader en Praeses van de Respublica Wratislaviensia - ook geschreven), toch ademen veel van zijn gedichten de geest van Lipsius (bijvoorbeeld 'Entwurff eines standhafftigen gemutes').

Gryphius en Hofmanswaldau raakten overigens bevriend, waarschijnlijk begon hun vriendschap zelfs in Leiden. Nota bene: Hofmanswaldau woonde op een ideaal adres: Rapenburg 56, hoek Kloksteeg (vergelijk Kiedron 1995: 66) - tegenover de universiteit (en misschien ook toen al met een kroeg op de begane grond; vandaag is het 'Cafe Barrera'). Maar beide Sileziërs hadden vanuit hun vaderland veel gezamenlijke herinneringen: via contacten met hun leermeersters Schönborn, Opitz, Major en Köler.

Zij waren allebei grote dichters; zij waren ook politici, zij het op regionaal niveau. Sinds 1648, het jaar van de Vrede van Münster - die een grote zege voor de Republiek der Verenigde Provinciën betekende maar een grote nederlaag voor het protestantse Silezië in de Habsburgse staat - verloor hun vaderland steeds meer aan betekenis. De rekatholisering werd langzaam maar zeker doorgevoerd. Geen *Constantia* en geen *Politica* kon in de late zeventiende eeuw tegen Wenen helpen. In het begin van de achttiende eeuw is het dan zover: Breslau verliest zijn onafhankelijkheid. Dat verlies wordt nog duidelijker wanneer in 1741 de Pruisische koning Frederik de Grote naar Silezië komt om het land te veroveren. Al was dit

misschien goed voor de protestanten (want ook de Pruisen waren protestants) - Silezië werd van dan af onbeduidend. Slechts in een opzicht is er - zoals in heel Pruisen - nog de invloed van Lipsius te zien: in de militaire hervormingen van Frederik die misschien op de ideeën van de Nederlander steunden - vooral zijn *De militia Romana*. Maar dat is het begin van een ander verhaal.

Bibliografie

Gerlo, A. en M.A. Nauwelaerts, H.D.L. Vervliet (1978). *Ivsti Lipsi Epistolae. Pars I: 1564-1583*. Brussel.

Kiedron, Stefan (1993). *Andreas Gryphius und die Niederlande. Niederländische Einflüsse auf sein Leben und Schaffen*. Wroclaw.

Kiedron, Stefan (1995). 'Das treffen in Leiden. Andreas Gryphius und Christian Hoffman von Hofmanswaldau als Studneten in Leiden', *Chloe, Beihefte zum Daphnis*, Bd. 23, p. 55-88.

Mout, Marianne Elisabeth Henriette Nicolette (1975). *Bohemen en de Nederlanden in de zestiende eeuw*. diss. Leiden.

Nauwelaerts, M.A. en S. Sué (1983). *Ivsti Lipsi Epistolae. Pars II: 1584- 1587*. Brussel.

Oszczanowski, Piotr en Jan Gromadzki (1995). *Theatrum Vitae et Mortis. Grafika, rysunek i malarstwo ksiazkowena Slasku w latach ok. 1550-ok. 1650*. Wroclaw.

Thijssen, Lucia (1992). *1000 jaar Polen en Nederland*. Zutphen.

Witkam, H.J. (1969). *De nieuwe bibliotheek. Het uurwerk. Thuysken van Stalpaert. De tuin van Lipsius. Kleine zaken, de universiteit concernerende*. Leiden.

Fortuin, Noodlot en Voorzienigheid Gods in Vondels toneeloeuvre

Jan Konst (Berlijn)

In de zeventiende-eeuwse tragedie draait het om het spanningsveld tussen menselijk handelen enerzijds en het optreden van een soevereine, hogere instantie anderzijds. Toneelkarakters stellen alles in het werk om een bepaald streven te verwezenlijken, maar velen van hen moeten uiteindelijk onderkennen dat zij slechts een zeer beperkte invloed op de loop der dingen kunnen uitoefenen. Er zijn hogere machten in het spel, die het handelingsverloop beheersen en die de protagonisten nogal eens de voet dwars zetten.[1] Hoe dat precies in zijn werk gaat, kan aan de hand van enkele voorbeelden verduidelijkt worden.

Zo zijn er *dramatis personae* wier leven in het teken staat van een onafwendbaar noodlot. Om dat tot uitdrukking te brengen bedienen toneeldichters zich niet zelden van het motief van de toekomstvoorspelling. Bijgevolg weet iemand a priori - meestal reeds vanaf zijn geboorte - dat hem een ongelukkig levenseinde wacht. De bewuste persoon zal nu alles doen om zich van de voorzegde misère te vrijwaren, maar uiteindelijk blijkt dat al zijn inspanningen tevergeefs zijn. Andere toneelkarakters worden het slachtoffer van de grillige fortuin. Vaak staan zij op de hoogste trede van de maatschappelijke ladder en zien dan hoe hun voorspoed langzaam begint af te brokkelen: aan hun materiële welvaart komt een einde, ze verliezen dierbaren uit de naaste omgeving en hun autoriteit gaat teloor. Zonder aanwijsbare oorzaak glipt hen met andere woorden het geluk als los zand door de vingers. Ten slotte zijn er

1 Zie in dit verband: A. Poppi (1990), 'Fate, fortune, providence and human freedom', in: Ch. B. Schmitt, *The Cambridge history of Renaissance philosophy*, Cambridge enz., p. 641-667.

personages die te maken krijgen met de Voorzienigheid Gods, die impliceert dat er van een immanente wereldorde sprake is waarin iedereen de hem opgelegde taken dient te volbrengen. Dat dat niet altijd licht valt, tonen de wederwaardigheden van vele *dramatis personae*, die zich grote offers getroosten om te voldoen aan datgene, wat van Godswege van hen verlangd wordt.

Op deze manier laten zeventiende-eeuwse treurspelen dus zien hoe de individuele mens het hoofd moet buigen voor een hogere instantie, of die nu wordt gedefinieerd als noodlot, fortuin of Voorzienigheid Gods. Deze drie concepties hebben stuk voor stuk een lange geschiedenis. Het noodlot of *fatum* wordt tijdens de zeventiende eeuw meestal toegelicht met het aan de stoïcijnse filosofie ontleende beeld van de *series causarum*: de wereld wordt bepaald door een onverbrekelijke keten van gevolgen die onafwendbaar voortvloeien uit eerdere oorzaken.[2] Dit betekent dat al wat de mens overkomt, hem noodzakelijk ten deel valt, omdat zijn levenslot in feite reeds op voorhand vastligt. De fortuin of *fortuna* is van oorsprong een klassieke godin die de ongewisheid van het menselijke bestaan verbeeldde.[3] Op de meest onverwachte momenten kan zij een positieve óf negatieve wending aan iemands leven geven. Kenmerkend is dat de fortuin uit louter willekeur handelt, zodat het principieel onverklaarbaar blijft waarom sommigen met tegenspoed en anderen met voorspoed bedeeld worden. De Voorzienigheid Gods of *Providentia Dei* tenslotte staat volgens de leerstellingen van het christendom aan de basis van een bij uitstek zinvolle bestaansorde.[4] In afwisseling manifesteren zich Gods genade en Zijn straffende gerechtigheid. Niemand is in staat de werkelijke bedoeling achter de interventies van de *Providentia Dei* te doorgronden, maar men

2 Voor een nadere begripsbepaling zie *Reallexikon für Antike und Christentum*. Hrsg. Th. Klauser, Bnd. VII (Stuttgart, 1969), s.v. *Fatum-Heimarmene*.

3 Voor een nadere begripsbepaling zie *Reallexikon für Antike und Christentum*. Hrsg. Th. Klauser, Bnd. VIII (Stuttgart, 1972), s.v. *Fortuna*. Zie ook: G. Kirchner, *Fortuna in Dichtung und Emblematik des Barock*. Stuttgart, 1970.

4 Vgl. G. Brom, *Vondels geloof*. Amsterdam, 1935; *passim*; J. Noë S.J., *De religieuze bezieling van Vondels werk*. Tielt, 1952; *passim*.

moet erop vertrouwen dat God het beste met de mensheid voorheeft.

De voorliggende bijdrage kan het best als ‘werk in uitvoering’ betiteld worden. Sinds enige tijd houd ik mij namelijk bezig met het themacomplex van *fortuna-fatum-Providentia Dei*. Ik bestudeer een reeks treurspelen geschreven tussen 1600 en 1850 - dat is grofweg de opvallend lange periode waarin in Nederland op klassieke leest geschoeide tragedies geschreven zijn. De vooronderstelling bij de analyse van de bewuste drama's is dat ze de verhouding tussen aan de ene kant individueel handelen en aan de andere kant het functioneren van een hogere, autonome macht inderdaad problematiseren. Ik verwacht voor bekende en minder bekende toneelauteurs uit uiteenlopende stromingen of periodes uitspraken te kunnen doen over de wijze waarop ze de mogelijkheden en beperkingen van menselijk handelen gedefinieerd hebben. Op de achtergrond speelt de vraag mee wat nu eigenlijk tragiek is - een diffuus begrip dat sinds het einde van de negentiende eeuw steeds weer opduikt in studies over het treurspel. Ik wil in dat verband achterhalen of er bij Nederlandse auteurs verschillende visies op de ‘tragische’ situatie bestaan hebben en zo ja, hoe die verschillen dan precies gezien moeten worden. Is tragiek voor Hooft bijvoorbeeld hetzelfde als voor Jan Vos, en heeft de tragische held bij auteurs als Huydecoper en Bilderdijk nu wel gelijke trekken?

In het navolgende wil ik enkele onderzoeksresultaten met betrekking tot het oeuvre van Vondel uiteenzetten.[5] Deze dichter, auteur van - enkele vertalingen meegerekend - niet minder dan tweeëndertig drama's, neemt temidden van zijn vakbroeders een geheel eigen positie in. In de eerste plaats omdat hij zijn onderwerpen vrijwel zonder uitzondering uit de bijbel putte. Dat was allesbehalve vanzelfsprekend in een tijd waarin rechtlijnige predikanten, die het toneel sowieso al met het nodige wantrouwen bekeken, zich met kracht verzetten tegen iedere literator die zich op

5 Vondel wordt in het navolgende geciteerd naar de zogenaamde WB-editie: J.v.d. Vondel, *De werken. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave*. Bewerkt door J.F.M. Sterck e.a. 10 dln + register. Amsterdam, 1927-1940. Voor de tekstverklaringen in de noten is dankbaar gebruik gemaakt van de annotaties in deze uitgave.

eigenzinnige wijze met religieuze zaken bezighield: de bijbel en bijbelinterpretatie, zo zagen zij dat, waren aan hen voorbehouden. In de tweede plaats mag Vondels oeuvre exceptioneel heten, omdat het zeker ná 1640 voor een belangrijk deel gebaseerd is op de literaire erfenis van de Griekse oudheid. De beroemde toneeldichter heeft zich niet alleen laten inspireren door de tragedies van Sophocles en Euripides, maar streefde er bovendien als eerste naar de voorschriften van Aristoteles zo getrouw mogelijk in de praktijk te brengen.

Voor zover het de drie zojuist genoemde bovenmenselijke instanties betreft geven Vondels treurspelen een relatief eenduidig beeld te zien.[6] De *fortuna* speelt in zijn drama's - anders dan bij zovele zeventiende-eeuwse dramaturgen - een volstrekt ondergeschikte rol. In Vondels niet-bijbelse spelen duikt het begrip fortuin dan nog een enkele keer op, maar in zijn bijbelse toneelstukken wordt het als zodanig niet één keer genoemd. Het noodlot krijgt een vergelijkbaar bescheiden plaats toebedeeld. Een enkele keer gaat Vondel in op het *fatum*, maar hij doet dat steevast in uiterst negatieve termen.[7] Zo ook in de *Palamedes* uit 1625, waar het *fatum* geassocieerd wordt met de calvinistische predestinatieleer, die Vondel reeds lang vóór zijn overgang tot het katholicisme stellig van de hand wees. Karakteristiek zijn de woorden van de Rei van Trojaanse Maagden in *Palamedes*, die het noodlot omschrijft als een ronduit tirannieke macht:

> O kraght die niet en syt t' ontvlien: (...)
> Die hebt van eeuwigheyd gesaeyt
> ‘T saed, daer de tijd syn’ vrucht af maeyt,
> O dwangbestuurster van al't werck,
> Die Goon en menschen stelt een perck.[8]

6 Dat blijkt op eenvoudige wijze dankzij: B.J.P. Salemans & F.A.M. Schaars, *Concordantie van het dramatische werk van Joost van den Vondel (1587-1679)*. 5 dln. Assen, 1990; s.v. *fortuin, noodlot*.

7 Vgl. W.A.P. Smit, *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur*. 3 dln. Zwolle, 1956-1962; s.v. *noodlot*.

8 *Palamedes*, v. 657-664 (WB-II, p. 668); *kraght*: noodlot.

Uit het feit dat *fortuna* en *fatum* van geringe betekenis zijn voor Vondels toneelwerk kan men het een en ander afleiden over het wereldbeeld van de dichter. Hij heeft namelijk enerzijds geen werkelijkheid willen schetsen waarin toeval en willekeur de boventoon voeren, en anderzijds heeft hij menselijk gedrag niet zodanig willen voorstellen, als was het geheel en al gedetermineerd door ingrijpen van bovenaf. Dit sluit direct aan bij Vondels denkbeelden over de wisselwerking tussen het heilzame bestuur van God en de vrije wil van de mens - een wisselwerking die in eigenlijk al zijn toneelstukken gethematiseerd is.

Om dat uit te leggen is het nuttig om de aandacht kort te vestigen op het uit 1662 daterende *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst*, een lang leerdicht waarin Vondel zijn opvattingen over de werking van de *Providentia Dei* op heldere wijze uiteenzet. Hij redeneert dat de harmonie van het natuurlijke leven er het beste bewijs voor is, dat Gods almacht de wereld regeert:

> De beurt van teelen, en van baeren, en van sterven,
> Verrotten, en vergaen, opkomen, en bederven,
> Bezielt, en onbezielt, het reênloos onvernuft,
> En 't redelijcke, elck houdt zijn tijden: niemant suft.
> (...) Deze orden is een teiken
> Dat een het al bestiert, bewaert, en onderhoudt.[9]

In Zijn oneindige wijsheid heeft God deze wereldorde ontworpen zelfs nog voordat Hij een begin met de schepping had gemaakt. In een alomvattend plan voorzag Hij bovendien de toekomstige loop der gebeurtenissen en kende Hij een plaats toe aan elk der schepselen, wier handelen primair betekenis krijgt in het licht van Gods bedoelingen met de wereld:

9 *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst*, I, v. 1161-1167 (WB-IX, p. 450-451); *Bezielt, en onbezielt*: de levende en de dode stof; *reênloos onvernuft*: schepselen zonder rede, dieren.

Want Godts voorzienigheit de schets is van de zaecken,
En ry der schepselen, geneight hun wit te raecken,
Waertoe die zijn geschickt, geordineert van Godt,
Een ieder trapsgewijs, en met een zeker slot;
Gelijck de Godtheit die verbeelde in haere zinnen
Van eeuwigheit, eer zy dit werckstuck quam beginnen.[10]

Deze voorstelling van een alwetende God, die van meet af aan op de hoogte is hoe de omstandigheden zich tot in detail zullen ontwikkelen, impliceert voor Vondel nadrukkelijk *niet* dat het handelen van de individuele mens als zodanig voorbestemd is. Iedereen beschikt in de optiek van de dichter over de vrije wil en kan zijn leven naar eigen goeddunken gestalte geven. God draagt echter *vooraf* kennis van alle komende beslissingen van 's mensen vrije wil en weet derhalve nog voordat een individu een bepaalde keuze maakt, hoe die zal uitpakken. God kent, om het in theologisch juiste termen uit te drukken, de 'voorwaardelijke, toekomstige vrije handelingen'.[11] Door deze voorwetenschap vermag de *Providentia Dei* het onafhankelijke optreden van de individuele mens in haar ontwerp van de schepping te verdisconteren. Zodoende kan men dus enigszins paradoxaal stellen, dat de mens mét het behoud van de vrije wil niettemin het instrument van Gods uiteindelijke bedoelingen met de wereld is.

Uit het feit dat de mens in zijn wilsbeschikkingen autonoom is, volgt dat hij, en hij alleen verantwoordelijk is voor zijn daden. Zowel de weg naar het goede, als die tot het kwade staan voor hem open. Iedereen moet voor zichzelf uitmaken of hij de deugd wil dienen, of dat hij zich door de verlokkingen van het boze zal laten verleiden. Deze keuzevrijheid geeft de

10 *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst*, II, v. 1339-1345 (WB-IX, p. 507); *geneight hun wit te raecken*: met een aangeboren neiging het voor hun beoogde doel te bereiken; *trapsgewijs*: volgens een bepaalde rangorde; *met een zeker slot*: met een vast doel.

11 O.F.M. Maximilianus, *Lucifer* en de Franciscaanse school. In: Idem, *Vondelstudies*. Overzien en ingeleid door L.C. Michels. Terheijden, p. 211-240 (het bewuste citaat staat op p. 219).

mens de nodige speelruimte, maar heeft een duidelijke prijs. Een ieder is namelijk rekenschap verschuldigd aan God, die rechtschapen lieden Zijn genade zal schenken, maar booswichten met zijn wraak zal treffen. Dat laatste gebeurt met de volle instemming van Vondel:

> Nu vint men schendigen, die Godt noch mensch ontzien,
> De wetten het gezagh en 't recht den rugge biên,
> En staet en lant door roof en moort en brant verdelgen.
> De Godtheit heeft met recht zich billijck dat te belgen.
> Het waer een smet in haer, indienze stil bleef staen,
> En zagh, als stom en doof, met goeden oogen aen
> De schellemstucken, daer onnozelen om treuren,
> Terwijl hun geenen troost noch noothulp magh gebeuren.
> De gramschap past dan Godt zoo eerlijck als gena,
> Op dat zijn heerschappy in haere kracht besta,
> Door begenadigen van 't goet, en 't quaet te wreecken.[12]

Er is in de voorstelling van Vondel, zo zou men dat in moderne termen kunnen omschrijven, sprake van een ‘samenlevingscontract’ tussen God en de mens. De laatste weet aan de ene kant dat hij met behoud van zijn persoonlijke vrijheid deel uitmaakt van een door de *Providentia Dei* bestierde bestaansorde, terwijl hij aan de andere kant zal ondervinden dat God hem juist vanwege die vrijheid uiteindelijk voor zijn daden ter verantwoording zal roepen.

Dit ‘samenlevingscontract’ is in mijn ogen typerend voor de structuur van Vondels drama's. Om dat te laten zien wil ik hier nader ingaan op *Adam in ballingschap*, het drama uit 1664 waarin de zondeval van het eerste mensenpaar beschreven wordt. Dit stuk is gekozen, omdat de aangeduide thematiek er helder in naar voren komt, maar de interactie tussen *Providentia Dei* en de menselijke wilsbeschikking kan in feite aan de hand van elk treurspel van Vondel geïllustreerd worden. *Adam in Ballingschap* speelt op de dag die het geluk in de Hof van Eden moet vervolmaken, want

12 *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst*, IV, v. 317-327 (WB-IX, p. 570).

Adam en Eva staan op het punt met elkaar in het huwelijk te treden. Maar terwijl zij zich in gespannen afwachting voorbereiden op het grote moment, overweegt Lucifer hoe hij zijn smadelijke verdrijving uit de hemel kan vergelden. Hij besluit zich op God te wreken door de eerste mensen tot het kwaad te verleiden. Zo komt het dat niet lang daarna een listige slang Eva ertoe weet te bewegen van de Boom van Kennis te eten. Zij is het vervolgens die ook Adam zover krijgt dat hij haar in de zonde volgt. De consequenties zijn bekend, want de dag die in de weergave van Vondel zo mooi begon brengt nu geen bruiloft, maar eindigt met de verbanning van Adam en Eva uit het paradijs. Daarmee is de ‘staetveranderinge’ of *peripeteia* van het drama zo groot als maar denkbaar, want het opperste geluk verkeert in de diepste droefenis.

Tot de centrale motieven van Vondels treurspelen behoort zonder enige twijfel het morele dilemma, de moeizame afweging van goed en kwaad. Het valt Vondels personages doorgaans zwaar zonder bedenken voor het goede te kiezen, omdat keer op keer blijkt dat juist de deugd grote offers van hen vergt. Innerlijke strijd en gevoelens van onzekerheid manifesteren zich in *Adam in ballingschap* in het bijzonder bij de titelheld. Een niet onaanzienlijk deel van het vierde bedrijf is ingeruimd om de keuze waar Adam zich voor gesteld ziet van verschillende kanten te belichten. Eva, die zojuist als eerste van de verboden appel gegeten heeft, spoort hem aan haar voorbeeld te volgen en zet haar levensgezel daarbij flink onder druk. Zij spreekt Adam aan op zijn loyaliteit jegens haar en dreigt een einde te maken aan hun liefde wanneer hij niet eveneens de paradijswet overtreedt. Adam wordt heen en weer geslingerd tussen aan de ene kant zijn liefde voor Eva en aan de andere kant het besef dat God hem een dure plicht heeft opgelegd. Hij brengt zijn dilemma als volgt onder woorden:

> O welck een strijt! hier staet het vrouwebeelt; daer Godt.
> Hier vleitme haere bê: daer dreightme een streng verbodt.
> Zal ick de liefde en gunst van mijne vrouwe ontbeeren.
> Of d' opperste genade in ongena verkeeren?
> Een onweêr barnt ‘er in mijn’ geest, wat baert de keur

> In zulck een onderscheit al angst! Wat stelle ick veur,
> De vrientschap van mijn vrouwe, of 's hemels gunst te derven?[13]

Eva heeft weinig begrip voor Adams tweestrijd, vooral omdat zij de ernst van haar eigen zonde wil verkleinen door hem tot haar medeplichtige te maken. Zij wijst hem er bij herhaling op dat hij over het vermogen beschikt zélf zijn gedragingen te bepalen. In dat verband roept ze hem expliciet op gebruik te maken van zijn wil, die niet voor niets vrij en ongebonden is. Eva's woorden laten weinig aan duidelijkheid te wensen over:

> Wat sammeltge? gebruick wat ons de hemel gaf,
> Uw' vryen wil, en 't goet, u heden aangeboden.
> De Godtheit heerscht om hoogh: hier heerschen aertsche Goden.[14]

Met andere woorden: Adam is onafhankelijk en in die zin als een - zo stelt Eva dat in blasfemische bewoordingen - god op aarde. Uiteindelijk schaart Adam zich aan de zijde van zijn eega, waarmee hij dus ook voor het kwaad kiest. Zijn gewetensnood nu laat zien dat hij dat willens en wetens doet. Bij de verwoording van zijn dilemma geeft hij er namelijk op ondubbelzinnige wijze blijk van dat hij zich wel degelijk realiseert wat hij naar de maatstaven van het goede zou moeten doen. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat hij in zijn beslissing vrij is, want hij wordt in de letterlijke zin van het woord door niets of niemand gedwongen zich aan de verboden vrucht tegoed te doen. Weliswaar wordt hij door de Eva bespeeld, zoals zij overigens bloot had gestaan aan de manipulaties van de slang, maar in laatste instantie handelt hij op grond van persoonlijke afwegingen. Zo bezien is hij dus zélf verantwoordelijk en draagt hij de volle schuld voor zijn vergrijp. Het wekt tegen deze achtergrond dan ook geen verbazing dat Adam zich, nog voordat hij de appel daadwerkelijk in ontvangst neemt, schuldbewust toont. Hij bezigt echter versluierende en bagatelliserende termen:

13 *Adam in ballingschap*, v. 1288-1294 (WB-X, p. 155); *vrouwebeelt*: vrouw; *bê*: bede, verzoek; *verkeeren*: veranderen; *barnt*: brandt.

14 *Adam in ballingschap*, v. 1285-1287 (WB-X, p. 155); *Wat sammeltge*: Wat aarzelt u?

O vader, kuntge uw' zoon een struickeling vergeven,
Dat ick een' oogenblick mijn wederga behaegh',
Zoo zie dit over. Dit's een overgaende vlaegh.
Men moet een zwacke zacht en minnelijck bejegenen,
Met alle eerbiedigheit. Gy kunt den appel zegenen,
En scheiden het vergift, gesproten van't verbodt.[15]

Een vergelijkbaar schuldbewustzijn treft men ook aan bij Eva. Zij is net als Adam op voorhand van de laakbaarheid van haar handelwijze doordrongen, al doet ze enkele flauwe pogingen de ernst van haar overtreding te ontkrachten:

Och eedle boom, hoe durf ick waegen
Uw ooft te plucken! (...)
Hoe klopt mijn hart, uit schrick, en schroom!(...)
Wat schaet een beet? onnoosle schult,
Een snoeplust wort licht quijtgeschouden.
Ick pluck. gedoogh het met gedult,
O schepper, zoo'k mijn hant bederve.
De halve misdaet is begaen.[16]

Adam en Eva falen beiden in de hantering van hun vrije wil. In het volle besef te zondigen kiezen zij niettemin voor het kwaad. De gevolgen blijven dan ook niet uit, want zij worden - dat behelst immers het ‘samenlevingscontract’ tussen de *Providentia Dei* en de in vrijheid handelende mens - geconfronteerd met Gods straffende hand. Adam en Eva zien de poort van het paradijs voor hen gesloten en er ligt een onzekere toekomst

15 *Adam in ballingschap*, v. 1343-1348 (WB-X, p. 157); *zie dit over*: zie dit door de vingers; *een overgaende vlaegh*: een voorbijgaande bui; *een zwacke*: de zwakke mens; *Met alle eerbiedigheit*: Met behoud van de U toekomende eerbied; *En scheiden het vergift, gesproten van't verbodt*: Namelijk: door het gebod op te heffen.

16 *Adam in ballingschap*, v. 1182-1196 (WB-X, p. 151-152); *onnoosle*: onbeduidende; *licht quijtgeschouden*: makkelijk kwijtgescholden; *bederve*: misbruik.

in het verschiet. Verslagen begeven zij zich op weg, terwijl Adam zich als volgt tot Eva richt:

> Een reuckeloos bestaen heeft ons ten val gebracht.
> Helaes, wie onderstut mijn twijfelende stappen?
> Mijn weêrgade, onderstutme in droeve ballingschappen.
> De beenen sidderen. Het is hoogh tijt te vlien.
> Wy scheiden, zonder hoop van immer u te zien,
> O lusthof paradijs! ô schoot van ons geboorte!
> Wat baet het ommezien! ons wort geboôn dees poorte
> Te ruimen, om een dorre en dorstige landou
> Te zoecken, in elende. ô knaegend naberou,
> O zweetende arrebeit, ô endelooze elenden!
> Geleitme, volghtme na, met heele kommerbenden.
> Hier heeft de zomer uit. De winter klamptme aen boort.
> Godts slaghzwaert volght ons op de hielen. Spoenwe voort.[17]

Met deze korte illustratie ben ik aan het einde van mijn betoog gekomen. Van de trits *fortuna-fatum-Providentia Dei* zijn de eerste twee nauwelijks aan bod gekomen. Het bleek namelijk dat fortuin en noodlot - en dat is op zichzelf opmerkelijk genoeg - bij Vondel nauwelijks een rol spelen. Het draait in zijn oeuvre allemaal om de Voorzienigheid Gods. Ik heb laten zien hoe de dramatische handeling bij de Amsterdamse dichter berust op het vermogen van de mens een onafhankelijke keuze tussen het goede en het kwade te maken. Het morele dilemma, waarvoor de belangrijkste personages in Vondels oeuvre gesteld worden, fungeert in dit verband als het literaire middel dat tot uitdrukking brengt dat de mens de vrije wilsbeschikking gegeven is. Zoals Adam blijken veel van Vondels *dramatis personae* willens en wetens voor het boze te kiezen. Zonder uitzondering worden zij van Godswege gestraft, zodat het verloop van de dramatische ontwikkelingen verstrekkende implicaties heeft: het is

17 *Adam in ballingschap*, v. 1697-1709 (WB-X, p. 169-170); *reuckeloos bestaen*: roekeloze onderneming; *heele kommerbenden*: een leger van kwalen en rampen.

namelijk illustratief voor een bestaansorde die bij uitstek betekenisvol is, want geregeerd door de *Providentia Dei*.

De vrouw als androgyn in het verhalend werk van F. Bordewijk

Dorian Cumps (Parijs)

Wanneer wij even stilstaan bij de handeling in de bekendste romans en verhalen van F. Bordewijk, dan komen ons onmiddellijk indrukwekkende krachtmetingen met imponerende mannelijke figuren voor de geest. Op weg naar zelfstandigheid of zelfbevestiging moeten Bordewijks hoofdpersonages, meestal koppige monomanen, het voortdurend opnemen tegen reusachtige tegenstrevers die in enkele gevallen ook vrouwen zijn - denk maar aan Mevrouw Doom, de bordeelwaardin die het noodlot incarneert in *Rood paleis* (1936) of aan Aga Valcoog, het pijprokende manwijf uit *Noorderlicht* (1948). Het tweede voorbeeld illustreert reeds hoe veelzijdig en complex de karakterisering van het romanpersonage bij Bordewijk dikwijls is, want Aga blijkt niet alleen een vervaarlijke tegenspeelster voor Hugo, haar mannelijke alter ego in de roman, zij wordt ook zelf geconfronteerd met een beslissende identiteitscrisis, waarvan de krachtmeting met Hugo, eigenlijk een wisselwerking van aantrekking en afstoting, de dramatisering vormt.

Bordewijks meedogenloze romanwereld ziet er dus vaak uit als een leeuwenkuil - zo heet trouwens de huiselijke tiran uit *Eiken van Dodona* (1946) -, waar kerels met een gezicht van zandsteen hun tegenstanders onder druk zetten door bijvoorbeeld hun blik vast te nagelen in de ogen van hun slachtoffers als een zware kram in een muur. De plaats die de vrouw in dit nachtmerrieachtige universum toegewezen krijgt, is op het eerste gezicht moeilijk te bepalen. Naast bovengenoemde machtige vrouwentypen die voor hun mannelijke evenbeelden niet onderdoen, worden ook romantische vrouwenfiguren aangetroffen: zij vallen ten prooi aan demonische mannen, zoals in *Apollyon* (1941); een ander type is de schijnbaar onaanzienlijke vrouw die achter de schermen tot de bewustwording van de man bijdraagt: zoals bijvoorbeeld de bakkersjuffrouw uit het verhaal *Passage* (1937) die

door haar enkele aanwezigheid de vrijgezel Van Rena zo van zijn stuk brengt dat hij na een woelige droom tot inzicht komt en het existentiële tekort ontdekt dat zijn bestaan tot een kwelling maakte; te eenzijdig man uit één stuk gebleven, had hij zich onvoldoende rekenschap gegeven van de fundamentele samengesteldheid van het individu die ook de complementariteit van het mannelijke en het vrouwelijke veronderstelt.

Bordewijks mannen hebben doorgaans geen erg concrete relatie tot het andere geslacht; zij fantaseren graag over de vrouw in het algemeen; de vrouw blijft voor hen des te raadselachtiger omdat zij een onuitputtelijke bron van bespiegelingen vormt. Zulke beschouwersfiguren die de vrouw sterk idealiseren lijden aan 'geestelijk hermafroditisme' zoals de dandy Henri Leroy die zich in het gezelschap van de hoeren uit het 'rood paleis' tevreden stelt met een beschaafd praatje over zijn hersenspinsels. Het zich in gedachten manifesteren in aanwezigheid van vrouwen als lustobjecten bij uitstek is uiteraard een probaat afweermiddel dat een diepgewortelde angst voor het zinnelijke karakter van de complementariteit van man en vrouw blootlegt, terwijl de beangstigende begeerte eveneens een onweerstaanbare aantrekkingskracht blijft uitoefenen. De noodzakelijke ontologische complementariteit der tegendelen die als een hoofdgedachte in Bordewijks oeuvre doorklinkt - de mens is paar en paarvorming beschouwt de auteur als een universeel verschijnsel - wordt zo dus ondermijnd door psychische tweeslachtigheid.

Androgynie bij Bordewijks mannelijke hoofdfiguren is daarom geen esthetiserend of uitdagend kenmerk zoals in de decadente levenssfeer en de fin-de-siècle-literatuur het geval is, maar een geestelijk tekort van neurotische aard.

De vrouw als androgyn verschijnt in Bordewijks verhalend werk ten eerste in het verlengde van deze problematiek: zij belichaamt de levensangsten van de man en meer bepaald zijn dubbelzinnige houding ten opzichte van de vrouwelijkheid. Toch is dit motief ook vatbaar geweest voor een duidelijke evolutie die de ontwikkeling van Bordewijks diepte-psychologische visie in de richting van het esoterische denken weerspiegelt.

Ik zal nu aan de hand van enkele voorbeelden proberen aan te tonen hoe een hoofdzakelijk negatief bepaald motief hierdoor een verrassende

metamorfose heeft ondergaan die de essentie van Bordewijks mensbeeld aanschouwelijk maakt.

Bordewijk debuteerde op een voor een Nederlandse prozaschrijver van de jaren twintig ongewone manier, namelijk met een lange reeks *Fantastische vertellingen*, die op het eerste gezicht schatplichtig waren aan Poe, Maupassant en de decadente zijde van de late romantiek, maar achteraf beschouwd vooral zijn gepreoccupeerdheid met het raadselachtige in de menselijke psyche verwoordden; de poëtische weerslag van deze speurtocht naar psychopathologische afwijkingen leidde reeds tot de uitbeelding van eigenzinnige decors en verhaalfiguren, niet het minst bepaalde hermafroditische typen, die pas in later werk een buitengewone dimensie toebedeeld zouden krijgen. De *Fantastische vertellingen* staan in het teken van een uiterst problematische visie op de paarvorming: reeds in het openingsverhaal uit de eerste bundel, *Wat ik vond bij Baruch Blazer* (1919), staan de echtgenoten elkaar in het geheim naar het leven: het 'fantastische' bestaat hierin dat man en vrouw onwetend van elkaar een gelijkaardige gruwelijke moord op elkaar beramen die bijna simultaan ontmaskerd wordt. Van zulke angstverwekkende 'correspondenties' tussen man en vrouw geven de overige fantastische vertellingen nog tal van sensationele varianten ten beste. Opmerkelijk is dat ze bijna zonder uitzondering uiting geven aan de hersenschimmen van een mannenwereld. Zo associeert de ik-verteller uit *De joodse cel* (1922) een beeldschone vrouw met een zogenaamd pre-adamitisch monster - een soort voorwereldlijke androgyn dus; - in *Marion Quinn* (1924) droomt een andere ik van een bevallig meisje dat hij ontwaart vanuit een pand waarin hij opgesloten wordt door de vrouwenmoordenaar Jack the Ripper. In *Alexa Lioesens* (1924) fantaseert de verteller het monster niet meer naast de aantrekkelijke vrouw maar ziet hij het letterlijk onder haar gelaatstrekken te voorschijn komen; dit verhaal is niet toevallig een van de gevallen waar de vrouw bovendien met haar leven dient te boeten voor de angsten van de man: haar dood ervaart de hoofdfiguur dan ook als een loutering. In *Tatjana* (1922) is het monster weliswaar afwezig, maar het idealiseringsproces daarom niet minder actief: nu dweept de held met een als man verklede vrouw die zich voordoet als de voortvluchtige dochter van de tsaar. En de enige fantastische vertelling waar vrouwen de

hoofdpersonages van zijn - zowel vertelster als heldin - brengt de schoonheid opnieuw in verband met het beest: in *De rode grijsaard* (1924) trouwt een vrouw uit afkeer voor mannen met een mensaap. Of de vrouw geïdealiseerd dan wel gevreesd wordt, nu eenmaal zelf androgyne kenmerken vertoont dan wel gepaard gaat met een monster, het ziektebeeld blijft als het ware identiek: het fantastische of buitengewone is onderhevig aan een psychopathologisch standpunt. Tussen de man en de begeerde vrouw roept de schrijver een hersenschimmige rivaal in het leven als een onoverkomelijke hinderpaal op weg naar de verwezenlijking van de fundamentele paarvorming.

De vrouwelijke androgyn in het vroege werk van Bordewijk is dus een vrouw aan wie het spooksel van een dreigende mannelijke opponent letterlijk of figuurlijk vastkleeft. Hoewel Bordewijks bekendste romans minder geforceerd beheerst worden door het afzichtelijke en vooral een grotere diversiteit aan invalshoeken aanbieden, is kennelijk iets van deze dwangvoorstelling terug te vinden in de grootse confrontaties tussen de strebers- en beschouwersfiguren uit bijvoorbeeld *Bint* (1934) en *Karakter* (1938) en hun demonische tegenstanders - waarmee ik opnieuw beland bij de voorbeelden uit mijn inleiding.

In de jaren dertig zou Bordewijk zich bepaalde modernistische procédés ten nutte maken om er naast zijn beroemde romans een metaforiserend verhaaltype mee te scheppen waarin de literaire werkelijkheid, achter de schijn van een neo-naturalistische inkleding, veelal in dienst staat van de veruiterlijking van een innerlijk gebeuren. Met name in de verhalen uit *De wingerdrank* (1937) komen de beschrijving en de handeling voortaan in de plaats van de soms nog onbeholpen pogingen tot verklaring van de psychische crisis in de *Fantastische vertellingen*. De ruimte, onder meer de beruchte achterbuurt, de bijfiguren die de hoofdpersoon in de loop van zijn zwerftochten ontmoet, evenals zijn lotgevallen, dragen bij tot de dramatisering van zijn onbewuste conflictsituatie, terwijl in de bijbehorende auctoriële commentaren de belerende tendens van Bordewijks ‘cerebrale fantasie’ naar voren komt; de stilering van magisch-realistische dubbele bodems blijkt thans vatbaar voor polyinterpretabiliteit, hetgeen in de *Fantastische vertellingen* nauwelijks het geval was.

Een goed voorbeeld hiervan met betrekking tot het thema van de

paarvorming is de architectuur van de Passage in het gelijknamige verhaal, vrij geïnspireerd door de befaamde Haagse winkelgalerij.

De naam staat er niet alleen voor de overgangsplaats in een inwijdingsritueel, de Passage blijkt er ook dienst te doen als een soort cocon waarin een psychische metamorfose zich zal voltrekken met de openbaring van de existentiële complementariteit als inzet: de gevelstructuur van de Passage staat voor het mannelijke element, het interieur verzinnebeeldt het vrouwelijke. Het schrikbeeld uit de *Fantastische vertellingen* maakt hier plaats voor een geconceptualiseerd beeld en de gedaanteverwisseling leidt tot inzicht bij de held die de initiatieproef doorstaat, eerder dan dat ze hem afstoot.

In zijn latere surrealistische vertellingen zet de auteur nog een stap verder bij de allegorisering van deze problematiek door zijn fantastische visie in een kosmische sfeer te transponeren die onder meer uiting geeft aan zijn belangstelling voor de hermetische filosofie. Aan de introspectie in Bordewijks latere romans beantwoordt de fantastisch-metaforische vlucht naar het bovenzinnelijke in een bundel als *Vertellingen van generzijds* (1950). De intensivering van het fantastische in Bordewijks latere verhalen blijkt onafscheidelijk van een thematisch groeiproces dat de kern van zijn problematiek onthult; zo legde de schrijver in zijn modernistische romans vooral de nadruk op de mislukkingen van de mens uit één stuk, de zogenaamde monomaan die verzaakt aan zijn samengesteldheid als individu door overdreven zelfdiscipline zoals in *Bint* en *Karakter* of door onvoldoende aandacht voor onderbewuste drijfveren als in *Rood paleis*. In Bordewijks later werk staat de mens meer dan ooit als ontologisch deel van een paar centraal: het grondthema verschijnt hierdoor in een breder verband; er is nu minder sprake van een dualistische tegenstelling tussen angst en tucht zoals meestal in verband met Bordewijks hoofdthematiek wordt verondersteld maar van een drievoudig gezichtspunt dat deze beide polen veraanschouwelijkt en tracht te verzoenen in hun organische samenstelling, bovendien gesublimeerd door de cultuurbeschouwelijke abstrahering. Vandaar het herhaaldelijke verwijzen naar de mythe in de latere fantastisch-surrealistische vertellingen, in het kader van een erudiete verhaalkunst. Bordewijks latere verhalen kunnen bij wijze van spreken als cryptogrammen worden gelezen, die de lezer dient te ontcijferen, als waren

het voor ingewijden bestemde teksten. De zinspeling op hermetische referentiesystemen is slechts een van de intertekstuele middelen waarvan de schrijver graag gebruik maakt om zijn queeste naar het ondoorgrondelijke in de mens in beeld te brengen. Naarmate de auteur dieper lijkt te willen delven in de psyche van zijn personages, wordt zijn psychologische visie verruimd door het zich toeëigenen van moeilijk toegankelijke bronnen zoals esoterisme en parapsychologie. Door de meerstemmigheid van zijn latere verhaalwereld komt Bordewijks persoonlijke literaire mythe tot stand: de androgyn als ideaalbeeld van de eenheid der tegendelen.

Op de coïncidentia oppositorum, een sleutelbegrip in de hermetische traditie, wordt zonder meer gezinspeeld in de titel van de lange programmatische novelle *De eenheid in de tegendelen* uit de bundel *Studiën in volksstructuur* (1951), die talrijke variaties op de idee der paarvorming als onderwerp heeft. De androgyn als mythisch wezen komt het meest opvallend voor de dag in het verhaal *Confrontatie in het lattenprieel* uit *Vertellingen van generzijds*. In dit geval alludeert Bordewijk niet eens meer op hermetische denkpatronen in het algemeen, hij gebruikt ook afbeeldingen ter illustratie van alchemistische traktaten uit de Renaissance als inspiratiebron: het verhaal leest als een vrije bewerking van de geheime handelingen die Hermes en de hermafrodiet in de alchemistische symboliek verrichten. De hoofdpersoon Simon wordt door de gidsfiguur Hermansen, die in de loop van het verhaal verschillende attributen van Hermes toegeschreven krijgt, door een labyrint naar zijn vrouwelijke ‘correspondent’ Sifra geleid. Daarna vindt de gedaanteverwisseling plaats: Simon en Sifra wisselen van geslacht - men lette terloops op de naamgeving die het gemeenschappelijke element *si* verbindt met de tegendelen *mon* en *fra*, oftewel man en vrouw. Tenslotte worden beiden in een kosmisch tafereel opgenomen waardoor het fundamentele ‘eenling-tweelingschap’ in een buitenaards verband wordt verplaatst. In deze hermetische apotheose worden de splitsing in twee geslachten en de psychopathologische bijbetekenis die het hermafrodietthema in eerder werk van Bordewijk over zich kreeg eenvoudig opgeheven: zowel de mannelijke als de vrouwelijke androgyn houden op te bestaan; bijgevolg is de harmonische oerstaat een voorstelbaar ideaal geworden.

Enkele bibliografische aanwijzingen

Cumps D. *De eenheid in de tegendelen. De psychomachische verhaalwereld van F. Bordewijk (1884-1965) en de mythe van de hermafrodiet*. Proefschrift Brussel. Université Libre de Bruxelles. 30.8.1995. 354 p. (typoscript). De handelsuitgave verschijnt in 1998 bij Amsterdam University Press.

Dubois O.W. (1993). 'Romantisch en markant. Enkele vrouwenfiguren bij Bordewijk', *In de waagschaal*, 29, 13, 16.10.1993, p. 406-411.

Dupuis M. (1980). *Ferdinand Bordewijk*. Nijmegen-Brugge: Orion.

Geerts L. (1993). 'Bordewijks vrouwen', in: *Het gras in de duinen*. Amsterdam: In de Knipscheer. p. 148-175.

Gerard Durlacher en de pijn van de herinnering

Rolf Wolfswinkel (Kaapstad)

1. Literatuur als geneesmiddel

Over Auschwitz kan geen literatuur worden geschreven: het is of geen literatuur of het gaat niet over Auschwitz. Woorden van deze of gelijke strekking zijn door Elie Wiesel en andere auteurs (George Steiner, Claude Lanzmann, Theodor Adorno) bij verschillende gelegenheden uitgesproken. De gedachte daarachter is dat de enige reactie op de onvoorstelbare gebeurtenissen in de Duitse vernietigingskampen slechts stilte kan zijn. Cultuur en gaskamers zijn in deze visie onverenigbaar.

Toch vult de literatuur over de holocaust langzamerhand hele bibliotheken. 'Auschwitz' is het referentiepunt bij uitstek in de contemporaine discussie over ethiek, literatuurtheorie, moraaltheologie, historiografie. De onlangs overleden Nederlandse auteur Gerard Durlacher heeft zich binnen deze discussie een geheel eigen plaats verworven. Zijn niet aflatende zoektocht (niet toevallig de titel van een zijn boeken), in eerste instantie naar wat zich in de kampen heeft afgespeeld en vervolgens naar een mogelijke verklaring ervoor, is tevens het bewijs dat geen gebeurtenis, hoe gruwelijk ook, zich onttrekt aan artistieke verwerking. Het schrijven zelf is een manier om zich daarvan rekenschap te geven. In dit artikel komt de positie van Durlacher binnen het geheel van de holocaust literatuur aan de orde. Aangetoond zal worden dat Durlachers proza emblematisch is voor een bestaan dat door *l'univers concentrationnaire* (David Rousset)[1] is bepaald. Overleefd te hebben, maar altijd de gevangene van de herinnering te

1 De term *l'univers concentrationnaire* is afkomstig uit een boek van David Rousset dat in 1947 in vertaling uitkwam in New York onder de titel *The Other Kingdom*. Meestal blijft de term onvertaald, maar soms treffen we ook '*the concentrationary universe*' aan.

blijven, dat is de ironie van Durlachers schrijverschap.

De in 1996 overleden auteur was de enig overlevende uit zijn familie van de Duitse vernietigingskampen Theresienstadt en Auschwitz-Birkenau. Na zijn terugkeer in Nederland zou hij proberen de afgebroken draad weer zo goed als mogelijk op te vatten. Daartoe diende vergeten te worden wat hij in de achter hem liggende twee/drie jaar had gezien en meegemaakt. Dertig tot vijfendertig jaar lang legde hij zijn herinneringen het zwijgen op, tot hij zo ernstig ziek werd dat er geen verdringen meer aan was. Een LSD-therapie bij Jan Bastiaans, de psychiater die als dé autoriteit op het gebied van de behandeling van zogenaamde concentratiekampsyndromen werd beschouwd, deblokkeerde zijn geheugen. Als onderdeel van de therapie begon Durlacher te schrijven.[2]

2. Geen terugkeer

Met het einde van de Tweede Wereldoorlog kon een begin gemaakt worden met het opmaken van de statistieken. Miljoenen mensen waren door oorlogsomstandigheden, evacuatie, honger en deportatie van huis en haard verdreven. Niemand wist precies hoeveel slachtoffers er bij de bombardementen op de steden onder de burgerbevolking waren gevallen,

2 Eerder, tijdens een door University College of London georganiseerd congres *History and Culture of the Jews in The Netherlands* in juni 1997, sprak ik ook over Durlacher, maar dan over zijn relatie tot de Italiaanse schrijver en holocaust-overlevende Primo Levi. Ik verwees toen naar de eigenaardige omstandigheid dat waar Levi onmiddellijk na de oorlog begon met het schrijven en publiceren van zijn ervaringen en in de loop der jaren steeds somberder en cynischer zou worden, Durlacher na zijn lange periode van zwijgen blijk zou geven van een bijna onbegrijpelijke humaniteit en geloof in de menselijke goedheid. Daardoor dringt de vraag zich op of het bij traumatische ervaringen wellicht beter is om deze eerst enige tijd in stilte te verwerken. Als dat zo is, houdt dit misschien een les in voor de verwerking van het recente traumatische verleden in Zuid-Afrika? Daar wordt immers door middel van de zogenaamde *Waarheids- en Verzoeningscommissie* geprobeerd om te voorkomen dat het verleden uitgroeit tot een nationaal trauma. Is men daarmee misschien te vroeg? Is verzoening wel mogelijk met de herinnering aan het doorstane lijden nog zo dichtbij?

hoeveel soldaten er gedurende vijf jaar strijd waren gesneuveld, hoeveel mensen er van honger waren omgekomen. Overal telde men de doden. In veel gevallen kon niet meer dan een ruwe schatting gemaakt worden. Velen waren zonder een spoor achter te laten verdwenen: onder het puin van de Duitse steden, op de slagvelden van het Oostfront en de campagnes in het Westen van Europa, in de haastig gedolven massagraven van Bergen-Belsen en andere kampen, of zomaar langs de weg tijdens de zogenaamde dodenmarsen.

Hoe zwaar de taak van het opmaken van de statistieken ook geweest moge zijn, het valt in het niet bij de wetenschap van de ontelbare persoonlijke verliezen waarmee velen moesten leren leven. Statistieken bloeden niet, schreef Arthur Koestler in *The Yogi and the Commissar*: 'A dog run over by a car upsets our emotional balance and digestion; three million Jews killed in Poland cause but a moderate uneasiness. Statistics don't bleed' (1985: 97).

De joodse overlevenden van de nazi-vernietigingskampen in Oost-Europa telden niet hun doden, maar hun levenden. Pas maanden nadat de bevrijding hen hun vrijheid had teruggegeven - maar wat betekenen woorden als 'bevrijding' en 'vrijheid' in deze context? -, zou geleidelijk de volledige omvang van de catastrofe tot hen doordringen. Was een terugkeer naar het oude leven mogelijk? Terugkeer impliceert dat men teruggaat naar een vanouds bekende plaats, maar betekent het ook dat degene díe terugkeert dezelfde persoon moet zijn? En als die persoon dan door de ondergane ervaringen zozeer is veranderd dat van een totaal andere persoonlijkheid gesproken moet worden, spreken we dan nog steeds van terugkeer? De Franse schrijfster Charlotte Delbo, overlevende van Auschwitz en Ravensbrück, noemde het eerste deel van haar herinneringen *Aucun de nous ne reviendra (Niemand van ons zal terugkomen*), een onverwachte titel voor iemand die zojuist van de beproevingen van Auschwitz is bevrijd. Ze wil dat de lezer zich realiseert dat van degenen die terugkeerden niet een meer dezelfde is als toen ze vertrokken, vanuit dat vorige leven.

De terugtocht naar huis verliep onder de moeilijkst denkbare omstandigheden: in heel Europa waren miljoenen mensen te voet op weg,

transportmogelijkheden ontbraken vrijwel geheel, in de meeste van de door Duitsland bezette gebieden functioneerde nog geen centraal gezag, de opvangkampen voor ontheemden - de *Displaced Persons Camps* - waren overvol, de registratie vertoonde grote lacunes, besmettelijke ziekten dreigden overal. De militaire staven zagen zich voor ongekende logistieke problemen van voeding, medische verzorging en transport geplaatst.

Ook de Nederlandse joden wilden niets liever dan naar huis terug keren, hopend daar familieleden en vrienden aan te treffen. Maar waar was dat 'huis'? Was dat de plek waar een familie, soms generaties lang, had gewoond? Of was dat de buurt in Amsterdam waarheen velen op last van de Duitsers hadden moeten verhuizen? En waarheen moesten bijvoorbeeld de Duitse joden die in de loop van de jaren dertig hun land waren ontvlucht en in Nederland een min of meer gastvrij onthaal hadden gevonden? Deze werden door de Nederlandse autoriteiten als 'statenloos' beschouwd en voorlopig in kampen opgesloten, in een aantal gevallen samen met gearresteerde SS'ers en NSB'ers. Op grond van hun eerdere status van 'Duitser' waren ze nu officieel tot 'vijand' geworden, wat hun opsluiting moet verklaren. In een aantal gevallen protesteerden de 'gevangenen' hiertegen door hun jodenster weer op te spelden (Hondius, 1990: 85).

In de meeste gevallen was er niemand die op hen wachtte. Soms ontmoette men iemand, een familielid, een vriend, een buurman, even verdoofd op zoek naar overlevenden. Zelfs in het zeldzame geval dat men iemand vond die men dood had gewaand, vestigde de hereniging eens te meer de aandacht op het schrijnende verlies van al die anderen. De niet te beantwoorden vraag naar het waarom van de eigen overleving gaf aanleiding tot het ontstaan van de zogenaamde *survivor guilt*, het schuldgevoel dat men in leven was gebleven, waar zo veel anderen waren omgekomen; de gedachte dat men leefde in de plaats van een ander, op kosten van een ander; dat men een anders plaats had ingenomen en dus in feite die ander de dood had ingejaagd. In *De verdronkenen en de geredden* ging Primo Levi zover de overlevenden 'slecht' en de omgekomenen 'goed' te noemen; hij schreef:

> Wie in leven bleven, waren bij voorkeur de slechtsten, de egoïsten,

> de woestelingen, de hardvochtigen, de collaborateurs van de 'grijze laag', de spionnen. (...) De slechtsten, dat wil zeggen de best aangepasten, overleefden; de besten zijn allemaal dood. (1991: 79)

Van de literatuur over deze catastrofe wordt dikwijls gezegd dat deze het onmogelijke probeert te realiseren. Recente titels als *Art from the Ashes, Probing the Limits of Representation, Writing and Rewriting the Holocaust* en *The Writing of the Disaster* verwijzen daarnaar. Hoe beschrijft men het onbeschrijflijke? Termen als onbeschrijflijk, onzegbaar, onbenoembaar behoren traditioneel tot de wereld van de fantasie, het irreële. Nu drongen ze door tot de maar al te reële werkelijkheid, een zo gruwelijke werkelijkheid dat men zou wensen dat het nog altijd fantasie was. In de inleiding van dit artikel parafraseerde ik Elie Wiesel, waar deze in 'Why I Write' in *Confronting the Holocaust* zegt: 'Over de holocaust kan geen literatuur worden geschreven. Een roman over Auschwitz is of geen roman of gaat niet over Auschwitz. De gedachte alleen al een dergelijke roman te schrijven is blasfemie.' Niet alleen Wiesel, maar ook andere auteurs als George Steiner en Theodor Adorno - wiens uitspraak dat het schrijven van poëzie na Auschwitz barbarij zou zijn tot op het clichématige wordt herhaald, ook al heeft Adorno deze uitspraak zelf allang herroepen-, waren deze mening toegedaan. De enig toegestane reactie was stilte. Ik heb wel eens de indruk dat op het gebied van de holocaust geen vrijheid van meningsuiting bestaat. Het is bij mijn weten de enige historische gebeurtenis in de twintigste eeuw waarop het begrip 'artistieke vrijheid' niet automatisch van toepassing is.

Toch gaat het niet om de kwestie of over Auschwitz-literatuur geschreven kan of mag worden. De vernietiging van de Europese joden is een onderwerp dat net zo open staat voor beschrijving en interpretatie als ieder ander. Holocaust-literatuur is een genre op zich geworden. Maar er is wel een verschil tussen de holocaust en zomaar enig ander onderwerp. Zoals Jürgen Habermas het uitdrukte in *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historians Debate*: 'In Auschwitz is iets gebeurd, dat tot op dit moment niemand voor denkbaar had gehouden.'

3. Een waardig mens

Gerhard Durlacher (Baden-Baden, 1928 - Haarlem, 1/2 juli, 1996) was een van de overlevenden. Met zijn familie was hij in 1936 in het veilige Nederland aangekomen. Uiteindelijk haalde het Derde Rijk hem ook daar in en werd hij op transport gesteld naar Auschwitz-Birkenau. Daar werd hij met achtentachtig andere jongens van vijftien en zestien jaar geselecteerd (door dr. Mengele zelf) voor het zogenaamde ‘jongenscommando’. In een vijftal boeken met documentair getinte herinneringen heeft hij zich rekenschap gegeven van hetgeen hem sinds die tijd is overkomen. *Strepen aan de hemel, Drenkeling, Quarantaine, De zoektocht* en *Niet verstaan* vormen een klein, maar consistent oeuvre. Vooral de verhalen in *Strepen aan de hemel, Quarantaine* en *Niet verstaan* verwijzen voortdurend naar elkaar: ze vullen elkaar aan, brengen kleine accentverschuivingen aan en laten zich lezen als hoofdstukken van een aaneengesloten biografie. Naar verluidt was Durlacher op het eind van zijn leven bezig als auteur de band met zijn eigen leven los te laten en zich voor het eerst aan pure fictie te wagen in een boek, dat als werktitel *Van Tivoli tot Danang* had. Het is onvoltooid gebleven. We moeten het doen met wat gepubliceerd is. De laatste zin van zijn laatst gepubliceerde boek is: ‘Ze hebben me verstaan, maar hebben ze me ook begrepen?’ Het is een mooie samenvatting van waar het Durlacher bij zijn schrijfwerk om ging.

In de vijf genoemde boeken neemt Durlacher stelling tegen Levi's postulaat dat het bestaan in de kampen een oorlog van allen tegen allen is geweest, een wanhopig *sauve qui peut*, waarin ieder voor zich de grens diende te bepalen van wat moreel aanvaardbaar en onaanvaardbaar was. Volgens Durlacher was dat juist wat de nazi's op het oog hadden, dat de joden zich als beesten en onmensen zouden gaan gedragen. Dat was het beeld dat in het propagandablad *Der Stürmer* jarenlang was uitgedragen. Wanneer de joden zichzelf tot dat beeld zouden reduceren, zou de vernietigingsstrategie een schijn van rechtvaardiging krijgen, het uitroeien van de joden als een weldaad voor de mensheid uitgelegd kunnen worden. Die overwinning wil Durlacher de nazi's niet gunnen. In een interview met *NRC Handelsblad* (20/4/91) neemt hij stelling tegen de gedachte dat de menselijke beschaving niet meer zou zijn dan een dun laagje was dat

gemakkelijk kan worden afgewreven. ‘Op het nulpunt van elke beschaving blijft nog een residu van fatsoen over’, zo stelt hij vast. Niet iedereen ging over de schreef, niet iedereen werd meegezogen in de afstomping en onverschilligheid van het kampleven: ‘Natuurlijk was er een normverval op vrij grote schaal, maar het was niet *algemeen*’, zo zegt hij met grote nadruk. Hoe aanvechtbaar Durlacher deze gedachte echter zelf vindt, blijkt uit de volgende opmerking: ‘Misschien ben ik nu niet realistisch, maar je moet je toch ergens aan vast kunnen houden. Waarvoor leven we anders nog?’

De criticus Lawrence Langer, auteur van onder meer *The Holocaust and the Literary Imagination*, onderscheidt in *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory* (1991), waarin hij zich verdiept in de waarde van op video vastgelegde getuigenverklaringen, vijf verschillende categorieën herinnering. Hij noemt ze achtereenvolgens *deep memory, anguished memory, humiliated memory, tainted memory* en *unheroic memory*.

Deep memory of *the buried self* is dat deel van het geheugen dat zich onder het gewone, alledaagse geheugen bevindt. Af en toe baant het zich een weg naar de oppervlakte en intervenieert daar met het gewone geheugen.

In wat Langer noemt de *anguished memory of the divided self* gaat het niet zozeer om een zo getrouw mogelijke representatie van de werkelijkheid, maar om de geloofwaardigheid ervan. De verteller realiseert zich dat het vertelde ‘ongelofelijk’ in de letterlijke zin van het woord is en twijfelt aan zijn geheugen. In het boven genoemde *Aucun de nous ne reviendra* schrijft Charlotte Delbo: ‘Ik ben er vandaag niet meer zeker van of wat ik heb geschreven ‘waar’ is, maar ik weet zeker dat het gebeurd is.’

Humiliated memory ofwel de *besieged self* plaatst de verteller in een historisch vacuüm: niets in zijn opvoeding heeft hem kunnen voorbereiden op de noodzakelijkheid de ondergane ervaringen op de een of andere manier te rangschikken of te relateren aan opgedane historische kennis. De herinnering aan de verschrikkingen is nooit minder geworden; een van de door Langer geciteerde bronnen zegt: ‘The world stood still’ (1991: 92) en sindsdien is hij voor deze overlevende altijd stil blijven staan.

Tainted memory of *the impromptu self* verwijst naar het morele

onvermogen om met de herinnering aan eigen vermeende of reële gruwelijkheden in het reine te komen. Het geheugen weigert verzachtende omstandigheden toe te laten.

In het hoofdstuk over de *unheroic memory* of de *diminished self* maakt Langer ten aanzien van het bovengeschetste onderscheid tussen Durlacher en Levi over de al dan niet verheffende functie van beschaving, een interessante opmerking:

> The pretense that from the wreckage of mass murder we can salvage a tribute to the victory of the human spirit is a version of Holocaust reality more necessary than true. (1991: 165) ('Dat we in de ruïne van de massamoord een eerbetoon kunnen zien aan de triomf van de menselijke geest is een gedachte die eerder lijkt ingegeven door noodzaak dan door waarheid' - eigen vertaling).

Dat heeft meer betrekking op het werk van Durlacher dan op dat van Levi. Durlachers hoop was immers dat op het nulpunt van de beschaving een residu van fatsoen kon worden aangetroffen. Het is moeilijk dat residu aan te wijzen in de lange opsomming van holocaust-gruwel en verschrikking. Daarin zou eerder een ondersteuning voor de these van Primo Levi dan voor die van Durlacher gevonden kunnen worden. Durlacher is dan ook van mening dat Levi de zaken te somber inziet. Hij stelt dat Levi aan het eind van zijn leven te pessimistisch was geworden om nog genuanceerd te oordelen. Levi was tot de conclusie gekomen dat een beroep op de ratio in een poging 'Auschwitz' tot een begrijpelijke gebeurtenis terug te brengen, onmogelijk en hopeloos was. Hij zag het ontstaan van het revisionisme, waarin het bestaan van de gaskamers ontkend wordt, als het falen van de overlevenden, waardoor de gestorvenen als het ware voor de tweede keer ter dood werden veroordeeld. Het overleven van het kamp had nergens toe gediend.

Durlacher schreef echter na Levi's zelfmoord:

> Hij beschreef de donkerste periode van zijn, van onze, geschiedenis, maar toonde mij dat menselijke waardigheid zelfs in de hel op het

> nulpunt der beschaving kon blijven voortbestaan. De mensen die hij schildert zijn ontdaan van elk cultuurvernis, maar in hun naaktheid blijven zij mensen, vaak groot in hun nietigheid, nooit gedegradeerd tot het minderwaardig ongedierte waartoe de nationaal-socialisten ons wilden reduceren.[3]

Het lijkt vooral van toepassing op het werk en de persoon van Durlacher zelf; Levi was immers in Auschwitz tot de conclusie gekomen dat 'menselijke waardigheid' alleen maar een hinderpaal was in de drang tot overleving. Daar kon je maar beter niet te veel van hebben. Het tonen van sympathie, een vriendelijk woord, het delen van het magere rantsoen, alles kon het eigen doodvonnis betekenen.

In het werk van Durlacher zijn echter talrijke voorbeelden van juist dit soort 'menselijke waardigheid' te vinden. Beschrijvingen van sadisme en martelingen zijn daarentegen veel zeldzamer; men zou zelfs tot de conclusie kunnen komen dat de 'Duitsers' opvallend afwezig zijn. Alsof hun aanwezigheid uiteindelijk irrelevant is. Dat is natuurlijk ook zo: slechtheid is geen eigenschap van Duitsers alleen. In dat opzicht zijn de boeken van Durlacher terzelfdertijd troostrijk en verontrustend: troostrijk omdat hij fatsoen en waardigheid ziet waar anderen slechts verschrikkingen hebben waargenomen, verontrustend omdat wat zich in de vernietigingskampen van het Derde Rijk heeft afgespeeld zich op enig moment in de geschiedenis kan herhalen.

In dat opzicht vormen de laatste woorden van Durlachers laatste boek de centrale vraag van alle holocaust-literatuur.

3 Geciteerd in een bespreking van Myriam Annisimovs *Primo Levi, ou la tragédie d'un optimiste* door Bas Heijne in de boekenbijlage van *NRC-Handelsblad* 7/2/1997.

Bibliografie

Blanchot, Maurice (1995). *The Writing of the Disaster*. Lincoln.

Delbo, Charlotte (1968). *None of Us Will Return*. New York.

Durlacher, Gerhard (1985). *Strepen aan de hemel*. Amsterdam.

Durlacher, Gerhard (1987). *Drenkeling: Kinderjaren in het Derde Rijk*. Amsterdam.

Durlacher, Gerhard (1991). *De zoektocht* Amsterdam.

Durlacher, Gerhard (1993). *Quarantaine*. Amsterdam.

Durlacher, Gerhard (1995). *Niet verstaan*. Amsterdam.

Friedlander, Saul (ed.) (1992). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the 'Final Solution'*. Cambridge, Mass.

Habermas, Jürgen (1989). *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historians' Debate*. Cambridge, Mass.

Hondius, Dienke (1990). *Terugkeer: Antisemitisme in Nederland rond de Bevrijding*. Den Haag.

Koestler, Arthur (1985). *The Yogi and the Commissar*. London.

Langer, Lawrence (1978). *The Holocaust and the Literary Imagination*. New Haven.

Langer, Lawrence (1991). *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven.

Langer, Lawrence (1995). *Art from the Ashes*. Oxford, New York.

Levi, Primo (1991). *De verdronkenen en de geredden*. Amsterdam.

Wiesel, Elie (1978). 'Why I Write', in: A. Rosenfelt & I. Greenberg (eds.). *Confronting the Holocaust: The Impact of Elie Wiesel*, Bloomington.

Young, James E. (1988). *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington.

Houding in Duitsland ten opzichte van de literatuur in Nederland rond 1900[1]

Jaap Grave (Regensburg)

1. Inleiding

Er was zo'n honderd jaar geleden in Duitsland sprake van een vergelijkbare toename van vertalingen uit het Nederlands als nu. De achtergrond van de golf vertalingen was echter anders. In die tijd waren er in Duitsland twee grote krachten die de belangstelling voor Nederlandse literatuur veroorzaakten.

Als eerste het ontstaan van het begrip wereldliteratuur. Dit werd in 1827 voor het eerst door Goethe gebruikt. Goethe beschreef wereldliteratuur als een actieve uitwisseling van ideeën en literatuur door auteurs en bemiddelaars. In de loop van de negentiende eeuw veranderde de inhoud van het begrip wereldliteratuur. In plaats van een actieve uitwisseling van literatuur werd wereldliteratuur beschouwd als een canon van wereldliteratuur. Een canon die in Duitsland werd vastgesteld.

De oorzaak voor deze betekenisverandering moet gezocht worden in de verandering van Duitsland zelf. Daar kom ik bij de tweede oorzaak: Duitsland werd in 1871 een eenheid en deze ging gepaard met een golf van cultureel nationalisme. In het begin was dit naar binnen gericht en ging het er vooral om de culturele identiteit door middel van nationale symbolen en grensoverschrijdende cultuur te vestigen. Na 1890 heerste de opvatting in brede kring dat er niets boven de Duitse cultuur ging en richtte het nationalisme zich meer naar buiten. Dit had grote gevolgen voor de

1 De vertaalopvattingen van enkele vertalers en bemiddelaars vormen een onderdeel van mijn nog niet afgesloten proefschrift over de receptie in Duitsland van de Nederlandse literatuur 1880-1914.

opvatting van het begrip wereldliteratuur. Sterk vereenvoudigd uitgedrukt luidde de vraag: wie krijgt van ons een plaats binnen de wereldcanon? In dit klimaat en het feit dat Nederlands als een Duits dialect werd beschouwd ligt de verwachting voor de hand, dat de Nederlandse literatuur zeer kritisch en bevoogdend werd beoordeeld. Aan de hand van de twee belangrijkste vertalers en bemiddelaars uit die tijd wordt deze verwachting getoetst.

Het gaat om Paul Raché en Else Otten. Beiden waren generatiegenoten van de Nederlandse auteurs die tot de Tachtigers gerekend worden. Paul Raché (1869-1939) had na 1890 een vaste rubriek over Nederlandse literatuur in *Die Gesellschaft*, een tijdschrift dat was opgericht om de nieuwe Duitse en buitenlandse literatuur een forum te bieden. Hij recenseerde in diverse andere bladen en vertaalde uit het Nederlands: tussen 1890 en 1905 werk van Couperus (*Noodlot, Wereldvrede*), Vosmeer de Spie (*Een Passie*), Heijermans (*Ahasverus*) en Multatuli (*Kleine Erzählungen und Skizzen*).

Else Otten (1873-1931) schreef voor 1900 enkele recensies voor literaire tijdschriften en haar verdiensten liggen vooral op het vlak van vertalingen. Zij geniet nu in Nederland nog bekendheid als de vertaler van Van Eeden en Couperus.

Van beiden is hun opvatting over de Nederlandse literatuur gepubliceerd. Raché in recensies, Else Otten in enkele interviews waarin haar mening over de Nederlandse literatuur duidelijk naar voren komt. Een overzicht van hun opvattingen over de Nederlandse literatuur beslaat bijna een halve eeuw: de periode van 1890 tot 1930.

2. Rachés opvattingen

Rachés kritiek op de Nederlandse literatuur is zeer fors. Hij beweert bij herhaling dat er sinds de zeventiende eeuw tot de opkomst van de beweging van Tachtig niets belangwekkends in de Nederlandse literatuur is geschreven:

> Während sich aber im Laufe der zwei Jahrhunderte, die seit jener Glanzperiode des holländischen Geisteslebens dahin geflossen sind,

> die Litteraturen der übrigen Völker selbständig entwickelten und nach immer größerer Vollkommenheit strebten, zeigte sich Holland von einer merkwürdigen Stabilität. Man sonnte sich in dem Ruhme der Vergangenheit und vergaß dabei ganz, mit der Zeit fortzuschreiten.[2]

Gezaghebbende literaire kringen zouden met de stand van zaken tevreden zijn en de literatuur bleef een dienende rol voor staat en kerk vervullen. Zo ontstond een literatuur

> der Langeweile (...), die sich so schön bei einer Pfeife Tabak und einer Tasse Thee verdauen ließ, die weder durch neue und erhabene Gedanken unnötiges Kopfzerbrechen und Nachdenken verursachte, noch durch fortschrittliche und neuerungssüchtige Ideen das Entsetzen friedsamer Bürger hervorrief.[3]

Nederland had de aansluiting aan de moderne literaire ontwikkelingen in Europa gemist. Mensen met een modern levensgevoel zouden terugschrikken voor deze 'Sintflut von moralisierender und beschreibender, didaktischer und pietistischer Literatur, die in ihrer unerträglichen Breite nur trostloseste Langeweile auszuüben vermag.'[4]

Het karakter van de Nederlanders zou in hun literatuur weerspiegeld worden, betoogde Raché. Ze waren conservatief, gesteld op hun rust, huiselijk (daar verwijzen pijp, tabak en thee naar) en indolent. In Rachés woorden:

> Der ängstlich konservative Sinn des Holländers, sein Haftenbleiben am Althergebrachten, die gemütliche Behäbigkeit, aus der er sich nicht gern aufrütteln läßt, seine Gleichgültigkeit gegen jeden

2 Paul Raché, 'Holländische Litteratur', in: *Die Gesellschaft*, 1891, 3. Quartal, p. 1128.
3 Paul Raché, 'Holländische Litteratur' (zie noot 2) p. 1129.
4 Paul Raché, 'Holländische Litteratur' (zie noot 2), p. 1129.

Fortschritt - alles spiegelte sich in der Litteratur getreulich wieder (...).[5]

Waren de karaktereigenschappen van de Nederlanders al verre van opwindend, hun literatuur was dat al helemaal niet. Afgezien van zijn eerder genoemde bezwaren was Raché van mening dat er in de Nederlandse literatuur te veel aandacht voor details was, de auteurs te uitvoerig en droog vertelden en de emoties ontbraken. Geen wonder dat het publiek in Duitsland geen belangstelling heeft voor literatuur die onverteerbaar was voor iedereen 'der außerhalb des eigentümlichen, uns etwas hausbacken und beschränkt anmutenden Empfindungskreises von Mijnheer und Mevrouw stand.'[6] De twee Nederlandse woorden 'Mijnheer en Mevrouw' symboliseren in de Duitse literatuur de stijve Nederlandse burgerlijkheid.[7] Juist door deze vermeende stilstand waren de nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur in het buitenland onopgemerkt gebleven, aldus Raché. 'Es giebt wohl kaum eine Litteratur, welche trotz aller geistigen Regsamkeit und einer reichen Produktivität im Ausland so gänzlich unbeachtet geblieben ist, wie die holländische.'[8] De Duitse vertaler Adolf Glaser uit de generatie voor Raché had zijn best gedaan Nederlandse literatuur bekendheid te geven. Hij vertaalde onder meer J.J. Cremer en Jacob van Lennep. Raché had het zich tot doel gesteld de nieuwe Nederlandse literatuur in het Duitse taalgebied bekend te maken. Door de gevestigde Nederlandse kritiek werd hem dat niet in dank afgenomen.

Rachés opvattingen waren geenszins origineel, hij borduurde voort op de bestaande clichés. Raché zag de Nederlandse literatuur als het kleine Germaanse broertje van Duitsland. Daarom moesten Nederlanders geen

5 Paul Raché, in: *Internationale Litteraturberichte*, 1894, nr. 18, p. 205.
6 Paul Raché, in: *Das Magazin für Litteratur*, 1894, nr. 5, kolom 134.
7 'Mijnheer en Mevrouw' worden ook nu nog in Duitsland gebruikt; soms om te refereren aan de genoemde negatieve betekenis, soms door vertalers omdat meneer en mevrouw (Frau en Herr) in het Duits anders gebruikt worden. Het Engelse 'Sir' wordt vaak net als het Nederlands zonder vertaling overgenomen maar wekt geen negatieve associaties.
8 Paul Raché, 'Holländische Litteratur' (zie noot 2) p. 1129.

sonnetten schrijven, het zou een on-Germaanse vorm zijn. De opleving van de Nederlandse literatuur was volgens Raché van korte duur. Nauwelijks hadden de auteurs aansluiting bij de Europese ontwikkeling gevonden of ze vielen weer terug in de gebruikelijke lethargie.

Raché vertaalde zelf en besteedde in zijn recensies regelmatig aandacht aan de kwaliteit van de vertaling. De huidige opvatting dat een recensent over een slechte vertaling zwijgt, huldigde Raché zeker niet.

De belangen van de auteur verloor hij daarbij niet uit het oog. In het geval van een vertaling van het werk van Couperus wordt duidelijk dat hij deze vertaling pas bekritiseerde nadat hij daar met Couperus over gecorrespondeerd heeft. Het betreft een vertaling van Freia Norden van *Extase* die in 1894 verscheen. Couperus schreef Raché: 'gaarne geef ik U verlof te protesteeren tegen eene zeer slechte vertaling. Doe ertegen wat U kunt.'[9]

Dat was niet tegen dovemansoren gezegd. In het *Magazin für Litteratur* schreef Raché: 'Im Interesse des Dichters hätte ich gewünscht, die Uebersetzung, verbrochen von Freia Norden, wäre unveröffentlicht geblieben.'[10] Een letterlijke vertaling achtte Raché voor dit boek ongeschikt, het ging om de geest van het boek:

> Einfach Wort für Wort übersetzen lässt sich so etwas nicht, das muss nachempfunden und aus derselben Stimmung heraus nachgedichtet werden. Dieses Nachdichten lässt die vorliegende Übersetzung sehr vermissen. Immerhin sind der Schönheiten in dem Werke so viele, dass die Lektüre auch bei einer weniger guten Übersetzung grossen Genuss gewährt.[11]

De verantwoordelijkheid van de vertaler die zich tussen beide polen

9 Louis Couperus aan Paul Raché, briefkaart van 16 februari 1895 [poststempel] Letterkundig Museum in Den Haag.
10 Paul Raché, in: *Das Magazin für Litteratur*, 1894, nr. 51, kolom 1628.
11 Paul Raché, in: *Internationale Litteraturberichte*, 2. Jahrgang, nr. 30 (21 augustus 1895), p. 335-336.

beweegt - letterlijk vertalen en naar de geest - is zeer groot. Bij de vertaling van Couperus' *Majesteit* ging Raché er ook vanuit dat het werk niet letterlijk vertaald kon worden:

> Von allen Werken des holländischen Dichters ist Ekstase das feinst empfundene, vom rein Stofflichen entfernteste. Es zeigt Couperus am tiefsten im Banne des Sensitivismus. Es ist ein Werk, in dem die Handlung nichts, die Empfindung, die Stimmung alles ist. So etwas läβt sich nicht übersetzen, das muβ nachgelebt und nachempfunden und aus derselben Stimmung heraus nachgedichtet werden. Dazu brauchts einen Sprachkünstler - was hier geboten wird, ist grob zusammengezimmerte Handwerkerarbeit. Die Uebersetzung ist stellenweise völlig unverständlich und läβt von dem Reiz des Originals so gut wie nichts erkennen.[12]

3. Else Otten als bemiddelaar en vertaler

Else Otten is

> eene hooggeschatte vertaalster geworden en vormt (...) de artistiekliteraire schakel tussen Nederland en Duitschland. Meer dan honderd van onze beste werken op roman en toneelgebied (...) heeft zij in Duitschland bekend gemaakt en zij is het geweest, die inhooge mate er toe bijdroeg dat Duitschland met eerbiedige waardeering de Nederlandsche letterkunde is gaan beschouwen. (...) Zij is Neerlands geëerde literaire gezante, zelf kunstenares van het woord en vurig ijveraarster voor de Nederlandsche artistieke belangen (...).[13]

12 Paul Raché, in: *Das Magazin für Litteratur*, 1894, nr. 51, kolom 1628. Van Freia Norden zijn geen andere vertalingen bekend. Raché ging in zijn rubriek Holländische Litteratur in *Die Gesellschaft* (Jg. 1895, 1. Quartal, p. 428) nog eens op beide vertalingen in en noemde die van Ida Frick ‘eine brauchbare Übersetzung’.

13 Brief van de Nederlandse gezant in Berlijn aan Den Haag, 2 maart 1926 (archief Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Afdeling Kabinet 1918-1940, inventarisnummer 341).

De schattingen lopen uiteen, maar behalve de honderd werken uit het Nederlands vertaalde zij - en dit is een cijfer uit 1911, twintig jaar voor haar dood - nog zo'n 1.500 stukjes voor kranten en tijdschriften. Niet alleen uit het Nederlands, ook uit het Spaans, Engels en Frans. Dit geeft haar uitspraken over Nederlandse literatuur iets meer gewicht. Er kan immers van uit gegaan worden, dat zij vergelijkingen kan maken bij het vertalen uit verschillende talen.

In Duitsland heeft de Nederlandse literatuur de reputatie 'breed' te zijn. 'De moderne Nederlandse literatuur', zegt Else Otten, 'leverde wel knappe beschrijving, maar weinig werk dat in Duitschland geschat kon worden. De Duitscher noemt uw nauwgezet beschrijven de dingen om u heen, een gevolg van de schoone sfeer, waarin dat alles in Nederland leeft, eenigszins geringschattend 'Kleinmalerie', 'fijn-schilderkunst'. De Duitscher houdt van actie, de beweging, de gebeurtenis, het lotgeval.'[14]

Met andere woorden: het heeft Else Otten vanaf het begin zeer veel moeite gekost de Nederlandse literatuur in Duitsland bekendheid te geven. Zij vonden Nederlandse literatuur '*langweilig*, weinig als ze voelen voor beschrijvingskunst. Wat zij willen is handeling, sentiment.'[15]

Een verklaring voor het feit dat Nederlandse auteurs zo langdradig schrijven werd in het klimaat gevonden:

> De liefde van onze Nederlandsche auteurs voor beschrijving hangt samen met het Nederlandsche klimaat, de Nederlandsche atmosfeer. Juist zooals de Nederlandsche schilders er toe kwamen de dingen af te schilderen zonder anecdote, alleen ter wille van hun schoonheid in dat heerlijke Hollandsche licht en daarin een ongeëvenaard meesterschap bereikten, werden de Nederlandsche schrijvers er toe gebracht het pittoreske van het voorwerp op zichzelf in woorden te schilderen. Maar de Duitscher, die de blonde lichtsfeer niet kent,

14 'Een verdienstelijke vrouw', in: *Het Volksbelang*, Gent, 30 maart 1912.
15 'Else Otten', in: *De Hollandsche Lelie*, 37, 13 maart 1912.

> begreep dat niet,- hij had niet veel op met een bladzijdenlange beschrijving van een kamer of een herfstwoud, of de zee.[16]

De oplossing van Duitse kant was eenvoudig: schrappen. Bij dit schrappen moet een verschil gemaakt worden voor toneel en romans. Voor romans werd vaak al in het contract vastgelegd dat het schrappen met instemming van de auteur gebeurde. Dit gold bijvoorbeeld voor de vertalingen van Else Otten van het werk van Couperus.

De jongste vertaler van Couperus' *Berg van Licht* wist in 1995 niet dat Otten en Couperus zulke afspraken over dit boek hadden gemaakt en hem is niets beters te binnen geschoten dan te gaan tellen wat zij heeft weggelaten: '597 Eliminierungen', bericht de vertaler.[17] Maar zijn bericht wordt nog curieuzer, als hij schrijft dat hij op het indrukwekkende aantal van circa 10.980 vertaalmoeilijkheden is gestuit.

Bij vertalingen voor toneel moest een vertaler verschillende belangen in het oog houden. Werd er dan eindelijk een stuk van een Nederlands auteur geschikt geacht voor het Duitse toneel ('door persoonlijk bezoek, door het uitbuiten van letterkundige relaties, door onophoudelijke correspondenties'[18])-waar ieder seizoen, tussen oktober en mei, alleen al in Berlijn 15.000 stukken werden ingezonden - dan moest de vertaler vaak schipperen tussen dramaturg en auteur. 'Nu komt de dramaturg en de regisseur, die met rood potlood schrappen wil, waaraan de schrijver met

16 'Onze letterkunde in het Buitenland', O. van Hauwaert, in: *De Vlaamsche Hoogeschool*, oktober 1911.

17 Heinz Schneeweiß, 'Louis Couperus De Berg van Licht in der deutschen Übersetzung 'Heliogabal, der Sonnenkaiser'', in: *Wechseltausch. Übersetzen als Kulturvermittlung*. Deutschland und die Niederlande. Hrsg. Jattie Enklaar und Hans Ester (= Duitse Kroniek 1945), Amsterdam - Atlanta 1995, p. 140. Hij blijkt niet geweten te hebben dat Otten en Couperus dergelijke afspraken hadden gemaakt en ook niet dat er honderd jaar geleden andere opvattingen over vertalen bestonden.

18 Anoniem, Kunst-Letterkundig pionierswerk, in: *De Nieuwe Courant*, 14 juni 1912.

zijn hartebloed hangt.'[19] De vertaler moest gaan corresponderen met de auteur en overleg plegen met de regisseur en dramaturg. Ervaren vertalers losten dat graag anders op:

> den schrijver en zich zelf moeite te besparen door het voorstel: geef mij het recht, om wat breed is voor het Duitsche toneel te schrappen, laat mij deze of die scene mogen omwerken, ons publiek stelt nu eenmaal andere eischen dan het uwe. Maar in 99 van de 100 gevallen krijgt hij een beslist neen te hooren.[20]

Otten is zeer duidelijk in de interviews: bij toneel gaat het sterk om het idee, hoe minder literair een stuk was, hoe eerder er geschrapt ging worden. Maar ook romans waren te gedetailleerd in hun beschrijvingen.

Vooral haar opmerkingen over de Nederlandse liefde voor het detail zijn voor vertalers zeer interessant. Want in de meeste gevallen krijgt zo'n detail in het Duits te veel nadruk, terwijl het in het Nederlands voor het ritme belangrijk is. Deze typische kenmerken van de Nederlandse taal zijn voor de vertaalwetenschap van belang.

De nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur zorgden in Duitsland voor belangstelling. Raché recipieerde duidelijk vanuit de gedachte dat Nederlands het kleine broertje van Duitsland was. Hij verloor zijn belangstelling toen hij niets nieuws meer vond en de Nederlandse literatuur zich volgens hem weer op de oude weg bevond. Else Otten zag haar werk door de Eerste Wereldoorlog onderbroken maar heeft een belangrijke bijdrage geleverd met haar opmerkingen over het eigen karakter van de Nederlandse taal dat in het Duits niet zonder meer overgenomen kan worden. Op dat punt waren Raché en Otten het eens: een één op één vertaling is niet mogelijk, de Nederlandse wijze van beschrijven is voor de Duitse lezer te vreemd.

19 Anoniem, Kunst-Letterkundig pionierswerk (zie noot 18).
20 Anoniem, Kunst-Letterkundig pionierswerk (zie noot 18).

Mythologisering en aftakeling van de Afrikaner in het Nederlands proza

W.F. Jonckheere (Pietermaritzburg)

Zuid-Afrika is een land dat de gemiddelde Vlaming of Nederlander op diverse wijzen aanspreekt. De pro- of anti-gevoelens die gegenereerd werden, weerspiegelen zich dan ook duidelijk in het Nederlands literair discours van de laatste honderd jaar. Centraal daarin staat de Afrikaner, of hij nu opgehemeld of verguisd werd. Over hem wil ik het hier hebben.

Ten tijde van de Boerenoorlog (1899-1902) was hij beslist de buiten proportie verheerlijkte en geïdealiseerde 'oud-Hollandse' inwoner van Afrika. Over het thema van het onrecht der Engelsen die systematisch de kleine Boerennatie vermorzelden, is veel geschreven door diverse Nederlandse en Vlaamse auteurs die zich vanaf 1899 ingeleefd hadden in het gebeuren van de Boerenoorlog. De prozateksten (romans, verhalen, dagboeken, enzovoort) van deze schrijvers waren van bijzonder belang, niet zozeer omwille van hun literaire waarde, als wel vanwege het feit dat zij naast de krantenberichten bij het Nederlandstalig leespubliek de perceptie van de Boerenoorlog, de Afrikanernatie en Zuid-Afrika in het algemeen, hielpen formeren.

De meeste en ook de populairste romans over de Boerenoorlog werden geschreven door de Nederlander Louwrens Penning, een volksschrijver die een vurige voorstander van de Boeren was in hun strijd tegen de Engelsen en van wiens hand niet minder dan eenentwintig boeken over Zuid-Afrika zijn verschenen. De meerderheid van deze teksten bestond uit romans die later in 'series' (de zogenoemde Wesselsserie; de Heldenserie, enzovoort) voor de jeugd uitgegeven werden. Omdat ze als volkslectuur ontworpen waren, worden ze in geen literatuurgeschiedenis vermeld. Daar tegenover staat het sociologisch interessante feit dat ze in de loop der jaren duizenden (hoofdzakelijk jeugdige) lezers geboeid hebben en tientallen malen herdrukt werden. Deel 1 van Pennings *De oorlog in Zuid-Afrika*

(1899) verscheen in een oplage van 40.000 exemplaren. De gezamenlijke eerste oplage van de drie delen samen beliep 72.000.

Toch gaat het hier niet om een reeks romans van hoge literaire kwaliteit. Daar heeft Penning nooit naar gestreefd. Zijn bedoeling was eerder om in het licht van zijn christelijk-nationale overtuigingen de (jeugdige) Nederlander tot geloof, hogere idealen en nationale trots te inspireren. Hierbij wordt de geïdealiseerde Afrikaner in zijn strijd tegen de heidense zwarten en het imperialistische Engeland als een realiseerbaar model voor ogen gehouden in een wereld die, volgens Penning aan ideaalloosheid, apathie en decadentie ten onder dreigde te gaan. Uit zijn hele benadering en interpretatie van de Boerenoorlog blijkt dat Penning de heldenmoed van het oude (dat wil zeggen zestiende- en zeventiende-eeuwse) Holland dat zich verzet had tegen de Spaanse overmacht, zag herleven in Zuid-Afrika. Helaas leidde deze perceptie ook tot een grote mate van subjectiviteit ten overstaan van de historische feiten: de gerapporteerde gebeurtenissen werden systematisch gefilterd door de lens van zijn christelijk nationaal idealisme dat de strijdende partijen veranderde in helden en schurken, heldhaftige Hollandse Afrikaners en brute Engelse imperialisten. In feite schiep Penning in zijn teksten zijn eigen mythe en die van zijn Kuyperiaanse partij: die van de Afrikaner als de in Afrika herboren idealistische, vurige, anti-imperialistische Nederlander. Door zijn vurigheid voor de zaak van de Afrikaners en door zijn gebrekkige kennis van land en volk waarmee hij tot 1923 nooit persoonlijk kennis gemaakt had, veranderde zijn imago van het oude Zuid-Afrika zich in een mirage, een wensdroom. Het is niet zozeer dat hij de historische feiten waarop zijn verhalen gebaseerd zijn veel geweld aandoet. Wat wel gebeurt is dat hij selectief te werk gaat en een vereenvoudigd, onvolledig en ongenuanceerd beeld van de feiten en de tragische strijd oproept. Ook zijn karakters blijven allemaal vrij eenzijdig getekend en daardoor niet steeds geloofwaardig. Het Boerenvolk is een volk van helden waarop weinig aan te merken valt. Uiteindelijk raakt hij zo verstrikt in zijn mirage dat hij niet meer in staat is over de nauwe grenzen heen te kijken en een genuanceerder beeld van de werkelijkheid te scheppen. Het is een beeld waarin hij echter zelf geloofde en dat veel van zijn lezers van diverse leeftijdgroepen van ten minste drie generaties wel degelijk aangesproken heeft.

Pennings geromantiseerde voorstelling van de Boerenoorlog wordt aangevuld met de publicaties van een aantal schrijvers die niet zoals hij op gerapporteerde berichten over de oorlog moesten steunen, maar uit eigen ervaring konden praten. Hun werk vormt een belangrijk correctief op dat van Penning: de oorlog wordt er veel rauwer en minder heroïsch voorgesteld en de Boeren zijn als elk ander volk een mengsel van goed en kwaad, dapper en apathisch. Een goed voorbeeld van dit soort teksten is Dietlof van Warmelo's *Mijn commando- en guerilla commando-leven* (1901). Dit nuchtere, maar goed geschreven relaas had de Nederlandse beeldvorming van de Boer meer moeten beïnvloeden en had hem moeten ontdoen van al zijn mythische dimensies. Dat gebeurde echter niet. Ook in Zuid-Afrika klampte men zich na de oorlog vast aan de eigen mythe. Het zou trouwens nog ongeveer zeventig jaar duren voordat Afrikaanse historici als Breytenbach en Van Jaarsveld aan het relaas van hun eigen ontmythologisering zouden beginnen.

Van Warmelo, zoon van een Nederlandse immigrant, had zich helemaal geassocieerd met de Boeren en hun strijd voor vrijheid en recht. Hij was een volle neef van Frederik van Eeden, die het 'Voorwoord' bij zijn boek schreef.

Het merkwaardige is dat niemand minder dan Albert Verwey[1] deze publicatie vurig aanprees als een der meesterwerken van de eigentijdse literatuur omdat het volgens hem een 'klassiek' karakter had:

> Wilt ge weten wat klassiek is? Dat volk is klassiek; die menschesoort is klassiek; dit boek dat hier naast me ligt is klassiek: zoo klassiek als Caesar of Xenophon. Die volkomen gezondheid van alle bewegingen, die maat, die menschelijkheid, die adel des geestes, dat is alles klassiek. En klassiek zijn de hier vermelde daden (p. 316).

Verwey bewonderde de Boer om diverse redenen: zijn kracht, zijn naïveteit, zijn kinderlijkheid zelfs, zijn vrolijkheid, zijn kortdaatheid en

1 'Oudejaarsavond' in: *Luide Toernooien*, Amsterdam: Versluys (1903: 272-329).

lijdzaamheid. ‘Ik zie er het voor-teeken in van de kracht waarmee zij zullen heenbreken door hun rampen’ (p. 309). Die elementen contrasteert hij met ‘onze veel te groote gevoeligheid voor indrukken, onze teugelloze opgewondenheid, ons onbegrijpelijk neerslachtig zijn. En in onze daden, laksheid en hevigheid’ (p. 275). Volgens Verwey had de Zuid-Afrikaanse Boer een aristocratie des geestes die sterker was dan die van de Nederlander: ‘Een ander en beter menschesoort is opgestaan, een beter volk dan wij zijn strijdt in Zuid-Afrika voor zijn bestaan’ (p. 316). Dit soort geëxalteerd taalgebruik kan men zich nu niet meer indenken, maar het paste helemaal in de context van Verweys visie op een totaal decadente en verworden samenleving. Op basis van deze en andere teksten heeft Van Halsema (1995) aangetoond dat de Transvaalse Boer voor Verwey de incarnatie van de nieuwe mens was, de tegenvoeter als het ware van de gemiddelde Europese mens die slachtoffer is van verval en decadentie. Geen wonder dat Verwey en sommigen van zijn collega's (onder meer de dichter Boutens) de Boerenleiders zo ongebreideld ophemelen in hun werk.

Het is opvallend dat het begrip Zuid-Afrika in het Nederlands proza over Zuid-Afrika van 1890 tot ongeveer 1960 eenvoudigweg gelijkgesteld werd met de Afrikaners, de Boeren. De Engelse Zuid-Afrikaan wordt meestal genegeerd of hoogstens als iemand gezien die geassocieerd wordt met de Britse agressor. De zwarte bevolking figureert natuurlijk wel in Nederlandse romans over de grote Trek, maar dan alleen als een groep vijandige stammen die de vorming van een Afrikanernatie in de weg staan. In de teksten over de Boerenoorlog vervult de zwarte meestal de rol van verrader of van iemand die de Engelsen helpt om hun boze plannen ten uitvoer te brengen. Zo wordt het beeld geschapen van een Zuid-Afrika dat eigenlijk alleen bedoeld is voor de Afrikaners, al is het een natie die geplaagd wordt door innerlijke verdeeldheid. De mythe van een sterke Afrikaner natie die beschaving en godsdienst in een vijandig territorium uitdraagt en verdedigt en in de oppositie met andere of eigen rassen zijn identiteit formeert, krijgt zijn vroegste literaire formulering en bevestiging in het Nederlands. Schrijvers uit het Nederlands taalgebied hebben dus bewust of onbewust meegeholpen aan de vorming van het Afrikaner nationalisme dat later zijn heil ging zoeken in het apartheidsbeleid. Voor een grotere visie op dit land

van vele naties was de tijd nog niet aangebroken. Nederlands, Vlaams en Afrikaner nationalisme lagen nog in het verlengde van elkaar.

Veel had in de Nederlandse perceptie van Zuid-Afrika moeten veranderen toen de Nationalisten in 1948 aan de macht kwamen op basis van een voorgesteld beleid van rassenclassificatie. Over het algemeen scheen men in de Lage Landen niet onmiddellijk te beseffen wat aan de gang was in Zuid-Afrika.

Willy Corsari was de eerste romancier die in haar roman *De bittere wijn* (1966) de apartheidsproblematiek aanpakte, maar dan wel op zo een manier dat zekere critici ten onrechte vermoedden dat zij een voorstander van apartheid was. Haar roman toont juist aan hoe dit beleid tot de verkankering van een familie leidt.

Veel twijfel kon niet bestaan over het politieke standpunt van de Vlaming Aster Berkhof, auteur van *Het huis van Mama Pondo* (1971).

Berkhof was opgegroeid in een klimaat van flamingantisme waarin hij 'schouder aan schouder (...) met de Zuidafrikaanse Boer' optrok: 'We lazen met warme oren over de Grote Trek (...) We kenden Piet Retief, de Bloedrivier, Dingaansdag'.[2] Berkhofs Boerenliefde liep echter op de rotsen toen hij in 1948 vernam 'dat het grote punt in de verkiezingscampagne van de Boeren de belofte was geweest de zwarten (...) fors te zullen aanpakken'. De Vlaamse pers scheen er toen, volgens hem, anders over te denken want die 'haalde met feestbetoon de zegevierende bloedverwanten in.'

Berkhofs thema in *Het huis van Mama Pondo* is dat van eenzaamheid, het verdolen, familiale desintegratie en persoonlijke isolatie, maar om dit verwerken gebruikt hij een vertelstrategie die gauw procédé wordt: gewoonlijk hebben personages bepaalde negatieve ervaringen doch zij koesteren de verwachting dat de uitkomst of het eindresultaat niet zo erg zal zijn als aanvankelijk gevreesd wordt. Het tegenovergestelde is echter altijd waar: het vooroordeel der blanken is erger, de politie is wreder dan verwacht, de verraders en politie-informateurs gewetenlozer dan voorzien.

2 *Dietsche Warande en Belfort*, 136, 5, okt. 1991, p. 560-564.

Berkhof weet op die manier de emoties van zijn leespubliek mee te krijgen en hen zich te laten inleven in de gevoelens van de fictieve slachtoffers. Als men dit nog kan aanvaarden omdat het hier om een sociale aanklacht tegen een boos beleid gaat, is de keerzijde van deze benadering dat Berkhof alleen maar goede Tugela's (en hun stadgenoten) en slechte blanken (en een aantal dito zwarte handlangers) ten tonele voert. Nuancering was niet een van Berkhofs sterkste punten. Het consequente gebruik van gekunsteld Nederlands door een zwarte familie maakt hen als romankarakters ook niet geloofwaardiger. Mama Pondo en haar familie komen eerder over als een blanke familie uit de middenklasse die van haard en stad verjaagd worden. Was dit onvermogen van Berkhof om zijn personages meer 'van Afrika' te maken of deed hij dit opzettelijk om zijn doelpubliek zich makkelijker te laten identificeren met zijn tragische helden die praten en denken zoals zijn blanke lezers dat zouden gedaan hebben?

Frank Martinus Arions *Afscheid van de koningin* van 1975 zou de volgende stap zetten in het Nederlandse demythologiseringsproces van de Afrikaner. Helaas stond deze roman sterk in de schaduw van zijn romandebuut *Dubbelspel* (1972) dat strakker gestructureerd was. Arion die in 1975 de gedichtenbundel *Stemmen uit Afrika* had gepubliceerd, neemt in *Afscheid van de koningin* helaas te veel hooi op zijn vork: hij trekt niet alleen ten strijde tegen het Zuid-Afrikaans apartheidsbeleid, maar ook tegen de Nederlandse exploitatie van Afrikaanse oerwouden, het misbruik van de Nederlandse koningin ter wille van lucratieve handel, het post-koloniaal machtsmisbruik door lokale leiders, de kinderprostitutie in de ex-kolonies, enzovoort. Engagement en anti-kolonialisme waren aan de orde van de dag in de jaren zeventig en Arion wou niet achterblijven als geëngageerd schrijver. Hij offert echter verbeelding op voor politieke prekerigheid en zijn roman bestaat bijna uitsluitend uit eindeloze gesprekken in vliegtuigen in het Afrikaans luchtruim. *Afscheid van de koningin* wordt zodoende een vrij vervelende monoloog/dialoog die ons van het politiek gelijk van de fictieve verslaggever moet overtuigen. Volgens Alfred Kossmann piekert Lopes een heel boek door 'gemeenplaatsen in een levenloos mopperig proza'.[3]

3 *De Limburger*, 13 dec. 1975.

Het kan niet anders dan een schrijnende tekortkoming genoemd worden dat het Nederlands proza van de volgende vijftien cruciale jaren (1975-1990) geen anti-apartheidsteksten zou opleveren. De Nederlandse schrijver liet verstek gaan en liet het protest handig over aan Nederlandse dichters en aan Zuid-Afrikaanse dissidenten wier werk hier in vertaling verscheen.[4] In dié stand van zaken zou pas in 1990 verandering komen met publicaties van Adriaan van Dis, Harm Verwey en Conny Braam en van een aantal Nederlanders die jarenlang in Zuid-Afrika gewoond hadden, zoals Emma Huismans en Henk van Woerden.

Over *Het beloofde land* (1990) van Adriaan van Dis is veel te doen geweest en veel geschreven. Zoals het recente *Tikoes* (1996) van Henk van Woerden gaat het hier om een reisverhaal in een beperkt deel van Zuid-Afrika, namelijk de Karoo waar de familie en vrienden van zijn reisgenoot, Eva Landman, wonen. Van Dis schreef zijn verhaal commercieel gezien op het juiste tijdstip: 1990, kort na de vrijlating van Mandela, toen eenieder in Nederland en Europa met spanning uitkeek naar de evolutie in Zuid-Afrika en er, zoals ten tijde van de Boerenoorlog, een enorme behoefte was aan lectuur over persoonlijke ervaringen in het controversiële land. Meedogenloos gaat hij recht op zijn doel af: de landelijke Afrikanergemeenschap waar hij de wortels van de apartheid zoekt. Hij slaagt er zodoende in bij zijn leespubliek de percepties en vooroordelen over dat deel van de bevolking, de Afrikaners, te bevestigen. Dat het hier om een zeer gelimiteerd beeld van de Zuid-Afrikaanse bevolking ging, scheen de kritiek weinig te storen. Waarschijnlijk lag dit ook aan het feit dat heel wat stof zou opwaaien over deze tekst toen Jan Fred Wijnen in *Vrij Nederland* (22 augustus 1992) aantoonde dat Van Dis niet zo eerlijk omgesprongen was met zekere delen van zijn verhaal, die hij geplagieerd had van de Amerikaan Vincent Crapanzano.[5] Etienne Britz zou kort daarop zalf op de{problem}[3]

4 Nederlandse dichters daarentegen bleven veel constanter hun verachting van het apartheidsbeleid uitschreeuwen. Men denke hier aan Campert, Ten Berge, Schierbeek, Lucebert, Kal en vele anderen.

5 *Waiting: the Whites of South Africa*. New York: Random, 1985.

3 *De Limburger*, 13 dec. 1975.

wonde smeren door aan te tonen dat Van Dis een vernuftig ‘postmodernistisch spel’ met Afrikaanse teksten van onder meer De Louw-Broers speelt.

Aangrijpender was de ‘docu-roman’ *De Bokkeslachter* (1993) van Conny Braam, een Nederlandse schrijfster die al bekendheid verworven had met haar boek *Operatie Vula* (1992) over de activiteiten van de Anti-Apartheidsbeweging Nederland (AABN). In tegenstelling tot dit boek is *De Bokkeslachter* een verhaal gebaseerd op het leven van de Zuid-Afrikaanse ANC-strijder Berend Schuitema, oprichter van de AABN, met wie Braam een liefdesrelatie zou gehad hebben. Hoewel Braams boek uit een soort restitutiedrang ontstaan is - Schuitema was ooit ten onrechte ervan beschuldigd politie-informant te zijn geweest - is haar vertelling levendig, vlot en overtuigend. Omdat Schuitema uit de armste laag van de Afrikanerbevolking komt is haar portret een belangrijke afwijking van het cliché dat alle blanke Zuid-Afrikanen welvarend en pro-apartheid zijn. De aanklacht tegen een corrupt en boos beleid is er niet minder fel om.

Emma Huismans, generatiegenoot van Berend Schuitema en evenals hij ook kind van verafrikaanste Nederlandse immigranten, heeft zich in haar deels Afrikaanse en deels Nederlandse teksten even fel ingezet voor de bevrijding van Zuid-Afrika. Na haar *Berigte van weerstand* en *Requiem op ys*, beide in het Afrikaans, zou ze de prozabundels *Werken met werkelijkheid* (1993) en *Sonate voor wraak* (1994) in het Nederlands laten verschijnen, waaruit duidelijk haar journalistieke achtergrond blijkt. Huismans' werk is met veel meer woede en frustratie dan dat van Braam geschreven, wellicht omdat ze tot haar emigratie naar Nederland in 1990 als activiste in Zuid-Afrika gewerkt had. Hoewel beide schrijfsters op extreme punten aan het front voor de bevrijding van Zuid-Afrika gestreden hebben en daarvan verslag gedaan hebben in boeken, is Braam uiteindelijk toch de betere literator, die met meer succes de overgang van verslaggevend, journalistiek proza naar scheppend proza kon maken. Verslagen raken door literaire pretentie bij Huismans dikwijls onduidelijk en sommige verhalen worden zo journalistiek genoteerd dat ze nauwelijks nog literair genoemd kunnen worden (vergelijk E. Etty, *NRC*, 14 oktober 1994). In contrast daarmee is Conny Braams recente roman *Zwavel* (1996) een vlot en spannend verhaal over de ontdekking van een subversieve machtgroep in de Oost-Kaap.

Als men het honderdtal Nederlandse romans over Zuid-Afrika overziet, kan men ten eerste concluderen dat deze teksten hoofdzakelijk binnen het domein van de niet-gecanoniseerde literatuur liggen. Ten tweede bevatten ze veel meer positieve dan negatieve dingen over dat land, zijn volk en zijn geschiedenis. Mythologisering en romantisering van Zuid-Afrika en vooral de Afrikaner krijgen veel meer aandacht dan aftakeling en demythologisering. In de jaren tachtig gingen de werken van Penning nog grif over de toonbank. Arions, Huismans' en Braams werk daarentegen werd nauwelijks herdrukt en lag al gauw bij De Slegte. Van Woerdens hunkering naar de Kaap is overduidelijk in zijn jongste roman *Tikoes*. Blijft de oude romantiek nog altijd zijn aantrekkingskracht uitoefenen, vooral nu de banden met Zuid-Afrika weer hersteld zijn en we hard op weg zijn naar de honderdste verjaardag van de Boerenoorlog?

Bibliografie

Arion, F.M. (1975). *Afscheid van de koningin*. Amsterdam: Bezige Bij.

Berkhof, A. (1971). *Het huis van Mama Pondo*. Antwerpen, Utrecht: Standaard Uitgeverij

Braam, C. (1992). *Operatie Vula*. Amsterdam: Meulenhoff.

Braam, C. (1993). *De bokkeslachter*. Amsterdam: Meulenhoff.

Braam, C. (1996). *Zwavel*. Amsterdam: Meulenhoff.

Corsari, W. (1966). *De bittere wijn*. Den Haag: Leopold.

Dis, A. van (1990). *Het beloofde land*. Amsterdam: Meulenhoff.

Halsema, J.D.F. van (1995). ‘‘Een ander en beter menschesoort.’ De boerenoorlog (1899-1902) in het denken van Albert Verwey’, *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek*, 15, p. 189-248.

Huismans, E. (1993). *Werken met werkelijkheid: verhalen uit Zuid-Afrika*. Amsterdam: Komitee Zuidelijk Afrika.

Huismans. E. (1994). *Sonate voor wraak*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.

Penning, L. (1899-1903). *De oorlog in Zuid-Afrika. De strijd tussen Engeland en de verbonden Boeren-Republieken Transvaal en de Oranje-Vrijstaat* (3d.) Rotterdam: Daamen.

Verwey, A. (1903). 'Oudejaarsavond', in: *Luide Toernooien*, Amsterdam: Versluys. p. 272-329.

Warmelo, D.S. van (1901). *Mijn commando en Guerilla Commandoleven*. Amsterdam: Versluys.

Woerden, H. van (1995). *Tikoes*. Amsterdam: Balans.

Caraïbisch-Nederlandse en Nederlands-Caraïbische literatuur
De Tweede Wereldoorlog als getuige

Wim Rutgers (Aruba)

1. Inleiding

De Nederlandse taal wordt behalve in Nederland en Vlaanderen eveneens gebruikt in Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba, in welke drie landen ze zelfs de officiële taal is. Het Nederlands neemt in die multilinguale landen een specifieke plaats in naast bijvoorbeeld het Papiamento, Sranan Tongo, Sarnami, Javaans en andere talen.

In zijn *Oost-Indische Spiegel* beschreef Rob Nieuwenhuys ‘wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden’. Zo'n werk ontbreekt over de literatuur omtrent De West, terwijl ook daarover door Nederlanders vanaf de koloniale tijd tot op heden veel belangrijk en ten onrechte onbekend werk geschreven is, dat we Caraïbisch-Nederlandse literatuur zouden kunnen noemen.

Wie echter het literaire gebruik van het Nederlands met betrekking tot het Carabisch gebied wil beschrijven staat voor een dubbele taak. Want in de laatste twee eeuwen hebben niet alleen Nederlanders óver het Caraïbische gebied geschreven, maar hebben auteurs uit dit gebied zelf de pen opgepakt om in het Nederlands ‘terug te schrijven’: de Nederlands-Caraïbische literatuur. Zo ontstond er een boeiend proces van taalovereenkomst en cultuurverschil. Ten onrechte wordt wat Nederlandse schrijvers óver het Caraïbische gebied schrijven en wat Caraïbische schrijvers in het Nederlands schrijven, nog wel eens door critici op één grote hoop gegooid. Nederlanders schrijven immers in hun eigen taal over een voor hen vreemde cultuur; Caraïbische auteurs gebruikten de voor hen vreemde Nederlandse taal om hun eigen cultuur te verwoorden. Beide groepen

auteurs zijn in feite migranten, hetzij in de taal of cultureel.

Aan de hand van een concreet voorbeeld - de Tweede Wereldoorlog - wordt hierna onderzocht hoe Caraïbisch-Nederlandse en Nederlands-Caraïbische literatuur overeenkomen en verschillen.

2. De Tweede Wereldoorlog als getuige

> De oorlog was het privé-domein van Nederland, dat verleden hoorde bij het land net als de klompen en de bollen, het had met zijn eigen leven niets te maken. Het gebied waar hij vandaan kwam was door die oorlog hoogstens licht geschampt. Op school was die oorlog droge leerstof uit een boek, snel geleerd en snel vergeten; de ernst ervan was niet bestand tegen de lichtheid van een jeugd die zich voltrok onder de tropenzon. De joden die hij op zijn eiland kende waren stuk voor stuk geslaagde zakenlieden die in grote huizen woonden; oorlogsleed had hij achter zulke mensen nooit vermoed.

Een citaat uit *Delft blues* (1995), de tweede roman van de Arubaanse auteur Denis Henriquez.[1]

Wanneer de Arubaanse student Bernardo Rincones op 4 mei, de dag van de dodenherdenking, het joodse meisje Katinka Roos ontmoet, betrekt hem dat persoonlijk bij een oorlog waarmee hij eigenlijk helemaal niets te maken wil hebben. De Nederlandse Katinka Roos heet eigenlijk Wacjberg. Zij raakt haar verleden niet kwijt, waarmee ze op vijftienjarige leeftijd door haar pleegouders werd geconfronteerd toen die haar vertelden dat haar joodse ouders in de oorlog zijn omgekomen. Ze vertrekt na de

1 De in 1958 op St. Kitts geboren Engelstalige auteur Caryl Phillips bericht in zijn *The Nature of Blood* (1997) - in het Nederlands vertaald uitgegeven door De Bezige Bij onder de titel *De aard van het bloed* (1997) - heel uitvoerig en indringend over de Holocaust. Joden en zwarten worden in de Caraïbische literatuur trouwens wel vaker samen behandeld als vergelijkbare slachtoffers van discriminatie.

zesdaagse Israëlisch-Arabische oorlog naar een kibboets, kan daar evenmin aarden, keert naar Nederland terug, maar kan het leven niet meer aan. Katinka is slachtoffer van een verleden dat ze niet van zich kan afschudden. Doordat ze haar Europese oorlogsverleden niet kan verloochenen, mislukt de relatie met de Arubaanse student Bernardo, die zich daar niet in kan en wil verplaatsen.

> Toen Japan na de tweede bom capituleerde, was er een vreugdefeest. Ja, wat voor vreugde? De bevolking in Tarakan [Borneo, Indonesië] was na al die jaren van bezetting een beetje dof. Je kunt het niet vergelijken met de Europese bevrijding, waar de Amerikanen, Engelsen en Canadezen als makkers en bevrijders werden binnengehaald. In Tarakan keek de bevolking naar ons, maar ze stak de vlag niet uit en ze juichte niet, geen sprake van. Later waren we jaloers, toen we hoorden hoe het in Europa toegegaan was.

Een citaat uit *Oost en West en Nederland* (1985), waarin de Nederlandse journalist Jos de Roo de gesproken memoires van de Surinamer Hugo Post optekent.

De Surinaamse jood mr. Hugo Post is aan het begin van de oorlog uit Nederland gevlucht en na lange omzwervingen in Indonesië terechtgekomen als aanklager bij de processen tegen Indonesiërs die zich in de oorlog niet loyaal genoeg tegenover hun voormalige Nederlandse meester hadden opgesteld. Een merkwaardige situatie. De uit de ene kolonie afkomstige klaagt andere gekoloniseerden in naam van de kolonisator aan wegens hun veronderstelde onloyale houding ten opzichte van hun gezamenlijke kolonisator. Toen de Indonesiërs van de Japanners bevrijd werden, waren ze nog niet werkelijk vrij. Na verloop van tijd wordt Hugo Post zich duidelijker van die situatie bewust en begint hij zich daarover ongemakkelijk te voelen.[2]

2 De weinig bekende door Hans Helmer waarschijnlijk in 1951 gepubliceerde roman *Dit volk is uw vijand niet* vertelt hoe vijf Surinaamse vrienden - de blanke Leo, de hindostaan Mohandas, de Javaan Soemo, de Chinees Wilfried en de creool Oscar, door de auteur zorgvuldig als personages gekozen uit Surinames belangrijkste bevolkingsgroepen - als vrijwilligers naar Indonesië gaan om daar mee te strijden tijdens de zogenaamde 'politionele acties'. De auteur keert zich in deze contemporaine door Uitgeversmaatschappij Pax gepubliceerde roman tegen het geweld en de wreedheden van beide strijdende partijen, met name door middel van de Javaanse jongen Soemo die niet tegen eigen volk wil en kan strijden en uiteindelijk in zijn land van herkomst zal achterblijven.

Beide citaten tonen aan dat er in de Caraïbische koninkrijksdelen anders gereageerd werd op en gedacht werd over de Tweede Wereldoorlog dan in het moederland. De Nederlandse Antillen waren met Suriname de enige twee delen van het koninkrijk die tijdens de oorlog vrij waren en bleven. De oorlog betekende daar weliswaar ongemak - de verplichte verduistering - en gevaar - de torpedo's van de Duitse U-boten -, maar ook een sterke economische opleving door stationering van geallieerde soldaten en toenemende industriële bedrijvigheid. De benzine van de raffinaderijen op Aruba en Curaçao, het vliegveld Zanderij en het bauxiet van Suriname werden van essentieel belang voor het verloop van de oorlog in de Pacific en Afrika. Suriname en de Nederlandse Antillen hebben zo een belangrijke bijdrage geleverd aan de bevrijding van Europa (Buddingh' 1995: 272-278; Van de Walle 1983)!

Doordat Nederland op 10 mei 1940 in de oorlog betrokken raakte, werden de hechte banden tussen moederland en kolonie van de ene op de andere dag doorgesneden. Zodra het nieuws van de oorlog in mei 1940 in De West bekend was, lieten enkele Duitse kapiteins hun boten zinken, zodat ze niet in handen van de geallieerden zouden vallen. Door het koloniale gouvernement werden Duitse onderdanen en mogelijke collaborateurs onmiddellijk gevangen gezet en in concentratiekampen ondergebracht. Jongeren werden opgeroepen voor de schutterij, wat inhield dat er 's nachts gepatrouilleerd moest worden. Tip Marugg (Curaçao 1923) werd ook opgeroepen en schreef daar later over: ‘Vijf jaar lang duurde de picknick. Wachtlopen: Suffisant, Caracasbaai, Bullenbaai, het Waterfort, de Shell-raffinaderij, het detentiekamp voor Duitsers en nazi-sympathisanten op Bonaire.’

Maar in de Nederlands-Caraïbische literatuur is daarvan niets te merken, op enkele korte verwijzingen na. Belangrijke poëzie of romans leverden de oorlogsberoeringen niet op, ook ná de oorlog niet. De oorlog bleek geen inspiratiebron voor de Nederlands-Caraïbische schrijver. Noch Tip Marugg (1923), noch Shrinivasi (1926), noch Bea Vianen (Paramaribo 1935), noch Frank Martinus Arion (Curaçao 1936), noch R. Dobru (1935) wijdden gedichten, verhalen of een roman aan de oorlog.

In de door relatieve zelfstandigheid en welvaart zich ontwikkelende eigen Nederlands-Caraïbische literatuur komt de oorlog alleen voor via de beschrijving van de kleine ongemakken en veranderingen in het dagelijkse leven. Moeten we dit interpreteren in de lijn waarin de mensen van Tarakan op Borneo 'zwegen'? Ik denk het niet, want de inwoners leefden wel degelijk sterk met Nederland mee. Maar de oorlog zelf raakte hen nauwelijks en werd niet zo aan den lijve gevoeld als in Europa.

3. Nederlands-Caraïbische literatuur

Op deze regel zijn drie uitzonderingen. De Antillianen Cola Debrot en Boeli van Leeuwen en de Surinamer Albert Helman brachten de oorlogstijd in Europa door en schreven er wél over. De laatste was zelfs actief in de verzetsliteratuur. Zij benaderen de oorlog alle drie vanuit een eigen optiek, waarbij de oorlog motief is voor een dieperliggend thema. Cola Debrot was tijdens de oorlog huisarts in Amsterdam. Hij en zijn vrouw Estelle met hun kleine dochtertje Jane hebben de oorlog, inclusief de hongerwinter 1944-1945, dus aan den lijve ervaren. Zijn woning werd gebruikt als 'doorgangshuis' voor illegale werkers. Maar 'Over deze gebeurtenissen schreef noch praatte Debrot ooit, al zijn echo's ervan in *Bewolkt bestaan* terug te vinden' (Oversteegen 1994:338).

Op een enkel gedicht na wordt de toch ingrijpende oorlogservaring niet literair verwerkt. Met enkele fragmenten in *Bewolkt bestaan* (1948) als uitzondering. Daarin raakt de van Curaçao afkomstige hoofdpersoon in Europa bij het gewapend verzet betrokken, wat zijn ondergang betekent. De verteller ziet de oorlog als 'de noodwendige strafvoltrekking over een

werelddeel dat in gebreke was gebleven om het verlossende woord te spreken'. We zien hier dus aan de ene kant vereenzelviging, aan de andere kant cultuurkritiek op Europa: identificatie én distantie.

Van de ongeveer honderd gedichten die Cola Debrot publiceerde gaat er één over de Tweede Wereldoorlog, het aan dichtervriend Ed. Hoornik opgedragen 'Dachau', dat ik hier in zijn geheel overneem:

Als mensen met de mensrechten spotten,
hoort men van de wanhopigen eerst het gillen,
maar weldra volgt de eeuwigheid der stilte,
die uitgaat van een veld bezaaid met botten.

En die hier verder aan een water rotten,
eens glansden hemelen in hun pupillen
en ook het voorjaar, dat de boom deed botten,
kon nooit het heimwee van hun harten stillen.

Op deze wijs, in 't grauwe dal der zuchten,
zijn onze vrienden met een snik vergaan,
terwijl wij 't enkel hoorden van geruchten

tegengesproken, nauwelijks verstaan,
uit kampen, ook na eeuwen niet te luchten
van 't misdrijf aan onschuldigen begaan.

Boeli van Leeuwen was met zijn moeder, broer en zus in Nederland toen de oorlog uitbrak waardoor het gezin vijf jaar noodgedwongen gescheiden leefde. In zijn werk speelt de oorlog (daarom) een relatief grotere rol; in de debuutroman *De rots der struikeling* (1959) en opnieuw in het latere *Schilden van leem* (1985). Die laatste roman vertelt het leven van een buitenkind van Curaçao, over wiens werkelijke afkomst uit schaamtegevoelens nooit gesproken wordt en zijn Nederlandse vrouw, de notarisdochter Marjolein. Als vijftienjarig schoolmeisje raakte zij in de oorlog zwanger van een Duitse soldaat waardoor ze na de bevrijding als een 'moffenhoer' beschouwd werd, een verhaal dat de notaris openlijk aan

Djanklo vertelt:

> Overal vlaggen en mensen op straat in oranjesjerpen en met papieren mutsen op, en maar zingen, dansen en hossen (...) Toen stopte een vrachtwagen met een stelletje kerels in blauwe overalls erop bij ons voor de deur, en even later was het daar beneden een gejoel en gebrul van jewelste. Ik hoorde ze schreeuwen, bezopen natuurlijk: 'Waar is die vuile moffenhoer, we zullen die vieze slet een lesje leren.' En de volgende dag (...) hoorden we op straat een gejoel en geschreeuw en daar kwam langzaam een open vrachtwagen aanrijden en daarop stond in haar onderjurk, onze Marjolein, en haar hoofd was kaalgeschoren (...) Om haar hals hadden die schoften een bord gehangen: 'Ik ben een hoer geweest van de moffen.'

Dit door de notaris vertelde gebeuren bindt Djanklo definitief aan Marjolein: beiden zijn uitgestotenen. De relatie zal mislukken - medelijden is een slechte huwelijksmakelaar - wegens het cultuurverschil tussen de Nederlandse vrouw en de Antilliaanse man. De eerste komt uit een bekentenis-, de laatste uit een zwijgcultuur. Dat te beklemtonen is de functie van deze oorlogsepisode.

In *De rots der struikeling* fungeert het oorlogsgebeuren voor hoofdpersoon Eddy als de katalysator voor zijn heimwee naar de geboortegrond én de hemel. Het hele vierde hoofdstuk speelt zich af in een concentratiekamp. Maar toch is ook hier de oorlog niet meer dan een motief om het eigenlijke thema - dat van de persoonlijke vertwijfeling en de niet op te lossen vraag naar de zin van het leven en het lijden daarin - te ondersteunen. Zo hebben de contemporaine critici het ook opgevat: geen van hen stelt de oorlogshandelingen centraal. Voorzover ze al even genoemd worden, ziet men ze als verklaring van het algemene thema.

Albert Helman (pseudoniem van L. Lichtveld, Paramaribo 1903-1996) woonde na een Mexicaans verblijf sedert 1939 weer in Nederland, waar hij de oorlog meemaakte. In 1946 zou hij naar zijn geboorteland Suriname remigreren. Tijdens de oorlogsjaren was Lou Lichtveld lid van de Grote

Raad der Illegaliteit en het Kunstenaarsverzet, hij was redactielid van het illegaal verschijnende *De Vrije Kunstenaar*, hij schreef en publiceerde verzetsverzen en schreef essayistisch werk tegen de nazi's onder diverse pseudoniemen. Na de oorlog was Helman lid van het Noodparlement.

Voor de Duitse bezetting een feit werd schreef Helman al zijn *Millioenenleed* (1940) over het lot van de joodse vluchtelingen. Hij was de eerste die de biografie van een verzetsheld schreef, *Een doodgewone jongen. De levensgeschiedenis van Gerrit-Jan van der Veen 1902-1944*.

Albert Helman is van de Nederlands-Caraïbische schrijvers het meest actief betrokken geweest bij de oorlog.

4. Caraïbisch-Nederlandse literatuur

Literatuurwetenschapper Dick Schram schat het aantal Nederlandstalige literaire werken over de Tweede Wereldoorlog op zeshonderd tot zevenhonderd. Hij bespreekt er tientallen van (Schram 1990: 93-126), maar noemt geen Nederlands-Caraïbische auteur. Van de Walle (1983) en Scholtens (1985) schrijven over de oorlogsomstandigheden in Suriname, maar noemen daarbij geen enkel literair werk van een Surinaams auteur.

In tegenstelling tot de grote meerderheid van de Nederlands-Caraïbische auteurs hebben een aantal Caraïbisch-Nederlandse auteurs in de Nederlands-Europese traditie over aspecten van het oorlogsverloop in het Caraïbisch gebied geschreven. Die worden door Schram evenmin genoemd, maar dat is begrijpelijk, omdat ze niet behoren tot de Nederlandse canon.

Johan van de Walle verbleef tijdens de oorlogsjaren op Curaçao en in Suriname en wijdde aan die tijd een verhalenbundel: *De overtocht* (1962), en beschreef in ander werk zijn herinneringen aan deze tijd: *Beneden de wind* (1974), *Een oog boven Paramaribo* (1975) en tenslotte *Klein Venetië* (1990).

Wilko A.M.G. Bergmans schreef met *De bastaard van Bonaire* (1980) een

populaire oorlogsroman in de traditie van de vermeende verrader die geen verrader blijkt te zijn, en de echte maar onbekende verrader die zich zo mooi voordoet dat hij pas aan het eind ontmaskerd wordt.

Tonko Tonckens beschrijft in *De vicieuze cirkel* (1978) hoe Suriname tijdens de oorlogsjaren van een slapende kolonie economisch opbloeit maar (daardoor) tot een bedenkelijke amoraliteit vervalt.

Alle drie de auteurs passen naadloos in wat er in de ‘reguliere’ Nederlandse literatuur over de Tweede Wereldoorlog geschreven en gepubliceerd werd.

5. Conclusie

Nederlandse auteurs reageren heel anders op de Tweede Wereldoorlog dan Caraïbische auteurs. Het thema Tweede Wereldoorlog demonstreert de noodzaak onderscheid te maken tussen Caraïbisch-Nederlandse en Nederlands-Caraïbische literatuur. Auteurs uit beide kampen hanteren de Nederlandse taal, maar ze doen het vanuit een geheel andere thematiek. Dat er ondanks de taalovereenkomst sprake is van een cultuurverschil wordt door het oorlogsthema bevestigd.

Bibliografie

Bergmans, Wilko A.M.G. (1980). *De bastaard van Bonaire*. Heerlen: Wedrego b.v.

Buddingh', Hans (1995). *Geschiedenis van Suriname*. Utrecht: Het Spectrum.

Debrot, Cola (1948). *Bewolkt bestaan*. Amsterdam: Meulenhoff.

Debrot, Cola (1985). *Verzameld werk*, deel I. Amsterdam: Meulenhoff.

Helmer, Hans (z.j.). *Dit volk is uw vijand niet*. 's-Gravenhage: n.v. Uitgeversmaatschappij Pax.

Henriquez, Denis (1995). *Delft blues*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Leeuwen, Boeli van (1959). *De rots der struikeling*. Amsterdam: P.N. van Kampen en Zn.

Leeuwen, Boeli van (1985). *Schilden van leem*. Amsterdam: In de Knipscheer.

Marugg, Tip (1966). 'De school is zilver, de jeugd is goud', in: *Skein: documentaire Peter Stuyvesant College*. Baarn, p. 51-55.

Nieuwenhuys, Rob (1972). *Oost-Indische Spiegel: wat Nederlandse schrijvers en dichter over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Amsterdam: E.M. Querido's Uitgeverij n.v.

Oversteegen, J.J. (1994). *In het schuim van grauwe wolken; Het leven van Cola Debrot tot 1948*. Amsterdam: Meulenhoff.

Pos, Hugo en Jos de Roo (1985). *Oost en West en Nederland*. Amsterdam: In de Knipscheer.

Scholtens, Ben (1985). *Suriname tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Paramaribo: Anton de Kom Universiteit.

Schram, Dick (1990). 'Taal behoudt de feiten; de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur', in: Schram, D.H. & C. Geljon: *Overal sporen; de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*, Amsterdam: VU Uitgeverij.

Tonckens, Tonko (1978). *De vicieuze cirkel: roman over Paramaribo's Waterkant*. Franeker: Uitgeverij T. Wever b.v.

Walle, Johan van de (1962). 'De overtocht', in: *Romans en verhalen*, 's-Hertogenbosch: Aldus, Baarn: De Prom (1993), p. 145-224.

Walle, Johan van de (1974). *Beneden de wind*. Amsterdam: E.M. Querido's Uitgeverij n.v.

Walle, Johan van de (1975). *Een oog boven Paramaribo*. Amsterdam: E.M. Querido's Uitgeverij n.v.

Walle, J. van de (1983). ‘Suriname in oorlogstijd’, in: Glenn Willemsen, (red.), *Suriname; de schele onafhankelijkheid*, Amsterdam: De Arbeiderspers.

Walle, Johan van de en Luc Tournier (1990). *Klein Venetië*. 's-Hertogenbosch: Aldus.

Taalkunde en taalverwerving

Het begin van de zin, in functioneel perspectief

Theo Janssen (Amsterdam)

1. Inleiding

Woordvolgorde in de Nederlandse zin was al vroeg voorwerp van systematische beschouwing, zo blijkt uit het werk van de Hollandse koopman en taalgeleerde Adriaen Verwer. Zijn *Linguae belgicae idea rhetorica* 'Schets van de retorica der Nederlandse taal', in 1707 uitgegeven samen met een grammatica en poëtica (Knol 1996), is geheel aan woordvolgorde gewijd. Aandacht voor woordvolgorde in het Nederlands staat dus in een traditie van enkele eeuwen.[1]

De zeer gevarieerde volgordemogelijkheden in het Nederlands zijn intussen nauwkeurig in kaart gebracht en tot op zekere hoogte hebben we ook een goed beeld van hun functies (zie bijvoorbeeld Haeseryn e.a. 1997; Verhagen 1986). Maar nog allerminst duidelijk is welke rol toegeschreven moet worden aan het eerste element in een zin. Nog steeds heerst er onzekerheid over de vraag wanneer een bewerende zin bijvoorbeeld met het onderwerp of lijdend voorwerp moet beginnen, wanneer met een plaats- of tijdsbepaling, wanneer met een bepaling van gesteldheid of een modale bepaling.

In navolging van de Tsjech František Daneš (1974b) en de Finse Tuija Virtanen (1992a, b) wil ik nagaan of er vanuit het ruimere tekstverband systematische observaties te verrichten zijn die indicaties kunnen opleveren welke pragmatische functie of functies elementen hebben als ze

1 Verwer geeft aan geïnspireerd te zijn door werk van Gerardus Johannes Vossius (vanaf 1622 hoogleraar in Leiden, vanaf 1632 in Amsterdam aan het Athenaeum; zie: Rademakers 1992). Verwer zal gedoeld hebben op *De arte grammatica libri septem*, in 1635 door Vossius gepubliceerd (zie: Duits e.a. 1996).

in een hoofdzin vóór de persoonsvorm staan. Eerst zal ik hiervoor kort de visie van Daneš (1974b) schetsen en dan die van Virtanen (1992a, b).

1.1 Daneš

Om de informatiegeleding in zinnen aan te duiden zijn uiteenlopende karakteriseringen voorgesteld. Vooral in het voetspoor van Mathesius en andere Praagse taalkundigen wordt de zinsinformatie vaak verdeeld in *thema* en *rhema*.[2] Bezie bijvoorbeeld de zinnen (1) en (2).

(1) Je stem klinkt te zacht.

(2) Misschien moet je de microfoon wat hoger doen.

Stel dat iemand in de situatie waarin ik hier sta te spreken, mij die tekst toeroept. Dan is het element *je stem* te begrijpen als het thema van zin (1); het element *klink te zacht* fungeert daarbij als rhema.

In zin (1) heeft de informatiegeleding een linker- en rechterdeel. Maar de informatie kan ingewikkelder verdeeld zijn, zoals zin (2) laat zien. Hier is het niet het meest linkse element *misschien* dat we als thema moeten opvatten, maar de constituent *je*. Het is niet plausibel dat *misschien* als thema dienst zou doen, want de zin gaat daar niet over. Zin (2) heeft eerst en vooral betrekking op de persoon aangeduid met *je*.

De bepaling van de informatieverdeling en de definiëring van de twee soorten informationele categorieën, thema en rhema, mogen simpel lijken, tot dusver zijn ze echter maar weinig geslaagd te noemen. Het kernprobleem lijkt hierbij dat het informationele onderscheid vaak twee doelen moet dienen. Enerzijds wordt aangenomen dat de informatiegeleding van zinnen in dienst staat van het tekstverband en daardoor een

2 Andere termen voor verwante noties zijn: *given* en *new*, *topic* en *comment*, of *topic* en *focus*. De noties vallen niet samen: in zin (2) is *je* bijvoorbeeld given, maar geen (discourse)topic, althans in een bepaalde betekenis van die term. Voor de diversiteit aan verschillen tussen de termen en begrippen zij - om te beginnen - verwezen naar Daneš (1974c) en zie verder bijvoorbeeld Van Kuppevelt (1991), Lambrecht (1994).

zinexterne functie heeft. In die visie wordt de informatiegeleding niet alleen door het voorafgaande bepaald, maar is die ook bepalend voor wat volgt. Anderzijds wordt aangenomen dat de informatiegeleding tevens een zininterne functie heeft. Het uitgangspunt is daarbij dat met de zin iets aan de orde wordt gesteld over een constituent van die zin. Die constituent is het thema; wat erover gezegd wordt, is het rhema.

Uiteraard is overwogen om de externe en interne functies principieel te scheiden. Daneš (1974b: 109) verwerpt echter de gedachte om aan het thema uitsluitend een zininterne functie toe te schrijven, waarbij die functie dus niet bepaald of medebepaald zou worden door wat eraan vooraf is gegaan. Hij betwijfelt dat de keus van het thema toevallig en ongemotiveerd zou zijn en dat iedere structurele samenhang met de tekst zou ontbreken. Hij ziet een samenhang tussen de keus van het thema en de van zin tot zin voortgaande presentatie van informatie in een tekst.

In opeenvolgende zinnen onderscheidt Daneš enkele informationele hoofdpatronen. Wat zijn hun kenmerken? Bezie om te beginnen figuur 1, die een reeks met een thema-rhemaschakeling weergeeft.

Figuur 1. *Reeks met een thema-rhemaschakeling* (Daneš 1974b: 118)

A	→	B
B	→	C
C	→	D

Het patroon van figuur 1 licht Daneš toe met onder meer tekst (3); wat hij als thema opvat, is hier schuin gedrukt.

> (3) *The first of the antibiotics* was discovered by Sir Alexander Fle[m]ing in 1928.
> *He* was busy at the time investigating a certain species of germ *which* is responsible for boils and other troubles.

In de eerste zin van tekst (3) is het belangrijkste element van het rhema *Sir Alexander Fleming*. Op dat element gaat de tweede zin door met *He*, dat daar fungeert als thema. In de tweede hoofdzin is *a certain species of germ* de kern van het rhema; op dat element wordt vervolgens doorgegaan met

which, dat op zijn beurt als thema dienst doet.

Laten we nu figuur 2 bekijken, die een reeks weergeeft waarin het thema constant is. Dit patroon wordt toegelicht met onder andere tekst (4). In de achtereenvolgende zinnen duiden de cursief gedrukte elementen het thema aan; dat heeft in die zinnen betrekking op dezelfde entiteit.

Figuur 2. *Reeks met een constant thema* (Daneš 1974b: 118)

A	→	B
A	→	C
A	→	D

(4) *The Rousseauist* especially feels an inner kinship with Prometheus and other Titans.
He is fascinated by any form of insurgency...
He must show an elementary energy in his explosion against the established order and at the same time a boundless sympathy for the victims of it...
Further *the Rousseauist* is ever ready to discover beauty of soul in anyone who is under the reprobation of society.

Figuur 3 laat vervolgens een hoofdthema zien, waarvan verschillende subthema's worden uitgewerkt. Dit patroon licht Daneš toe met onder meer tekst (5). De elementen die gecursiveerd zijn, vormen de reeks subthema's; ze noemen stuk voor stuk een facet van Roemenië.

Figuur 3. *Reeks met een hoofdthema en subthema's* (Daneš 1974b: 119)

A		
A1	→	B
A2	→	C
A3	→	D

(5) (...) Rumänien liegt am Schnittpunkt des 45. Breitenkreises mit 25. Längenkreis.

Die Bodenfläche des Landes beträgt 235 000 Quadratkilometer;
seine Bevölkerungszahl ist 19 Milionen Einwohner.
Die Staatsgrenze hat eine Gesamtlänge von... Kilometern.
Im Westen hat Rumänien gemeinsame Grenze mit...
Im Süden bildet der Fluss Donau die Grenze mit...
Die östliche Grenze is teilweise das Schwarze Meer.

In tekst (5) blijken de plaatsbepalingen *Im Westen* en *Im Süden* als thema te fungeren. Dus het is niet steeds het subject dat in de visie van Daneš als thema dienst doet.

Figuur 4 ten slotte vormt een combinatie van de patronen in figuur 1 en 2. Het rhema van de eerste zin wordt in de volgende zinnen thematisch opgesplitst. Dit patroon licht Daneš toe met onder meer een tekst als (6). In de eerst zin is het gecursiveerde element het rhema, in de volgende zinnen zijn de thema's gecursiveerd.

Figuur 4. *Reeks met een opgesplitst rhema* (Daneš 1974b: 120)

A	→	B (= B1 + B2)
B1	→	C
B2	→	D

(6) All substances can be divided into *two classes: elementary substances and compounds*.
An elementary substance is a substance which consists of atoms of only one kind...
A compound is a substance which consists of atoms of two or more different kinds...

Wat kan in het bijzonder waardevol zijn aan de thema-rhema-analyse van Daneš? Het lijkt de moeite waard om na te gaan of in Nederlands tekstmateriaal systematisch patronen voorkomen zoals Daneš onderscheidt. In het onderzoek waarvan ik hier verslag doe, breng ik de volgende beperking aan op de werkwijze van Daneš. Ik zal het niet hebben over wat hij allemaal als thema opvat. Ik beperk me tot een vormelijk gegeven, name-

lijk het element in de hoofdzin dat direct aan de persoonsvorm voorafgaat.[3] Zo'n element kan syntactisch uiteenlopende functies hebben: het kan het onderwerp of lijdend voorwerp zijn, maar bijvoorbeeld ook een bepaling. Hierbij doet het er niet toe of het vooropstaand element in de ogen van Daneš als thema te beschouwen zou zijn. Voor mijn onderzoek zal het criterium dus zijn dat het element direct voorafgaat aan de persoonsvorm van een hoofdzin.

1.2 Virtanen

Met de inzichten van Daneš valt het onderzoek te verbinden dat Virtanen (1992a, b) verricht heeft bij twee soorten Engelse teksten, namelijk verhalen en routebeschrijvingen. Wat zij daarin onderzocht heeft, is de tekstuele functie van tijds- en plaatsbepalingen in de eerste zinspositie. Beide typen zinsinitiële bepalingen dragen volgens haar bij aan de continuïteit en de geleding van de tekst. Bovendien vormen die bepalingen telkens het uitgangspunt voor de teksteenheid die ze inleiden (Virtanen 1992b: 112).[4]

Als voorbeeld van een narratieve tekst geeft ze een fragment uit een sprookje. Het staat afgedrukt onder (7); de zinsinitiële tijdsbepalingen zijn daarin gecursiveerd.

(7) *One evening* the woman found that there was a bit of milk left over after supper.
'I may as well give it to those skinny, scraggly, scrawny cats,' she decided. She poured it into a pan and put it in the garden. That was on Monday.

3 De categorie waartoe ik me beperk, valt - samen met andere elementen - onder de zinsinitiële categorie die Halliday (1994) 'theme' noemt, maar bij hem is deze categorie uitgebreider dan alleen de constituent die direct voor de persoonsvorm staat.

4 Onrust e.a. (1993: 53) vermelden een tekstfragment waarin vier opeenvolgende alinea's beginnen met taalmateriaal dat zowel in de inleiding als in de afsluiting van die alinea's verwerkt is.

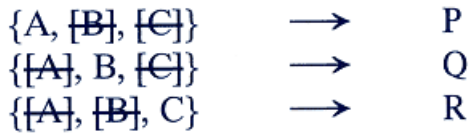
On Tuesday, she ordered a whole extra quart of milk from the milkman.
By mistake, of course.
Do you know what she did with it?
On Wednesday, she bought too much chopped meat at the butcher's shop - another mistake?
On Thursday, she came upon an extra dozen eggs in her shopping bag.
But they did not go to waste, for eggs are fine for cats.
On Friday, the mackerel in the market looked so firm and fresh that the woman completely forgot that they were having supper with friends that evening. She bought some mackerel and brought it home.
Then, of course, she couldn't throw it away - because she knew how cats feel about fish.
'Now mind you,' the woman warned the cats, 'just because I give you food, you mustn't think I like having you here in our garden. I just happened to have bought this extra food by mistake.'
The cats sat still and stared at her. Then they all closed their big, round, yellow-green eyes.
On Sunday, it rained.

De cursief gedrukte tijdsbepalingen in tekst (7) markeren een keten van episodes. Opmerkelijk is de anticiperende rol van de tijdsbepaling *on Monday* op de vijfde regel (Virtanen 1992a: 168-169). De strategische plaatsing van de zin met deze bepaling sluit niet alleen de eerste episode krachtig af, maar roept tegelijkertijd een serie episodes op, geleed in een patroon waarin de dagen van de week een sterk structurerende rol spelen. Hebben de alinea's die beginnen met een dagaanduiding, meer gemeen dan zo'n begin? De prominente positie van de dagaanduiding roept van keer tot keer de verwachting op dat er iets zal gebeuren dat lijkt op het gebeuren van de vorige dag. Daarin komen de episodes die na een dagaanduiding verteld worden, telkens inhoudelijk overeen: steeds is er voedsel over door een al te ruimhartig aankoopbeleid. *On Sunday* moet dan wel leiden tot een anticlimax.

Als we Virtanens benadering vergelijken met die van Daneš, kunnen we twee punten vaststellen. Het patroon dat kenmerkend is voor de structuur

van het sprookjesfragment, lijkt op het patroon met een constant thema, maar strikt genomen is het thema wisselend, en wel zo dat het thema telkens een element is uit een conventioneel geordende verzameling conceptueel verwante elementen.[5] We kunnen het patroon weergeven met figuur 5.

Figuur 5. *Reeks met conceptueel gelijksoortige, conventioneel opeenvolgende thema's*

De dagaanduidingen in de verschillende alinea's maken deel uit van een serie elementen die gewoonlijk in een vaste volgorde aan de beurt komen. In deze rij hoort de tijdsbepaling *then* - na de alinea ingeleid door *On Friday* - niet thuis. In feite is de bepaling *then* niet alleen conceptueel van een andere orde, ze heeft ook een andere functie in de tekst. De bepaling brengt een episodische verschuiving aan op dezelfde dag en heeft daarmee een beperktere werking.

Het andere punt is dat de patronen die Daneš onderscheidt, steeds gelden voor (achtereenvolgende) zinnen in één alinea. In het sprookjesfragment, echter, gaat het om een patroon dat over een serie alinea's heenreikt.

Laten we ons nu richten op Virtanens analyse van plaatsbepalingen. Zij gaat hierbij uit van een routebeschrijving. Het is het beginfragment van een artikel uit een reisgids. De tekst staat onder (8); de zinsinitiële plaatsbepalingen zijn daarin gecursiveerd.

> (8) *From Haymarket station* Dalry Road strikes south-west, and leads to the main exit routes to the south-west, to Kilmarnock and Lanark. *On the north side in Distillery Lane* is the CALEDONIAN DISTTILLERY

5 In dit verband spreekt bijvoorbeeld Fries (1995: 322) van een ‘similarity chain’ en Harold (1995: 144-145) van ‘listing’.

(1855), one of two in the city, producing bulk grain whisky by the continuous patent-still process for blending. When built it contained the largest whisky still in Scotland. *By the gate* is a traditional farmhouse of 1740 recently restored as an architect's office. *Off Dalry Road in Orwell Place* is DALRY HOUSE, a mid 17th-century mansion restored and somewhat altered in 1969 as an old people's day centre. The house is an oblong 3-storey block with 2 semi-hexagonal towers capped with ogee roofs; the one at the south-west corner is a 19th-century addition. *Inside* is a notable 17th-century ceiling. The house was built for the Chieslie family of Dalry.

At the south end of Dalry Road the route divides and Gorgie road continues south-west as the...

De plaatsbepalingen in tekst (8) markeren de beschreven route. De bepaling *From Haymarket station* noemt het uitgangspunt van de route via de hoofdweg Dalry Road. De bepaling *On the north side in Distillery Lane* situeert de eerste bezienswaardigheid, die via de bepaling *By the gate* leidt naar een nabijgelegen monument. Dan is volgens de bepaling *Off Dalry Road in Orwell Place* Dalry House te zien, waar de bepaling *Inside* aangeeft waar een plafond het bekijken waard is. Aan het begin van de tweede alinea is de routebeschrijving voor het laatst op de hoofdweg Dalry Road georiënteerd.

In tekst (8) zien we dat de plaatsbepalingen die relevant zijn voor de routebeschrijving, steeds aan het begin van de zin staan. Ze fungeren als richtingborden door het tekstverloop.[6] Vooral van belang zijn daarbij de plaatsbepalingen die direct georiënteerd zijn op de hoofdweg Dalry Road. Ze verlenen de tekst een spatio-temporele continuïteit (Virtanen 1992a: 190). De procedurele continuïteit wordt versterkt doordat het thematisch patroon van de routebeschrijving bestaat uit conceptueel gelijksoortige thema's, die weliswaar niet conventioneel op elkaar volgen maar die vanuit het perspectief van een reisroute wel gezien kunnen worden als op

6 Zie voor de functie van plaatsbepalingen in routebeschrijvingen ook Lavid (1994) en Fries (1995: 326).

natuurlijke wijze geordend.

Gehéél nieuw zijn observaties als die van Virtanen niet, wat het Nederlands betreft. In de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (Haeseryn e.a. 1997: 1276) wordt opgemerkt dat tijds- en plaatsaanduidingen ‘die een (algemeen) kader scheppen waarbinnen het in de rest van de zin uitgedrukte gebeurt of gesitueerd moet worden’ vooraan in de rest van de zin kunnen staan. Dat ze samen met soortgelijke bepalingen een tekstorganisatorische rol kunnen vervullen, is daar echter niet aan de orde. De teksten (7) en (8) vormen een interessante aanwijzing dat tijds- en plaatsbepalingen niet toevallig in de zinsinitiële positie staan. Virtanen (1992b: 100; Enkvist 1973, 1987) is van oordeel dat ze door hun herhaald voorkomen in die positie een strategische rol vervullen voor de continuïteit van de tekst.

1.3 Aanpak en materiaal

Zijn de ideeën van onderzoekers als Daneš en Virtanen ook van toepassing op zinsinitiële elementen in Nederlandse teksten? Om dit te onderzoeken wil ik nagaan of het eerste element van hoofdzinnen een systematische functie kan vervullen in de presentatie van informatie in Nederlandse teksten. Centraal in de analyse staat het element dat direct voorafgaat aan de persoonsvorm, bijvoorbeeld het onderwerp of een bepaling. Hierbij blijven buiten beschouwing elementen als voegwoorden, interjecties, aanroep en aanloop.

De tekst die ik op de functie van zinsinitiële elementen zal onderzoeken, is *Het meesterstuk*, de eerste roman van Anna Enquist. Haar boek is in 1994 verschenen. Voor de analyse wordt de geheel herziene editie van 1996 gebruikt. In het bijgevoegde tekstfragment zijn zowel de alinea's genummerd als de hoofdzinnen voorzover ze beginnen met een element voor de persoonsvorm en niet zijn ingebed.

2. Organisatie van de tekst

Enquists roman opent met de zin *De goudvissen hebben hun jongen opgevreten*; daarmee is de centrale thematiek van het boek gegeven. Het leven van de goudvissenfamilie wordt waargenomen door Lisa. Zoals Lisa hierbij observeert en toekijkt, zo is ze toeschouwer bij de wederwaardigheden van een bevriende familie. Deze analogie wordt aan het eind van het boek transparant gemaakt (p. 294):

> Wat voelt het kind dat bestemd is om voedsel voor zijn ouders te zijn?
> Als mes en vork op tafel worden gelegd. (...) Dan gaat het kind
> gehoorzaam tussen het mes en de vork liggen, gekromd als een forel.
> Dan wacht het kind stil af tot het vlees vezel voor vezel van zijn botten
> wordt getrokken.
> Lisa kijkt en luistert naar de levensverhalen van anderen, met onstilbare
> nieuwsgierigheid en stille verwondering. Hoe doen mensen het, leven?
> En vooral: hoe pareren ze de klap, hoe krabbelen ze op na de nekslag,
> hoe vinden ze de ontsnappingsroute uit een gesloten huis?

Het begin van de eerste zin *De goudvissen* vormt - ook symbolisch - het vertrekpunt van het romanverhaal. Heeft dit vertrekpunt een bijzondere functie in de tekst? Een vraag als deze valt alleen in een breder kader te beantwoorden.

Welke rol speelt het eerste element vooraan in een verhaal, vooraan in een hoofdstuk, vooraan in een alinea, vooraan in een zin? Is de initiële positie van *De goudvissen* compositorisch van belang op een of meer van zulke tekstniveaus? Kan het initiële zinselement een speciale tekstorganisatorische functie vervullen, zoals Harold (1995) stelt? In zijn visie kan een initieel zinselement inhoudelijk samenhang verlenen aan een tekstdeel. Het kan een indicatie zijn om zo'n tekstdeel van een ander deel te onderscheiden of om er juist een relatie mee te leggen.

Laten we eens kijken naar de alinea's 1 en 4, die beginnen met zin 1 en zin 10.[7]

1.	1	De goudvissen hebben hun jongen opgevreten.
4.	10	De visjes worden niet door het ouderpaar, dat geen paar meer is, verzorgd maar slurpen zelf onophoudelijk water naar binnen met onzichtbaar voedsel erin.

De alinea's ingeleid door de zinnen 1 en 10 beginnen beide met een conceptueel verwant element: in zin 1 duidt het de goudvissenouders aan, in zin 10 hun jongen. De twee alinea's staan inhoudelijk nauw met elkaar in verband. De situatie die in alinea 1 embryonaal van start is gegaan, loopt door in alinea 3 en eindigt in alinea 4 met de implicatie dat de moeder haar jongen heeft opgeslokt. Het slot van de alinea luidt:[8]

4^3	12	Als ze de pech hebben om in het vaarwater van hun ouders te geraken stulpen die hun mond tot een pinkgrote trog waarin dode muggen, berkezaadjes, kleine visjes worden opgeslokt.
	13	Nonchalant spuugt de slome het berkezaad uit.

De alinea's 1 en 4 vertonen niet alleen een opvallende formele en conceptuele verwantschap tussen de initiële elementen van beide eerste zinnen, maar ze zijn in hun geheel inhoudelijk sterk aan elkaar gerelateerd. In alinea 1 wordt met de zin *De goudvissen hebben hun jongen opgevreten* een episode geëntameerd die binnen die alinea niet wordt afgesloten. In die alinea zelf wordt over de kannibalistische gang van zaken geen mededeling meer verstrekt. De details volgen pas in alinea 4.

De vergelijkbaarheid van de initiële elementen in de zinnen 1 en 10 kan begrepen worden als een signaal om alinea 4 in nauwe samenhang te zien met alinea 1. Dat de eerste zinnen van deze twee alinea's beide met een

7 Aan het eind van deze tekst (p. 296-302) is het begin van Anna Enquists roman afgedrukt. De alinea's en de relevante zinnen (zie par. 1.3) zijn er afzonderlijk genummerd.

8 De nummering *4³* geeft aan dat het hier gaat om de derde zin van alinea vier.

subjéct beginnen, kan op zich nauwelijks of niet gezien worden als een versterking van de tekststructuur. Pas door de combinatie van vergelijkbaarheden wordt het informationele verband tussen de betrokken alinea's geaccentueerd. De subjecten *De goudvissen* en *De visjes* staan beide in de zinsinitiële positie en hebben beide betrekking op nauw verwante entiteiten. Doordat deze kenmerken samengaan, kan de parallelle structuur tekstueel bezien als een tekstorganisatorisch signaal fungeren.

Zijn er onafhankelijke aanwijzingen dat de conceptuele verwantschap van zinsinitiële elementen systematisch een functioneel karakter kan hebben en niet op louter toeval berust? Laten we nagaan of er in de tekst gevallen zijn die een vergelijkbare combinatie vormen. Hierbij dient het uiteraard te gaan om zinsinitiële elementen aan het begin van alinea's.

In het eerste deel van de roman begint een reeks alinea's met de eigennamen *Lisa* en *Lawrence* als subject en zinsinitieel element. Die twee elementen *Lisa* en *Lawrence* vertonen een vergaande conceptuele samenhang, want het betreft hier niet zó maar twee eigennamen: het zijn de namen van echtgenoten. De alinea's waar het om gaat, zijn alinea 3, 7, 10, 12, 25, 30 en 33. De beginzinnen ervan zijn gemakshalve onder elkaar gezet.[9]

3.	7	Lisa zit op haar hurken naast de ton en kijkt.
7.	24	Lisa is psychiater.
10.	43	Lisa is vijfenveertig en menstrueert nog een keer of drie per jaar.
12.	45	Lisa experimenteert met verschillende manieren om de telefoon op te nemen.
25.	83	Lawrence komt uit York.
30.	103	Lawrence ging naar Londen en studeerde bouwkunde (lijnen, gewichten, materialen, alles wat uit te rekenen is) aan de kunstacademie.
33.	119	Lisa heeft geen ouders.

9 Een alinea als 13, waarin *Lisa* voorop staat, doet niet mee omdat *Lisa* geen element is dat voor een persoonsvorm staat, zoals in paragraaf 1.3 is aangegeven.

Laten we eerst stap voor stap bezien welke samenhang gemarkeerd zou kunnen zijn tussen de alinea's die met *Lisa* van start gaan. Vervolgens kunnen we nagaan hoe de alinea's die met *Lawrence* beginnen, zich daartoe en tot elkaar verhouden. Hierna komen we dan weer bij een alinea waarin *Lisa* het uitgangspunt is. Tot slot kan de vraag gesteld worden waarom de roman niet met *Lisa* opent, maar met *De goudvissen*.

Los van het gegeven dat de zinnen 7 en 24 op formeel dezelfde wijze beginnen, lijkt er verder inhoudelijk weinig verband tussen te bestaan. Wat kan dan de aanleiding zijn voor de lapidaire mededeling *Lisa is psychiater*? Gelet op de thematiek van het boek dringt zich de vergelijking op tussen Lisa in haar rol van toeschouwer bij de goudvissenwereld in de ton en haar rol als psychiater. Grond voor die veronderstelling is onder meer te vinden in de zinnen 18 en 19.

6^2	18	De waarheid is dat deze vrouw, die met moeite heeft leren accepteren dat het leven is zoals het is, tandenknarsend, tegen beter verlangen in, geen consideratie met haar goudvissen wenst te hebben.
	19	's Morgens, voor haar werkdag begint, en 's avonds als zij weer vrij is zit zij altijd even bij de ton om het wrede universum geboeid te beschouwen.

In dit fragment zien we Lisa via de wereld van de vissen geconfronteerd met het leven in het algemeen, eerst waar ze gekarakteriseerd wordt als iemand ‘die met moeite heeft leren accepteren dat het leven is zoals het is’ en dan wanneer ze bij de ton zit ‘om het wrede universum geboeid te beschouwen’. Die beschouwing strekt blijkens de woordkeus zonder twijfel verder dan het leven in de vissenton.

Dan de relatie tussen de zinnen 24 en 43. Zin 43, die op zich een alinea vormt, lijkt op een aantekening in een anamnese of medisch rapport. Dit markeert de relatie met zin 24, waarin Lisa gepresenteerd wordt in haar medische hoedanigheid. De informatie die in zin 43 over Lisa's leeftijd verstrekt wordt, bereidt de lezer voor op wat daarna wordt geïmpliceerd: Lisa is gescheiden en opnieuw getrouwd. Zin 45 leidt een alinea in die indirect informatie biedt over haar gehuwde staat, waarna in zin 66

Lawrence op natuurlijke wijze als haar man ter sprake kan komen.

In de alinea die door zin 83 wordt ingeleid, kan het er even op lijken dat Lawrence centraal komt te staan. De volgende zin begint echter met *Zijn ouders*. De relatie met zijn ouders blijkt moeizaam. Hoe moeizaam valt af te leiden uit de alinea's 31 en 32, die volgen op een beknopte levensschets van Lawrence. In alinea 33, die begint met de zin *Lisa heeft geen ouders*, lijkt de aandacht weer naar Lisa uit te zullen gaan. Wat daar dan echter vooral aan de orde komt, zijn haar overleden ouders, in het bijzonder de relatie met haar moeder.

Wat zijn, kort samengevat, de voornaamste verbanden tussen de genoemde alinea's van de zinnen 7 tot 119? De zinnen van 7 tot 45 leiden alinea's in die Lisa karakteriseren en haar rol in het verhaal definiëren. Die alinea's over Lisa worden gevolgd door alinea's waarin haar man Lawrence het oriëntatiepunt vormt. Het zijn de alinea's die beginnen met de zinnen 83 en 103. Gebleken is dat daarbij de relatie tussen Lawrence en zijn ouders een belangrijk aandachtspunt is. Als dan Lisa weer in beeld komt in de alinea die begint met zin 119, komt haar relatie met haar ouders centraal te staan, zoals de alinea's over Lawrence zich toespitsen op zijn relatie met zijn ouders. De impliciete en indirecte vergelijking tussen Lisa en Lawrence wordt op één punt heel expliciet en direct in zin 127.

33^{9}	127	In tegenstelling tot Lawrence is zij in staat om haar motieven te onderkennen.

Wat Lisa wél en Lawrence níet vermag te onderkennen, zijn hun drijfveren, en wel in relatie met de eigen ouders.

Kortom, we hebben te maken met vier verbanden tussen de alinea's die formeel ingeleid worden door *Lisa, Lawrence* en opnieuw door *Lisa*. Er is verband tussen de vier alinea's die in de beginzinnen van 7 tot 45 van start gaan met de eigennaam *Lisa*. Er is verband tussen de twee alinea's die beginnen met de eigennaam *Lawrence*. Dan is er verband tussen die beide groepen alinea's. Tot slot is er verband tussen de twee alinea's met *Lawrence* als vertrekpunt en de alinea ingeleid door zin 119, de alinea waarin Lisa met Lawrence wordt gecontrasteerd.

Hebben de initiële elementen in de zinnen van 7 tot 119 samen, dus als

reeks, een tekstueel organisatorische functie? Ze dwingen zelf geen verband af, maar lijken wel als bakens te kunnen fungeren in de route die de lezer heeft te volgen.

Laten we aannemen dat de beginpunten *Lisa* en *Lawrence* een tekstcompositorische functie hebben voor de reeks alinea's die met die vormen van start gaan. Laten we bovendien aannemen dat er een bevestiging in te zien is van de tekstcompositorische functie die is toegekend aan de twee beginpunten die gevormd worden door *De goudvissen* en *De visjes*. Dan kunnen we ons afvragen of ook de ordening van deze twee reeksen beginpunten van alinea's ten opzichte van elkaar tekstueel een organisatorische functie heeft.

Een positief antwoord lijkt mogelijk. De alinea's over de vissen bepalen op symbolische wijze de centrale thematiek en daarmee het perspectief van de romantekst. Lisa kijkt vanuit dit perspectief: ze is toeschouwer, zowel bij de vissendramatiek als bij het familie- en relatiedrama dat zich gaat afspelen. Lawrence, die een zeer ondergeschikte rol vervult, lijkt er vooral toe te dienen de problematische relatie tussen ouders en hun kinderen te generaliseren.

De alinea's die beginnen met *De goudvissen* en *De visjes*, en de alinea's die beginnen met *Lisa, Lawrence* en opnieuw *Lisa*, zijn in de strikte zin geen van beide reeksen met een constant thema. De thema's wisselen, afgezien van de keren dat *Lisa* als thema herhaald wordt. Doordat de thema's in die twee reeksen onderling geen conventionele of natuurlijke ordening vertonen, verschillen ze sterk van de reeks met opeenvolgende thema's, afgebeeld met figuur 5. In de twee alineareeksen zou ik een variatie willen zien op de door Daneš onderscheiden reeks met een constant thema, waarbij *constant* gevarieerd wordt met *conceptueel gelijksoortig*.

Een patroon met een constant thema wordt als statisch beschouwd (Enkvist 1973).[10] Hoe is dat bij de twee alineareeksen? De dramatische ontwikkeling van het verhaal is er nog niet in op gang gekomen, waardoor ze fungeren als vast kader van het romangebeuren.

10 Zie voor onderzoek naar samenhang tussen typen thematische reeksen en tekstsoorten Lavid (1994) en Fries (1995).

3. Organisatie van de alinea

Voor de interne organisatie van een alinea kan het begin van de eerste zin twee strategische functies vervullen. Het eerste element van een alinea kan prominent aangeven wat het vertrekpunt is van de informatie die wordt aangeboden. En daarbij kan het tevens dienen als de basis van een patroon zoals door Daneš is onderscheiden. Met die patroonfunderende functie wil ik het onderzoek naar de organisatie van alinea's beginnen.

3.1 Basis van het alineapatroon

In alinea 7 is *Lisa* het eerste element; het staat in zinsinitiële positie.[11] Laten we eens bekijken, hoe *Lisa* een funderende functie vervult in de tekstuele organisatie van die alinea.

7.	24	Lisa is psychiater.
	25	Zij woont een kilometer of tien buiten de stad in een door forenzen overgenomen dorp.
	26	's Ochtends heeft ze praktijk aan huis,
	27	's middags werkt ze in de psychiatrische universiteitskliniek.
	28	Zij geeft college aan assistenten,
	29	zij geeft les aan verpleegkundigen,
	30	zij heeft een bescheiden aandeel in de patiëntenzorg.
	31	Het huis is een oude patriciërswoning, vierkant, symmetrisch gebouwd aan weerszijden van de grijsblauwe voordeur.
	32	Achter het huis strekt een boomgaard (appelen, pruimen) zich uit tot aan de rivier.
	33	De ton met de vissen staat bij de keukendeur.

11 Zie Onrust (1987) en Onrust e.a. (1993) over de rol van de topiczin in een alinea.

In alinea 7 kunnen we vier thematische patroontypen onderscheiden. Het type dat sterk overheerst, is dat van de reeks met een constant thema. *Lisa*, het eerste element van de zin, staat aan de basis van dit patroon. Het patroon wordt onderbroken door twee asyndetisch verbonden hoofdzinnen 26 en 27. Die vormen met de tijdsbepalingen *'s Ochtends* en *'s avonds* zelf een reeks met conceptueel gelijksoortige, conventioneel opeenvolgende entiteiten.[12]

Zin 31 zie ik vooral als een aansluiting op het rhematische element *huis* in zin 26. Met *Het huis* in zin 31 komt dan vervolgens een hoofdthemasubthemarelatie tot stand, waarin *Het huis* het hoofdthema is en *Achter het huis*[13] in zin 32 het subthema. Eventueel zouden we zin 31 kunnen zien als de tweede zin van een reeks met een hoofdthema en subthema's, waarbij Lisa als hoofdthema fungeert.[14] Maar dan zou ik aan dit schema toch slechts een bijrol willen toekennen, want bij een reeks met Lisa als hoofdthema en het huis als subthema zou veeleer de possessieve aanduiding *Haar huis* te verwachten zijn.

Iets soortgelijks geldt voor zin 33, die begint met *De ton*. Ook hier zouden we tussen Lisa en de ton een hoofdthema-subthemarelatie kunnen zien, maar ik neig ertoe aan te nemen dat er met *De ton* in 33 vooral teruggekoppeld wordt naar optredens van de ton buiten de alinea, om te beginnen aan het eind van zin 6, daarna in zin 7 en voor het laatst in zin 19.

Natuurlijk kunnen we niet anders dan het huis en de ton met Lisa associëren; deze associaties, die hoe dan ook verwantschap vertonen met de hoofdthema-subthemarelatie, zijn vast van invloed op de inpassing van zin 33 in het verband van de alinea.

Het geheel overziend kunnen we vaststellen dat Lisa aan het begin van de

12 Doordat de bepalingen hier samen betrekking hebben op een cyclisch patroon, staat de opeenvolging van ochtend en avond sterk op de achtergrond.

13 Bij Daneš zou *Achter het huis* geen subthema zijn: *het huis* zou thema zijn. Ik ga er echter van uit dat *Achter het huis* betrekking heeft op de ruimte achter het huis. Die ruimte is als een subthema aan het huis gerelateerd.

14 Zie Daneš (1974b: 110) voor de diversiteit van relaties die hij tussen entiteiten onderscheidt.

alinea het uitgangspunt vormt voor een reeks met een constant thema en dat ze verder minstens een associatiebasis vormt voor de verankering van de andere zinnen in de alinea.

Op de positie van de laatste zin in alinea 7 wil ik nog ingaan. Doordat deze zin, beginnend met *De ton*, het minst direct past in de lopende patroonreeksen van de alinea, is hij bijzonder, zeker gelet op het gegeven dat zin 34, met het begin *Aan de voorzijde*, een regelrechte voortzetting is van de reeks met het hoofdthema-subthemapatroon dat we in de zinnen 31 en 32 onderscheiden tussen *Het huis* en *Achter het huis*.

8.	34	Aan de voorzijde is links de praktijkruimte: Lisa's werkkamer met grote ramen in twee muren.

Doordat zin 33 *De ton met de vissen staat bij de keukendeur* de alinea afsluit en het patroon onderbreekt, krijgt deze slotzin een signaalfunctie: let op, die ton hoort niet slechts bij de rekwisieten. Op zijn relevantie zal de lezer nog herhaalde malen geattendeerd worden.

3.2 Vertrekpunt van de informatie

Ook als het eerste element van een alinea niet altijd het uitgangspunt van een tekstueel patroon is, kan dat eerste element toch een belangrijke rol vervullen. Het kan prominent aangeven wat het vertrekpunt is van de informatie die volgt.[15] Laten we kort enkele alinea's bezien. Allereerst alinea 1, waarvan zin 1 begint met *De goudvissen*.

1.	1	De goudvissen hebben hun jongen opgevreten.
	2	In de warme windstille zomer waren ze dagenlang bezig met kuitschieten.

15 Daarmee kan dit alinea-inleidende element een belangrijke bijdrage leveren aan wat Hinds (1979: 136) het kenmerk van een alinea noemt: ‘a unit of speech or writing that maintains a uniform orientation’.

3	De kleine met de zwarte vlekken in z'n gezicht zat de grote slome onvermoeibaar achterna en duwde haar tot dol wordens toe tegen het gezwollen achterlijf, tot ze haar eieren liet gaan tussen de waterplanten.
4	Hij is er spuitend overheen gestoven, een gedistantieerde paring waarin veel elementen van de daad wel aanwezig zijn maar van elkaar zijn losgemaakt tot doelloze rituelen, tot werk dat verricht moet worden in het kader van de voortplanting zodra de watertemperatuur stijgt en de wind gaat liggen.

Na de eerste zin, die begint met *De goudvissen*, gaat elke zin van de alinea door op de goudvissen.

Alinea 2 sla ik over, omdat hier de eerste zin niet opent met een element voor de persoonsvorm.

In alinea 3 speelt het zinsinitiële element *Lisa* zelf geen rol in de zinnen 8 en 9, maar zij is wel degene die over de vissen reflecteert en de jongen blijkens de laatste zin ook feitelijk waarneemt.

3.	7	Lisa zit op haar hurken naast de ton en kijkt.
	8	Binnen de bolletjes vindt de celdeling in een razend tempo plaats, tot de visjes sterk genoeg zijn om zich uit het taaie vlies los te maken.
	9	Met tientallen tegelijk zweven ze door het warme water.

Na zin 9 gaat alinea 4 op natuurlijke wijze concreet door op de visjes. Ze zijn vervolgens in elke zin van de alinea aan de orde, zij het in de laatste zin slechts impliciet: ze lijken door de moeder opgevreten te zijn.

4.	10	De visjes worden niet door het ouderpaar, dat geen paar meer is, verzorgd maar slurpen zelf onophoudelijk water naar binnen met onzichtbaar voedsel erin.

11	Zij eten het element waarin zij verkeren, zoals ze in het ei al deden.
12	Als ze de pech hebben om in het vaarwater van hun ouders te

		geraken stulpen die hun mond tot een pinkgrote trog waarin dode muggen, berkezaadjes, kleine visjes worden opgeslokt.
	13	Nonchalant spuugt de slome het berkezaad uit.

Met het zinsinitiële element *Ik had ze moeten beschermen* in alinea 5 spitst Lisa's reflectie zich toe op haar potentiële rol bij het vissendrama.

5.	14	Ik had ze moeten beschermen, denkt Lisa.
	15	Vorige week krioelde het nog van de visjes, doorzichtige diertjes van een centimeter, met een voor- en een achterkant, een rijrichting en een donkere kern in hun lijf.
	16	En nu is het stil. Verdomme, had ik ze toch in de slabak gedaan, bijgevoed, veilig grootgebracht!

Wat Lisa denkt, staat in contrast met wat de ware achtergrond van haar gedrag genoemd wordt. Daar worden we nadrukkelijk mee geconfronteerd door *De waarheid* als eerste element van alinea 6 en dan onmiddellijk herhaald in de tweede zin.

6.	17	De waarheid is dat zij daar geen zin in heeft.
	18	De waarheid is dat deze vrouw, die met moeite heeft leren accepteren dat het leven is zoals het is, tandenknarsend, tegen beter verlangen in, geen consideratie met haar goudvissen wenst te hebben.
	19	's Morgens, voor haar werkdag begint, en 's avonds als zij weer vrij is zit zij altijd even bij de ton om het wrede universum geboeid te beschouwen.
	20	Soms wil ze de vissen nog wel een sportieve kans

geven (maar wie help je,
en waarom?) door
bijvoorbeeld bij strenge
vorst met een bijl een
spleet in het ijs te hakken,

21 maar evenzovele malen
heeft zij het ijs zijn gang
laten gaan en dreven in de
lente de verkleurde
kadavertjes bewegingloos
aan de wateroppervlakte.

22 Ooit was een fel oranje vis
geheel in ijs gevat als een
toeristische presse-papier
van glas, en kwam in het
voorjaar los,

bewoog traag en onwennig zijn staart,
schudde zijn kieuwen.

23 Zie je wel, denkt Lisa dan, het kán,
overleven in het ijs.

Lisa's overpeinzing die in zin 14 begint met het element *Ik had ze moeten beschermen*, eindigt in zin 23 met als zinsinitieel element *Zie je wel*. De afsluiting van de alinea bevestigt Lisa in haar rol van toeschouwer.

4. Organisatie van opeenvolgende zinnen

Naast aandacht voor de beginpositie in een alinea verdient de beginpositie van elementen in een reeks zinnen meer in het algemeen de aandacht. Hierbij valt onderscheid te maken tussen opeenvolgende zinnen die een vergelijkbare syntactische en semantische structuur vertonen, en zinnen die sterk van elkaar verschillen door de aard of functie van hun initiële element. Op deze twee typen zinscombinaties wil ik hier afzonderlijk ingaan.

4.1 Opeenvolgende zinnen met vergelijkbare structuur

Laten we om te beginnen kijken naar twee vergelijkbaar gebouwde reeksen zinnen in alinea 2; het is de alinea die preludeert op het Don Juan-motief in de roman. De twee paren zinnen waar het om gaat, zijn gecursiveerd.

2. Denkt de zwarte ooit: o
lekkere vadsige slome met
je bolle flanken je bent de
liefde van mijn leven, *ik wil
je, ik wil je*?

5 *Hij wil eieren*,

6 *hij wil zaaien* zodat de
bevruchte eicellen als witte
miniatuurkralen tegen de
waterplanten kunnen
kleven in het kleine domein
van eikehouten duigen dat
hun wereld is.

De asyndetisch nevengeschikte zinnen *ik wil je, ik wil je* vormen een reeks identiek geformuleerde wensen. Hiermee contrasteert de natuurlijk opeen-

volgende reeks wensen: *Hij wil eieren, hij wil zaaien*.

Bij deze zinnen is moeilijk na te gaan of het initiële zinselement bepalend is voor hun vergelijkbaarheid. Wel kunnen we vaststellen dat toepassing van een vergelijkbare structuur kennelijk relevant geacht wordt, want afwisseling zou mogelijk geweest zijn. Maar formaties als *ik wil je, jou wil ik* en *hij wil eieren, zaaien wil hij* missen de pathetiek en aandrift die in het origineel tot uiting komen. Bovendien, bij zo'n wisselende structuur zou het contrast tussen de twee paren zinnen veel minder direct zijn.

Alinea 6 valt op door de nadrukkelijke herhaling van *De waarheid* als eerste element in opeenvolgende zinnen met een vrijwel identieke structuur; ik heb hier al even op gewezen. Anders dan in de vorige zinnen wordt het initiële element in de zinnen 17 en 18 vrij zwaar beklemtoond, ter contrastering met het voorgaande. Door die accentuering wordt de verdere informatie sterk op dit begin georiënteerd.

6.	17	*De waarheid is dat zij* daar geen zin in heeft.
	18	*De waarheid is dat deze vrouw* (...)

Laten we vervolgens opeenvolgende zinnen bezien met een vergelijkbaar zinsinitieel element maar zonder dat ze verder een parallelle structuur vertonen. Bijvoorbeeld de zinnen 15 en 16 in alinea 5. We zien hier de zinsinitiële tijdsbepalingen *Vorige week* en *nu*.

5^2	15	*Vorige week* krioelde het nog van de visjes, doorzichtige diertjes van een centimeter, met een voor- en een achterkant, een rijrichting en een donkere kern in hun lijf.
	16	En *nu* is het stil.

Het tekstuele belang van de twee tijdsbepalingen is kennelijk dat er niet alleen een opeenvolgend verband maar ook een contrastrelatie mee wordt aangeduid.

Verder bevat bijvoorbeeld alinea 6 een reeks zinsinitiële tijdsbepalingen die geen natuurlijke opeenvolging veronderstellen. In zin 19 vormt het gecursiveerde zinsinitiële element in combinatie met *altijd* een samengestelde temporele bepaling. Die gecombineerde tijdsbepaling en de

zinsinitiële tijdsbepalingen *Soms, evenzovele malen* en *Ooit* vormen conceptueel een verwante groep elementen maar daarmee worden de gebeurtenissen niet in enige volgorde gerangschikt.

6^3	19	*'s Morgens, voor haar werkdag begint, en 's avonds als zij weer vrij is* zit zij altijd even bij de ton om het wrede universum geboeid te beschouwen.
	20	*Soms* wil ze de vissen nog wel een sportieve kans geven (maar wie help je, en waarom?) door bijvoorbeeld bij strenge vorst met een bijl een spleet in het ijs te hakken,
	21	maar *evenzovele malen* heeft zij het ijs zijn gang laten gaan en dreven in de lente de verkleurde kadavertjes bewegingloos aan de wateroppervlakte.
	22	*Ooit* was een fel oranje vis geheel in ijs gevat als een toeristische presse-papier van glas, en kwam in het voorjaar los, bewoog traag en onwennig zijn staart, schudde zijn kieuwen.

Samen specificeren de bepalingen, relatief bezien althans, hoe vaak Lisa zich het lot van de vissen aantrekt of juist niet, en de ene bijzondere keer dat ze heeft nagelaten in te grijpen, overigens ook toen zonder fatale afloop. Door de vooropplaatsing van de tijdsbepalingen wordt hun verwante functie gemarkeerd (zie ook Haeseryn 1997: 1276-1277), waardoor het betrokken fragment een historiserende samenhang verleend wordt.

4.2 Opeenvolgende zinnen zonder vergelijkbare structuur

De twee eerste zinnen van de roman vormen geen reeks met een vergelijkbare syntactische structuur. Laten we ons hier richten op de mogelijke functie van het initiële element van zin 2, de tijdsbepaling *In de warme windstille zomer*.

1.	1	De goudvissen hebben hun jongen opgevreten.

2 *In de warme windstille zomer* waren ze dagenlang bezig met

		kuitschieten.
3		De kleine met de zwarte vlekken in z'n gezicht zat de grote slome onvermoeibaar achterna en duwde haar tot dol wordens toe tegen het gezwollen achterlijf, tot ze haar eieren liet gaan tussen de waterplanten.
4		Hij is er spuitend overheen gestoven, een gedistantieerde paring waarin veel elementen van de daad wel aanwezig zijn maar van elkaar zijn losgemaakt tot doelloze rituelen, tot werk dat verricht moet worden in het kader van de voortplanting zodra de watertemperatuur stijgt en de wind gaat liggen.

Nadat we in zin 1 geconfronteerd zijn met de afloop van een gebeurtenis, worden we in zin 2 geïnformeerd over de aanloop daartoe. Natuurlijk moet het verhaal dan bij het begin beginnen: de aanvang is te vinden in de warme stille zomer. Dit begin blijkt echter tegen het eind van alinea 1 niet toevallig. In zin 4 wordt het aandeel dat het mannetje in de voortplanting heeft, op een algemeen niveau gebracht: zo gaat dat bij goudvissen *zodra de watertemperatuur stijgt en de wind gaat liggen*. Dit besluit van de alinea brengt ons inhoudelijk en formeel terug bij de episode die begon met *In de warme windstille zomer*. Die tijdsbepaling speelt daarmee een tekstueel strategische omlijstende functie. Alles wijst erop dat we de zinsinitiële positie kunnen beschouwen als bij uitstek geschikt voor zo'n signaalfunctie.

Alinea 3 bestaat uit drie zinnen die geheel verschillend beginnen. Zin 8 geeft kennelijk weer wat Lisa zich realiseert, zin 9 beschrijft wat ze concreet waarneemt.

3.	7	Lisa zit op haar hurken naast de ton en kijkt.
	8	Binnen de bolletjes vindt de celdeling in een razend tempo plaats, tot de visjes sterk genoeg zijn om zich uit het taaie vlies los te maken.
	9	Met tientallen tegelijk zweven ze door het warme water.

In zin 8 speelt de plaatsbepaling *Binnen de bolletjes* in op het beeld dat in

de vorige alinea is opgeroepen met *de bevruchte eicellen (...) in het kleine domein van eikehouten duigen dat hun wereld is*. Dit is één kant van de zaak, het andere aspect is dat de plaatsbepaling de setting aangeeft waarbinnen de celdeling begrepen moet worden.

Dan krijgen we vooraan in de volgende zin de bepaling *Met tientallen tegelijk*. Na de reflectie van zin 8 staat ineens de direct waarneembare werkelijkheid centraal. In de bepaling komt verrassing tot uitdrukking over wat er plotseling te zien is. Waardoor heeft de initiële bepaling van zin 9 zo'n verrassende werking? Laten we eens onderzoeken wat het effect is als de bepaling niet aan het begin van de zin staat.

8	Binnen de bolletjes vindt de celdeling in een razend tempo plaats, tot de visjes sterk genoeg zijn om zich uit het taaie vlies los te maken.
proef 9	Ze zweven met tientallen tegelijk door het warme water.

In de proefversie botsen de zinnen 8 en 9 op elkaar. Zin 8 beschrijft een proces in zijn algemeenheid; in zin 9 gaat het om de direct waargenomen werkelijkheid. Hiertussen ontbreekt een overgang of schakel. Hoe kan het dat de bepaling *Met tientallen tegelijk* de verbinding wel perfect kan leggen? Dankzij die bepaling kunnen in zin 9 twee punten van informatie ineengevlochten worden. Eerst wordt met de bepaling in de initiële positie het beeld opgeroepen dat er tientallen visjes te zien zijn en vervolgens komt aan de orde dat je ze door het water kunt zien zweven. In Enquists versie komen die beide aspecten ook in de accentuatie tot uitdrukking. In de proefvariant is een zwaar accent op *zweven* zeer gekunsteld.

Het laatste voorbeeld waar ik iets over wil zeggen, heeft belangrijke kenmerken met zin 9 gemeen.[16] for Het gaat om zin 13 met *Nonchalant* als bepaling van hoedanigheid in de eerste zinspositie.

16 Met spijt laat ik hier de bespreking van zin 12 achterwege. Een goed overzicht van opvattingen over de functie van zinsinitiële tegenover de functie van zinsfinale bijzinnen is te vinden in Ramsey (1987). Naar haar oordeel zijn vooropgeplaatste *if*- en *when*- zinnen 'thematically associated to the preceding discourse as well as to the main clause, thus have a broader scope' (Ramsey 1987: 385). Zij vat zulke zinnen op als ''frames' the text that follows' (Ramsey 1987: 406). Chafe (1984: 444) ziet zinsinitiële bijzinnen 'as a kind of a 'guidepost' to information flow, signaling a path or orientation in terms of which the following information has to be understood'. Deze visie vindt steun in het onderzoek van Renkema (1996)

4.	10	De visjes worden niet door het ouderpaar, dat geen paar meer is, verzorgd maar slurpen zelf onophoudelijk water naar binnen met onzichtbaar voedsel erin.
	11	Zij eten het element waarin zij verkeren, zoals ze in het ei al deden.
	12	Als ze de pech hebben om in het vaarwater van hun ouders te geraken stulpen die hun mond tot een pinkgrote trog waarin dode muggen, berkezaadjes, kleine visjes worden opgeslokt.
	13	Nonchalant spuugt de slome het berkezaad uit.

Ook zin 12 en 13 zouden op elkaar stoten als de bepaling *Nonchalant* zou verhuizen, zoals blijkt uit de proef met zin 13.

	12	Als ze de pech hebben om in het vaarwater van hun ouders te geraken stulpen die hun mond tot een pinkgrote trog waarin dode muggen, berkezaadjes, kleine visjes worden opgeslokt.
proef	13	De slome spuugt nonchalant het berkezaad uit.

De proefvariant laat geen denkruimte om van de beschrijving van een algemenere waarneming over te schakelen op de beschrijving van de concreet waargenomen werkelijkheid. De oorspronkelijke versie zowel van zin 9 als van zin 13 bereidt de lezer op zo'n omschakeling voor. Net als in zin 9 zijn er in zin 13 twee punten van informatie bijeengevoegd. Eerst signaleert de zin dat er nonchalant gedrag te zien is en dan om welk gedrag het gaat: de natuur gaat onverstoorbaar haar gang en eist daarbij haar tol. De strekking van het boek had nauwelijks pregnanter verwoord kunnen worden.

5. Slot

Wat is er tot slot over het zinsinitiële element te zeggen? Bij alle detail-beschouwingen blijkt één punt telkens naar voren te komen: de functie van het zinsinitiële element valt alleen te begrijpen en te bepalen in het ruimere verband van de tekst.[17] De besproken gevallen met een zinsinitieel element overziend zou ik de functie van zo'n element kortweg willen kenschetsen als oriënterend.[18] Waar het gaat om toepassing in tekststrategische patronen, zijn ze - in beginsel zowel retro- als prospectief - een baken in het patroonverloop. Waar het gaat om gevallen als *In de warme windstille zomer, Met tientallen tegelijk* of *Nonchalant* in de zinnen 2, 9 en 13 is die functie - zoals we gezien hebben - sterk héroriënterend. De karakterisering oriënterend/heroriënterend sluit nauw aan bij het bestaande idee dat het zinsinitiële element fungeert als uitgangspunt. Wat echter in de notie oriënterend/heroriënterend scherper tot uiting komt, is dat het initiële element niet alleen in de betrokken zin een rol vervult, maar eerst en vooral in het ruimere verband van de tekst.

Heel wat soorten zinsinitiële elementen zijn onbesproken gebleven, maar de besproken gevallen bieden mogelijk wel een goed oriëntatiepunt voor vruchtbaar verder onderzoek van andere teksten, ook van geheel andere tekstsoorten.

17 Omdat ik hier alleen materiaal uit een geschreven verhaal behandeld heb, is het niet mogelijk aan *tekst* toe te voegen: *of situatie*.

18 De karakterisering 'oriënterend' sluit nauw aan bij de karakterisering die Beneš (1959: 216, geciteerd bij Daneš 1974b: 112) geeft van wat hij het *východisko* 'basis, uitgangspunt' noemt: het *východisko* 'links up the utterance with the context and situation, selecting from several possible connexions one that becomes the starting point, from which the entire further utterance unfolds and in regard to which it is oriented'.

Bibliografie

Beneš, E. (1959). ‘Zacatek nemecké vety z hlediska aktuaálního clenení vetného (Der Satzbeginn im Deutschen, von der Mitteilungsperspektive her betrachtet)’, in: *CMF*, 41, p. 205-217.

Chafe, W. (1984). ‘How people use adverbial clauses’, in: C. Brugman, M. Macaulay (eds.), *Proceedings of the Tenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, February 17-20, Berkeley: Berkeley Linguistics Society, p. 437-449.

Daneš, F. (ed.) (1974a). *Papers on functional sentence perspective*. Prague: Academia, Den Haag: Mouton.

Daneš, F. (1974b). ‘Functional sentence perspective and the organization of the text’, in: Daneš (1974a), p. 106-128.

Daneš, F. (1974c). ‘Zur Terminologie der FSP’, in: Daneš (1974a), p. 217-222.

Duits, H., en De Graaf (1996). *Lijst van bronnen genoemd in* Anonymi Batavi: Idea linguae belgicae grammatica, poetica et rhetorica, curante Everhardo van Driel. (Leiden, 1783). [Bijlage bij Knol (1996)], Amsterdam: St. Neerlandistiek VU, Münster: Nodus Publikationen.

Enkvist, N.E. (1973). ‘‘Theme dynamics’ and style: An experiment’, in: *Studia Anglica Posnaniensia*, 5, p. 127-135.

Enkvist, N.E. (1987). ‘A note towards the notion of text strategy’, in: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 40-1, p. 19-27.

Enquist, A. (1996). *Het Meesterstuk*. [herz. editie; orig. editie 1994]. Amsterdam etc.: De Arbeiderspers.

Fries, P.H. (1997). ‘Themes, methods of development, and texts’, in: R. Hasan, P.H. Fries (eds.), *On subject and theme. A discourse functional perspective*, Amsterdam etc.: Benjamins, p. 317-359.

Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn

(1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers, Deurne: Wolters Plantyn.

Halliday, M.A.K. (1994). *An introduction to Functional Grammar*. Londen etc.: Arnold.

Harold, B.B. (1995). 'Subject-verb word order and the function of early position', in: P. Downing, M. Noonan (eds.), *Word order in discourse*, Amsterdam etc.: Benjamins, p. 137-161.

Hinds, J. (1979). 'Organizational patterns in discourse', in: T. Givón (ed.), *Syntax and semantics*, vol. 12, *Discourse and syntax*, New York etc.: Academic Press, p. 135-157.

Knol, J. (1996). *Adriaen Verwer, Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica en retorica. Editie van Driel (1783)*. Uit het Latijn vertaald door J. Knol. Met een fotomechanische herdruk van de editie 1783. Bezorgd door Th. A.J.M. Janssen en J. Noordegraaf, Amsterdam: St. Neerlandistiek VU, Munster: Nodus Publikationen.

Kuppevelt, J.C.J. van (1991). *Topic en comment, Expliciete en impliciete vraagstelling in discourse*. diss. KUN.

Lambrecht, K. (1994). *Information structure and sentence form. Topic, focus, and the mental representations of discourse referents*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lavid, J. (1994). *Theme, discourse topic and information structuring* [Dandelion research project]. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

Onrust, M. (1987). 'Tekststrukturering, alinea-opbouw en de topic-zin', in: C. van Bree e.a. (red.), *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek* 8, Amsterdam: St. Neerlandistiek VU, p. 191-211.

Onrust, M., A. Verhagen en R. Doeve (1993). *Formuleren*, Houten etc.: Bohn Stafleu Van Loghum.

Rademakers ss. cc., C.S.M. (1992). 'Gerardus Johannes Vossius (1577-1649) and the study of Latin grammar', in: J. Noordegraaf, K. Versteegh,

E.F.K. Koerner (eds.), *The history of linguistics in the Low Countries*, Amsterdam etc.: Benjamins, p. 109-128.

Ramsey, V. (1987). 'Preposed and postposed 'if' and 'when' clauses', in: R.S. Tomlin (ed.), *Coherence and grounding in discourse*, Amsterdam etc.: Benjamins, p. 383-408.

Renkema, J. (1996). 'Cohesion analysis and information flow: the case of 'Because' versus 'because'', in: C. Cremers, M. den Dikken (eds.), *Linguistics in the Netherlands*, Amsterdam etc.: Benjamins, p. 233-244.

Verhagen, A. (1986). *Linguistic theory and the function of word order in Dutch. A study on interpretive aspects of the order of adverbials and noun phrases*. Dordrecht: Foris.

Virtanen, T. (1992a). *Discourse functions of adverbial placement in English. Clause-initial adverbials of time and place in narrative and procedural place descriptions*. Åbo: Åbo Akademic Förlag.

Virtanen, T. (1992b). 'Given and new information in adverbials: Clause-initial adverbials of time and place', in: *Journal of Pragmatics* 17, p. 99-115.

Anna Enquist, *Het meesterstuk*, herziene druk 1996 (1994).

1.	1	De goudvissen hebben hun jongen opgevreten.
	2	In de warme windstille zomer waren ze dagenlang bezig met kuitschieten.
	3	De kleine met de zwarte vlekken in z'n gezicht zat de grote slome onvermoeibaar achterna en duwde haar tot dol wordens toe tegen het gezwollen achterlijf, tot ze haar eieren liet gaan tussen de waterplanten.
	4	Hij is er spuitend overheen gestoven, een gedistantieerde paring waarin veel elementen van de daad wel aanwezig zijn maar van elkaar zijn losgemaakt tot doelloze rituelen, tot werk dat verricht moet worden in het kader van de voortplanting zodra de watertemperatuur stijgt en de wind gaat liggen.
2.		Denkt de zwarte ooit: o lekkere vadsige slome met je bolle flanken je bent de liefde van mijn leven, ik wil je, ik wil je?
	5	Hij wil eieren,
	6	hij wil zaaien zodat de bevruchte eicellen als witte miniatuurkralen tegen de waterplanten kunnen kleven in het kleine domein van eikehouten duigen dat hun wereld is.
3.	7	Lisa zit op haar hurken naast de ton en kijkt.

	8	Binnen de bolletjes vindt de celdeling in een razend tempo plaats, tot de visjes sterk genoeg zijn om zich uit het taaie vlies los te maken.
	9	Met tientallen tegelijk zweven ze door het warme water.
4.	10	De visjes worden niet door het ouderpaar, dat geen paar meer is, verzorgd maar slurpen zelf onophoudelijk water naar binnen met onzichtbaar voedsel erin.
	11	Zij eten het element waarin zij verkeren, zoals ze in het ei al deden.
	12	Als ze de pech hebben om in het vaarwater van hun ouders te geraken stulpen die hun mond tot een pinkgrote trog waarin dode muggen, berkezaadjes, kleine visjes worden opgeslokt.
	13	Nonchalant spuugt de slome het berkezaad uit.
5.	14	Ik had ze moeten beschermen, denkt Lisa.
	15	Vorige week krioelde het nog van de visjes, doorzichtige diertjes van een centimeter, met een voor- en een achterkant, een rijrichting en een donkere kern in hun lijf.
	16	En nu is het stil. Verdomme, had ik ze toch in de slabak gedaan, bijgevoed, veilig grootgebracht!

6.	17	De waarheid is dat zij daar geen zin in heeft.
	18	De waarheid is dat deze vrouw, die met moeite heeft leren accepteren dat het leven is zoals het is, tandenknarsend, tegen beter verlangen in, geen consideratie met haar goudvissen wenst te hebben.
	19	's Morgens, voor haar werkdag begint, en 's avonds als zij weer vrij is zit zij altijd even bij de ton om het wrede universum geboeid te beschouwen.
	20	Soms wil ze de vissen nog wel een sportieve kans geven (maar wie help je, en waarom?) door bijvoorbeeld bij strenge vorst met een bijl een spleet in het ijs te hakken,
	21	maar evenzovele malen heeft zij het ijs zijn gang laten gaan en dreven in de lente de verkleurde kadavertjes bewegingloos aan de wateroppervlakte.
	22	Ooit was een fel oranje vis geheel in ijs gevat als een toeristische pressepapier van glas, en kwam in het voorjaar los, bewoog traag en onwennig zijn staart, schudde zijn kieuwen.
	23	Zie je wel, denkt Lisa dan, het kán, overleven in het ijs.
7.	24	Lisa is psychiater.
	25	Zij woont een kilometer of tien buiten de stad in een door forenzen overgenomen dorp.

	26	's Ochtends heeft ze praktijk aan huis,
	27	's middags werkt ze in de psychiatrische universiteitskliniek.
	28	Zij geeft college aan assistenten,
	29	zij geeft les aan verpleegkundigen,
	30	zij heeft een bescheiden aandeel in de patiëntenzorg.
	31	Het huis is een oude patriciërswoning, vierkant, symmetrisch gebouwd aan weerszijden van de grijsblauwe voordeur.
	32	Achter het huis strekt een boomgaard (appelen, pruimen) zich uit tot aan de rivier.
	33	De ton met de vissen staat bij de keukendeur.
8.	34	Aan de voorzijde is links de praktijkruimte: Lisa's werkkamer met grote ramen in twee muren.
	35	Een bescheiden wachtruimte is ingericht onder de trap, achter een kamerscherm.
	36	Daar zit zelden iemand
	37	want Lisa neemt een kwartier tussen haar afspraken
	38	en de patiënten uit de stad blijven meestal in hun langs de weg geparkeerde auto's wachten tot het hun tijd is.

9.		Een uur vrij wegens een zieke patiënt-fietsen! Geen wind, zacht nazomerweer, geen parkeerellende bij de kliniek. Langs de rivier waar vissers onder hun groene paraplu's verscholen zitten, door het stadspark en door de grote winkelstraat naar de kliniek.
	39	Lisa draagt een dure spijkerbroek en een nog duurdere roomwitte trui.
	40	Op het laatste moment heeft zij haar gymschoenen gewisseld voor blauwe laarsjes.
	41	Zij is een mooie vrouw en blijft dat met het verstrijken van haar jaren.
	42	Zij kleedt zich goed maar onopvallend.
10.	43	Lisa is vijfenveertig en menstrueert nog een keer of drie per jaar.
11.	44	De telefoon gaat als zij haar werktas inpakt. ‘Hannaston?’
12.	45	Lisa experimenteert met verschillende manieren om de telefoon op te nemen.
	46	Altijd heeft ze zonder nadenken haar voornaam genoemd, in combinatie met verschillende achternamen (Blech, Bleeker, wéér Blech, Hannaston).
	47	Sinds haar veertigste verjaardag vindt zij dat het anders moet, maar hoe?

	48	Een man kan zichzelf en zelfs zijn vrienden bij de achternaam noemen zonder een onbehouwen indruk te maken. Een vrouw niet.
	49	Zichzelf als ‘mevrouw Hannaston’ aankondigen vindt ze truttig,
	50	‘dokter Hannaston’ duidt op kapsones,
	51	alleen ‘hallo’ is onbeleefd.
	52	Ze noemt haar achternaam op vragende, haast verontschuldigende toon.
13.		‘Lisa, met Johan. Fijn dat ik je tref, moet je geen gekken gaan genezen?’
	53	‘Ik sta op het punt om weg te gaan.’
14.	54	Op het prikbord boven de telefoon hangt een uitnodiging voor de opening van Johans tentoonstelling: Johan Steenkamer, schilderijen, etsen en aquarellen, receptie zondag van vier tot zes in het Gemeentemuseum.
	55	Uw aanwezigheid wordt op prijs gesteld. Donker pak. Donker pak? Ja, donker pak. Sponsors: het Staatsfonds voor de Beeldende Kunst, de Nationale Posterijen, Houthandel Nicolaas Bijl.
15.		Een foto van Johan in halfprofiel: scherpe neus, onnatuurlijk dichtgehouden mond, ogen van iemand die intensief aan zichzelf denkt op het moment van opname. Schouderpartij in

donker pak, wat hem goed staat.

16.	56	‘Moet je horen, na afloop gaan we eten met de familie.
	57	Alma wil dat.
	58	Het is wel modern
	59	maar het moet kunnen.’
17.	60	De familie, dat is in ieder geval Johans moeder Alma zelf, de aanstichtster; broer Oscar; zonen Paul en Peter. Is Johans vriendin Zina het moderne element?
18.		‘Komt Ellen ook?’
	61	‘Alma heeft haar gebeld.
	62	Ze zei ja.’
19.	63	Dat moet dus kunnen, de moeder van zijn zoons aan tafel met de nieuwe vrouw.
20.	64	‘Ik kom graag, Johan,’ zegt Lisa nu.
	65	Zij wil haar vriendin in deze situatie niet alleen laten en is ook wel gefascineerd door de ingewikkelde familieverhoudingen.
21.	66	‘En Lawrence, die wil ik er ook bij hebben, is hij al terug?’
	67	‘Hij is net weg,
	68	hij komt eind volgende week pas. Als de kinderen weer naar school moeten.’
	69	‘Dat vind ik nou écht niet kunnen.

	70	Ik heb graag iedereen erbij.
	71	Wat doet hij in Engeland, heeft hij een opdracht of zo?’
	72	‘Nee, nog niet. Hij zou misschien een uitbouw van het hotel tekenen voor z'n vader. Maar gewoon, familiebezoek. De kleinkinderen bij opa en oma.
	73	Ik moet gaan, Johan, bedankt voor de uitnodiging.’
22.	74	Ze nemen afscheid.
	75	Johan klinkt nog steeds wat gebelgd.
23.	76	Als je fietst kan je goed denken.
	77	Bij het lopen wordt dat al gauw dromen en fantaseren,
	78	maar het minimum aan alertheid dat het fietsen vereist zorgt voor een gepaste toewending tot de realiteit. Actie.
	79	Lisa heeft Lawrence' fiets genomen, met het risico van een houten kut na een uur rijden, maar het voordeel van versnellingen.

	80	Ze zet vaart, zoeft over het grijze asfalt tussen de dikke bomen en schakelt naar de zwaarste versnelling.
	81	De weg buigt zich naar de rivier: uitgebloeide bereklauw, uitgespeelde futen op het water.
24.		Dat ze vrienden zijn, Johan en Lawrence.
	82	Waar hebben ze het over? Schilderijen? De toekomst van de plattelandsarchitectuur? In elk geval niet over ouders, niet over familiebezoek.
25.	83	Lawrence komt uit York.
	84	Zijn ouders bezitten een groot hotel aan de Engelse oostkust.
	85	Gigantische raampartijen geven uitzicht op zee;
	86	de vertrekken die Engelsen altijd voor verschillende functies in hun recreatiegebouwen moeten hebben (Lounge, Dining Room, Tea Room, Morning Room) zijn zo groot als voetbalvelden.
	87	De neergang van de economie decimeerde het aantal gasten.
	88	Wie bleef komen was rijk en bejaard en deed dat uit gewoonte.
	89	Op een deur in een van de lange hospitaalachtige gangen staat ‘Emergency Room’.
	90	Erachter wordt in een smalle diepe kast een

		brancard verborgen gehouden.
	91	Lisa heeft tijdens een verblijf bij haar schoonouders mogen meemaken dat een bejaarde gast na het diner bezweek (paars, schuim op de bek, Yorkshire pudding) en door de kok en de receptioniste in vliegende vaart naar de achteruitgang werd gereden waar de door Lawrence' moeder inderhaast bestelde ambulance discreet stond te wachten.
	92	In de Dining Room duurde het even voor de stemming er weer in zat.
26.	93	Adverteren in Amerika leverde alleen maar meer oude mensen op, die bovendien gin wilden drinken in de Morning Room.
	94	Sluiting dreigde.
	95	De moeder van Lawrence overwoog even om er een echt bejaardentehuis van te maken maar zag op tegen herhalingen van de brancardscène.
27.	96	Opa Engeland, zoals Lisa's kinderen Kay en Ashley zeggen, hakte de knoop door en sloot tal van overeenkomsten met bedrijven die hun personeel een vakantie of een rustgevend weekend willen aanbieden.
	97	Tegen sterk gereduceerde prijzen komen er nu grote groepen mensen de zalen vullen.

98	Zij spelen midgetgolf (aangelegd op het hotelterrein) en maken wandelingen langs het kustpad.

28.	99	Soms zijn er conferenties en werkweekenden en fungeert de Morning Room als vergaderzaal.
	100	De aanleg van een overdekt zwembad, met sauna en gymnastiekzaal, wordt overwogen.
	101	Lawrence zal zijn ouders daaromtrent adviseren.
	102	De brancard is er nog.
29.		Een hotelkind. Slapen in een leegstaande kamer aan het eind van een gang. Moeder achter de bar, vader in het kantoortje met de boekhouding of achter de balie met de sleutels aan grote houten knollen met ‘Sea Residence’ erop. Meemaken hoe de Gast, die het leefritme in het hotel bepaalt en de maat is van alle dingen, door je ouders voor zeurkont of krenterige teef wordt uitgemaakt tijdens het snelle en vroege diner in de keuken.
30.	103	Lawrence ging naar Londen en studeerde bouwkunde (lijnen, gewichten, materialen, alles wat uit te rekenen is) aan de kunstacademie.
	104	Daar ontmoette hij Johan, die er een jaar schilderde met een schriele studiebeurs.
	105	Na dat jaar ging de verstandige en voorzichtige Lawrence met zijn nieuwe vriend mee

		naar Nederland en is daar gebleven.
31.	106	‘Ben je ze ontvlucht,’ vroeg Lisa, ‘kon je niet tegen hun eisen en verwachtingen, was je zo razend dat er een hele zee tussen moest?’
	107	‘Welnee. Het waaide. Altijd storm.’ ‘Maar hier dan?’
	108	De helft van het jaar waaien de oren van je kop,
	109	de bomen groeien krom
	110	en de wind gaat zelfs 's avonds niet liggen! En de watersnood?
	111	‘Zelfs de wind is hier knus.
	112	Het is plat,
	113	je hebt overzicht.
	114	Dáár sta je op de klippen, overgeleverd aan de storm.
	115	onophoudelijk beukt het water tegen het land en vreet het op, tot het hele hotel in zee dondert.
	116	Ik was daar doodsbang voor als kind.
	117	Het gaat zeker gebeuren.’
32.	118	Absoluut waar. Maar absolute onzin, vindt ze: hij haat zijn ouders niet maar ontvlucht de wind!
33.	119	Lisa heeft geen ouders.

120 Haar vader kwam om in de oorlog. Geen held maar een bange jongen die na spertijd in de zwarte stad de gracht in liep en verdronk omdat hij niet durfde schreeuwen.

121 Haar moeder, die flinkheid en realiteitszin verdoezelde door permanent gekwetst en verongelijkt te zijn, stierf onder helse pijn aan een te laat ontdekte kanker. Vier jaar geleden.

122 Lisa, enig kind, ging erheen met mate.

123 In de mate van het mogelijke heb ik mijn moeder bijgestaan, denkt ze.

124 Veel was er niet mogelijk,

125 en wat er mogelijk was, ging met grote moeite.

126 Lisa maakt zichzelf niet wijs dat haar overvolle werkweek en de noden van haar kinderen een grotere betrokkenheid bij haar stervende moeder in de weg hebben gestaan.

127 In tegenstelling tot Lawrence is zij in staat om haar motieven te onderkennen.

128 Zij kan bij zichzelf naar binnen kijken en ziet daar een doelbewust kind dat vecht voor haar eigen belang, een egoïst met een slecht karakter.

129 Het spiegelbeeld richt zich naar de spiegel,

130 het kind valt samen met de verwachtingen van de moeder.

34.	131	In die troebele soep van de kindertijd zal Lisa niet meer verdrinken.

Achteropplaatsing van elementen in de zin

Walter Haeseryn (Nijmegen)

1. Inleiding

De woordvolgorde van het Nederlands kunnen we karakteriseren als relatief vrij: sommige elementen (bijvoorbeeld de werkwoordelijke vormen) hebben een vaste plaats in de zin, andere (bijvoorbeeld bijwoorden of voorzetselconstituenten met de functie van bijwoordelijke bepaling - althans sommige bijwoordelijke bepalingen) kunnen op verschillende plaatsen in de zin staan, zonder dat dat op het eerste gezicht wat uit lijkt te maken voor de betekenis of de functionaliteit van de zin. De vraag is nu of dat laatste wel waar is, of schijn ook hier niet bedriegt. We moeten er immers altijd op bedacht zijn dat aan de variatie die in taalgebruik te constateren valt, iets anders ten grondslag ligt dan volstrekte willekeur, dat de ene volgorde de andere met is, dat verschillende volgordes dus ieder hun eigen functie hebben of kunnen hebben.

In wat volgt zal ik mij concentreren op de volgordevariatie die betrekking heeft op het einde van de zin. Ik bespreek eerst in het algemeen wat voor factoren zoal een rol spelen bij het bepalen van de volgorde van de elementen in de zin. Daarna bekijk ik in hoeverre de genoemde factoren verantwoordelijk zijn voor de plaatsing van verschillende soorten elementen helemaal aan het eind van de zin. Ik beperk me tot enkele grote lijnen, op gevaar af de zaken wat al te simplistisch voor te stellen en de indruk te wekken dat alles volkomen duidelijk is, wat bepaald niet het geval is. Het spreekt vanzelf dat ik bij de uiteenzetting die volgt in ruime mate gebruik maak van de beschrijving en het materiaal van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (*ANS*).

2. Principes die een rol spelen bij de woordvolgorde

In de tweede, herziene editie van de *ANS* (1997: 1225-1247) worden vier principes onderscheiden die een rol spelen bij de plaatsing van elementen op zinsniveau, dus van zinsdelen en zinsdeelstukken. Die vier principes zijn: (1) het syntactische principe van de zinspolen, (2) het pragmatische of thematische principe van de informatiegeleding, (3) het inherentieprincipe en (4) het complexiteitsprincipe.

2.1 Het syntactische principe

Het syntactische principe heeft betrekking op een typische eigenschap die het Nederlands met het Duits gemeen heeft, namelijk de eigenschap dat voor de werkwoordelijke elementen in de zin twee vaste punten aangewezen kunnen worden, één vooraan en één achteraan. In een hoofdzin staat de persoonsvorm vooraan in de zin, de infiniete werkwoordsvormen (deelwoord en/of een of meer infinitieven) staan achteraan, bijvoorbeeld:

(1) We *sturen* Bregje een verjaardagskaart.

(2a) We *hebben* Bregje gisteren een verjaardagskaart *gestuurd*.

In een bijzin staan alle werkwoordsvormen bij elkaar achteraan in de zin. Ze vormen een groep die in principe ondoordringbaar is, bijvoorbeeld:

(3) (Ik zei daarnet al) *dat* we Bregje gisteren een verjaardagskaart *gestuurd hebben*.

Het eerste vaste punt wordt in een bijzin ingenomen door het bindwoord, in dit voorbeeld het onderschikkend voegwoord *dat*. De twee vaste punten of plaatsen in een zin noemen we de zinspolen.

Het hier kort besproken syntactische verschijnsel kunnen we nu als basis gebruiken voor de beschrijving van de plaatsing van allerlei andere elementen (zinsdelen en zinsdeelstukken) in de zin. Iets staat vóór de

eerste pool (althans in hoofdzinnen waarin de persoonsvorm niet het eerste zinsdeel is), tussen de twee polen in of achter de tweede pool. Op die manier kunnen we wat de woordvolgorde betreft alle concrete zinnen beschrijven aan de hand van een zinsschema waarin vijf abstracte plaatsen onderscheiden worden, namelijk de eerste zinsplaats, de eerste pool, het middenstuk, de tweede pool en de laatste zinsplaats. Dat het hier om abstracte plaatsen gaat, blijkt enerzijds uit het feit dat een bepaalde plaats concreet niet gevuld hoeft te zijn (zie bijvoorbeeld (1), waar de tweede pool onbezet blijft) - soms niet gevuld kan zijn, bijvoorbeeld de eerste zinsplaats in bijzinnen zoals (3) - en anderzijds uit het feit dat een zinsplaats door meer dan een zinsdeel tegelijk gevuld kan zijn (zie bijvoorbeeld het middenstuk in (2a)). De vijf genoemde zinsplaatsen vormen samen de zogenaamde ‘eigenlijke zin’. Helemaal vooraan of helemaal achteraan zijn in principe nog twee plaatsen te onderscheiden, respectievelijk de aanloop en de uitloop, met een wat aparte status: op die plaatsen komen elementen voor die een lossere band met de zin hebben, elementen die niet direct een zinsdeelfunctie in de zin vervullen. Voorbeelden zijn respectievelijk *z'n broer* in (4) en *de stommeling* in (5):

(4) Z'n broer, die *is* hier al heel lang niet meer *geweest*.

(5) Hij *bleef* zich steeds maar *verzetten* tegen dat voorstel, de stommeling.

De verschillende zinsplaatsen kunnen we weergeven in de vorm van schema 1, waarin de tot nog toe gegeven voorbeelden opgenomen zijn.

2.2 Het links-rechts-principe

Een tweede principe dat een rol speelt bij de woordvolgorde is het pragmatische of thematische principe van de informatieverdeling in (of de informatiegeleding van) de zin: informatief minder belangrijke elementen komen doorgaans eerder in de zin te staan dan elementen met een grotere

Schema 1: De zinsplaatsen in de Nederlandse zin.

aanloop	eerste zinsplaats	1STE POOL	middenstuk	2DE POOL	laatste zinsplaats	uitloop
-	We	sturen	Bregje een verjaardags-kaart.	-	-	-
-	We	hebben	Bregje gisteren een verjaardags-kaart	gestuurd.	-	-
-	-	dat	we Bregje gisteren een verjaardags-kaart	gestuurd hebben.	-	-
Z'n broer,	die	is	hier al heel lang niet meer	geweest.	-	-
-	Hij	bleef	zich steeds maar	verzetten	tegen dat vooorstel,	de stommeling.

informatieve waarde. Er is met andere woorden een soort opgaande lijn in de zin. In een geschreven of gedrukte zin staat het minder belangrijke vòòr, dus links van datgene wat informatief belangrijker is. Vandaar dat de *ANS* spreekt van het ‘links-rechts-principe’. Het gaat hier grofweg om een uitvloeisel van de verdeling tussen topic-comment (of focus) of tussen thema en rhema (daarom spreekt men ook wel van het thematische principe). De werking van het links-rechts-principe kunnen we laten zien aan de hand van voorbeelden zoals (6) en (7):

(6a) Ik geef je morgen een bóek.

(6b) Ik geef je het boek mórgen.

(7a) Gisteren was Jóhan hier.

(7b) Johan was hier gísteren.

In de beide voorbeelden past de (a)-zin in een andere context dan de (b)-zin. In (6a) is het informatief belangrijkste (nieuwe) element het voorwerp *een boek*. Dat element krijgt een zinsaccent. De zin kan bijvoorbeeld dienen als antwoord op de vraag 'Wat krijg ik morgen?'. Zin (6b) past veeleer in een context waarin al over een boek gesproken is. Hier is de tijdsbepaling informatief belangrijker. De voorafgaande vraag zou hier kunnen luiden: 'Wanneer krijg ik het boek?'. Iets vergelijkbaars geldt voor de zinnen in (7), al blijkt hier al uit dat de zaken iets ingewikkelder liggen (de persoonsvorm is niet aan het links-rechts-principe onderworpen aangezien hij vanwege het syntactische principe aan een vaste plaats gebonden is; de plaatsbepaling *hier* lijkt zich eveneens aan het tweede principe te onttrekken: ze staat wel achteraan in de zin, maar ze is niet het informatief belangrijkste element). Hoe het ook zij, van belang is in dit verband dat in beide gevallen met een andere plaatsing van sommige elementen een verschil in pragmatische betekenis van de zin samenhangt.

2.3 Het inherentieprincipe

Het inherentieprincipe houdt in dat een element in het middenstuk over het algemeen dichter bij de tweede pool staat naarmate het een nauwere semantische band met het hoofdwerkwoord heeft. Een uitvloeisel van het genoemde principe is bijvoorbeeld de plaatsing vlak voor de tweede pool van een naamwoordelijk deel van een gezegde of een voorzetselvoorwerp; vergelijk de (a)- met de (b)-zinnen in (8) en (9):

(8a) Hij is gisteren *ziek* geworden.

(8b) Hij is *ziek* gisteren geworden «uitgesloten»

(9a) Ze hebben Jaap opnieuw *tot voorzitter* benoemd.

(9b) Ze hebben Jaap *tot voorzitter* opnieuw benoemd. «uitgesloten»

Het inherentieprincipe speelt ook een rol bij de plaatsing van complementen ten opzichte van bepalingen (complementen zijn nauwer verbonden met het hoofdwerkwoord, bepalingen minder nauw) en bij de onderlinge plaatsing van bepalingen (zo is een bijwoordelijke bepaling van wijze nauwer verbonden met het hoofdwerkwoord dan een tijdsbepaling). Voorbeelden zijn respectievelijk:

(10a) Ik heb gisteren *een nieuwe pen* gekocht.

(10b) Ik heb *een nieuwe pen* gisteren gekocht, «uitgesloten»

(11a) Ze heeft het dit keer *handiger* aangepakt.

(11b) Ze heeft het *handiger* dit keer aangepakt. «uitgesloten»

2.4 Het complexiteitsprincipe

Een vierde principe dat in de *ANS* onderscheiden wordt, is het complexiteitsprincipe: elementen die complexer zijn wat de bouw betreft hebben de neiging verder naar achteren in de zin te komen dan minder complexe elementen. Het betreft een van de zogenaamde wetten van Behaghel, en wel het 'Gesetz der wachsenden Glieder' (vergelijk Jansen 1978: 86 en Shannon 1993: 126-128). 'Complex' kan betekenen 'zwaarder', 'sterker' of 'omvangrijker/uitgebreider' (vergelijk Vandeweghe 1990: 37-38). Als voorbeelden noem ik hier de volgende verschillen in plaatsingsmogelijkheden naargelang van de vorm van een element: substantivische naamwoordelijke constituenten kunnen over het algemeen verder naar achteren staan dan voornaamwoorden met dezelfde zinsdeelfunctie; volle vormen van voornaamwoorden komen na gereduceerde vormen; een voorzetselconstituent kan in het algemeen verder achteraan staan dan een naamwoordelijke constituent met dezelfde functie. Voorbeelden respectievelijk van het eerste en het derde geval zijn (12) en (13):

(12a) Ik heb gisteren eindelijk *dat artikel* kunnen lezen.

(12b) Ik heb gisteren eindelijk *dat* kunnen lezen. «uitgesloten»

(13a) We zullen het boek *aan Jasper* geven.

(13b) We zullen het boek *Jasper* geven. «uitgesloten»

Op de interactie tussen de vier genoemde principes ga ik hier niet nader in. Veel is hier nog onduidelijk. Ik volsta met op te merken dat soms een bepaalde volgorde in overeenstemming is met verschillende principes tegelijk, maar dat er soms een conflictsituatie kan ontstaan. In dat laatste geval prevaleren het links-rechts-principe en het complexiteitsprincipe gewoonlijk boven het inherentieprincipe. Ik geef daar een voorbeeld van:

(14a) Hij vond dat het niet *goed* was.

(14b) Hij vond dat het niet was *goed*. «uitgesloten»

(15a) Hij vond dat het niet *zoals het hoort* was. 'twijfelachtig'

(15b) Hij vond dat het niet was *zoals het hoort*.

Alleen als het naamwoordelijk deel de vorm van een bijzin heeft, kan het achter het koppelwerkwoord, op de laatste zinsplaats staan. Het inherentieprincipe delft hier het onderspit, zo lijkt het wel.

3. De 'tangconstructie' en achteropplaatsing

3.1 Inleiding

Het syntactische verschijnsel dat we gedemonstreerd hebben aan de hand van zin (2a) en volgende staat sinds een artikel van Van Haeringen uit 1947 in de vakliteratuur bekend als de 'tangconstructie': twee elementen die bij elkaar horen (hier de twee delen van het samengestelde werkwoordelijke gezegde), staan uit elkaar (vormen een discontinu geheel) en vormen samen een soort 'tang' om een aantal andere elementen heen. In de Duitse literatuur spreekt men in dit geval van een 'Satzklammer'.

Volgens Van Haeringen ervaren taalgebruikers een tangconstructie als lastig en proberen ze al dan niet bewust de 'spanning' van een tang te verlichten door te kiezen voor een andere constructie. Of die in wezen psychologische of psycholinguïstische verklaring voor de keuze voor alternatieven klopt, staat evenwel nog te bezien. Ik kom daar zo dadelijk op terug. Hoe dan ook, ook tegenwoordig worden tangconstructies soms wel als communicatief minder geschikt beschouwd, zoals moge blijken uit

het feit dat in diverse taaladviesboeken aangeraden wordt ze in bepaalde gevallen te vermijden (zo bijvoorbeeld Hermkens 1974: 131, Renkema 1995: 51-53 en Klein & Visscher 1996: 199-200).

Zoals ik helemaal aan het begin al vermeld heb, kunnen sommige zinsdelen op meer dan een plaats in de zin staan, bijvoorbeeld een bijwoord als *gisteren* in (2a). Vergelijk met die zin:

(2b) Gisteren *hebben* we Bregje een verjaardagskaart *gestuurd*.

(2c) We *hebben* Bregje een verjaardagskaart *gestuurd* gisteren.

Plaatsing zoals in (2c) biedt nu een mogelijkheid om de tangconstructie enigszins te 'verlichten'. Men spreekt hier van achteropplaatsing van een element, van 'extrapositie' of - als het om achteropplaatsing van voorzetselconstituenten gaat - van 'PP-over-V' (PP van prepositional phrase en V van verbale groep). Het Duits heeft het over 'Ausklammerung'. Wat opvalt aan de in de vakliteratuur gebruikelijke terminologie, is dat ze impliciet uitgaat van de tangconstructie als het normale geval, wat in overeenstemming is met de feiten, zoals nog zal blijken.

Het Nederlands en het Duits worden allebei gekenmerkt door de werkwoordelijke tangconstructie, maar allebei kennen ze in principe dezelfde mogelijkheden tot achteropplaatsing van elementen. Toch gaat men er over het algemeen van uit dat het Duits daar minder gebruik van maakt, dat het de tangconstructie zelfs cultiveert (zie bijvoorbeeld Van Haeringen 1956: 90-91 [s.d.: 67-68]). In hoeverre dat voor het hedendaagse Duits in vergelijking met het Nederlands opgaat, is een vraag die hier nu niet aan de orde is. Ik vermeld in dit verband alleen een corpusstudie van Van de Velde uit 1973. Van de Velde onderzocht vier Duitse en vier Nederlandse romans of novellen en de respectieve vertalingen daarvan op achteropplaatsing. In de Nederlandse oorspronkelijke en vertaalde teksten waren aanzienlijk meer gevallen van achteropplaatsing te vinden. Het meest opmerkelijke globale resultaat van de vergelijking was wel dat van 176 gevallen in de oorspronkelijke Nederlandse teksten er in de Duitse vertalingen nog maar... 44 overbleven, dat is niet meer dan een kwart!

Voor ik de mogelijkheden tot achteropplaatsing in het Nederlands verder

bespreek, geef ik voor alle duidelijkheid een tweede schema, met daarin voorbeelden van de concrete vulling van de laatste zinsplaats in elk van de zinstypes die we kunnen onderscheiden (hoofdzinnen met de persoonsvorm als tweede of als eerste element en bijzinnen).

Schema 2: De laatste zinsplaats in zinnen met voor-pv en zinnen met achter-pv.

eerste zinsplaats	1ste pool voor-pv/bind term	middenstuk	2de pool (overige) ww.-vormen	laatste zinsplaats
Ik	heb	je toch al zo vaak	gezegd	dat je daar veel voorzichtiger mee moet zijn.
	Heeft	hij nu toch	besloten	om naar Argentinië te gaan?.
	dat	ze twee uur op hem	gewacht had	in Amsterdam-Zuid.

Bij de beschrijving van de mogelijkheden tot achteropplaatsing van elementen moet mijns inziens een onderscheid gemaakt worden tussen twee soorten gevallen, namelijk:

1. die gevallen waarbij achteropplaatsing van een element gegrammaticaliseerd is, dat wil zeggen regel geworden is of in ieder geval als zeer sterke tendens bestaat, en
2. die gevallen waarbij zowel plaatsing in het middenstuk van de zin als achteropplaatsing mogelijk is, en waarbij de werking van de genoemde principes het duidelijkste tot uiting komt. Dat betekent overigens niet dat ook de gegrammaticaliseerde gevallen niet in overeenstemming kunnen zijn met een (of zelfs meer) van de behandelde principes of daardoor verklaard zouden kunnen worden.

De voornaamste twee categorieën elementen die in de praktijk op de

laatste zinsplaats staan, zijn ongetwijfeld afhankelijke zinnen (bijzinnen) enerzijds en voorzetselconstituenten anderzijds.

3.2 Afhankelijke zinnen

Ik begin met een bespreking van de afhankelijke zinnen, waarbij ik nog een onderverdeling wil maken tussen afhankelijke zinnen die een zinsdeelsfunctie in de zin vervullen (bijvoorbeeld onderwerp of bijwoordelijke bepaling) en zinnen die zinsdeelstuk zijn (bijvoorbeeld complement bij de kern van een naamwoordelijke constituent).

Er is een heel sterke tendens in de woordvolgorde om afhankelijke zinnen niet in het middenstuk te plaatsen. De meeste onderwerps- en voorwerpszinnen staan zelfs verplicht buiten het middenstuk[1]. Meestal komen zulke zinnen op de laatste zinsplaats terecht, bijvoorbeeld:

(16a) Het heeft mij veel genoegen gedaan *dat hij ondanks alles toch wilde meegaan*.

(17) Het is lange tijd onduidelijk gebleven *of ze hoe dan ook met vakantie zouden gaan*.

(18) Het zou vervelend zijn *als je je werk niet op tijd kon inleveren*.

(19) Karel wilde niet toegeven *dat hij gespiekt had*.

(20) We hebben de commissie gevraagd *alsnog tot het examen toegelaten te worden*.

(21) Ze heeft er niet bij gezegd *wie er allemaal uitgenodigd waren*.

(22) Ben je je er eindelijk bewust van geworden *dat je een stommiteit begaan hebt*?

Bij onderwerpszinnen treedt vooraan in de samengestelde zin het voorlopig onderwerp *het* op (zie (16) t/m (18), bij voorzetsel-

1 Een uitzondering vormen betrekkelijke bijzinnen met ingesloten antecedent zoals de onderwerpszin in het volgende voorbeeld: ‘Mij heeft *wat je toen beweerde* in ieder geval veel pijn gedaan.’

voorwerpszinnen treedt een voornaamwoordelijk bijwoord als voorlopig voorzetselvoorwerp op (*ervan* in (22)). De plaatsing van de bijzinnen in de gegeven voorbeelden is in overeenstemming met het links-rechts-principe: de inhoud van de bijzin wordt door de spreker voorgesteld als de informatieve kern van de uiting en dus staat de bijzin zover mogelijk naar achteren. Achteropplaatsing in plaats van een positie aan het einde van het middenstuk kan in verband gebracht worden met de werking van het complexiteitsprincipe.

Een en ander betekent niet dat onderwerps- en voorwerpszinnen nooit een andere positie in de zin kunnen innemen. De eerste zinsplaats of de aanloop zijn ook mogelijk, maar dat impliceert doorgaans wel een andere informatieve geleding van de samengestelde zin. Vergelijk bijvoorbeeld (16b) met (16a):

(16b) *Dat hij ondanks alles toch wilde meegaan* heeft mij veel genoegen gedaan.

Deze zin met deze volgorde ligt veelmeer voor de hand in een andere context, waarin al sprake geweest is van het al dan niet meegaan van de persoon over wie het gaat. Het essentiële van de mededeling is nu het feit dat het uiteindelijke positieve besluit de spreker veel genoegen gedaan heeft. In (16a) vormt dat laatste het uitgangspunt en wordt als nieuw feit meegedeeld dát er een positief besluit gevallen is.

Ik geef een tweede voorbeeld:

(23a) Ze heeft gezegd *dat ze met vakantie zou gaan*.

(23b) *Dat ze met vakantie zou gaan* heeft ze wel gezegd, maar of ze het ook doet, weet ik nog niet zo zeker.

In (23a) vormt de bijzin de informatieve kern van de mededeling. Zin (23b) past in een contrastieve context, waarin het doen van de mededeling ‘ik ga met vakantie’ tegenover de werkelijke uitvoering van het plan gesteld wordt. De spreker heeft daar zo zijn twijfels over. Volledigheidsen eerlijkheidshalve moet ik erbij vertellen dat in dit tweede geval ook de volgorde van (23a) mogelijk is, als er maar een contrastief accent op

gezegd ligt. Het links-rechts-principe wordt daarmee dan wel doorbroken, maar het complexiteitsprincipe lijkt gered!

Ook bij bijwoordelijke bijzinnen bestaat er een sterke tendens tot achteropplaatsing, maar in tegenstelling tot onderwerps- en voorwerpszinnen kunnen sommige categorieën bijwoordelijke bijzinnen in principe wel in het middenstuk staan. Met vergelijkende bijzinnen die door het voegwoord *zoals* ingeleid worden, gaat dat maar zelden. Vergelijk de zinnen (24) en (25) met (26):

(24a) Je moet het *zoals ik het je uitgelegd heb* doen. «uitgesloten»

(24b) Je moet het doen *zoals ik het je uitgelegd heb*.

(25a) Het is *zoals ik me dat voorgesteld had* bepaald niet gegaan. «uitgesloten»

(25b) Het is bepaald niet gegaan *zoals ik me dat voorgesteld had*.

(26a) (Volg maar precies de gebruiksaanwijzing.) Je moet het *zoals daar beschreven staat* in elkaar zetten.

(26b) (Volg maar precies de gebruiksaanwijzing.) Je moet het in elkaar zetten *zoals daar beschreven staat*.

In deze samengestelde zinnen heeft de vergelijkende zin een beperkende betekenis, die te omschrijven is als: ‘op de wijze waarop...’. Tussenplaatsing is alleen in een geval als (26) mogelijk, al is niet meteen duidelijk waarom. Toch lijkt ook hier achteropplaatsing gewoner.

Er bestaan ook zinnen met *zoals* die een uitbreidende betekenis hebben. Voorbeelden daarvan zijn (27) en (28):

(27a) De voorstellen zijn, *zoals te verwachten was*, niet aangenomen.

(27b) De voorstellen zijn niet aangenomen, *zoals te verwachten was*.

(28a) Het is, *zoals ik jullie voorspeld had*, uiteindelijk toch nog zonnig geworden.

(28b) Het is uiteindelijk toch nog zonnig geworden, *zoals ik jullie voorspeld had*.

Dergelijke *zoals*-zinnen drukken niet zozeer een vergelijking uit als wel een soort commentaar op de inhoud van de rompzin. In zoverre zijn ze te

vergelijken met betrekkelijke bijzinnen met een hele zin als antecedent, bijvoorbeeld:

(29) Het is uiteindelijk toch nog zonnig geworden, *wat ik jullie voorspeld had*.

Uitbreidende vergelijkende zinnen kunnen vrij gemakkelijk als een soort tussenzin in het middenstuk voorkomen, maar achteropplaatsing is ook nu weer gewoner. Bij achteropplaatsing lijken zulke zinnen veeleer in de uitloop dan op de laatste zinsplaats te staan, wat moge blijken uit het feit dat ze achter een voorwerpszin staan en uit de zogenaamde kommaintonatie (vergelijk *ANS* 1997: 1397 e.v.), bijvoorbeeld (30) en (31):

(30) De commissie wilde niet accepteren dat haar voorstel afgewezen was, *zoals te verwachten viel*.

(31) Ze blijven maar volhouden dat de partijvoorzitter smeergeld aangenomen heeft, *wat bij mijn weten nog steeds niet bewezen is*.

Het gemakkelijkst kunnen bijzinnen van tijd en voorwaardelijke bijzinnen in het middenstuk staan, al geldt ook hier weer dat zulke zinnen vaker vooraan of achteraan staan. Vergelijk:

(32a) *Toen ze allemaal weg waren* heb ik gauw nog even de afwas gedaan.

(32b) Ik heb *toen ze allemaal weg waren* gauw nog even de afwas gedaan.

(32c) Ik heb gauw nog even de afwas gedaan *toen ze allemaal weg waren*.

(33a) *Als ik tijd heb* zal ik onderweg wel wat boodschappen doen.

(33b) Ik zal *als ik tijd heb* onderweg wel wat boodschappen doen.

(33c) Ik zal onderweg wel wat boodschappen doen *als ik tijd heb*.

Deze voorbeelden laten overigens zien dat achteropplaatsing van een bijwoordelijke bijzin geenszins hoeft te betekenen dat die de informatieve kern van de mededeling vormt. In beide gevallen gaat het bij een normale, neutrale intonatie en accentuering van de samengestelde zin, waarbij de bijzin niet speciaal beklemtoond wordt, om informatie die veeleer als een bijkomstigheid gepresenteerd wordt, meer een aanvullend karakter heeft.

Dat is anders bij een zin als (34), die past in een heel andere context dan (32c):

(34) Ik heb de afwas pas gedaan *toen ze allemaal weg waren*.

Ook de volgorde van zin (33c) kan, in een andere context, waarin er al sprake geweest is van boodschappen doen, gebruikt worden om de bijzin overeenkomstig het links-rechts-principe juist meer prominentie te geven. De bijzin is dan geaccentueerd in tegenstelling tot *boodschappen doen*.

Tot slot geef ik nog een voorbeeld van de plaatsingsmogelijkheden van een redengevende bijzin:

(35a) *Omdat hij zich niet lekker voelde* is hij wat eerder naar huis gegaan.

(35b) Hij is *omdat hij zich niet lekker voelde* wat eerder naar huis gegaan.

(35c) Hij is wat eerder naar huis gegaan *omdat hij zich niet lekker voelde*.

Het informatieve verschil tussen (35a) en (35b) enerzijds en (35c) anderzijds kunnen we als volgt weergeven: in de eerste twee varianten ligt het informatieve zwaartepunt van de mededeling bij het feit dat de persoon waar het persoonlijk voornaamwoord *hij* naar verwijst, wat vroeger naar huis ging; de redengevende zin (*omdat*-zin) geeft de verklarende achtergrond waartegen dit feit geplaatst wordt. In zin (35c) daarentegen ligt de informatieve kern veeleer bij de reden voor het vervroegde vertrek; de essentie van de mededeling is hier de verklaring, het feit zelf vormt het uitgangspunt, daar is bijvoorbeeld al over gesproken. Zin (35c) past dus in een andere context dan de zinnen (35a) en (35b). Plaatsing van de bijzin op de laatste zinsplaats is hier de enige mogelijkheid om het links-rechts-principe te respecteren aangezien het einde van het middenstuk bezet wordt door een noodzakelijke richtingsbepaling, die overeenkomstig het inherentieprincipe vlak voor de tweede pool staat.

Vestigen we nu onze aandacht op afhankelijke zinnen die deel zijn van een naamwoordelijke constituent en dus in de zin de functie van zinsdeelstuk vervullen. Een belangrijke categorie vormen natuurlijk de betrekkelijke bijzinnen die als nabepaling binnen een naamwoordelijke constituent

fungeren. Die vormen echter een verhaal apart (zie bijvoorbeeld Verhagen 1992). Ik behandel nu alleen complementszinnen. De *ANS* geeft onder meer de volgende twee voorbeelden:

(36a) Dit lijkt de mogelijkheid *dat de protestanten plaatsen willen inruimen voor vertegenwoordigers van de katholieken* uit te sluiten.

(36b) Dit lijkt de mogelijkheid uit te sluiten *dat de protestanten plaatsen willen inruimen voor vertegenwoordigers van de katholieken*.

(37a) De ambassade probeerde de geruchten *als zou er een staatsgreep hebben plaatsgevonden*, te ontzenuwen.

(37b) De ambassade probeerde de geruchten te ontzenuwen *als zou er een staatsgreep hebben plaatsgevonden*.

Dit soort gevallen is onderzocht door Shannon aan de hand van een corpus bestaande uit 609 voorbeelden van naamwoordelijke constituenten met een zin als complement (Shannon 1993). Het is van belang eerst het globale resultaat van zijn onderzoek te noemen: in 72% van de gevallen trad geen achteropplaatsing op, wat erop wijst dat extrapositie bij deze categorie niet de norm is. Uit de analyse van het materiaal bleek verder dat achteropplaatsing meestal vanuit het eind van het middenstuk gebeurde, dat het meestal om directe objecten ging en dat de desbetreffende naamwoordelijke constituenten altijd in focus stonden, in onze terminologie uitgedrukt, dat het altijd informatief belangrijke constituenten betrof. Een voorbeeld uit het materiaal van Shannon is (38):

(38) Descartes wilde het feit verklaren *dat mensen iets kunnen willen*.

Als we uitgaan van de juistheid van de gedane observaties dan rijst de vraag waarom er juist bij focuselementen extrapositie plaatsvindt. Het optreden van extrapositie op zich brengt Shannon in verband met het complexiteitsprincipe. Hij redeneert verder als volgt: focuselementen bevatten in de regel nieuwe, nog niet uit de context bekende informatie. Identificatie van die elementen vergt extra inspanning. Achteropplaatsing van het complement - anders gezegd uitstellen van de belangrijkste informatie tot het eind - moet voor de spreker en de hoorder respectievelijk

de opbouw (de productie) en de verwerking van de informatie gemakkelijker maken (Shannon 1993: 127). Dit is in wezen een psycholinguïstische verklaring, vergelijkbaar met die van Van Haeringen voor de verlichting van de tangconstructie. Ik denk dat er een andere, meer algemene verklaring mogelijk is. Als we aannemen dat de zinnen (36b) en (37b) informatief iets anders betekenen dan de respectieve (a)-zinnen, dan is extrapositie hier volledig in overeenstemming met het links-rechts-principe: in de (b)-zinnen is de inhoud van de afhankelijke zin informatief het belangrijkste, in de (a)-zinnen de inhoud van het werkwoordelijk gezegde. Op dat werkwoordelijk gezegde ligt een accent. Extrapositie lijkt hier zelfs niet mogelijk.

De kern van de naamwoordelijke constituent lijkt semantisch hoe dan ook van ondergeschikt belang (zie bijvoorbeeld (36) en (38)). Er is overigens een klasse van gevallen waarbij de kern nauwelijks zelfstandig functioneert, maar deel uitmaakt van een min of meer vaste werkwoordelijke uitdrukking, bijvoorbeeld:

(39a) Nu kan men zich de vraag *of vrouwen zich sterker zullen gaan richten op niet-standaardtaalvormen (...) stellen*. «uitgesloten»

(39b) Nu kan men zich de vraag stellen *of vrouwen zich sterker zullen gaan richten op niet-standaardtaalvormen (...)*. (voorbeeld uit Shannon 1993)

(40a) Vorige week hebben de bewindslieden van Sociale Zaken de vrees *dat de premie tot boven de 10% zal oplopen* uitgesproken «uitgesloten»

(40b) Vorige week hebben de bewindslieden van Sociale Zaken de vrees uitgesproken *dat de premie tot boven de 10% zal oplopen*.

(41a) Leen heeft me gisteren de stellige belofte *ervoor te zorgen* gedaan. «uitgesloten»

(41b) Leen heeft me gisteren de stellige belofte gedaan *ervoor te zorgen*.

Het gaat hier om equivalenten van een werkwoord (*zich de vraag stellen = zich afvragen; de vrees uitspreken = zeggen te vrezen; de belofte/mededeling doen = beloven/mededelen; de beschuldiging uiten = beschuldigen*; enz.). De daarbij horende afhankelijke zin heeft hier bijgevolg meer de

waarde van een zinsdeel dan van een zinsdeelstuk. Zulke gevallen zijn dus helemaal te vergelijken met zinnen als (16) en volgende, ook wat de informatieve geleding betreft.

3.3 Voorzetselconstituenten

Ik bespreek nu de achteropplaatsing van voorzetselconstituenten. Ook bij deze categorie maak ik een onderscheid tussen zinsdelen en zinsdeelstukken. Vrijwel alle zinsdelen in de vorm van een voorzetselconstituent kunnen in principe in drie posities in de eigenlijke zin staan, namelijk op de eerste zinsplaats (dus vóór de eerste pool), in het middenstuk, of op de laatste zinsplaats (dus achter de tweede pool). Ik beperk me tot de laatstgenoemde twee plaatsingsmogelijkheden. Zie de voorbeelden (42) t/m (45):

(42a) Hij is *voor zaken* naar Zwitserland geweest.

(42b) Hij is naar Zwitserland geweest *voor zaken*.

(43a) Er wordt *in Frankrijk* veel lekkere wijn geproduceerd.

(43b) Er wordt veel lekkere wijn geproduceerd *in Frankrijk*.

(44a) Ze zijn *van de week* al drie keer naar Groningen gereden.

(44b) Ze zijn al drie keer naar Groningen gereden *van de week*.

(45a) Zoiets kun je *tegen Kaatje* wel zeggen.

(45b) Zoiets kun je wel zeggen *tegen Kaatje*.

Alleen inherent met het werkwoord verbonden elementen, zoals een naamwoordelijk deel van een gezegde (bijvoorbeeld *in de wolken zijn*) of een noodzakelijke plaats- of richtingsbepaling zijn in de regel van plaatsing op de laatste zinsplaats uitgesloten. Zulke elementen staan op grond van het inherentieprincipe vlak voor de tweede pool, bijvoorbeeld (46) en (47):

(46a) Je kon zien dat hij met dat cadeautje *in de wolken* was.

(46b) Je kon zien dat hij met dat cadeautje was *in de wolken*. «uitgesloten»

(47a) Ik hoor dat je morgen *in de stad* bent?

(47b) Ik hoor dat je morgen bent *in de stad*? «uitgesloten»

In (42) en (44) kan de richtingsbepaling niet achterop komen:

(42c) Hij is voor zaken geweest *naar Zwitserland*. «uitgesloten»

(44c) Ze zijn van de week al drie keer gereden *naar Groningen*. «uitgesloten»

Meestal echter lijkt er bij voorzetselconstituenten op het eerste gezicht sprake te zijn van een min of meer vrije plaatsing, maar dat is toch niet altijd het geval. Er kunnen net als bij de afhankelijke zinnen weer diverse (soms tegengestelde) redenen zijn om een voorzetselconstituent achter de tweede pool te plaatsen. Hij kan volgens het links-rechts-principe zo ver mogelijk rechts geplaatst worden vanwege de relatief grote informatieve waarde. In een geval als (42) betekent dat achteropplaatsing. De bepaling van reden kan immers in het middenstuk niet na de richtingsbepaling komen omdat deze als inherent zinsdeel fungeert. Er is een informatief verschil tussen (42a) en (42b). Bij neutrale accentuering vormt in (42a) de plaats waar de persoon in kwestie naartoe gegaan is de kern van de informatie: niet naar Amerika of naar Italië, maar naar Zwitserland. In (42b) daarentegen staat de reden van de reis informatief in het middelpunt: niet voor een vakantie, maar voor zaken.

Achteropplaatsing kan verder gebruikt worden om het tegenovergestelde effect te bereiken: de voorzetselconstituent kan juist als minder belangrijk gepresenteerd worden. Dat is vaak het geval bij plaats- of tijdsaanduidingen. Een ander element, dat in het middenstuk staat, is informatief van groter belang. De bepaling sluit aan bij de context en geeft het plaats- of tijdskader aan waarop de rest van de mededeling betrekking heeft, zie bijvoorbeeld (43), ofwel het gaat om een bijkomstigheid, zie bijvoorbeeld (44b) of (48):

(48) Er schijnt weer een spectaculair ongeluk gebeurd te zijn *op de E17*.

Naar de taalgebruiksaspecten van achteropplaatsing van voorzetselconstituenten is al enig onderzoek gedaan. Ik noem in dit verband het werk van Braecke (1983; 1990) en Jansen (1978), die gesproken taal onderzochten, respectievelijk in Leiden en in Opwijk (Vlaams-Brabant). Daarnaast

onderzocht Jansen (1990) ook materiaal uit dialectenquêtes die uitgevoerd waren in het kader van de Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis.

Eerst weer een globaal resultaat: de tangconstructie is als norm te beschouwen blijkens het feit dat achteropplaatsing duidelijk in de minderheid is (circa 40% bij Braecke en 29% bij het tweede onderzoek van Jansen).

Uit het Leidse onderzoek van Jansen komt naar voren dat de neiging tot achteropplaatsing van voorzetselconstituenten toeneemt naarmate het middenstuk omvangrijker wordt (de omvang was uitgedrukt in het aantal zinsdelen en/of lettergrepen dat er staat). Dat lijkt te wijzen op een bevestiging van de stelling van Van Haeringen dat taalgebruikers streven naar een verlichting van de tangconstructie. Uit het onderzoek van Braecke blijkt een dergelijk verband tussen de omvang van het middenstuk en de voorkeur voor extrapositie evenwel niet. Veel belangrijker voor deze uiteenzetting is zijn constatering dat het focusgehalte van de voorzetselconstituent van doorslaggevende betekenis is. Juist bij elementen die in focus staan, anders gezegd informatief belangrijk zijn, blijkt er een duidelijke voorkeur voor achteropplaatsing te bestaan (bijna 63% van de gevallen). Naar de functie betreft het niet alleen voorzetselvoorwerpen, zoals in het materiaal van Jansen, maar vooral ook meewerkende voorwerpen, *door*-bepalingen in passieve zinnen - in België worden die meestal handelend voorwerp genoemd -, en bepalingen van reden, oorzaak of doel, allemaal elementen met een hoge ‘focusgeschiktheid’, zoals Braecke het uitdrukt. Bij de objecten volgt die focusgeschiktheid uit de centrale rol die ze hebben ten opzichte van het hoofdwerkwoord, bij de genoemde bepalingen uit hun ‘verklarende kracht’. De verklaring voor een bepaalde werking of gebeurtenis wordt namelijk door de spreker vaak als het belangrijkste deel van de informatie voorgesteld.

Braecke vond, net als Jansen (1978), ook een verband tussen achteropplaatsing en de omvang of complexiteit van de voorzetselconstituent zelf (met complexe voorzetselconstituent wordt bedoeld een constituent met bijvoorbeeld een bijvoeglijke bijzin of een andere voorzetselconstituent als deel). Ging het dus misschien toch ook om een verlichting van de tang? Bij een nadere analyse bleek er echter sprake te zijn van een correlatie met de factor focus: langere voorzetselconstituenten staan vaker in focus en

langere focuselementen worden vaker achteropgeplaatst.

In het onderzoek van Jansen uit 1990 was de factor focus constant gehouden. De enquêtezinnen waren zo geconstrueerd dat de voorzetselconstituenten waar het om te doen was, bij een neutrale accentuering als de informatieve kern van de mededeling opgevat moesten worden. Om te kijken in hoeverre er sprake kon zijn van een neiging tot verlichting van de tang werd er in de voorbeelden variatie aangebracht in het aantal zinsdelen binnen de tang en in de omvang of complexiteit van de voorzetselconstituent zelf. Wat dat laatste betreft werden met elkaar vergeleken de zinnen (49) en (50):

(49) Ik geloof dat hij dat *in de zomer* gedaan heeft.

(50) Ik geloof dat hij dat *in de lange hete zomer van '82* gedaan heeft.

Het aantal zinsdelen in de tang bleek geen statistisch significant effect te hebben, de complexiteit van de voorzetselconstituent had wel een significante invloed op achteropplaatsing, maar hier moet bij vermeld worden dat aan één enkel vergelijkingsgeval natuurlijk geen al te grote waarde gehecht mag worden. Toch ligt dat resultaat in de lijn van Jansens eerdere onderzoek: er bestaat een neiging om een zwaarder middenstuk te verlichten.

Behalve voorzetselconstituenten als zinsdeel komen op de laatste zinsplaats ook voorzetselconstituenten als zinsdeelstuk voor. Het gaat dan in veel gevallen om afsplitsingen uit een naamwoordelijke constituent. Enkele voorbeelden uit de *ANS* zijn:

(51a) Er zijn alleen nog maar deelnemers *uit Frankrijk* overgebleven.

(51b) Er zijn alleen nog maar deelnemers overgebleven *uit Frankrijk*.

(52a) In Heerlen zijn de resten *van een Romeinse keuken uit de tweede helft van de tweede eeuw na Christus* ontdekt.

(52b) In Heerlen zijn de resten ontdekt *van een Romeinse keuken uit de tweede helft van de tweede eeuw na Christus*.

Het lijkt in het licht van de eerder genoemde onderzoeksresultaten niet te ver gezocht om aan te nemen dat achteropplaatsing van een voorzetsel-

constituent vaker zal voorkomen bij gevallen als (52) dan bij gevallen als (51). Een apart probleem, waar ik hier verder niet op inga, vormt de afsplitsing zelf. Doorgaans vindt afsplitsing plaats bij de minst ingebedde voorzetselconstituent, dus zoals in (52b). Dat is in ieder geval het meest voor de hand liggende punt, al is afsplitsing bij het voorzetsel *uit* zeker niet onmogelijk.

4. Achteropplaatsing als reactie op de tangconstructie?

In mijn uiteenzetting heb ik bekeken welke factoren van invloed zijn op de woordvolgorde in het algemeen en de achteropplaatsing van diverse elementen, meer bepaald bijzinnen en voorzetselconstituenten, in het bijzonder. Ik heb de aandacht daarbij toegespitst op de vraag in hoeverre we achteropplaatsing in die gevallen kunnen interpreteren als een middel tot verlichting van een als te lastig ervaren tangconstructie. Plaatsing van elementen overeenkomstig het complexiteitsprincipe (zwaardere of meer uitgebreide elementen komen verder naar achteren) lijkt door de drang tot verlichting verklaard te kunnen worden. Maar ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat dit maar een deel van de waarheid is. Waarschijnlijk speelt de informatiegeleding van een zin naargelang van de context waarin hij voorkomt, een belangrijkere rol bij de plaatsing. Achteropplaatsing heeft dan dus ook, en wellicht meer, te maken met het aangeven van focus.

We kunnen ons trouwens samen met Jansen (1990: 148-150) afvragen of een tangconstructie op zich überhaupt wel zo lastig is voor taalgebruikers. Er zijn immers gevallen waarbij elementen die bij elkaar horen uit elkaar geplaatst worden zonder dat daar structureel een noodzaak toe bestaat zoals bij de werkwoordelijke tang. Jansen noemt onder meer discontinue constituenten zoals die in onze voorbeelden (53b) en (54b) voorkomen:

(53a) *Wat voor rare mensen* zijn dat toch eigenlijk?

(53b) *Wat* zijn dat toch eigenlijk *voor rare mensen*?

(54a) *Daarmee* heb ik absoluut geen affiniteit.

(54b) *Daar* heb ik absoluut geen affiniteit *mee*.

Sterker nog, splitsing van constituenten om een werkwoordelijke tang te verlichten (zie (36) en volgende en (51) en (52)) betekent juist dat er een nieuwe tang bij komt!

Een en ander neemt natuurlijk niet weg dat er wel degelijk gevallen zijn waarbij verlichting van de tang dwingend is, bijvoorbeeld in (55) (hier zijn weer de eerste en de tweede pool gecursiveerd):

> (55a) (Zo was zijn werkwijze tot op het ogenblik) *dat* hij een doof kind dat zich in een sprekende omgeving zo gedroeg dat de medicus op het idee kwam het op te voeden tot een sprekend en liplezend iemand die zich in een horende wereld thuis zou kunnen voelen *ontmoette*. «twijfelachtig»
>
> (55b) (Zo was zijn werkwijze tot op het ogenblik) *dat* hij een doof kind *ontmoette* dat zich in een sprekende omgeving zo gedroeg dat de medicus op het idee kwam het op te voeden tot een sprekend en liplezend iemand die zich in een horende wereld thuis zou kunnen voelen.

Hoewel de volgorde van (55a) in theorie niet onmogelijk is, verdient de volgorde van (55b) ongetwijfeld de voorkeur uit het oogpunt van verstaanbaarheid en vlotheid. In zulke gevallen kan men in het complexiteitsprincipe een stilistisch principe zien dat de ‘elegantie’ van een zin moet bevorderen.

Ik had aan het begin al impliciet aangegeven dat ik wellicht meer vragen zou doen rijzen dan ik zou kunnen beantwoorden. Woordvolgorde is een lastige materie. We weten weliswaar al heel wat over de factoren die mee in het geding zijn, we weten bijvoorbeeld dat het er meer zijn, maar hoe het samenspel van die factoren is, is nog verre van duidelijk.

De taalfeiten beschrijven zoals ze zijn, is dus gemakkelijker dan ze te verklaren. Het primaire doel van de *ANS* is weliswaar het geven van een beschrijving, maar de *ANS* zou aanzienlijk aan didactische waarde winnen als ze althans voor wat de gebruiksaspecten van de behandelde verschijnselen betreft ook een verklaring zou kunnen bieden. Voorlopig zijn we zeker nog niet eens toe aan een uitputtende beschrijving van de

woordvolgorde, laat staan van alle taalverschijnselen die in de *ANS* behandeld moeten worden. De definitieve *ANS* is dus nog veraf, als die al bestaat.

Bibliografie

ANS: Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn, *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS)* (1997). Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff uitgevers, Deurne: Wolters Plantyn.

Braecke, Chris (1983). *De positie van voorzetselgroepen in tangconstructies. Een bijdrage tot de empirische studie van sprekersstrategieën*. Onuitgegeven proefschrift RU Gent.

Braecke, C. (1990). 'Uit de tang of ± prominent?', *Taal en Tongval*, themanummer 3 (Dialectsyntaxis), p. 125-134.

Haeringen, C.B. van (1947). ''Tangconstructies' en reacties daarop', *De Nieuwe taalgids*, 40, p. 1-7.

Haeringen, C.B. van (1956). 'Nederlands tussen Duits en Engels', in: *Algemene aspecten van de grote cultuurtalen* (Vijf lezingen, gehouden door Prof. dr. K. Heeroma, Prof. dr. C.B. van Haeringen, Dr. C. Soeteman, P.A. Erades, Prof. dr. L. Geschiere), Den Haag: Servire. p. 27-97. (Ook als afzonderlijke publicatie verschenen bij dezelfde uitgever, s.d.)

Haeseryn, W., e.a. (1997), zie onder *ANS*.

Hermkens, H.M. (1974). *Verzorgd Nederlands*. Vijfde druk. Den Bosch: Malmberg.

Jansen, F. (1978). 'Hoe krijgt de spreker zijn woorden op een rijtje? Taalgebruiksaspekten van de 'PP over V' konstruktie', in: Kooij, J.G. (red.), *Aspekten van woordvolgorde in het Nederlands*, Leiden: Vakgroep

Nederlandse Taal- & Letterkunde. p. 70-104.

Jansen, F. (1990). ‘Tangconstructies en geen reacties daarop’, *Taal en Tongval*, themanummer 3 (Dialectsyntaxis), p. 135-151.

Klein, M. & M. Visscher (1996). *Handboek Verzorgd Nederlands. Spellingregels - Schrijfadviezen*. Tweede druk. Groningen: Martinus Nijhoff uitgevers.

Renkema, Jan (1995). *Schrijfwijzer*. Derde editie. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij, Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

Shannon, Thomas (1993). ‘Focus and the Extraposition of Noun Phrase Complement Clauses in Dutch’, in: Drijkoningen, Frank & Kees Hengeveld (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1993*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. p. 117-128.

Vandeweghe, W. (1990). *Inleiding tot de Nederlandse grammatica. Woordvolgorde en samengestelde zin*. Gent: Provinciale Hogeschool voor Vertalers en Tolken.

Velde, M. van de (1973). ‘De Ausklammerung in het Duits en het Nederlands’, *Studia Germanica Gandensia*, XIV, p. 119-142.

Verhagen, Arie (1992). ‘Patroonsplitsing en Zinsstructuur’, in: Bennis, Hans en Jan W. de Vries (red.), *De Binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, Dordrecht: ICG Publications, p. 373-382.

Zal *dit weekeinde* de Victoria Amazonica bloeien? Enkele syntactische verschillen tussen het Nederlands en het Afrikaans

C. Jac Conradie (Johannesburg)*

1. Inleiding

De bedoeling is een aantal syntactische verschillen tussen het Nederlands en het Afrikaans zoals die uit volgorde- en andere verschillen blijken, te signaleren.

Zelfs binnen de standaardvormen van die talen vindt men registerverschillen. Heel problematisch voor een vergelijking als deze is dat het formele register van het Afrikaans onder invloed van het Nederlands, die ongeveer een eeuw geleden begon, gevormd is. Hierdoor is het vaak zeer moeilijk te beweren dat een bepaalde Nederlandse constructie in het Afrikaans absoluut *niet kan*. Bovendien is het hierdoor vaak moeilijk een onderscheid aan te brengen tussen enerzijds voorkeursverschillen - die van stilistische, strategische of pragmatische aard kunnen zijn - en anderzijds echte syntactische of regelverschillen. Onder een voorkeursverschil kan soms een regelverschil schuil gaan; dat zijn vaak de interessantste verschillen.

Ik neem achtereenvolgens in beschouwing: stilistische of voorkeursverschillen; syntactische of regelverschillen; menggevallen van beide deze typen en andere voorlopig ongeclassificeerde verschillen.

* Mijn dank aan Carla Luijks voor enkele correcties en voorbeelden.

2. Stilistische of voorkeursverschillen

2.1 Vooropstelling

Het vooropstellen van voorwerpen en bijwoordelijke bepalingen is heel algemeen in het Afrikaans; met werkwoorden is het echter een beetje ‘vreemd’:

Wérken moet je hier! (*ANS* 958)
? *Wérk* moet jy hier!

Gezien hebben we ze al lang niet meer. (*ANS* 956)
? *Gesien* het ons hulle al lank nie meer nie.

Was de functie hierboven beklemtoning, hieronder is het alleen maar topicalisatie, die de cohesie met de voorafgaande zin dient:

Uitgevoerd wordt het pianoconcert nr. 1. (*ANS* 956)
?? *Uitgevoer* word die klavierkonsert nr. 1.

Als het om beklemtoning gaat heeft het Afrikaans overigens een alternatief:

Wérk moet jy hier *werk*!
Gesien het ons hulle lank nie meer *gesien* nie.

terwijl de vorm

Uitgevoer word die klavierkonsert nr. 1 *uitgevoer*!

niet slechts topicalisatie illustreert, maar ook beklemtoning aanduidt.

Een uitgebreide deelwoordconstructie als de volgende is in het Afrikaans vrijwel uitgesloten:

Elk omgeven door een tuin hadden zij... de allure van villa's. (Mulisch 1984: 7)
? *Elkeen omgewe deur 'n tuin* het hulle die allure van villas gehad.

2.2 Uitgebreide voorbepaling

Bepalingen bij attributieve adjectieven zijn wel in het Afrikaans mogelijk:

- Dit word 'n primitiewe toneel binne die vier mure van *dikwels respektabele* huise. (*Rapport*, 13.7.97)

Bepalingen bij (volt. en tegenw.) deelwoorden worden erg geforceerd:

- Dat gebeurt op vijf *als gevaarlijk bekendstaande* plekken in Maarssen (RNW)
- ? Dit gebeur op vyf *as gevaarlik bekendstaande* plekke in Maarssen
- waarop de plek van de *met beton dichtgestorte* ‘eeuwige schacht’ was aangegeven (Mulisch 1984: 19)
- ? waarop die plek van die *met beton toegegooide* ‘ewige skag’ aangegee was

2.3 Splitsing van scheidbaar samengestelde werkwoorden

Splitsing - in het Afrikaans wel mogelijk maar niet gebruikelijk - komt volgens Haeseryn (1990: 342) in het Nederlands vooral voor met een bijwoord of substantief als eerste deel:

als je (*in*) wilt (*in*) blijven (*in*)*schenken* (Pk)
as jy (?*in*) wil (**in*) bly (*in*)*skink*

... zal de school zelf voor een deel van de uitkering *op* moeten *draaien*. (RNW)
* sal die skool self vir 'n deel van die uitkering *op* moet *dok*.

3. Grammatica- of regelverschillen

3.1 Complementering

Finiete complementen geïntroduceerd door *dat* volgen vrijwel dezelfde regels in het Nederlands en het Afrikaans. Infinitief-complementen zijn in het Afrikaans echter dikwijls uitgesloten; wat *sal* betreft zijn ze volledig uitgesloten.

om iets te *moet/kan/wil/mag* beveg
* om iets te *sal* beveg

Ook na voorzetsels, als voorwerpszinnen na *zeggen, laten weten, geloven*, na 'subject raising' bij *voorkomen* en na *zijn* zijn infinitief-complementen in het Afrikaans uitgesloten:

Na de deur dichtgeslagen te hebben, vertrok hij. (VdT 94)
* *Na* die deur toe te geklap het, het hy vertrek.

Els *heeft gezegd* te willen meedoen. (*ANS* 804)
* Els *het gesê* te wil meedoen.

Brinkman heeft via zijn advocaat *laten weten* zijn ontslag te zullen aanvechten. (RNW)
* Brinkman... het *laat weet* sy ontslag te sal/te wil beveg.

Louise *geloofde*, nu de grote stap wel te kunnen wagen. (VdT 101)
* Louise *het geglo* nou die groot stap beslis te kan waag.

Je *komt* me *voor* nogal moe te zijn. (VdT 178)
* Jy *kom* my *voor* nogal moeg te wees.

Dat *is* te proberen. (VdT 177)
* Dit *is* te probeer.

die kraan *is* enkel door een goeie monteur te maken (Pk 34)
* die kraan is slegs deur 'n goeie passer en
draaier te maak

Voor aspectuele constructies zoals:

... *zat* haar man tegenover haar een boek *te lezen*. (Mulisch 1984: 16)
*... *sit* haar man oorkant haar 'n boek *te lees*.

heeft het Afrikaans echter een alternatief:

... *sit* haar man oorkant haar 'n boek *en lees*.
... *sit en lees* haar man oorkant haar 'n boek.
... *het* haar man oorkant haar 'n boek (*ge)sit en lees*.

'Verb raising' met *hopen* en *dwingen* zijn in het Afrikaans uitgesloten (voorbeelden van Bennis en Hoekstra 1985: 90-93):

dat Jan de krant *hoopte te lezen*
* dat Jan die koerant *hoop (om) te lees*

dat Jan Piet de krant *dwong te lezen*
* dat Jan Piet die koerant *dwing (om) te lees*

Een volledige hoofdzin als complement, zonder inleidend voegwoord, komt vrijelijk voor in het Afrikaans (volgens van den Toorn 1975: 101 in het Nederlands alleen in voorwerpszinnen die directe rede of 'erlebte Rede' uitdrukken):

... sê die helfte van hulle *hulle doen dit af en toe*.
Brinkman... het laat weet *hy sal sy ontslag beveg*.
Louise het geglo *sy kan nou beslis die groot stap waag*.
Dit kom my voor *jy is nogal moeg*.
Ek wil hê *jy moet dadelik kom*.

Gevallen met hechtere infinitiefsintegratie (*verb raising*) als de volgende zijn in het Afrikaans uitgesloten:

ik *vind* haar erg jong *blijven* (Pk 24)
* ek *vind* haar erg jonk *bly*

ik *vind* hem heel goed *fietsen* (Pk 36)
* ek *vind* hom heel goed *fietsry*

maar op het afgesproken tijdstip *kwamen* ze niet *opdagen* voor de thuisreis (RNW)
* maar op die afgesproke tydstip het hulle nie *kom opdaag* vir die terugreis nie

ik *heb* daar koeien *lopen* (Pk 36)
* ek *het* daar koeie *loop*

Zijn moeder *had* een donkerblauwe trui voor zich op tafel *liggen*. (Mulisch 1984: 16)
* Sy moeder *het* 'n donkerblou trui voor haar op die tafel *lê*.

ik *ben* je *gaan bewonderen* (Pk 115)
* ek *is/het* jou *gaan bewonder [gaan*: inchoatief]

ga je *mee* een stukje *fietsen* (Pk 36)
* *gaan* jy *saam* 'n bietjie *fietsry*

ze *gaat* elke dag *uit* bollen *pellen* (Pk 39)
* sy *gaan* elke dag *uit* bolle *afdop*

hij *is vissen* (VdT 177)
* hy *is visvang*

Van de volgende voorbeelden is alleen de actieve variant mogelijk in het Afrikaans:

ik *hoorde* die fuga door Feike Asma *spelen* (Pk 34)
ek *het* die fuga deur Feike Asma (ge)*hoor speel*

ik *hoorde* die fuga door Feike Asma *gespeeld worden* (Pk 34)
* ek *het* die fuga deur Feike Asma (ge)*hoor speel word*

Ook uitgesloten in het Afrikaans is een bijwoord met een *dat*-complement, als in

Misschien *dat* we toch nog op tijd komen. (VdT 91)
* Miskien *dat* ons tog nog betyds kom.

en een voorzetsel met *dat*-complement:

tegen *dat* het donker wordt (Pk 23)
* teen *dat* dit donker word
wel: teen *die tyd dat* dit donker word

alsook een vragend voornaamwoord + *of*:

ik weet niet *hoe laat of* ie morgen komt (Pk 22)
ek weet nie *hoe laat* (**of*) hy môre kom nie

ik weet niet *wie of* daar loopt (Pk 47)
ek weet nie *wie* (**of*) daar loop nie

3.2 Enclitika

Met gereduceerde voornaamwoorden, die het Afrikaans niet heeft, hangt een verschuiving naar links (tevens aanhechting aan de persoonsvorm) samen die het Afrikaans ook niet kent. Gaat men uit van een neutrale volgorde indirecte voorwerp + directe voorwerp, als in

ik heb *hem dat* verteld
ek het *hom dit* vertel

dan kunnen reductievormen als *het* (*'t*), *me, je, ze*, enz. naar links verplaatst worden:

ik heb *het hem* verteld (*ANS* 783)
* ek het *dit hom* vertel

ik zal *het haar* vragen (LN 232)
* ek sal *dit haar* vra

je moet *'t 'm* toch maar zeggen (Pk 111)
* jy moet *dit hom* tog maar sê

Ook verschuiving over het onderwerp heen is mogelijk:

Hoeveel zou *me dat* kosten? (*ANS* 979)
* Hoeveel sou *my dit* kos?

Wat kon *me dat* schelen? (*ANS* 981)
* Wat kon *my dit* skeel?

Op de plaatsen waar in het Nederlands *er* voorkomt, kan het in het Afrikaans ook staan, ofschoon het niet de voorkeurspositie is.

ik ga *er* vanavond *naar* toe (LN 241)
? ek gaan *daar* vanaand *na* toe

... zal dat *er* waarschijnlijk *toe* leiden dat... (RNW)
?... sal dit *daar* waarskynlik *toe* lei dat...

Voor het partitieve *er* heeft het Afrikaans echter geen correlaat:

maar dat zijn *er* bijna 3.000 minder dan het jaar ervoor (RNW)
maar dit is - byna 3000 minder as die jaar tevore

Tegenover clitisering staat het uitbouwen van een zinsdeel. Waar in het Nederlands een object-NP als PP gerealiseerd wordt, verschuift de PP verplicht naar rechts in het Nederlands - maar niet in het Afrikaans:

Ik heb het/dat *aan hem* verteld.
* Ik heb *aan hem* het/(?)dat verteld.

Ek het dit *vir hom* vertel.
Ek het *vir hom* dit vertel.

3.3 *Doen*-ondersteuning

Doen-ondersteuning, zoals in het Nederlands voorkomt maar niet in het Afrikaans, maakt het vooropplaatsen en beklemtonen van werkwoorden mogelijk. Deze functie wordt in het Afrikaans vervuld door middel van de herhaling van het betreffende werkwoord:

Lopen *doet* ie tegenwoordig niet meer. (Pk 35)
* Loop doen hy deesdae nie meer nie.
Loop *loop* hy deesdae nie meer nie.

Lopen *heeft* ie nog niet veel *gedaan* vandaag. (Pk 35)
Loop *het* hy nog nie vandag veel *geloop* nie.

Stelen *deed* die jongen nóóit.
Steel *het* die seun nooit *gesteel* nie.

Bijten *dóet* hij niet, hoor. (*ANS* 957)
Byt *byt* hy nie, hoor.

Maar

Liegen, dat-ie *doet*! (VdT 91)
Ik *doe* eerst de aardappels opzetten. (VdT 177)

hebben geen directe equivalent in het Afrikaans.

3.4 Ellips van het hoofdwerkwoord

De ellips van het hoofdwerkwoord (met behoud van het voorwerp), wat heel gebruikelijk is in het Nederlands, is zeldzaam en mogelijk structureel/lexicaal beperkt in het Afrikaans.

Zij *kan* het wel. (LN)
* Sy *kan* dit wel.

Wat *moet* je? (Haasse 1994: 82)
* Wat *moet* jy?

'Ik *wil* met groen,' zei Anton [=spelen] (Mulisch 1984: 23)
? 'Ek *wil* met groen,' sê Anton.

Daar komt nog bij, dat honden niet tegen hitte *kunnen*. (RNW)
* Daarby kom nog dat honde nie teen hitte *kan* nie.

die rommel *moet* het dak *op* (Pk 31)
* die rommel *moet* die dak *op*
wel: die rommel *moet* dak toe

Om vroeg *weg* te *kunnen* had hij zich al helemaal gekleed. (VdT 38)
* Om vroeg *weg* te *kan*, het hy hom al heeltemal aangetrek.

Ik *wou* dat je weer naar school ging. (Haasse 1994: 68)
* Ek *wou* dat jy weer skool toe gaan.

Die lange man *bleek* de dader. (VdT 18)
* Die lang man *het* die dader geblyk.

Ook andere ellipsen zijn uitgesloten in het Afrikaans:

het zaaigoed moest bedekt (Van Dis)
* die saad moes bedek

toen wij als de bliksem achter die kerel aan (Pk 16)
* toe ons soos die bliksem agter die kêrel aan

3.5 Plaatsing van kwantoren, enz.

Allebei

Ze hebben *allebei* een parasol over de schouder.
Hulle het *albei* 'n sonsambreel oor die skouer.

Allebei hebben *ze* een parasol over de schouder.
* *Albei* het *hulle* 'n sonsambreel oor die skouer.

* *Ze allebei* hebben een parasol over de schouder.
Hulle albei het 'n sonsambreel oor die skouer.

Ik heb de wedstrijden *allebei* gespeeld.
Ek het die wedstryde *albei* gespeel.

Ik heb *allebei* de wedstrijden gespeeld.
Ek het *albei* die wedstryde gespeel.

Anders

Anders niets? - Niks *anders* nie? (als winkeluitdrukking)

... omdat *anders* procedures weer opnieuw moesten worden gestart.
(RNW)
... omdat prosedures *anders* weer opnuut aan die gang gesit moes word.

3.6 Reflexiefplaatsing

Er hebben *zich* geen persoonlijke ongelukken voorgedaan. (RNW)
Geen persoonlike ongelukke het *hulle* voorgedoen nie.

3.7 Vraagwoordvooropstelling

Bennis en Hoekstra (1985: 19, 24) merken als ‘ongrammaticaal’:

* *Wie* heb je *aan* gedacht? - t.o. *Aan wie*...
* *Wie* heb je *over* gesproken? - t.o. *Over wie*...

In het Afrikaans zijn allebei mogelijk:

Wie het jy *aan* gedink?
Aan wie het jy gedink?
Wie het jy *oor* gepraat?
Oor wie het jy gepraat?

3.8 Vergelijkingsconstructie

Hoe meer je werkt, hoe armer *je wordt*.
Hoe meer jy werk, hoe armer *word jy*.

3.9 Uitroepen

Moet je horen! Moet je eens kijken!
* Moet jy hoor! * Moet jy 'n bietjie kyk!

Liegen dat hij doet!
* Lieg dat/wat hy doen!
Of ik het weet! (*ANS*)
* Of ek dit weet!
wel: Of ek dit nie weet nie!

nou, óf ik vlug kom (Pk 57)
* nou, óf ek gou kom

wat 'n boeken heb je gekocht (Pk 66)
* *wat 'n boeke* het jy gekoop

4. Deels voorkeur, deels regel

4.1 Persoonsvorm (Afrikaans *spil*) + insertie + onderwerp

Van den Toorn (1975: 14) beweert dat als het onderwerp achter de persoonsvorm staat, 'het veel verder van de pv verwijderd (kan) raken'. Ook Paardekooper (1986: 23) wijst erop dat het onderwerp zich een paar plaatsen van de begingroep kan verwijderen. Deze scheiding is in het Afrikaans twijfelachtig tot onaanvaardbaar. Volgens Ponelis (1979: 509) wordt '(b)y suiwer inversie... die binnekern... nie versteur nie':

* Bewys *byvoorbeeld* ons navorsing dit?

Als in het Nederlands, hoeft er soms in het Afrikaans geen onderwerp aanwezig te zijn (in onpersoonlijke passieven van intransitieve werkwoorden):

In die kamer word gelag en gesels.

Als het onderwerp *onbepaald* is, schijnt insertie wel mogelijk te zijn in het Afrikaans:

Voor die voorstellen is van verschillende kanten *steun* uitgesproken. (RNW)
Vir die voorstelle is van verskillende kante *steun* uitgespreek.

In de achtertuin stonden de hele winter *twee armetierige heesters*. (VdT 14)
In die agtertuin het die hele winter *twee armsalige struike* gestaan.

Wordt het onderwerp *bepaald*, dan neemt de aanvaardbaarheid in het Afrikaans sterk af:

Als alles meezit, zal dit weekeinde *de Victoria Amazonica* bloeien. (RNW)

?? As alles gunstig is, sal hierdie naweek *die Victoria Amazonica* bloei.
(maar wel: ... sal hierdie naweek *'n blom* oopgaan)

Tussen Den Haag en Amsterdam is Donderdag *het treinverkeer* ernstig ontregeld. (RNW)
?? Tussen Den Haag en Amsterdam is Donderdag *die treinverkeer* ernstig ontwrig. (maar wel: ... het Donderdag *'n trein* ontspoor.)

Toen begonnen dadelijk weer *de schrijfmachines* te ratelen. (*ANS* 995)
?? Toe begin dadelik weer *die tikmasjiene* ratel.
(maar wel: ... begin dadelik weer *'n tikmasjien* ratel.)

Volkomen onaanvaardbaar in het Afrikaans zijn:

daarom komt morgenavond *Jan* (Pk 23)
* daarom kom môreaand *Jan*

Toen is na veel aandringen *hijzelf* maar weggegaan. (*ANS* 983)
* Toe het na veel aandringery *hyself* maar weggegaan.

Uiteindelijk gaat insertie in *extrapositie* over:

In Parijs is op 49-jarige leeftijd overleden *de Belgische chansonnier Jacques Brel*. (*ANS* 1024)
* In Parys is op 49-jarige leeftyd oorlede *die Belgiese chansonsanger Jacques Brel*.

4.2 De ontkenning

Het gaat hier uitsluitend om de *neutrale* ontkenning van de propositie *als geheel*. De Afrikaanse tweede ontkenning - en de plaatsingsregels daarvan - ontbreekt in het Nederlands. Als er in het Afrikaans maar één ontkenning staat, dan is het mogelijk dat de ontkenning van de gehele propositie en de tweede ontkenning samenvallen:

> Ik zie het *niet*.
> Ek sien dit *nie*.

De introductie van een voorwerp brengt onmiddellijk een verschil in plaatsing met zich mee:

> Ik zie de twee huizen *niet*.
> Ek sien *nie* die twee huise nie.

> Het is duidelijk dat hij zijn best *niet* doet. (*ANS* 825)
> Dit is duidelik dat hy *nie* sy bes doen nie.

Met voorzetselvoorwerp:

> De gemengde berichten in de Franse pers komen meestal de grens *niet* over. (Haasse 32)
> Die gemengde berigte in die Franse pers kom meestal *nie* die grens oor nie/*nie* oor die grens nie.

Ook met complementen treedt er een verschil op:

> Dat kan grootmoeder *niet* zijn.
> Dit kan *nie* ouma wees nie.

> Dat is John *niet*. (LN 227)
> Dit is *nie* John nie.

Die jongen is er *niet*.
Die seun is *nie* daar nie.

Het lijkt dat de Afrikaanse eerste ontkenning zo dicht mogelijk bij de persoonsvorm blijft resp. rechts aan de persoonsvorm hecht, met enkele invoegingen, bijvoorbeeld van modale partikels:

Dat kan immers grootmoeder *niet* zijn.
Dit kan mos *nie* ouma wees nie.

De Nederlandse ontkenning, daarentegen, hecht *links* aan de finale werkwoordsgroep. Volgens Ponelis (1993: 463):

> the neutral position of the negative operator *nie* in Afrikaans is in the clausal core, close to initial position and preceded by a restricted set of chiefly light elements such as pronouns and sentence adverbials. The neutral position of the negative operator *nie* in Afrikaans is farther to the left than in present-day Dutch (including the standard language) where *nie(t)* may be preceded by elements such as substantive phrases, certain prepositional phrases and adverbs in neutral clauses.

Dat zou als implicatie hebben dat de Nederlandse ontkenning een grotere syntactische verwantschap toont met de Afrikaanse tweede ontkenning, die alleen maar *rechts* aan de finale werkwoordsgroep hecht, dan met de *eerste*.

De Afrikaanse verbodsformule *par excellence*, zonder welke geen kind de volwassenheid bereikt, nl. *moet* + ontkenning, is een voorbeeld van de sterke aantrekkingskracht die het beginwerkwoord uitoefent:

Moet hom dit *nie* gee nie.
Moet hom *nie* dit gee nie.
Moe*nie* hom dit gee nie.

Opvallend zijn ook de volgende tegenstellingen:

Moe*nie! Niet* doen!
Is *nie! Niet* waar!

Gaat het hierboven om mogelijke regelverschillen, in de volgende voorbeelden is er in het Afrikaans sprake van een voorkeursverschil en in het Nederlands van een regelverschil. Paardekooper (1968: 191), die *ik heb niet 'n jas* (t.o. *ik heb geen jas*) als uitgesloten beschouwd, vindt '(d)e verhouding tussen *geen* en *niet*... een biezonder ingewikkelde kwestie':

Ek het *nie* 'n hoed gesien nie.
(ook wel, formeler: Ek het *geen* hoed gesien nie.)

Ik heb *geen* hoed gezien.
? Ik heb *niet* een hoed gezien.

Ik heb er *geen* een meer.
Ek het *nie* meer een nie.

4.3 Plaatsing voltooid deelwoord

In eindgroepen is de plaatsing van het voltooid deelwoord hetzelfde in allebei de talen, maar in het Afrikaans staat het nooit na *word, is/wees* en *het/hê*; het blijft aan *het* gebonden:

de patiënt kan vandaag *gewassen* worden (LN 250)
die pasiënt kan vandag *gewas* word
kan vandaag worden *gewassen*
* kan vandag word *gewas*
moet vandaag *gewassen* kunnen worden
moet vandag *gewas* kan word

moet vandaag kunnen *gewassen* worden
moet vandag kan *gewas* word

moet vandaag kunnen worden *gewassen*
* moet vandag kan word *gewas*

moet ze vandaag *gewassen* kunnen hebben
* moes sy vandag *gewas* kon het

Volgens Haeseryn (1990: 42) is in tweeledige eindgroepen vooropplaatsing van het voltooid deelwoord - de ‘groene volgorde’ - in gesproken Nederlands ‘(nog) de gebruikelijkste volgorde’, hoewel achteropplaatsing in bepaalde soorten schriftelijk taalgebruik het meeste voorkomt. Volgens hem is taalverandering hier niet uitgesloten. Ook bij drieledige eindgroepen is vooropplaatsing van het volt. dw. ‘de gewone volgorde in gesproken taalgebruik in Nederland’, en komt achteropplaatsing weer ‘vooral in geschreven taal’ voor (Haeseryn 1990: 61). Een voorkeur voor achteropplaatsing is onder meer opmerkelijk in nieuwsberichten van de RNW, bijvoorbeeld:

kunnen... eisen worden *gesteld*
moeten worden *opgetrokken*
die is *gevestigd* in
zou... zich bezig hebben *gehouden*
kon... worden *verricht*
zullen... worden *gestimuleerd*
als... wordt *ontslagen*
die was *aangespannen*
zouden weer kunnen worden *vervoerd*
moeten... hebben *gediend* en... zijn *teruggekeerd*

4.4 Plaatsing van het werkwoord

De eerste en tweede zinsdeelposities in algemene vraag-/bevels- en stelzinnen, respectievelijk, zijn in het Nederlands tot één werkwoord beperkt, in het Afrikaans niet:

Ze *beginnen* nu grotere schepen te *bouwen*.
Hulle *begin* nou groter skepe (te) *bou*.

* Ze *beginnen* (te) *bouwen* nu grotere schepen.
Hulle *begin bou* nou groter skepe.

* *Beginnen* (te) *bouwen* ze nu grotere schepen?
Begin bou hulle nou groter skepe?

* *Laat komen* onmiddellijk de politie!
Laat kom onmiddellik die polisie!

* Jullie *zullen moeten* de politie *inroepen*.
Julle *sal moet* die polisie inroep.

4.5 Aantal werkwoordsplaatsen

Leden van één werkwoordsgroep schijnen in het Afrikaans zelfs meer dan twee plaatsen te kunnen bezetten:

* Maar zie, *ze hebben* allemaal haar dichtbundels *durven* sterk negatieve recensies *geven*...
Maar sien, hulle *het* almal haar digbundels *durf* kwaai negatiewe resensies *gee*... (Barend Toerien)

4.6 Voorzetsel optioneel in het Afrikaans, uitgesloten in het Nederlands

Ik heb *je* niet gezien!
Ek het *jou* nie gesien nie!

* Ik heb niet *voor je* gezien.
Ek het nie *vir jou* gesien nie.

Ik heb *mijn vrienden* niets beloofd.
Ek het (*vir) my vriende* niks beloof nie.

Schaam (* *voor*) je!
Skaam (*vir*) *jou*!

4.7 Voorzetsel verplicht in het Afrikaans, optioneel of uitgesloten in het Nederlands:

Van den Toorn (1975: 31) geeft de volgende voorbeelden van het belanghebbend voorwerp:

Vader kocht (voor) *de kinderen* een ijswafel.
* Vader koop *die kinders* 'n roomyswafel.
Vader koop *vir die kinders* 'n roomyswafel.

Ik schonk (voor) *Lodewijk* een glas jonge in.
Ek het *vir Lodewyk* 'n glas jonge ingeskink.

Die kwestie is *hem* duidelijk.
Die kwessie is *vir hom* duidelik.

Die jas is *mij* te lang.
Die jas is te lank *vir my*.

Niets is *Herman* te dol.
Niks is te dol *vir Herman* nie.

Dat gezeur zijn we al lang beu. (*ANS* 780)
Vir daardie gesanik is ons al lankal keelvol.

In de volgende gevallen (voorbeelden weer van Van den Toorn) zien we dat in het Afrikaans een bezitsconstructie wordt gebruikt:

De tranen stonden *Marie* in de ogen.
Daar was trane in *Marie se* oë.

Het schaamrood bedekte *hem* de kaken.
Die skaamrooi het *sy wange* bedek.

Ook op emotief terrein liggen er verschillen:

Dat was *me* daar een rommeltje! (VdT)
Dit was *vir jou* daar 'n gemors!

Dat is *je* wat!
Dis *vir jou* 'n ding!

4.8 Nominalisaties

Nominalisatie met een modaal hulpwerkwoord is onaanvaardbaar in het Afrikaans:

dat op willen vallen (Pk 110)

* *die wil opval*
wel: *die opval*

Eigenlijk was *dat willen gaan zoeken* zonderling, besefte hij. (Reve 1989: 31)
* Eintlik was *die wil gaan soek* sonderling, het hy besef.

wel: Eintlik was *die gaan soek* sonderling, het hy besef.

En wat *dat niet willen werken* betrof. (Reve 1989: 63)
? En wat *die nie wil werk* betref.

5. Enkele verdere verschillen

5.1 *Hebben/het* als hulpwerkwoord

In het Afrikaans blijven voltooid deelwoord + *het* in eindgroepen aan elkaar verbonden:

om wat te hebben
om iets te hê

om het huis gebouwd te hebben
om die huis gebou te hê

om het huis te hebben gebouwd
om die huis te *gebou het* (* te gebou hê)
Dit is nie nodig om die eerste reeks *te gesien het* om die verhaal van die tweede te volg nie. (*Beeld*, 3.3.97)

dat je het huis moest kunnen gebouwd hebben
dat jy die huis moes kon gebou hê

	gebou	moes	kon hê
dat jy die	huis	moes	*kon gebou het*
*	gebou	moes	kon het

Waar in het Nederlands een infinitief staat, kent het Afrikaans de constructie ‘onscheidbaar voltooid deelwoord + invariante *het*’.

5.2 Paradigmagaping in het Afrikaans (Bennis & Hoekstra 1985: 26)

over die zaak > daarover
oor die saak > daaroor

over dat > daarover
oor dit > daaroor

over iets > ergens over
oor iets > * *êrens oor*
over alles > overal over
oor alles > * *orals oor*

5.3 Nederlands *te*, Afrikaans *om te*

Het is een goed idee morgen even langs *te* komen.
Dis 'n goeie idee *om* môre 'n bietjie *te* kom inloer.
... zei Steenwijk zonder van zijn boek op *te* kijken. (Mulisch 1984: 19)
... sê Steenwijk sonder *om* van sy boek op *te* kyk.

en andersom:

Begrijp ik goed dat je *om* zo *te* zeggen op straat staat? (Haasse 1994: 29)
Begryp ek goed dat jy so *te* sê alles kwyt is?

5.4 *wat-voor*-splitsing

'*Wat-voor*-splitsing' is in het Afrikaans uitgesloten:

wat heb je daar *voor* een kerk gezien (Pk 78)
* *wat* het jy daar *vir* 'n kerk gesien

wat heb je in Italië *voor* musea bezocht
* *wat* het jy in Italië *vir* museums besoek

wat zij dat *voor* groenten
* *wat* is dit *vir* groente

6. Conclusies

De syntactische verschillen tussen het Nederlands en het Afrikaans kunnen in verband worden gebracht met de historische deflexie van het Afrikaans, het vermijden van syntactische complexiteit en een duidelijker markering van casusrollen in die taal. Daartegenover staat een grotere stilistische vrijheid in het Nederlands.

Een vastere volgorde binnen werkwoordsgroepen correleert mogelijk met de ingrijpende deflexie van Afrikaanse werkwoorden; alleen het voltooid deelwoord - dat overigens steeds morfologisch gemarkeerd is - is beweeglijk gebleven, en 'rode' en 'groene' volgorden hebben een complementaire verspreiding. De verspreiding van werkwoorden door de rest van de zin, daarentegen, is wat vrijer dan in het Nederlands, met onder meer de mogelijkheid van meer dan een werkwoord in de V1/V2-positie.

Wat de syntactische integratie van hoofd- en bijzin ('raising', enz.) betreft, laat het Nederlands meer mogelijkheden dat het Afrikaans zien. Voorwerpszinnen zonder voegwoord en met hoofdzinsvolgorde - dus met minimale syntactische integratie - zijn in het Afrikaans gebruikelijker dan in het Nederlands.

Het zinsonderwerp is in het Afrikaans gemakkelijker te herkennen dan in het Nederlands doordat het Afrikaans heel zelden inserties tussen V1/V2-werkwoord(en) en onderwerp toestaat. Directe persoonsvoorwerpen worden vaak met het voorzetsel *vir* gemarkeerd.

Door inserties als de bovenstaande, en grotere vrijheden met betrekking tot topicalisatie, extrapositie en de beweging van clitica en werkwoordpartikels, biedt het Nederlands meer mogelijkheden woordvolgorde als stijlmiddel te gebruiken dan het Afrikaans.

Over het algemeen geeft deze inventaris van syntactische verschillen tussen het Nederlands en het Afrikaans, die in de meeste gevallen diepgaand syntactisch onderzoek behoeven, de indruk dat waar het Nederlands een hoge mate van syntactische flexibiliteit bewaard heeft, het Afrikaans op dit gebied de rekening voor zijn taaltypologisch meer analytisch karakter gepresenteerd kreeg.

Afkortingen

ANS: zie Geerts *e.a.* 1984.
LN: zie *Levend Nederlands*.
Pk: zie Paardekooper 1986.
RNW: Radio Nederland Wereldomroep.
VdT: zie Van den Toorn 1975.

Bibliografie

Bennis, H. en T. Hoekstra (1985). *De syntaxis van het Nederlands*. Dordrecht: Foris Publications.

Boudier-Bakker, Ina (1950). *Goud uit stro.* Amsterdam: Van Kampen.

Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff, Leuven: Wolters.

Haasse, Hella S. (1994). *Transit.* Amsterdam: Querido.

Haeseryn, W.J.M. (1990). *Syntactische normen in het Nederlands*. Nijmegen.

Levend Nederlands (1980). Cambridge: Cambridge U.P.

Mulisch, Harry (1984). *De aanslag.* Amsterdam: De Bezige Bij.

Paardekooper, P.C. (1968). *Beknopte ABN-syntaxis*. Den Bosch: Malmberg.

Paardekooper, P.C. (1986). *Beknopte beknopte; mini-syntaxis van het ABN*. Eindhoven: Uitgave in eigen beheer.

Ponelis, F.A. (1979). *Afrikaanse sintaksis*. Pretoria: Van Schaik.

Ponelis, Fritz (1993). *The development of Afrikaans*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Reve, Gerard (1989). *Bezorgde ouders*. Utrecht: Van Veen.

Spies, Jan (1991). *Poort deur die koue*. Pretoria: Daan Retief Uitgewers.

Van den Toorn, M.C. (1975). *Nederlandse grammatica*. Groningen: Tjeenk Willink.

Van der Lubbe, H.F.A. (1968). *Woordvolgorde in het Nederlands*. Assen: Van Gorcum.

Woordschikking: informatieve geleding, tangconstructies en de verschillen tussen het Nederlands en het Duits

Robert Leclercq (Würzburg)

1. Informatieve geleding

De informatieve geleding van de zin wordt al sinds de Praagse School (Mathesius 1929, later vooral Beneš 1967 en 1973) psychologisch verklaard als een invloed van het denkproces op de zinsbouw. De zin vormt niet alleen een syntactische, maar als (deel van een) tekst ook een communicatieve eenheid. Een zin is altijd een mededeling over iets of iemand, dus over een *thema*. De informatieve kern van de mededeling is in de terminologie van de Praagse school het *rhema*.

Terwijl thematische elementen bij voorkeur aan het begin van de zin geplaatst worden, staat het rhema bij een normale accentuering in de regel aan het einde van de zin. In zoverre is de zinsstructuur vergelijkbaar met de structuur van verhalende teksten, waarin immers het belangrijkste, net als de clou van een mop, eveneens aan het einde staat of pas aan het einde volledig duidelijk wordt.

(1a) Wat doe je morgen?
(1b) Morgen komt Eva.

In 1a is *morgen* rhematisch. In 1b is het thematisch, *komt Eva* is nu rhema. De accentuering ondersteunt doorgaans deze thema-rhema-geleding: *morgen* in 1a en *Eva* in 1b dragen het zinsaccent. Deze structuur is in het Nederlands en het Duits de communicatieve basisstructuur die ook wel ‘ongemarkeerd’ wordt genoemd en die de zinsdelen volgens het ‘links-rechts-principe’ (thema links, rhema rechts) rangschikt (*Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS*) 1997: 1235-1243).

Vooral in mondeling taalgebruik wordt deze basisstructuur regelmatig

opgegeven ten gunste van een gehele of gedeeltelijke omkering, een ‘gemarkeerde’ rhema-thema-(rechts-links-)structuur.

(2a) Wat doe je morgen?
(2b) Eva komt morgen.

In 2b staat *Eva* (met zins- en nadrukaccent) aan het begin van de zin, het thematische *morgen* aan het einde. Semantisch zijn 1b en 2b volledig aan elkaar gelijk, pragmatisch is er een duidelijk verschil dat - afhankelijk van context en situatie - nogal groot kan zijn: Zo kan de vooropplaatsing van het rhema *Eva* bijvoorbeeld aanduiden dat de spreker van 2b bij het horen van het rhema *morgen* (2a) opschrikt, alsof hij er niet meer aan gedacht had dat Eva morgen komt. De rhema-thema-structuur verwijst hier direct naar de spreker, naar zijn gevoelens, terwijl de thema-rhema-structuur van 1b niets van eventueel toch bij de spreker aanwezige gevoelens laat zien. Omdat een rhema-thema-zin vanwege zijn emfatisch karakter niet alleen een referentiële betekenis heeft, maar altijd ook - zij het vaak nog zo bescheiden - naar het binnenleven van de spreker verwijst, hebben we hier te maken met emotioneel taalgebruik dat niet alleen syntactisch maar ook pragmatisch terecht ‘gemarkeerd’ genoemd mag worden. Dit maakt ook de volgende korte dialoog duidelijk:

(3a) Kan Eva me vanavond opbellen?
(3b) Ik versta je niet.
(3c) Eva moet me vanavond ópbellen!
(3d) Wát moet Eva?
(3e) Ópbellen moet ze me!

In 3e geeft de spreker de basisstructuur op en plaatst het infiniete, rhematische werkwoord met nadrukaccent in de eerste positie. Een dergelijke informatiegeleding is bijvoorbeeld mogelijk in een context waarin de spreker langzaam zijn geduld verliest, omdat hij al tweemaal zijn wens moest uiten.

(4a) Wist hij het van zijn vader?
(4b) Eva had het hem gezegd.

In 4b komt het emotionele aspect in de rhema-thema-structuur heel onopvallend tot uitdrukking. De spreker wil met deze structuur het foutieve vermoeden van de spreker van 4a snel corrigeren, hij valt met de deur (de clou, het rhema) in huis.

2. Tangconstructies

Een bijzondere rol in de informatieve geleding spelen de tangconstructies. Het Nederlands en het Duits kennen een vaste positie toe aan de persoonsvorm (PV), de finiete vorm van het werkwoord, en wel de plaats direct achter of - in de meeste bevelende zinnen, in ja/nee-vragen en keuzevragen - vóór het eerste zinsdeel, terwijl infiniete vormen (INF.WW: infinitieven en participia) in de regel aan het einde van de zin staan. De overige zinsdelen bevinden zich dan in de door deze twee polen gevormde tang.

(5) Eva heeft gisteren de hele dag gewerkt.
(6) Ze wilde vandaag eindelijk eens uitslapen.

Structureel ziet dit er als volgt uit (X = zinsdeel):

X PV X (X...) INF.WW.

Deze structuur is geenszins een toeval of alleen maar een syntactische wet. Het infiniete werkwoord in 5 en 6 is altijd zelfstandig, betekenisdragend en in principe, dat wil zeggen als informatieve kern van de mededeling, rhematisch. Staat er in de zin slechts één werkwoord, het rhema dus, dan bezet dit werkwoord op grond van de structuur X PV (X X . . .) per definitie de zwakke tweede, dus niet-rhematische positie, bijvoorbeeld

(7a) Wat doet Eva vandaag?
(7b) Ze slaapt de hele dag.

De tegenstelling in 7b tussen de rhemafunctie en de tweede positie van *slaapt* wordt opgeheven in alle gevallen waarin *slapen* niet in het presensof het imperfectum-actief, maar in een samengestelde vorm (perfectum,

futurum, passief, duratief etc.) verschijnt. Het rhema staat nu weer aan het einde van de zin, bijvoorbeeld

(8) Eva is al de hele dag aan het slapen.

Dat wil zeggen: in zinnen met werkwoordgroepen wordt de thema-rhema-structuur die in zinnen met enkelvoudige werkwoorden om structurele redenen doorbroken is, in de tang weer hersteld. Als zich echter binnen de tang een element bevindt, dat meer rhematisch is dan het infiniete hoofdwerkwoord, staat dit element achter het infiniete werkwoord in extrapositie:

(9) Eva heeft gezegd dat ze komt.

Hoofdrhema is nu de bijzin *dat ze komt*. Zodra dit zinsdeel bijvoorbeeld door pronominalisering zijn rhemafunctie verliest, staat het weer netjes en consequent binnen de tang. Nu is het infiniete werkwoord weer hoofdrhema:

(10) Eva heeft het gezegd.

Tangconstructies zijn niet alleen zinnen met de structuur

X PV X (X...) INF.WW.

Ook de bijzin kent de tang, die hier normaliter gevormd wordt door een onderschikkend voegwoord of een betrekkelijk voornaamwoord als linker pool en het werkwoord/de ww-groep rechts: VOEGW/PRON X (X...) WW/WW-GROEP, bijvoorbeeld

(11) Eva komt later, *omdat* ze nu nog *slaapt*.
(12) Eva, *die* nu nog *slaapt*, komt later.

Eveneens tangvormend zijn werkwoorden met een beklemtoond en dus scheidbaar prefix:

X PV X (X . .) PREFIX, bijvoorbeeld

(13) Ik zeg dat abonnement binnenkort *op*.

Op is het belangrijkste rhematische element omdat pas bij dit prefix duidelijk wordt om welke handeling het eigenlijk gaat.

Verdere tangconstructies zijn:

X PV X (X . .) PRED.NOM

(14) Eva is in juli altijd *ziek*.

X PV X (X . .) NIET

(15) Eva komt morgen wellicht *niet*.

X PV X (X . .) LIJD.VW

(16) Eva geeft haar vader *het geld*.

Ook hier staan andere, sterkere rhemaelementen in extrapositie:

(17) Eva geeft het geld *aan haar vader*.

De binding van het lijdend voorwerp aan het werkwoord is sterker dan die van het meewerkend voorwerp, ook semantisch. Het gaat om de verbinding ‘geld geven’. ‘(Aan) haar vader geven’ vormt pas samen met ‘geld’ een verbinding. Het meewerkend voorwerp kan bij dit type van trivalente werkwoorden vaak zelfs weggelaten worden:

(18) Eva stuurt (hem) een telegram.
(19) Eva vertelde (haar vader) een mooi verhaal.

Het lijdend voorwerp is dus een sterker tangvormend element dan het meewerkend voorwerp en staat daarom ook zowel in het Duits als het Nederlands achter het meewerkend voorwerp. Het meewerkend voorwerp staat alleen dan achter het lijdend voorwerp als het zelf het hoofdrhema is:

(20) Eva geeft het (geld) aan haar vader (en niet aan haar moeder).

W. Haeseryn (1998: 303-326, vergelijk ook: *ANS* 1997: 1245) beschrijft vier principes die een rol spelen bij de plaatsing van elementen aan het einde van de zin. Naast een thematisch principe (i.e. de thema-rhema-stuctuur) onderscheidt hij ook een inherentie-principe: 'Elementen die een nauwe semantische band hebben met het hoofdwerkwoord staan over het algemeen vlak voor de tweede pool' (i.e. de werkwoordelijke eindgroep). Na hetgeen hierboven besproken werd, is dit niet meer verwonderlijk. Semantisch nauw met het hoofdwerkwoord verbonden elementen staan in principe altijd achter andere elementen, ook als er daarna nog een tweede werkwoordspool volgt:

(14a) Eva is in juli altijd *ziek* geweest.
(15a) Eva mag morgen wellicht *niet* komen.
(17a) Eva heeft het geld vanmorgen *aan haar vader* gegeven.

In zoverre is het inherentieprincipe niet echt een zelfstandig principe, maar eerder een consequente toepassing en voortzetting van het thematische principe. Hoe nauwer de binding van een element met het hoofdwerkwoord is, des te rhematischer is dit element en des te verder naar achteren staat het. Daarmee is tegelijk de kernfunctie van tangconstructies gedefinieerd.

We hebben er al op gewezen dat de rhematische elementen *op, ziek* en *niet* in resp. 13, 14 en 15 zelf ook tangvormend zijn. In de zinnen 14a en 15a treffen we dus twee in elkaar geschoven tangconstructies aan. Maar de volgorde van de tangsluitende elementen is niet willekeurig. Er is een duidelijke hiërarchie: de tang PV - INF.WW heeft meer gewicht dan de tang PV - PRED.NOM. Het infiniete hoofdwerkwoord sluit de zin af, het predikaatsnomen staat ervoor. De tang PV - NIET is weer zwakker dan de tang PV - PRED. NOM. Dit heeft alles te maken met het feit dat in een naamwoordelijk gezegde (bijvoorbeeld *ziek zijn*) het naamwoordelijk deel de betekenis van het gezegde alleen draagt. Het finiete koppelwerkwoord is uitsluitend verantwoordelijk voor de grammaticale functies (persoon, numerus, tempus etc.). Het predikaatsnomen staat dus terecht achter het

negatiewoord *niet*, maar vóór het infiniete werkwoord, waarmee het een semantisch-syntactische eenheid vormt. *Ziek* is een deel van het gezegde, *niet* is dat niet.

(21) Eva is in juli niet ziek geweest.

De tang PV - NIET is wel sterker dan de tang PV - LIJD.VW. Dat bewijst de positie van *niet* achter het lijdend voorwerp:

(22) Eva heeft haar vader het geld niet gegeven.

Niet is in zulke zinnen altijd rhematisch, het bevat de kern van de mededeling.

We zien nu de volgende hiërarchie van tangsluitende elementen:

meewerk. vw. - lijd.vw.- *niet* - pred.nom. - inf.ww. Andere rhematische zinsdelen zoals noodzakelijke bepaling van plaats en voorzetselvoorwerp kunnen hieraan worden toegevoegd. Het zou lonend zijn, de hier opdoemende problemen aan de hand van de verbale valentie die de zinsdelen op grond van hun semantische binding aan het werkwoord beschrijft, te onderzoeken (vergelijk Leclercq 1988: 195-203).

3. Woordvolgordeverschillen tussen het Nederlands en het Duits

Het Nederlands en het Duits tonen wat de informatieve geleding en de tangconstructies betreft in hoofdlijnen hetzelfde beeld. Toch zijn de belangrijkste verschillen in woordvolgorde tussen beide talen juist hier te vinden. Het Nederlands gaat in de toepassing van het thema-rhema-principe verder dan het Duits.

3.1 Infiniete elementen

De volgorde van de infiniete elementen binnen de werkwoordelijke eindgroep - in het Nederlands zijn dat meestal infinitieven, in het Duits soms infinitieven, meestal participia - is in het Nederlands altijd

omgekeerd aan het Duits:

(23) Je had hem moeten zien.
Du hättest ihn sehen sollen.
(24) Ik zou u graag leren kennen.
Ich möchte Sie kennenlernen.
(25) Eva is gaan zwemmen.
Eva ist schwimmen gegangen.
(26) Het boek is blijven liggen.
Das Buch ist liegen geblieben.

In het Nederlands staat het rhematische, betekenis- en accentdragende werkwoord consequent aan het einde van de zin, in het Duits wordt de laatste plaats altijd bezet door een hulpwerkwoord of een ander informatief secundair werkwoord. Het rhematische hoofdwerkwoord staat daarvoor. Hetzelfde verschil tussen beide talen treffen we aan bij eindgroepen van drie of meer werkwoorden:

(27) Je had hem moeten zien rennen.
Du hättest ihn rennen sehen sollen.
(28) Ik zou u graag willen leren kennen.
Ich möchte Sie gerne kennenlernen wollen.
(29) Jullie moeten nu eindelijk willen gaan slapen.
Ihr sollt endlich schlafen gehen wollen.

De volgorde binnen de infinitiefgroep is weer niet toevallig, maar hiërarchisch opgebouwd. In zin 27 bijvoorbeeld is *rennen* semantisch en daarom ook syntactisch alleen verbonden met *zien* (iemand zien rennen), niet met *moeten. Zien* is verbonden met *moeten* (iemand/iets moeten zien). In het Duits zijn de verbindingen dezelfde als in het Nederlands, maar de volgorde is precies omgekeerd.

In de bijzin verandert de volgorde binnen de groep niet:

(30) Ik zei dat je hem eens moest willen laten wachten
Ich sagte, dass du ihn warten lassen wollen solltest.

Zin 30 toont een complexe verstrengeling van verschillende tangconstructies. Naast de infinitiefgroep achter in de zin hebben we hier nog de tang van de bijzin: VOEGW X X PV INF.GROEP, waarbij het Duits de PV van modale hulpwerkwoorden (hier *sollt*) weer helemaal aan het einde plaatst, terwijl het Nederlands de PV - nu obligaat - voor de infinitiefgroep zet, zodat het hoofdrhema *wachten* weer het allerlaatste deel van de zin is.

3.2 Samengestelde vormen van het werkwoord

De samengestelde vormen van het werkwoord aan het einde van de bijzin vertonen hetzelfde verschil tussen Nederlands en Duits. Het Nederlands gedraagt zich hier alleen flexibeler dan bij de infiniete groepen:

(31) Eva zegt dat ze de trein heeft gemist/gemist heeft.
Eva sagt, dass sie den Zug verpasst hat.
(32) Eva die zou notuleren/notuleren zou, komt later.
Eva, die protokollieren sollte, kommt später.

Het Duits kent alleen de volgorde: PV achter de infinitief of het participium. In het Nederlands kan de PV hier zowel voor als achter de infiniete werkwoordsvorm staan. De vraag welke volgorde onder welke condities (ritmisch-stilistische, syntactische en semantische, alleen of in samenspel) de voorkeur heeft, krijgt de laatste jaren weer enorme aandacht (bijvoorbeeld Haeseryn 1990, (*ANS*: 1067-1069), 1998; Sturm 1990; De Schutter 1964, 1996). Een alomvattend, definitief antwoord is er nog niet. 2Voor onze doelstelling is het echter toereikend vast te stellen dat het Nederlands ook hier weer - in tegenstelling tot het Duits - in ieder geval de mogelijkheid heeft, onder welke condities dan ook, het rhematische hoofdwerkwoord aan het einde te plaatsen.

3.3 Voornaamwoordelijke bijwoorden

Voornaamwoordelijke bijwoorden hebben in beide talen de functie van pronomina. Ze verwijzen demonstratief, relatief of interrogatief naar de context of de situatie. Ze hebben ook vrijwel dezelfde plaatsingsmogelijkheden als de pronomina. Hier echter verschillen het Nederlands en het Duits in een belangrijk detail: In het Nederlands kunnen de voornaamwoordelijke bijwoorden gesplitst voorkomen, in het Duits niet. Het eerste deel (*daar-, hier-, er-* of *waar-*) staat dan aan het begin van de zin direct voor (34) of achter (33) de PV, bij inversie na een ander zinsdeel (35: *misschien*) achter het onderwerp. Het tweede deel (bijwoordelijk voor- i.c. achterzetsel) staat aan het einde van de zin, alleen (33, 34) of vlak voor het infiniete werkwoord of de ww-groep (35):

(33) Eva is daar/er al jaren bang voor.
Eva hat schon seit Jahren Angst davor.
(34) Daar is Eva al jaren bang voor.
Davor hat Eva schon seit Jahren Angst.
(35) Misschien is Eva daar al jaren bang voor geweest.
Vielleicht hat Eva davor seit Jahren Angst gehabt.

Dat *voor* helemaal alleen achter in de zin kan staan, is geen toeval. De *ANS* (1997: 501) spreekt van een stilistische variant, die vooral in de mondelinge taal voorkomt. Wat zijn de feiten? Voornaamwoordelijke bijwoorden zijn evenals pronomina in principe thematisch. Ze verwijzen of vragen naar een rhema, dat in de context doorgaans ook aanwezig is, in zin 33 bijvoorbeeld een inbraak:

(33a) Eva is al jaren bang voor een inbraak.

Een inbraak is rhematisch en staat daarom achter in de zin. In 33 is dit rhema in *daar* of *er* gethematiseerd en verliest zijn slotpositie. Het voorzetsel *voor* is inherent aan *bang*, blijft dus een bestanddeel van het rhema en voldoet daarom zo goed in slotpositie. Zin 33 en 34 klinken om die reden vloeiender dan

(36) Eva is al jaren daarvoor bang.
(37) Eva is daarvoor al jaren bang.

terwijl

(38) Eva is al jaren bang daarvoor.
(39) Daarvoor is Eva al jaren bang.

- vanwege de positie van *daarvoor* buiten de tang - weer soepeler klinken. Dit zijn geen schokkende resultaten, maar het zal aannemelijk zijn dat het Nederlands met de splitsing van voornaamwoordelijke bijwoorden een vlottere informatiegeleding bereikt dan het Duits dat die splitsing behalve in noordelijke en westelijke dialecten niet kent. De Nederlandse woordvolgorde is ook hier weer flexibeler dan de Duitse, biedt de spreker meer geledingsmogelijkheden.

Dat zinnen als 33 en 34 vooral in de mondelinge taal veel voorkomen, mag zijn verklaring vinden in het feit dat de spreker zich tijdens mondeling taalgebruik eerder direct, spontaan en ook emotioneel uit dan in schrijftalige situaties. Vergelijk nog:

(40) Hij moet daarover steeds weer praten →
Hij moet daar/er steeds weer over praten.
(41) de kap waaronder ik zit →
de kap waar ik onder zit
(42) Ze sliep niet, voordat ze er met hem over gesproken had.

De Nederlandse spreektaal kent tal van uitdrukkingen, waarin het voornaamwoordelijke bijwoord vrijwel alleen maar gesplitst voorkomt:

(43) ze heeft er genoeg van, daar zit iets in, daar ben ik zeker van, ik weet niet waar jij nu weer voor komt.

In wezen gaat het ook hier om tangconstructies, die herinneren aan het type

X	PV	X	X	PREFIX (vergelijk zin 13)
ik	bel	je	morgen	op
waar	ligt	dat	nou	aan?

De prepositie is rhematisch en zoekt en vindt de rhematische eindpositie. Hetzelfde geldt voor de talrijke, meestal gelexicaliseerde structuren - ook zonder voornaamwoordelijk bijwoord - die met een alleenstaand rhematisch bijwoordelijk gebruikt voorzetsel eindigen:

> (44) het kan ermee door, het kan niet op, hij kan het niet aan, ik ben helemaal op, dat gaat hem goed af.

Pas bij de prepositie wordt duidelijk waar het bij de mededeling of de vraag inhoudelijk eigenlijk om gaat.

Niets van dat alles is er in het Duits te vinden.

Het Nederlands heeft - niet alleen tegenover het Duits - een grote voorliefde voor structuren waarin bijwoordelijk gebruikte preposities geïsoleerd achter in de zin het rhema bepalen.

Bibliografie

Beneš, E. (1967). ‘Die funktionale Satzperspektive im Deutschen’, *Deutsch als Fremdsprache*, 4, p. 23-28.

Beneš, E. (1973). ‘Thema-Rhema-Gliederung und Textlinguistik’, in: H. Sitta en K. Brinker (red.), *Studien zur Texttheorie und zur deutschen Grammatik*, Düsseldorf: Schwann. p. 42-62.

Haeseryn, W. (1990). *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar woordvolgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Proefschrift Nijmegen.

Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn, *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS)* (1997). Tweede, geheel

herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff uitgevers, Deurne: Wolters Plantyn.

Haeseryn, W. (1998). ‘Achteropplaatsing van elementen in de zin’ in: Hugo Brems, Gerard Elshout, Anne Marie Musschoot en Roel Vismans (red.), *Nederlands 200 jaar later. Handelingen van het Dertiende Colloquium Neerlandicum*, Woubrugge: IVN. p. 303-326.

Leclercq, R. (1989). ‘Valentie. Stiefkind in de Nederlandse taalkunde’, in: F. Balk-Smit Duyzentkunst, Th. Hermans, P. de Kleijn (red.), *Handelingen van het Tiende Colloquium Neerlandicum*, Gent 1988, Woubrugge, IVN. p. 193-203.

Mathesius, V. (1929). ‘Zur Satzperspektive im modernen Englisch’, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen (ASNS)*, Braunschweig, 84, p. 202-210.

Schutter, G. de (1964). ‘De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands’, *Studia Germanica Gandensia*, 6, p. 45-84.

Schutter, G. de (1996). ‘De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal’, *Nederlandse taalkunde*, 1, p. 207-219.

Sturm, A. (1990), ‘Een syntactische verklaring voor de rode en de groene volgorde’, *De Nieuwe Taalgids*, 83, p. 385-404.

Woordvolgordeverschillen bij de verbale tang van het Nederlands en het Duits

Christine Kasper (Wenen)[*]

1. Inleiding

Contrastief aangelegde grammatica's besteden doorgaans slechts weinig aandacht aan syntactische verschillen tussen het Nederlands en het Duits.[1] Veel taalgebruikers en -leerders denken vooral bij woordvolgorde ten onrechte dat de verschillen miniem zouden zijn. Dat hangt waarschijnlijk samen met het feit dat beide talen een verbale tangconstructie kennen, waarbij de persoonsvorm en de daarvan afhankelijke verbale complementen uit elkaar worden geplaatst. Vreemd genoeg is het onderzoek naar de principiële volgorde van de zinsdelen in de twee talen een geheel andere kant opgegaan. Terwijl Nederlandse onderzoekers het Nederlands lang als SOV-taal hebben beschouwd (dat wil zeggen een taal met als basisvolgorde subject-object-verbum) en in de laatste jaren vaker aan een SVO-taal denken,[2] geldt het Duits bij germanisten meestal als een SVO-taal.[3] Nochtans gaan de meeste onderzoekers impliciet ervan uit dat beide talen structureel gelijk zouden zijn. Dat dilemma illustreert de gebreken van een taaltypologie die op de relatieve volgorde van de zinsdelen berust.[4] Maar

* Ik dank dr. R. Vismans voor zijn suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

1 Bijvoorbeeld Goedbloed (1995): 6 van 145 blz.; Stegeman (1992): 1 van 200 blz.; Postma (1970): nauwelijks 3 van 500 blz.; Ten Cate e.a. (1996): 23 van 260 blz., hoofdzakelijk over morfo-syntactische vraagstukken.

2 Voor het eerst bij Koster (1975); vgl. Van Leuvensteijn (1992); ook Sturm (1995: 343, n. 2.)

3 Beckman (1980).

4 Dryer (1995: 1062) denkt daarom dat de woordvolgordetypologie niet van toepassing is voor het Nederlands en het Duits.

zelfs al kennen beide talen een verbale tang, ze verschillen van elkaar in de plaats en de structuur van het tweede gedeelte van de tang. Deze verschillen zullen in deze bijdrage aan de orde komen.

2. De lengte van de tang

Al bij een eerste beschouwing van Nederlandse en Duitse zinnen valt het op dat het Nederlands de voorkeur geeft aan een kortere verbale tang. De tweede zinspool (= het tweede element van de tang) staat veel dichter bij de eerste pool (= de persoonsvorm of - in bijzinnen - de inleidende conjunctie) dan in het Duits. Vergelijk:[5]

> (1a) De man die werkzaam was in het Parijse Ritz-hotel als tweede man in de veiligheidsdienst, nam zaterdag de plaats in van de vaste chauffeur van Al-Fayed.
> (1b) Der Mann, der im Pariser Riz-Hotel als zweiter Mann des Sicherheitsdienstes beschäftigt war, nahm am Samstag den Platz des festen Chauffeurs von Al-Fayed ein.

Vooral attributieve bijzinnen, voorzetselvoorwerpen en vergelijkingen staan doorgaans rechts van de tweede pool. Dat kan in het Duits ook; maar het feit dat dergelijke gevallen van extrapositie daar worden aangeduid als *Ausklammerung* (= uitsluiting), laat zien dat Duitstaligen de verkorte tang als een soort uitzondering op het gewone zinspatroon beschouwen. De Duitse schoolregel volgens welke de persoonsvorm drie zinsplaatsen kan innemen, te weten de eerste (ja/nee-vragen), de tweede (mededelende zinnen) en de laatste (bijzinnen), kan niet zomaar op het Nederlands worden toegepast. In de Nederlandse terminologie is de tweede zinspool niet identiek aan de laatste zinsplaats, maar gaat hij aan hem vooraf.[6]

5 De Nederlandse zin is overgenomen uit: *De Gelderlander*, 2-9-1997: 1.
6 Vgl. Geerts e.a. (1984: hoofdstuk 22).

Ondanks de voorkeur van het Nederlands voor de verkorting van de verbale tang, kunnen niet alle bepalingen buiten de tang worden gebracht. Vooral directe objecten en sommige verplichte indirecte objecten moeten binnen de tang blijven. Voorbeelden zijn:[7]

(3a) Hij moet naar Zwitserland gaan om gezondheidsredenen.
(3b) / *Hij moet om gezondheidsredenen gaan naar Zwitserland.
(4a) Volgende week zullen ze hem tot ridder slaan.
(4b) / *Volgende week zullen ze hem slaan tot ridder.
(5a) De jongen heeft gewandeld over de hei.
(5b) / *De jongen is gewandeld over de hei.

In het Duits is de lijst van elementen die niet buiten de tang kunnen staan, nog langer. Bij de Duitse versie van de volgende zinnen zouden de voorzetselvoorwerpen verplicht binnen de tang staan:[8]

(6) Hij zei, dat hij het boek gaf aan zijn vader.
(7) Hij heeft het boek gegeven aan Marie.
(8) (...) dat Claus nooit meer denkt aan de troon.
(9) (...) dat Lex het vertelde aan iedereen.
(10) Bij a kan men ook denken aan een uitzondering, bij b is dat kennelijk niet het geval.
(11) Dat kan in het vervolg aanleiding zijn voor grote problemen.
(12) Ik nodig je uit voor het feest.

De lijst omvat vooral ook bijwoordelijke bepalingen van tijd en van modaliteit (vergelijk ‘Ik kom wel even langs morgen’, ‘Ik heb geen geld

7 Vgl. Geerts e.a. (1984: 1022); Broekhuis (1997: 42). Zoals uit latere voorbeelden zal blijken, kunnen sommige verplichte objecten wel buiten de tang staan.
Overigens blijken zinsdelen een min of meer vaste volgorde te krijgen zodra ze buiten de tang komen te staan (vgl. Koops (1984: 356); Koster (1973/74: 605, 611, 614); Koster (1975: 134); m.b.t. relatieve bijzinnen Verhagen (1992: 373-382).

8 De eerste vier voorbeeldzinnen zijn overgenomen uit Koster (1972/73: 302 en 297).

eigenlijk')[9] en substantiefgroepen als subject of lijdend voorwerp (vergelijk 'Na een extra kort conclaaf werd tot paus uitgeroepen de Poolse bisschop Karol Wojtila').[10] De volgende voorbeelden uit het *Handboek Verzorgd Nederlands* zouden in het Duits ongrammaticaal zijn:[11]

(13) Timman heeft zijn tweede partij verloren gisteren in Havana.
(14) In Havana heeft Timman zijn tweede partij verloren gisteren.
(15) Gisteren heeft Timman zijn tweede partij verloren in Havana.

Bovendien mag de extrapositie van zinsdelen in het Duits nooit tot een lege tang leiden, zoals dat blijkens de volgende voorbeelden in het Nederlands wel mogelijk is:[12]

(16) Dit moet dan ook worden gezien als een veroordeling van zijn publiek.

(17) De Russische baszanger werd uitgeroepen tot laureaat van de wedstrijd.
(18) Ik vind dat hij lijkt op zijn vader/op de man die je gisteren zag lopen met Piet van de overkant.
(19) (...) dat de brigadier rekende op een beloning.
(20) (...) dat hij behoort tot het instituut.
(21) (...) omdat ze stond op orde en regelmaat.
(22) ? (...) dat Kuifje is in Afrika.

9 Vgl. ook Verhagen (1986: 64). Patocka (1997: 47) aanvaardt dergelijke zinnen ook wel voor het Hoogduits.
10 Geerts e.a. (1984: 1024). Vgl. ook de volgende zinnen: 'In Parijs is op 49-jarige leeftijd overleden de Belgische chansonnier Jacques Brel.' / 'Im Alter von 49 Jahren ist in Paris der Belgische Chansonnier Jacques Brel gestorben.' In de Duitse versie komt het deelwoord helemaal op het einde, maar dit wordt gecompenseerd door de vermelding van de leeftijd aan het begin, wat meteen duidelijk maakt dat het om een overlijdensbericht gaat.
11 Klein & Visscher (1996: 200).
12 De volgende zinnen zijn overgenomen uit: Geerts e.a. (1984: 1023); Koster (1973/74: 607); Koster (1972/73: 297); Koops (1984: 355, 353).

Interessant is ten slotte ook het doorbreken van meerledige zinsdelen door het tweede gedeelte van de tang:[13]

(23a) Ze hebben in het huis vergaderd van de voorzitter van de grootste vakcentrale van Nederland.
(23b) *Sie haben im Haus getagt des Vorsitzenden der größten niederländischen Gewerkschaft.
(24a) In Heerlen zijn de resten ontdekt van een Romeinse keuken uit de tweede helft van de tweede eeuw na Christus.
(24b) *In Heerlen sind die Reste entdeckt worden einer römischen Küche aus der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts nach Christus.
(25a) Tijdens de tentoonstelling zal een film vertoond worden over de opgravingen in de Chinese Volksrepubliek.
(25b) Während der Ausstellung wird/soll ein Film gezeigt werden über die Ausgrabungen in der Volksrepublik China.
(26a) Er is nog geen overeenstemming bereikt over deze zaak.
(26b) Es ist noch kein Einvernehmen erzielt worden über diese Angelegenheit.

Op basis van de zinnen 25b en 26b zou men overigens vraagtekens moeten plaatsen bij de Duitse permutatietest (*Verschiebeprobe*). Volgens de schoolregel zouden zinsdelen bij verplaatsing niet kunnen worden opgesplitst. De voorbeelden laten echter zien dat dit in het Duits (net als in het Nederlands) alleen geldt voor genitieven, maar niet voor voorzetselgroepen. Deze kunnen ook worden getopicaliseerd, dat wil zeggen naar de eerste zinsplaats overgebracht (vergelijk ‘Over de opgravingen zal tijdens de tentoonstelling een film worden vertoond’, ‘Van deze schrijver heb ik nog niets gelezen’).[14] Het verschil tussen het Nederlands en het Duits is dan te wijten aan de sterkere verspreiding van de genitief in het Duits (vergelijk ‘Petra had een van de nichtjes gezien van Mieke’ / ‘Petra hatte

13 De Nederlandse voorbeelden zijn gekozen uit Geerts e.a. (1984: 1023, 1027).
14 Vgl. ook Drosdowski (1995: § 1070).

eine von Miekes Nichten gesehen').

Hier moet ook worden opgemerkt dat het Duits in sterkere mate nominaal is dan het Nederlands. Dat betekent dat de inhoudelijke informatie vaker dan in het Nederlands door substantieven en adjectieven wordt overgebracht, terwijl het Nederlands liever werkwoorden gebruikt.[15] De meeste nominale samenstellingen die het Nederlands kent (bijvoorbeeld 'leedvermaak', 'totaalbedrag' enzovoort) worden dan ook beschouwd als invloeden vanuit het Duits en soms zelfs als ongewenste germanismen.[16] Hetzelfde geldt voor uitdrukkingen als 'ten antwoord geven' en 'tot uiting komen'. Het Duits kent inderdaad veel meer nominale samenstellingen dan het Nederlands (vergelijk 'Silberlöffel'/'zilveren lepel', 'Sozial-politik'/'sociale politiek', 'Asienreise'/'reis naar Azië', 'Blattlausbefall'/'aantasting door bladluizen'). Daardoor is ook de kans op meerledige objecten kleiner, zodat het doorbreken van zinsdelen vaak overbodig wordt. Een goede vertaler houdt rekening met deze principiële verschillen en vormt Duitse substantiefgroepen in de meeste gevallen om tot Nederlandse bijzinnen en omgekeerd:

> (27a) Angesichts der zwei in den Montagsnachrichten enthüllten Kurdenmorde erscheint die neuerliche Aufnahme der Verhandlungen in den Augen vieler als wenig wünschenswert.
> (27b) Gezien de moord op twee koerden, die maandag in het nieuws werd onthuld, schijnen de mensen weinig te voelen voor het hervatten van de onderhandelingen.

Het is duidelijk dat het frequente gebruik van verbale uitdrukkingen gauw tot ingewikkelde en haast onontrafelbare zinnen kan leiden. In zo'n situatie dringt zich de verkorting van de verbale tang op als middel om de zin

15 Interessant is in dit verband ook het feit dat het Nederlands vaak de voorkeur geeft aan gesubstantiveerde infinitieven, waar het Duits substantivische afleidingen heeft (vgl. 'die Mitnahme'/'het meenemen', 'der Schliff'/'het slijpen', 'het geslepen zijn', 'die Weitergabe'/'het doorgeven' enz.).

16 Vgl. ook Theissen (1975).

overzichtelijker te maken. Daarmee staat de verkorting van de tang in één lijn met andere procédés die de Nederlandse zin helpen structuren, bijvoorbeeld met het facultatieve, maar geregelde gebruik van *dan* in gevolgzinnen die door een bijzin met *als* worden ingeleid (vergelijk 'Als het regent, dan (...)'), of van *om* in beknopte bijzinnen met 'te + infinitief' (vergelijk 'Hij vergat om bloemen te kopen'). Het Duits maakt veel minder vaak gebruik van dergelijke structurende middelen: de equivalenten van *dan* (*dann, so*) lijken me verhoudingsgewijs zeldzaam, en het gebruik van *um* is in beknopte bijzinnen alleen dan toegestaan als er doel wordt uitgedrukt (vergelijk 'Hij reed naar de stad om bloemen te kopen').

In de eerste plaats moet het verkorten van de verbale tang waarschijnlijk worden geïnterpreteerd als een stap in de richting van een meer Engelsachtige woordvolgorde. Anders dan het Duits, waar de verbale tang bij voorkeur de hele zin (met uitzondering van de eerste zinsplaats in de mededelende zin) omkadert, tracht het Nederlands de zinspolen zoveel mogelijk bij elkaar te brengen. Zoals hierboven al is aangeduid, kan de verbale tang in sommige gevallen zelfs volledig leeg worden, waardoor de Nederlandse woordvolgorde in bepaalde voorbeelden overeenkomt met de volgorde van talen die helemaal geen verbale tang kennen. Vergelijk:

(28a) Nederlands: (...) dat hij heeft geslapen tijdens de lezing.
(28b) Engels: (...) that he has slept during the lecture.
(28c) Deens: (...) at han har sovet under foredraget.
(28d) Frans: (...) qu'il a dormi pendant la conférence.
(28e) Duits: (...) daβ er während des Vortrags geschlafen hat.

3. Opbouw van de tweede pool

De verschillen tussen het Nederlands en het Duits betreffen niet alleen de plaats van de tweede zinspool, maar ook de opbouw van deze pool. In de Nederlandse zin geeft de volgorde de syntactische afhankelijkheid weer: het ondergeschikte verbale complement staat rechts van het bovengeschikte element. Op die manier kunnen werkwoordelijke eindgroepen

bijna eindeloos worden uitgebreid, zonder dat de zin daardoor onverstaanbaar wordt. In het Duits daarentegen staat het werkwoord dat in de syntactische hiërarchie bovenaan staat, op de laatste zinsplaats, terwijl de ondergeschikte werkwoorden links daarvan komen. Met andere woorden: de Duitse volgorde is het omgekeerde van de Nederlandse. Dat moge blijken uit de volgende willekeurige voorbeelden:[17]

(29a) Ik heb op school *leren rekenen*.
(29b) Ich habe in der Schule *rechnen gelernt*.[18]
(30a) De kosten hebben *kunnen worden verlaagd*.
(30b) Die Kosten haben *herabgesetzt werden können*.
(31a) Ik probeer dat *te kunnen vergeten*.
(31b) Ich probiere das *vergessen zu können*.
(32a) (...) omdat men hem lang *moest laten wachten*.
(32b) (...) weil man ihn lang *warten lassen mußte*.

Het Nederlands is rechtsvertakkend, het Duits linksvertakkend. In sommige gevallen zijn begrippen die in het Nederlands uit twee woorden bestaan, in het Duits samengesmolten tot één enkel werkwoord (vergelijk 'blijven zitten'/'sitzenbleiben', 'gaan wandelen'/'spazierengehen', 'laten liggen'/'liegenlassen', 'leren kennen'/'kennenlernen').[19] Constructies met meer verbale complementen vergen op die manier in het Duits een hoog concentratievermogen, zowel bij de producent als bij de ontvanger. De volgende zinnen zijn haast onvertaalbaar:

(33a) Ik zou je graag hier van willen kunnen laten genieten.
(33b) ≈ Ich würde dich gerne hier mitgenießen lassen können.

17 Vgl. Askedal (1989: 23-33); ook Seuren (1990: 104).
18 De vervangende infinitief wordt in het Duits minder vaak toegepast dan in het Nederlands; vgl. ook later.
19 In het kader van de nieuwe spelling zullen deze werkwoorden ook in het Duits uit elkaar worden geschreven (vgl. Duden (1996: 34, regel 39).

(34a) Ik zou hem wel eens hebben willen zien durven blijven staan kijken.[20]

(34b) ≈ ? Ich würde ihn gerne mal sich stehenzubleiben trauen gesehen haben.

(35a) (...) dat hij de chauffeur schijnt te hebben willen laten blijven staan wachten.[21]

(35b) ≈ (...) daβ er den Chauffeur stehen bleiben und warten lassen wollen zu haben scheint.

Gelukkig beschikt het Duits over mechanismen die de complexiteit van werkwoordelijke eindgroepen beperken: ten eerste kunnen conjunctieven meestal synthetisch worden uitgedrukt, zodat die informatie in de persoonsvorm komt te staan; ten tweede wordt er anders dan in het Nederlands bij voorzichtige beweringen en hoffelijke vragen meestal de indicatief gebruikt. Vergelijk:

(36a) *Zou* ik even het raam *mogen* opendoen?
(36b) *Dürfte* ich mal das Fenster öffnen? <synthetisch>
(37a) Dat *zou* tot problemen *kunnen* leiden.
(37b) Das *könnte* zu Problemen führen. <synthetisch>
(38a) Helaas *zou* ik geen antwoord *kunnen* geven.
(38b) Leider *kann* ich darauf keine Antwort geben. <indicatief>

Objecten die de verbale complementen vergezellen, vertonen in het Nederlands een volgorde die parallel is aan de volgorde van de bijhorende werkwoorden, dus: 1-2-3-1'-2'-3' (n = object, n' = werkwoord bij n). In het Duits is de opbouw concentrisch, dus: 1-2-3-3'-2'-1'. Vergelijk:

(39a) Toen ik Anneke (1) Piet (2) de konijnen (3) zag (1') helpen (2') voeren (3'), (...)

20 Deze zin is overgenomen uit De Vriendt (1978: 96). Vgl. ook Geerts e.a. (1984: 609).
21 Vgl. Askedal (1989: 29) (zie ook Geerts e.a. 1984: 598). De Duitse vertaling die Askedal geeft, is evenwel verkeerd.

(39b) Als ich Anneke (1) Piet (2) die Kaninchen (3) füttern (3') helfen (2') sah (1'), (...)
(40a) Ik heb Jan (1) de hond (2) de krant (3) zien (1') leren (2') halen (3').

(40b) Ich habe Jan (1) den Hund (2) die Zeitung (3) holen (3') lehren (2') (ge)sehen (1').

De opbouw van de aangehaalde Duitse zinnen kan ook worden gezien als een soort lange tang. De ondergeschikte verbale groep wordt als het ware omsloten door de bovengeschikte verbale groepen. Net als bij de eigenlijke verbale tang komt de syntactische en doorgaans ook semantische sluitsteen pas op het einde van de zin. In dat licht is het ook duidelijk waarom de Duitse zinsbouw vaak vergeleken wordt met een elektrisch veld (‘Spannungsfeld’), terwijl zo'n vergelijking voor het Nederlands in mindere mate voor de hand ligt.[22]

4. Groepsvorming

De parallele opbouw van de Nederlandse zin komt ook tot uiting in de zgn. groepsvorming: groepsvormende werkwoorden doorbreken de ondergeschikte verbale constituent, zodat ze tussen het object en het verbale complement staan. De verbale elementen gaan op die manier een nieuwe groep vormen, die deze keer alleen uit werkwoorden bestaat:[23]

altijd groepsvormend (object vóór werkwoordsvormen):

(41a) zal geen fax hoeven te sturen.
(41b) Hij zegt dat hij geen fax hoeft te sturen.

22 Vgl. Drach (1963: 41, 63) (oorspronkelijk 1937 en helaas niet geheel vrij van een pro-Duits gedachtegoed); vgl. Geerts e.a. (1984: 1015).
23 Vgl. Geerts e.a. (1984: 531); vgl. ook Fontein e.a. (1993:§ 822). In deze boeken wordt geen aandacht besteed aan groepsvorming bij adjectieven (vgl. ‘... dat het langer lijkt te worden’).

nooit groepsvormend (object tussen werkwoordsvormen):

(42a) Hij zal beloven geen fax te sturen.
(42b) Hij zegt dat hij belooft geen fax te sturen.

facultatief groepsvormend:

(43a) Hij zal proberen de oefening te maken.
(43b) Hij zal de oefening proberen te maken.
(44a) Hij zegt dat ze de oefening probeert te maken.
(44b) Hij zegt dat ze probeert de oefening te maken.

Hoewel de term ‘groepsvorming’ in de Duitse taalkunde niet bekend lijkt te zijn, kent ook het Duits een vergelijkbaar procédé. Dankzij de concentrische opbouw blijft de relatieve volgorde binnen de ondergeschikte verbale constituent echter gehandhaafd:

(45a) Wir haben beschlossen, dieses Haus zu kaufen.
(45b) We hebben besloten dit huis te kopen.
(46a) Wir haben dieses Haus zu kaufen beschlossen.
(46b) We hebben dit huis besloten te kopen.

Het procédé is hetzelfde als in het Nederlands, maar door de andere volgorde van de verbale delen kan het niet tot een doorbreking van de verbale constituent komen. Zin (46a) kan ook gewoon worden geïnterpreteerd als lange verbale tang: het gehele verbale complement staat tussen de polen van de dragende zin.

De infinitiefgroep met *te* schijnt vooral dan buiten de tang te blijven staan, als hij bijkomende bepalingen bevat en als hij binnen de tang tot dubbelzinnigheden zou leiden. Vergelijk:

(47a) Das Geschenk haben wir erst später zu kaufen beschlossen.
(ambigu, ‘pas later besloten’ of ‘pas later te kopen’)
(47b) ?Das Geschenk haben wir erst später beschlossen, zu kaufen. (‘pas later besloten’, lege beknopte bijzin)

(47c) Das Geschenk haben wir erst später beschlossen, überhaupt zu kaufen. (verbetering van (47b))
(47d) Das Geschenk haben wir beschlossen, erst später zu kaufen. ('pas later te kopen')

De volgende voorbeelden tonen aan dat infinitiefgroepen met *te*, in feite beknopte bijzinnen, in het Duits makkelijker binnen de verbale tang kunnen staan dan in het Nederlands:[24]

(48a) (...) weil ihr[25] Max es pünktlich abzugeben versprach.
(48b) *(...) omdat Max haar het op tijd in te leveren beloofde.
(49a) (...) daß man diesen Satz auf keine andere Weise zu analysieren vermocht hätte.
(49b) ?(...) dat men deze zin op geen andere manier te analyseren in staat zou zijn geweest.

Ook hier is de verbale tang in het Duits uiteindelijk langer dan in het Nederlands.

5. Rode en groene volgorde

Bij werkwoorden met een verbaal complement zijn er in principe twee volgordemogelijkheden. Sinds Pauwels (1953), die om praktische redenen voor gekleurde plaatjes heeft gekozen, worden ze aangeduid als rode en groene volgorde. Bij de rode volgorde staat het hulpwerkwoord voor het deelwoord, bij de groene achteraan:

24 De Duitse zinnen zijn overgenomen uit Abraham (1994) en Haider (1994) en door mij naar het Nederlands vertaald.
25 Een persoonlijk voornaamwoord dat een indirect object aanduidt, staat in het Duits verplicht vóór het subject (vgl. ook Stegeman (1979: 114)).

°) groene volgorde (persoonsvorm na deelwoord)

(50a) De gids vertelt dat daar staal geproduceerd wordt.
(51a) Ik weet niet of ze al gekomen is.
(52a) Harry zegt dat hij de hele dag gefietst heeft.

°) rode volgorde (persoonsvorm vóór deelwoord)

(50b) De gids vertelt dat daar staal wordt geproduceerd.
(51b) Ik weet niet of ze al is gekomen.
(52b) Harry zegt dat hij de hele dag heeft gefietst.

Het verschijnsel wordt meestal als kenmerkend voor de bijzin ervaren, maar dezelfde keuze doet zich ook voor in hoofdzinnen:

(53) Moet de dader veroordeeld worden/worden veroordeeld?
(54) Zou ze de afspraak vergeten zijn/zijn vergeten?
(55) Zou hij zelfmoord gepleegd hebben/hebben gepleegd?

In de laatste decennia is er een enorme wetenschappelijke belangstelling geweest voor de distributie van deze zinspatronen, wat misschien ook te maken heeft met het feit dat de groene volgorde steeds meer teruggedrongen lijkt te worden. Dat is bijzonder duidelijk bij de hulpwerkwoorden ‘hebben’, ‘zijn’ en ‘worden’. De groene volgorde is vooral in de gesproken taal met name van Vlaanderen aan te treffen. Bij het hulpwerkwoord ‘worden’ is hij nog het vaakst ook in schriftelijke teksten te vinden. Maar de rode volgorde wordt door Nederlandstaligen doorgaans als beter ervaren dan de groene.[26]

Daarbij kan men vaak horen dat de groene volgorde slechter zou zijn, omdat hij als Duits zou worden aangevoeld.[27] Dat lijkt me echter eerder

26 Zie Haeseryn (1990: 34 en 137).
27 Vgl. De Schutter (1996: 208); Klein & Visscher (1996: 194).

een argument post factum: eerst verdwijnt de groene volgorde, daarna wordt er gezocht naar een mogelijke verklaring. In ieder geval geloof ik niet dat anti-Duitse gevoelens zoals ze vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland zijn ontstaan, uitgerekend in de syntaxis hun neerslag zouden hebben gevonden. Overigens zou ook de opmars van de rode volgorde als invloed vanuit een andere taal geïnterpreteerd kunnen worden, deze keer vanuit het Engels. Maar het belangrijkste is dat de rode woordvolgorde bijdraagt tot een vervaging van de verschillen tussen hoofd- en bijzin: de relatieve volgorde van de verbale elementen blijft op die manier altijd dezelfde, ongeacht het karakter van de zin:

(56a) Hij heeft gesprekken gevoerd met zijn tegenstander.
(56b) (...) dat hij gesprekken heeft gevoerd met zijn tegenstander.

Daar komt dan nog de verkorting van de verbale tang bij, die de afstand tussen de verbale elementen reduceert. Het gevolg zijn zinnen met een uniform verbaal patroon, zoals die ook in het Engels en in tal van andere talen kunnen worden aangetroffen. Dat blijkt uit de al eerder gegeven voorbeelden. Het onderzoek van Haeseryn (1990: 150 en 170) suggereert overigens dat de rode volgorde juist bij een korte tang vaker zou worden toegepast.[28]

Bovendien vereist ook het hierboven besproken verschijnsel van de groepsvorming per definitie de rode volgorde. Vergelijk:[29]

(57) Ik denk dat hij het boek probeert te vertalen.
(58) Geert zag dat Bart de hele tijd met Lia zat te flirten/(?te flirten zat).
(59) Ik denk dat ze nog heel wat teleurstellingen krijgen te verwerken/te verwerken krijgen.

28 Haeseryn gaat echter niet in op de vraag in hoeverre de rode volgorde omgekeerd de lengte van de tang beïnvloedt.
29 Vgl. Geerts e.a. (1984: 601); Klein & Visscher (1996: 194).

De rode volgorde is al zo verspreid dat hij in toenemende mate ook bij gevallen wordt toegepast, waar er eigenlijk sprake is van een naamwoordelijk gezegde. De volgende zin wordt over het algemeen getolereerd, omdat er een dubbele lezing mogelijk is: als naamwoordelijk gezegde (toestand in de tegenwoordige tijd) en als werkwoordelijk gezegde (gebeuren in het verleden).[30]

(60a) Hij zag dat de mogelijkheden waren beperkt.

Waar de dubbele interpretatie wegvalt, geldt de rode volgorde echter (nog?) als verkeerd:

(60b) *Hij zag dat de mogelijkheden waren onbeperkt.

Gezien het toenemende gebruik van de rode volgorde is het evenwel denkbaar dat over enkele decennia de rode volgorde ook bij ondubbelzinnige naamwoordelijke gezegdes (vergelijk '(...) dat hij is ziek') zou kunnen worden aangetroffen.

Van dergelijke tendensen is in het Duits niets te bespeuren. De groene volgorde blijft te allen tijde de enige mogelijkheid, tenminste wat de standaardtaal betreft. Het is in dat verband evenwel interessant dat de rode volgorde op de rand van het Duitse taalgebied, namelijk in het oosten en het zuiden van Oostenrijk en in Zuid-Tirol, wel wordt gebruikt, zij het evenwel uitsluitend op dialectniveau.[31]

6. Meerledige eindgroepen

Bij drieledige eindgroepen beschikt het Nederlands over drie mogelijkheden, tenminste als een van de werkwoorden een deelwoord is:

30 Vgl. Klein & Visscher (1996:196); en Haeseryn (1990: 262). Zie ook Pardoen (1991) en Van der Horst (1993/94).

31 Vgl. Patocka (1997: 262, 277, 286, 288).

(61a) (...) dat Rubens ook dit schilderij zou hebben gemaakt.
(61b) (...) dat Rubens ook dit schilderij gemaakt zou hebben.
(61c) (...) dat Rubens ook dit schilderij zou gemaakt hebben.

Het tweede patroon is het gebruikelijkst in Nederland, het derde in Vlaanderen. De eerste volgorde is overal mogelijk, maar heeft nergens de voorkeur.[32] Ook hier zijn sommige Nederlandstaligen bereid dezelfde variatie bij een naamwoordelijk gezegde te aanvaarden (bijvoorbeeld 'De kans is groot dat de benzine vlug uitverkocht zal zijn').[33]

Bij twee infinitieven in een drieledige verbale eindgroep is in de standaardtaal slechts één rangschikking mogelijk. Als men beide inifitieven als een geheel beschouwt, dan blijkt ze identiek te zijn aan de rode volgorde:

(62) Ik denk dat hij een schilderij *heeft laten maken*.
(63) Je vraagt je af, hoe zoiets *heeft kunnen gebeuren*.

Bij de werkwoorden 'hebben' of 'zijn' als persoonsvorm is in de spreektaal ook de groene volgorde mogelijk:[34]

(64) Ik denk dat hij dat nog heeft kunnen verbranden/?kunnen verbranden heeft.
(65) Ik zeg je toch dat Jan het is gaan halen/?gaan halen is.

Bij vierledige groepen met een deelwoord zijn de volgende vier alternatieven mogelijk:[35]

(66a) (...) dat de werkzaamheden gestaakt zullen moeten worden. <NL, spreektaal>

32 Klein & Visscher (1996: 195).
33 Haeseryn (1990: 276).
34 Ibid. 65.
35 Ibid. 70, 245; ook Klein & Visscher (1996: 195).

(66b) (...) dat de werkzaamheden zullen moeten worden gestaakt. <NL, schrijftaal>
(66c) (...) dat de werkzaamheden zullen moeten gestaakt worden. <B>
(66d) (...) dat de werkzaamheden zullen gestaakt moeten worden. <B, zelden>

In het Duits is de keuze bij meerledige groepen erg beperkt. Anders dan in het Nederlands is bij de volgende zinnen slechts één enkel patroon mogelijk:

(67) (...) als ich die Kinder im Garten spielen sehen konnte.
(68) (...) weil man ihn lange warten lassen muβte.
(69) (...) da er von den Einbrechern überrascht worden sein muβ.

Van dat schema wordt echter afgeweken, als ‘haben’ als persoonsvorm optreedt en twee infinitieven regeert, of als de persoonsvorm een modaal hulpwerkwoord is dat een ander modaal hulpwerkwoord als complement heeft (zie 70 en 71 hieronder). Dat betekent dat de afwijking zich alleen dan voordoet als er een vervangende infinitief komt (vergelijk 72). Deze volgorde is ook bij ‘werden’ mogelijk (73); hij is verplicht als ‘werden’ een ‘Modalverb’ als complement heeft (74).[36] Vergelijk:

(70) (...) als ich die Kinder im Garten habe spielen sehen.
(71) (...) daβ wir es sollten verstehen können.
(72a) (...) daβ ich ihn habe weggehen sehen.
(72b) maar: (...) daβ ich ihn weggehen gesehen habe.
(73) (...) weil man ihn lange wird warten lassen/warten lassen wird.
(74) (...) weil man das gerne wird sehen wollen.

Deze regel is niet helemaal doorgedrongen tot de gesproken taal, vooral niet in het zuidelijk deel van het Duitse taalgebied. De genoemde

36 Vgl. Drosdowski (1995: § 1353). Informatie over de beperkingen bij ‘Modalverben’ zoekt men daar tevergeefs; vgl. evenwel Stubkjaer (1993: 47).

persoonsvormen kunnen daar ook tussen de infinitieven staan. In Oostenrijk heeft deze volgorde zelfs ingang gevonden tot de schrijftaal, zodat hij als een soort nationale standaard beschouwd mag worden.[37] De vervangende infinitief is dan geen contactverschijnsel zoals in het Nederlands, maar blijft ook bestaan als hij niet direct naast een andere infinitief staat.[38] Vergelijk:[39]

(75a) (...) daβ er hat arbeiten müssen. <standaardtaal>
(75b) (...) daβ er arbeiten hat müssen. <Oostenrijk>
(75c) (...) daβ er arbeiten müssen hat.

Voor de derde volgorde heb ik geen empirische gegevens kunnen vinden, hoewel ze volgens sommigen niet ongebruikelijk zou zijn in het zuiden van het Duitse taalgebied.[40] Patocka maakt evenwel gewag van een volgorde die in Zwitserland heel gebruikelijk is en incidenteel ook in Oostenrijk en in de Rijnstreek kan worden aangetroffen:[41]

(75d) (...) daβ er hat müssen arbeiten.

37 Vgl. Patocka (1997: 281); Zeman (1988: 77); Stubkjaer (1993: 48). Askedal (1989: 25) signaleert ook een geval van tussenplaatsing van *sein* bij de Oostenrijkse schrijver P. Handke ('Da (...) über den Tod (...) geklagt ist worden'). Overigens zijn Zwitsers en Oostenrijkers veel sterker gehecht aan hun nationale varianten dan Vlamingen aan hun taalgebruik. (Vgl. Kasper: 1997).

38 Dat blijkt overigens ook uit zinnen waarin de vervangende infinitief ook wordt gebruikt als het bovengeschikte werkwoord ontbreekt: 'Er hatte alles [haben] wollen, nur keine sogenannte geistige Unterhaltung', 'Auch ich hätte nach Frankreich [gehen] können, blieb aber in Schlesien' (vgl. Zeman (1988: 79)).

39 Patocka (1997: 279).

40 Vgl. Zeman (1988: 73).

41 Patocka (1997: 280, 282). Bij Zwitserland kan men vermoedelijk uitgaan van een Franse invloed (vgl. '(...) qu'il a dû travailler'), bij Duitsland eventueel van een Nederlandse invloed (vgl. '(...) dat hij heeft moeten werken').

7. Doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep

Een interessant verschil tussen het Nederlands en het Duits ligt ook in de doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep door niet-verbale zinselementen. In de Nederlandse standaardtaal kan de verbale groep facultatief doorbroken worden door adjectieven als bepaling van gesteldheid en min of meer vaste verbindingen met het hoofdwerkwoord:

(76) (...) dat hij de deur had willen rood verven.
(77) (...) dat ze met hem kan kennis maken.

In Vlaanderen zijn de mogelijkheden ruimer: ook scheidbare delen van een voornaamwoordelijk bijwoord, voorzetselgroepen en zelfs directe objecten kunnen in de werkwoordelijke eindgroep worden opgenomen, maar deze gevallen worden niet tot de standaardtaal gerekend:[42]

(78) Ik denk dat Greet daar kan gebruik van maken.
(79) Hij zei dat hij wilde naar huis gaan.
(80) Piet vond dat hij moest partij kiezen.

In het Duits kunnen al deze doorbrekingen van de eindgroep echter wel in verzorgd taalgebruik voorkomen. Doordat voornaamwoordelijke bijwoorden in de Duitse standaardtaal niet scheidbaar zijn,[43] komt in dat geval het hele bijwoord in de eindgroep terecht. Vergelijk:[44]

(81) (...) ohne daß er hätte darum bitten müssen.
(82) (...) weil sie die Kinder hätte in den Garten schicken sollen.
(83) (...) weil niemand hatte Zeitung lesen wollen.
(84) (...) daß ich mich habe allzuviel ärgern müssen.

42 Vgl. Haeseryn (1990: 76, 292).
43 Constructies van het type ‘Da kann ich nicht genug von bekommen’ zijn echter wel gebruikelijk in de gesproken taal van Noord- en in mindere mate ook van Midden-Duitsland.
44 Vgl. Drosdowski (1995, § 1353); Patocka (1997: 303).

Het opmerkelijkst is het feit dat scheidbare werkwoorden in meerledige Nederlandse eindgroepen gesplitst kunnen worden, indien de rode volgorde gebruikt is. In het Duits is de splitsing uitgesloten, net als de rode volgorde:

(85a) Hij zou vandaag erg vroeg op zijn gestaan/zijn opgestaan/ opgestaan zijn.
(85b) Er soll heute sehr früh aufgestanden sein.

Vermoedelijk is het verschijnsel ook in de Nederlandse taal een recente ontwikkeling die haar uitgangspunt in de spreektaal van Nederland heeft gevonden en in Vlaanderen nog relatief ongebruikelijk is.[45]

8. Conclusie

Uit het voorgaande is gebleken dat het Nederlands en het Duits wel allebei een verbale tang kennen, maar dat de plaats die de tang in de zin inneemt en de manier waarop de werkwoordelijke eindgroep wordt gestructureerd, sterk van elkaar verschillen. Veel tekens wijzen erop dat het Nederlands de tangconstructie reduceert en in toenemende mate de voorkeur geeft aan een invariabele volgorde van de verbale elementen. Voor deze ontwikkeling zou de dominante positie van het Engels verantwoordelijk kunnen zijn, die zich soms ook doet gelden in de uitspraak en de spelling, maar vooral in de woordenschat.

De verbale tang zou niet het enige domein zijn waar de Nederlandse woordvolgorde beïnvloed is door het Engels: ook mededelende zinnen met twee zinsdelen vóór de persoonsvorm worden doorgaans toegeschreven aan interferentie vanuit het Engels. Dergelijke zinnen zijn niet voor iedereen aanvaardbaar, maar ze worden wel gebruikt, zoals blijkt uit het

45 Vgl. Haeseryn (1990: 83, 315).

volgende voorbeeld uit een Nederlandse krant:

> (86) De chauffeur, in een poging de achtervolgende paparazzi te ontkomen, reed met een snelheid van 196 kilometer per uur de tunnel (...) in.[46]

In dit perspectief is het aannemelijk dat de dominante positie van de Engelse taal een steentje bijdraagt tot de reductie en misschien zelfs tot het geleidelijke verdwijnen van de verbale tangconstructie in het Nederlands en daarmee tot een toenemend verschil tussen het Nederlands en het Duits.

Bibliografie

Abraham, W. (1994). 'Infinitivergänzungen', in: A. Steube e.a. (eds.), *Zur Satzwertigkeit von Infinitiven und Small clauses*. Tübingen: Niemeyer. p. 51-74.

Askedal J.O. (1989). 'Vergleichende Betrachtungen zur Konstituierung des verbalen Schluβfeldes in den modernen Kontinentalgermanischen Sprachen', in: K. Porteman e.a. (eds.), *Liber Amicorum Prof. dr. Kåre Langvik-Johannessen*, Feestbundel naar aanleiding van de zeventigste verjaardag en het emeritaat van de hoogleraar Nederlands aan de Universiteit te Oslo, Leuven: Peeters. p. 23-33.

Beckman, B.J. (1980). *Underlying Word Order - German as a VSO Language*. Frankfurt/M. enz.: Lang.

Bennis, H.e.a. (red.) (1992). *De Binnenbouw van het Nederlands. Een*

46 *De Gelderlander*, 2-9-1997, 1; vgl. ook Geerts e.a. (1984: 967). Vgl. evenwel ook: 'Wir, ohne einen Moment zu zögern, hatten sofort zugestimmt' (Duden 1996: 47, regel 75), waar de beknopte bijzin als een bijvoeglijke bepaling bij *wir* geïnterpreteerd kan worden. Eenzelfde interpretatie is ook mogelijk bij zin 86.

bundel artikelen voor Piet Paardekooper. Dordrecht: ICG. p. 373-382.

Broekhuis, H. (1997). 'Twee typen subject', *Nederlandse Taalkunde*, 2, p. 35-51.

Cate, A.P. ten e.a. (1996). *Kompendium der deutschen Grammatik. Eine kontrastiv deutsch-niederländische Beschreibung für den Zweitspracherwerb*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Drach, E. (1963). *Grundgedanken der deutschen Satzlehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 4de editie

Drosdowski G.e.a. (1995). *Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 5., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Mannheim enz.: Dudenverlag.

Dryer, M.S. (1995). 'Word Order Typology', in: J. Jacobs e.a. (eds.): *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, Berlin-New York: De Gruyter. p. 1050-1065.

Duden (1996). *Rechtschreibung der deutschen Sprache*, 21., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, herausgegeben von der

Dudenredaktion, auf der Grundlage der neuen amtlichen Rechtschreibregeln, Mannheim enz.: Dudenverlag.

Fontein, A.M.e.a. (1993). *Nederlandse grammatica voor anderstaligen*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.

Geerts, G.e.a. (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff, Leuven: Wolters.

Goedbloed, J. (1995). *Kompakt-Grammatik Niederländisch*. Stuttgart-Dresden: Klett (vijfde druk).

Haeseryn W. (1990). *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*, academisch proefschrift Nijmegen, s.l: s.n.

Haider, H. (1994). 'Fakultativ kohärente Infinitivkonstruktionen im Deutschen', in: A. Steube e.a. (eds.), *Zur Satzwertigkeit von Infinitiven*

und Small clauses. Tübingen: Niemeyer. p. 75-106.

Horst, J.M. van der (1993/94). 'Rode en groene volgorde en analytische taalkunde', *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek*, 14, p. 187-197.

Kasper, C. (1997). 'Österreichisches Deutsch und andere plurizentrische Sprachen der EU: das Beispiel Flanderns', in: R. Muhr e.a. (eds.): *Österreichisches Deutsch und andere nationale Variäntes plurizentrischer Sprachen in Europa*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky. p. 127-146.

Klein M. en M. Visscher (1996). *Handboek Verzorgd Nederlands. Spellingregels*. *Schrijfadviezen*, tweede, herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff.

Koops A. (1984/85). 'De zogenaamde PP-over-V constructie over', *Spektator*, 14, p. 352-357.

Koster J. (1972/73). 'PP over V en de theorie van J. Edmonds', *Spektator*, 2, p. 294-311.

Koster J. (1973/74). 'Het werkwoord als spiegelcentrum', *Spektator*, 3, p. 601-618.

Koster J. (1975) 'Dutch as an SOV Language', *Linguistic Analysis*, 1, p. 111-136.

Leuvensteijn, J.A. van (1992). 'Nederlands tussen SVO en SOV, een Diachrone Schets', in: H. Bennis e.a. (red.), *De Binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, Dordrecht: ICG. p. 217-225.

Pardoen, J. (1991). 'De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde', *Forum der letteren*, 32, p. 1-22.
Patocka F. (1997). *Satzgliedstellung in den bairischen Dialekten Österreichs*, Frankfurt/M. enz.: Lang.

Pauwels, A. (1953). *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. Leuven: M. & L. Symons.

Postma, W.K. (1970). *Hochdeutsche Sprachlehre*. Groningen: Wolters-

Noordhoff.

Schutter, G. de (1996). ‘De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal’, *Nederlandse Taalkunde*, 1, p. 207-220.

Seuren, P.A.M. (1990). *Filosofie van de taalwetenschappen*. Leiden: Nijhoff.

Stegeman, J. (1979). *Aspekte der kontrastiven Syntax am Beispiel des Niederländischen und Deutschen*. Berlin-New York: W. de Gruyter.

Stegeman H. (1992). *Grammatik Niederländisch*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Steube, A.e.a. (eds.) (1994). *Zur Satzwertigkeit von Infinitiven und Small clauses*. Tübingen: Niemeyer.

Stubkjaer, F.T. (1993). ‘Zur Reihenfolge der Verbformen des Schluβfeldes im österreichischen Deutsch’, in: R. Muhr (ed.) *Internationale Arbeiten zum österreichischen Deutsch und seinen nachbarsprachlichen Bezügen*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, p. 39-52.

Sturm, A. (1995). ‘SGF-coördinatie bij nader inzien: verklaring van de eigenschappen en ongehoorde mogelijkheden’, *De nieuwe taalgids*, 88, p. 333-353.

Theissen, S. (1975). *De germanismen in de moderne Nederlandse woordenschat*, s.l.: Belgisch interuniversitair centrum voor neerlandistiek.

Verhagen, A. (1986). *Linguistic Theory and the Function of Word Order in Dutch. A Study on Interpretative Aspects of the Order of Adverbials and Noun Phrases in Dutch*. Dordrecht: ICG.
Verhagen, A. (1992). ‘Patroonsplitsing en Zinsstructuur’, in: H. Bennis e.a. p. 373-382.

Vriendt S. De (1995). ‘Haplologie, cacofonie, doubling?’, in: ibid.: *Voor geen kleintje vervaard. Essays over Nederlandse taalwetenschap*, (Brussel:) VUBPRESS. (oorspr. in: *De nieuwe taalgids*, 71, 2 (1978), p.

152-163.)

Zeman J. (1988) ‘Zu Stellungsvarianten des Verbs im Österreichischen: ‘daβ nur ich es hören habe können’’, in: *Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik*, 6, p. 71-81.

Alfa en omega: de eerste en laatste zinsplaats in het Nederlands in vergelijking met het Engels

Roel Vismans (Hull)

1. Inleiding

In dit artikel wil ik een overzicht geven van wat er pragmatisch op de eerste en laatste zinsplaats van het Nederlands kan staan om uiteindelijk de situatie in het Nederlands te vergelijken met die in het Engels. Het label ‘pragmatisch’ geef ik aan die elementen die in de informatiegeleding van een zin de belangrijkste rol spelen. Welke rollen daarbij voorkomen bespreek ik eerst. Zo'n rol hoeft niet overeen te komen met belangrijke syntactische rollen zoals subject (onderwerp) en object (lijdend voorwerp). Door bijvoorbeeld een tijdsbepaling voorop te plaatsen, geeft een spreker aan dat het tijdsbestek waarin de beschreven handeling voorkomt, belangrijk is. En als aan het onderwerp van een zin de vorm van een onbeklemtoond voornaamwoord wordt gegeven, krijgt het een veel minder belangrijke rol toegedicht. Bijvoorbeeld:

(1) Morgen gaan ze in Rotterdam staken.

Vervolgens ga ik technisch in op de eerste en laatste zinsplaats. Ik bespreek met name het schema dat door de Functionele Grammatica (FG; vergelijk bijvoorbeeld Dik 1989, Siewierska 1991) is ontwikkeld en vergelijk dat met een dergelijk schema in de *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS)* (Geerts e.a. 1984: 917-935). Daarna bespreek ik de interactie tussen zinsplaats en accent, die voor de toekenning van pragmatische functies in een zin bijzonder belangrijk is. Tenslotte maak ik een korte vergelijking tussen het Nederlands en het Engels wat deze facetten van zinsbouw betreft.

2. Pragmatische functies

Men gaat er, vooral in de functionele taalwetenschap, vanuit dat een spreker door het uiten van een zin de kennis van de hoorder tracht te vergroten. Hiertoe neemt de spreker aan dat de hoorder bepaalde informatie reeds bezit waar dan nieuwe informatie aan moet worden toegevoegd. Het gaat bij de pragmatische functies altijd om het verschil tussen die gegeven en nieuwe informatie. De meeste grammatica's erkennen op de een of andere manier het belang van zulke pragmatiek. Zo geeft de *ANS* (1984: 911-917) redelijk veel ruimte aan de bespreking van het zogenaamde links-rechts principe, en besteden Quirk e.a. (1985: 1353-1419) een heel hoofdstuk aan de manier waarop dit verschijnsel in het Engels gestalte krijgt.

De benaming voor de twee pragmatische functies, de uitdrukking van bekende en van nieuwe informatie, verschilt nogal. Voor de eerste vindt men vaak de termen *thema* of *topic*. Voor de tweede komen doorgaans de termen *rhema, comment* of *focus* voor. In de FG gebruikt men de benaming *topic* en *focus*, en die zal ik ook hier gebruiken. Het is wellicht verhelderend om deze twee nog iets nader te definiëren. Dik (1989: 265-266) doet dit als volgt:

> Topicality characterizes those entities ‘about’ which information is provided or requested in the discourse. Focality attaches to those pieces of information which are the most important or salient in respect to the modifications which [the speaker] wishes to effect in [the addressee's pragmatic information], and with respect to the further development of the discourse.

De *ANS* (1984: 913) heeft het over:

> (...) een informatief minder belangrijk element (...) [dat] de spreker als gespreksonderwerp voorstelt (...). Dat gespreksonderwerp, ook thema genoemd, is niet per se hetzelfde als het grammaticaal onderwerp van een zin. Het vormt het uitgangspunt, waar de rest

> van de zin iets zinvols over meedeelt. Het informatief belangrijkste element in de zin is dan datgene wat de spreker als de kern van zijn mededeling beschouwt.

Vooruitlopend op de volgende paragraaf is het overigens wel aardig om eens te zien wat er in toonaangevende Nederlandse en Engelse grammatica's gezegd wordt over topic en focus enerzijds en zinspositie anderzijds. De *ANS* (1984: 913) zegt hierover:

> Het verband tussen de woordvolgorde en de informatiegeleding van een zin kan nu als volgt uitgedrukt worden: *in een groot aantal zinnen worden de informatief minder belangrijke elementen vóór de elementen met een grotere informatieve waarde geplaatst*. De zinnen waarin dit het geval is noemen we ONGEMARKEERD. (...) Als de zin geschreven of gedrukt wordt, staat het minder belangrijke links van datgene wat informatief een grotere waarde heeft. Daarom noemen we dit verschijnsel het LINKS-RECHTS-PRINCIPE.

Voor het Engels geldt eigenlijk hetzelfde:

> There is commonly a one-to-one relation between ‘given’ in contrast to ‘new’ information on the one hand, and theme in contrast to focus on the other. THEME is the name we give to the initial part of any structure when we consider it from an informational point of view. When it occurs in its expected or ‘unmarked’ form (...), its direct relation to given information can be seen informally as announcing that the starting point of the message is established and agreed. (...) [N]ew information (...) is the ‘focus’ of the message, and (...) we can regard focus as most neutrally and normally placed at the end of the information unit. (Quirk e.a. 1985: 1361)

Wat we dus tot nu toe hebben gezien is dat in een ongemarkeerde declaratieve hoofdzin[1] het topic-element in ieder geval voorafgaat aan het focus-element en vaak op de eerste zinsplaats pleegt te staan. Zowel de *ANS* als Quirk e.a. (1985) geven toe dat er tevens een verband met klemtoon is.

> Wordt de zin gesproken, dan draagt het informatief belangrijkste element in de regel het zinsaccent, dat wij hier definiëren als het voornaamste accent in de zin. (1984: 913)

> The theme's relative lack of stress mimes its status as 'given' and therefore in no need of emphasis. By contrast, [elements with focus] are given greater prosodic prominence and it would be on these that the intonation nucleus would be placed if they were uttered as a message. (1985: 1361)

Dat verband wordt in paragraaf 4 verder besproken, maar we nemen nu eerst de eerste en laatste zinplaats in het Nederlands onder de loep.

3. Eerste en laatste zinsplaats

Zoals in voetnoot 1 reeds is vermeld, beperken we ons hier tot declaratieve hoofdzinnen. Voor het vele interessante dat over bijzinnen, bevelende zinnen en vragende zinnen is te zeggen, schieten hier tijd en ruimte tekort. Overigens beperken zich de verschillen tussen declaratieve hoofdzinnen enerzijds en de andere zinssoorten anderzijds voornamelijk tot wat er op de eerste zinsplaats gebeurt. Wat betreft de laatste zinsplaats is er veel meer uniformiteit.

1 Uitspraken over imperatieven, interrogatieven en bijzinnen sluiten hier weliswaar op aan, maar die zijn hier niet aan de orde.

Wat hier ook niet in beschouwing wordt genomen, zijn wat *ANS* (1984: 920 e.v.) *aanloop* en *uitloop* noemt. Dit zijn zinsstukken die enigszins van de hoofdzin afgescheiden zijn (in de spraak aangegeven door een pauze en op papier door een komma), maar waarvan de inhoud wel verwijst naar een element in de hoofdzin. Voorbeelden hiervan zijn:

(2) Die man, hij heeft een houten poot!
(3) Hij heeft een houten poot, die man!

Het schema dat de *ANS* (1984: 918-920) voor de declaratieve hoofdzin ontwikkelt, ziet er, zonder aan- en uitloop in aanmerking te nemen, als volgt uit:

(4)	eerste zinsplaats	1e pool	middenstuk	2e pool	laatste zinsplaats

Hierin zijn de eerste en tweede pool die plaatsen waarop verbale elementen staan, de persoonsvorm in de eerste pool, niet-finiete werkwoordsvormen (infinitieven, voltooide deelwoorden, maar ook scheidbare voorvoegsels) in de tweede.

(5) Morgen bel ik je op.
(6) Ik heb hem gisteren opgebeld.
(7) Ik zal haar vandaag nog opbellen.

Van wat er op de eerste zinsplaats kan staan hebben we al een paar voorbeelden gezien, bijvoorbeeld de tijdsbepaling *morgen* in (1) en het voornaamwoord *hij* in (2) en (3). Dit is een goed moment om een voorbeeld te geven van een laatste zinsplaats die is ingevuld. Hij kan met name door voorzetselconstituenten ingenomen worden:

(8) Morgen bel ik je op van kantoor.

Het schema dat in de FG voor het Nederlands is ontwikkeld heeft hier veel van weg. Als uitgangspunt nemen we dat van Dik (1989: 360). Een

verschil is dat de labels wat explicieter zijn. De eerste zinsplaats wordt P1 genoemd. Dik ziet P1 (1989: 348) als 'universally relevant', met andere woorden: alle talen hebben een eerste zinsplaats P1 die voor verschillende doeleinden wordt gebruikt, waaronder altijd 'placement of constituents with Topic or Focus function'. De polen hebben de labels Vf en Vi (f=finiet, i=infiniet). Het middenstuk is duidelijker gedefinieerd en heeft de volgende drie plaatsen: S(ubject), O(bject) en X, waar X staat voor constituenten die noch subject noch object zijn. Dik stelt dus het volgende schema voor:

(9) P1 Vf S O X Vi

Hierop zijn in de loop der tijd een paar aanvullingen gegeven, voornamelijk om de laatste zinsplaats van de *ANS* ook ruimte te geven in het FG-schema. Dik (1989: 349) erkent dat individuele talen naast P1 andere speciale posities kunnen hebben, bijvoorbeeld voor de plaatsing van elementen met topic- of focusfunctie. Voor het Nederlands lijkt de laatste zinsplaats een geschikte kandidaat daarvoor. Deze is door De Schutter (1985) P0 gedoopt, en dat label nemen we hier over.[2] Bovendien is duidelijk uit de literatuur dat elementen die op de plaats X kunnen staan, niet slechts op het object volgen, maar overal in het middenstuk kunnen optreden, zelfs vóór het subject (vergelijk Geerts e.a. 1984: 979-983, Vismans 1997: 111). Bovendien kunnen we vermelden dat de X-posities ingenomen kunnen worden door meer dan één constituent. Bijvoorbeeld:

(10)	Morgen	begint	in Rotterdam	om negen uur	een wilde staking
	P1	Vf	X^1	X^2	S

2 Overigens heeft het niet het label P2 gekregen, omdat dat al was gereserveerd voor de aanloop (met de uitloop als P3).

Zo kan het FG-schema dus uitgebreid worden tot:[3]

(11) P1 Vf X^n S X^n O X^n Vi P0

Het is interessant om op te merken dat De Schutter (1985) de ongemarkeerde rolverdeling tussen P1 en P0 vat in de termen 'thema' en 'rhema', met andere woorden *topic*-elementen (thema) zouden in een ongemarkeerde zin op P1 staan, *focus*-elementen (rhema) op P0. Als we voorbeeld (8) nog eens bekijken, zien we dat er wel wat voor te zeggen valt. Vooral met een ongemarkeerd intonatiepatroon zal duidelijk zijn dat de constituent *van kantoor* nieuwe informatie bevat, terwijl *morgen* als bekend verondersteld kan worden. Dat dit echter wellicht een wat simplistische visie is, moge blijken uit de volgende paragraaf. Wel is door het FG-schema duidelijk geworden wat de plaatsingsmogelijkheden in een declaratieve hoofdzin zoal zijn.

Het verschil tussen de twee schema's is op het eerste gezicht slechts dat het FG-schema het middenstuk verder invult. Een ander verschil ligt in de precieze regels voor de invulling van P1, met name in bijzinnen en vraagwoordvragen. Daar gaan we hier dus niet verder op in.

4. Zinsaccenten

De citaten van Quirk e.a. (1985) en de *ANS* in de laatste alinea van paragraaf 2 verwezen reeds expliciet naar het belang van het zinsaccent in verband met topic en focus. Nu is prosodie nog steeds een onderbelicht aspect van de taalkunde en in de FG geldt dat niet minder. Niettemin is er een klein beetje onderzoek gedaan naar de interactie tussen zinsaccenten en de plaatsing van constituenten in de zin in het Nederlands. Keijsper

3 Aan- en uitloop in aanmerking nemende wordt het schema:
P2 P1 Vf X^n S X^n O X^n Vi P0 P3

(1990) onderscheidt drie mogelijke zinsaccenten waarvan de interpretatie als volgt kan worden samengevat (zie Vismans 1997: 112-117):

(12)	(i)	het laatste en prominentste accent in een zin is gereserveerd voor de focusconstituent;
	(ii)	niet-finale accenten, dat wil zeggen accenten die voorafgaan aan het laatste en prominentste accent in een zin, worden toegeschreven aan topicconstituenten;
	(iii)	de afwezigheid van een accent wijst erop dat de constituent in kwestie geen pragmatische functie heeft.[4]

Deze regels kunnen we nu toepassen in samenspel met hetgeen in paragraaf 3 gemeld is over zinplaatsen, in het bijzonder P1 en P0. Dat doen we aan de hand van het volgende voorbeeld, waarin persoon (A) de bewering doet dat persoon (B) op zaterdag (aanstaande) mosselen gaat eten, en persoon (B) aangeeft dat dat niet op zaterdag maar op vrijdag gebeuren gaat.[5] Persoon (A) zal dan het volgende zeggen:

(13) (A) Je gaat zaterdag MOSselen eten, hè?

Waarop (B), de voorgaande regels goed toepassend, moet antwoorden:

(14) (B) Nee, mósselen ga ik eten op VRIJdag.

Maar bij nader inzien blijkt dat de bewering van (A) gepareerd kan worden met dezelfde woorden in een aantal andere configuraties, hetgeen illustreert dat de rolverdeling tussen topic en focus veel gecompliceerder is dan louter een toewijzing van zinsplaats, P1 of P0 (zie de verwijzing naar De Schutter (1985) in paragraaf 3 hierboven):

4 of de sub-functie Given Topic, dat wil zeggen een topic dat eerder in de context al eens gegeven is.

5 In deze en volgende voorbeelden is het laatste zinsaccent aangegeven door de gehele lettergreep in hoofdletters te zetten; niet-finale accenten zijn aangegeven door een accent aigu.

(15) Nee, ik ga mósselen eten op VRIJdag.
(16) Nee, ik ga mósselen op VRIJdag eten.
(17) Nee, ik ga (op) VRIJdag mosselen eten.
(18) Nee, (op) VRIJdag ga ik mosselen eten.

Hierbij zij opgemerkt dat volgens bovenstaande analyse het woord *mosselen* niet geaccentueerd wordt indien het volgt op *vrijdag*, omdat de focusconstituent (*vrijdag*) het laatste zinsaccent draagt en dus niet gevolgd kan worden door een (zij het minder geprononceerd) geaccentueerde constituent.

Interessant voor het onderhavige is natuurlijk de laatste mogelijkheid (18), met *(op) vrijdag* in P1. Dit illustreert wat door *ANS* (1984: 913 e.v.) de gemarkeerde volgorde van een zin wordt genoemd. Om extra nadruk te verlenen (met name voor de uitdrukking van contrast) kan de focusconstituent dus op de eerste zinsplaats (P1) gezet worden, waarna alle andere erop volgende constituenten relatief accentloos blijven, althans geen secundair zinsaccent dragen. En hiermee is dan duidelijk dat het bij de toekenning van topic- en focusstatus niet in de eerste plaats gaat om de zinsplaats van de betrokken constituent, maar om de beklemtoning ervan. De plaatsing van de constituent in de zin blijkt een secundaire rol te spelen, waarbij plaatsing in P1 of P0 (of elders!) een verschil kan maken tussen bijvoorbeeld contrast enerzijds en de introductie van puur nieuwe informatie anderzijds.

Overigens moeten hier nog twee kanttekeningen bij worden gemaakt. *ANS* (1984: 1016) vermeldt de mogelijkheid dat een constituent ‘verder achterop geplaatst [kan] worden wegens de relatief *geringe* informatieve waarde’ (mijn cursivering; rv) ervan, waarbij de constituent dan ook geen speciale klemtoon krijgt. Vermoedelijk is dit het geval wanneer een constituent in P1 of vooraan in het middenstuk een relatief zware (bijvoorbeeld contrastieve) klemtoon krijgt. Er is dus wellicht sprake van een enigszins gemarkeerde volgorde. Hier is echter nog niet voldoende onderzoek naar gedaan.

Voorts vermeldt *ANS* (ibid.) nog een andere reden voor de plaatsing van een constituent in P0, namelijk de relatieve zwaarte ervan. Met name de syntactische complexiteit (bijvoorbeeld een betrekkelijke bijzin) en relatieve lengte (bijvoorbeeld een opsomming) van een constituent kunnen hierbij van belang zijn. Ook Dik (1989: 345) erkent een 'Principle of Increasing Complexity' wanneer het op de volgorde van constituenten aankomt. En Quirk e.a. (1985: 1361-62) geven aan dat er een duidelijk verband bestaat tussen die complexiteit van een constituent en de pragmatische status ervan:

> Since the new information often needs to be stated more fully than the given (that is, with a longer, 'heavier' structure), it is not unexpected that an organization principle which may be called ENDWEIGHT comes into operation along with the principle of end-focus.

5. Vergelijking met het Engels

Diverse fonologische studies wijzen erop dat het Nederlands en het Engels qua prosodie veel overeenkomsten vertonen (bijvoorbeeld De Pijper 1983, Gussenhoven 1983, Bolinger 1989). De citaten in paragraaf 2 geven ook aan dat beide talen gebruik maken van de eerste en laatste zinsplaats voor toekenning van topic- en focusstatus. Niettemin is er een wezenlijk verschil tussen het Nederlands en het Engels. De laatste zinsplaats van het Nederlands (P0) is afgescheiden van de rest van de zin door de tweede pool, die in een hoofdzin wordt gevormd door niet-finiete werkwoordsvormen en in een bijzin door alle aanwezige werkwoorden. Dit geeft die positie een speciale status die hij in het Engels niet heeft. In het Nederlands is een zin waarvan P0 gevuld is 'vol', terwijl dat van een Engelse zin niet op die manier beweerd kan worden. Daar is verdere invulling mogelijk. Dit heeft wellicht ook gevolgen voor de beklemtoning van constituenten, waar nog nader onderzoek naar gedaan moet worden.

In beide talen kan een beklemtoonde constituent in P1 voorkomen om die constituent extra (contrastief) te benadrukken. Dit wordt duidelijk als we

de diverse antwoorden van persoon (B) in paragraaf 4 in het Engels vertalen. Niet alle Nederlandse configuraties zijn mogelijk, maar de drie saillantste wel:

(19) No, mússels I'm going to eat on FRIday.
(20) No, I'm going to eat mússels on FRIday.
(21) No, on FRIday I'm going to eat mussels.

De verschillen tussen het Nederlands en het Engels zijn echter voornamelijk van stilistische aard.

Een belangrijk syntactisch mechanisme om focusconstituenten aan te geven is het gebruik van zogenaamde gekloofde zinnen. Hier lijkt het wel alsof de rollen zijn omgekeerd en de beklemtoning secundair is aan de syntaxis.

(22) Nee, het is VRIJdag dat ik mósselen ga eten.
(23) No, it's on FRIday that I'm going to eat mússels.

Gekloofde zinnen kunnen zowel in het Nederlands als in het Engels voorkomen, maar zijn veel frequenter in het Engels, vooral in de spreektaal, zoals door diverse grammatica's wordt aangegeven (Geerts e.a. 1984: 1036-37, Aarts & Wekker 1987: 293). Dat de Nederlandse zin hierboven nogal gekunsteld aandoet, is er ook een bewijs van. De pseudogekloofde variant van dezelfde zin met *mosselen* als focusconstituent doet dat ook:

(24) Wat ik vrijdag ga doen, is MOSselen eten.
(25) What I'm going to do on Friday, is eat MUSsels.

6. Conclusie

Hoewel het Nederlands en het Engels op het eerste gezicht een aantal duidelijke verschillen in de zinsvolgorde vertonen, is duidelijk dat zij eerste en laatste zinsplaats op eenzelfde pragmatische manier kunnen

gebruiken. Er zijn wel kwalitatieve verschillen vanwege het bestaan van de tangconstructie in het Nederlands en de afwezigheid ervan in het Engels. Anderzijds maakt het Engels met meer stilistisch gemak gebruik van (pseudo-) gekloofde zinnen. Er zou gericht en gedetailleerd onderzoek verricht moeten worden om na te gaan of hier ook kwantitatieve verschillen meespelen. Zulk onderzoek zou enerzijds gebaseerd moeten zijn op corpora van gesproken taal (bijvoorbeeld toespraken van politici, die veel benadrukken), anderzijds op evaluatieve uitspraken van moedertaalsprekers.

Bibliografie

Aarts, F.G.A.M. en H.Chr. Wekker (1987). *A Contrastive Grammar of English and Dutch*. Leiden: Nijhoff.

Bolinger, D. (1989). *Intonation and its Uses: Melody in Grammar and Discourse*. Stanford: Stanford University Press.

Dik, S.C. (1989). *The Theory of Functional Grammar. Part I: The Structure of the Clause*. Dordrecht: Foris.

Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff, Leuven: Wolters.

Gussenhoven, C. (1983). 'Focus, mode and nucleus', *Journal of Linguistics*, 19, p. 377-417.

Keijsper, C.E. (1990). *Waar gaat de FG heen*? Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Pijper, J.R. de (1983). *Modelling British English Intonation*. Dordrecht: Foris.

Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech en J. Svartvik (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.

Schutter, G. de (1985). ‘Pragmatic and syntactic aspects of word order in Dutch’, in: A.M. Bolkestein e.a. (red.), *Syntax and Pragmatics in Functional Grammar*, Dordrecht: Foris. p. 137-154.

Siewierska, A. (1991). *Functional Grammar*. London: Routledge.

Vismans, R. (1997). ‘Pragmatic functions, special positions and accent in Dutch’, in: J.H. Connolly e.a. (red.), *Discourse and Pragmatics in Functional Grammar*, Berlin: Mouton de Gruyter. p. 109-119.

Woordvolgorde in het Nederlands en de bevrediging van communicatieve behoeftes

Jan Pekelder (Parijs)

1. Inleiding

Een hardnekkig cliché dat circuleert onder niet taalkundig geschoolde Nederlanders, luidt dat het Nederlands een welhaast onleerbaar moeilijke taal is. Deze opmerkelijke overschatting van de complexiteit van het eigen taalsysteem staat in schril contrast met het spreekwoordelijke gebrek aan trots op het Nederlands als taalinstrument. De Fransen hebben een evenwichtiger kijk op hun moedertaal. Ze zijn overtuigd van de superioriteit van het Frans, zowel van het systeem als van het instrument. De taalkundige zal bij het horen van dergelijke uitspraken trachten beleefd te blijven glimlachen en - vooral - zijn mond te houden. Vervolgens trekt hij zich terug in zijn studeerkamer met de gedachte dat talen, hoewel soms zeer verschillend, gelijkwaardig zijn, omdat elke taal in principe in staat is de communicatieve behoeftes van de eigen taalgemeenschap te bevredigen.

De vraag die ons hier bezighoudt, luidt welke rol de woordvolgorde speelt in die behoeftebevrediging, met name in die van de Nederlandstalige *native*. Uit deze vraag naar de rol van woordvolgorde vloeit een andere, zeer fundamentele vraag voort, namelijk onder welke condities woordvolgorde als taalteken beschouwd dient te worden, dat wil zeggen als een arbitraire en - vanuit een synchroon standpunt - onveranderlijke combinatie van een *signifiant* en een *signifié* (De Saussure 1978: 97-108). Het spreekt voor zich dat we deze problematiek hier niet in haar algemeenheid kunnen behandelen. We beperken ons tot de bespreking van een drietal soorten communicatieve behoeftes die in het Nederlands in een aantal gevallen aantoonbaar bevredigd worden door middel van woordvolgorde. We zullen in de marge tevens nagaan hoe de Franstalige *native* deze drie

soorten communicatieve behoeftes bevredigt. Dit is instructief omdat het ons nog eens laat zien dat de mate waarin en de manier waarop woordvolgorde daarbij een rol speelt, van taal tot taal verschilt. Alvorens we op deze materie ingaan, dienen we deze bijdrage eerst binnen een theoretisch kader te plaatsen.

2. Functies van woordvolgorde

In het voetspoor van de Franse functionalist Martinet beschouwen we de verbale interactie tussen de leden van een taalgemeenschap als het object van ons taalkundig onderzoek (1985: 16-17). We gaan ervan uit dat verbale interactie vooreerst en vooral dient ter bevrediging van communicatieve behoeftes (Martinet 1980: 20). Vanuit de zender (spreker of schrijver) geredeneerd, vindt deze bevrediging plaats door middel van een seriemeestal onbewust uitgevoerde - taalgebruikskeuzes. Wat het Nederlands aangaat, betreffen deze taalgebruikskeuzes naast de woordenschat en de prosodie soms ook de woordvolgorde. Soms, want veel uitingen bezitten een woordvolgorde die niet het resultaat is van een dergelijke keus. De vraag rijst nu hoe de behoeftes die door woordvolgorde worden bevredigd, zijn te karakteriseren. Ter beantwoording van deze vraag is het van belang na te gaan welke plaats de syntaxis inneemt in het model van Martinet. Bentolila (1977: 58), een van zijn leerlingen, maakt een onderscheid tussen factoren die bepalend zijn voor de totstandkoming van de syntactische structuur van een uiting en factoren die bepalend zijn voor de totstandkoming van de betekenisrelaties tussen de woorden van de uiting, binnen de beperkingen die de syntactische structuur oplegt. Deze redenering heeft twee consequenties voor de karakterisering van de communicatieve behoeftes. Opnieuw vanuit de zender geredeneerd, bestaat enerzijds de behoefte de *hiërarchie* tussen de woorden van een uiting aan te geven zodat de ontvanger (hoorder of lezer) tot een adequate *syntactische interpretatie* komt.[1] Anderzijds bestaat de behoefte de

1 In deze bijdrage staat de term ‘hiërarchie’ uitsluitend voor de *syntactische* prominentieverhoudingen tussen de woorden van een uiting.

betekenisrelaties tussen de woorden aan te geven zodat de ontvanger tot een adequate *semantische interpretatie* komt.[2] Zoals we zullen zien, speelt in het Nederlands de woordvolgorde in beide een rol.

Voor de ingewijde in de Nederlandse taalkunde is dit eigenlijk niet nieuw. Zo'n kleine vijftig jaar geleden maakte De Groot reeds een onderscheid tussen taalverschijnselen die als syntactisch middel functioneren en taalverschijnselen die niet als zodanig optreden. Hierbij werd ook woordvolgorde als een van de mogelijke syntactische middelen aangewezen. Dat wil zeggen als een van de middelen die een bepaalde taal heeft om woorden te combineren tot groepen van bepaalde structuur (1949: 238). Opvallend is echter dat sinds De Groot zelden is gepoogd woordvolgorde als syntactisch middel systematisch te onderscheiden van woordvolgorde als niet-syntactisch middel. Wat het hedendaags Nederlands betreft, is Sturm (1986) bij ons weten een van de weinige consequente pogingen de syntaxis te zuiveren van allerhande niet-syntactische variabelen. Het resultaat is een minisyntaxis van het Nederlands die bestaat uit drie regels. Meer is volgens Sturm niet nodig omdat in zijn ogen de woordvolgorde in het Nederlands vanuit een syntactisch oogpunt vrij is. Dat deze laatste stelling onhoudbaar is, hebben we elders trachten aan te tonen (Pekelder 1993). Van der Horst (1996) is een andere poging de syntactische component van de grammatica op te schonen. Hij doet dit echter zo drastisch dat de syntaxis in feite wordt afgeschaft. In paragraaf 3 zullen we laten zien dat dit voorbarig is. Het zal blijken dat bij de bevrediging van communicatieve behoeftes met name woordvolgorde wel degelijk als syntactisch middel wordt ingezet. Dit neemt echter niet weg dat we het eens zijn met Van der Horst dat verschijnselen die vaak voor syntactisch worden aangezien, in feite niet-syntactisch van aard zijn.[3] Hierop zullen we ingaan in de paragrafen 4 en 5.

2 Het is niet duidelijk of de syntactische interpretatie voorafgaat aan de semantische interpretatie - of omgekeerd - of dat het gaat om één proces waarin beide min of meer tegelijkertijd plaatsvinden (vergelijk Van den Toorn 1976: 148).

3 Elders geven we verschillende voorbeelden van dergelijke projecties van niet-syntactische verschijnselen op syntactische structuur. We zullen er hier kort twee noemen. Paardekooper (1986: 612-613) neemt aan dat in de bekende *schat-van-een-kind*-constructie *kind* de kern is, omdat de PP onscheidbaar is. Afgezien van het feit dat het met die onscheidbaarheid wel meevalt, is het aantoonbaar dat deze het gevolg is van niet-syntactische factoren (Pekelder 1993: 169-182). Binnen de generatieve school is het gewoonte om een leeg N-hoofd aan te nemen in constructies als *een paar van de leerlingen*, omdat de PP onscheidbaar is zonder de invoeging van *er* (Blom 1977: 393). Ook hier heeft deze onscheidbaarheid niets met de syntactische structuur van de partitieve NP te maken, maar is opnieuw terug te voeren op niet-syntactische verschijnselen (Pekelder 1993: 93-137).

3. Woordvolgorde als syntactisch middel: de behoefte hiërarchie aan te geven

Als men (1) en (2) aan *natives* voorlegt en hun vraagt voor beide uitingen de hiërarchie tussen de twee woorden te bepalen, dan komt het antwoord van de grote meerderheid erop neer dat *niet* in (1) en *helemaal* in (2) hiërarchisch het meest prominent zijn en *helemaal* in (1) en *niet* in (2) het minst.[4] Anders gesteld: in (1) vervult *niet* de syntactische functie van kern en *helemaal* die van bepaling, terwijl dat in (2) precies omgekeerd is (SYN staat hier voor 'syntactische functie').

(1)		helemaal	niet
	SYN	BEPALING	KERN
(2)		niet	helemaal
	SYN	BEPALING	KERN

Vanuit de zender geredeneerd, kunnen we stellen dat hij hier woordvolgorde als syntactisch middel inzet teneinde een belangrijke communicatieve behoefte te bevredigen, namelijk het aangeven welk van de twee woorden prominent is. De woordvolgorde in (1) en (2) is met andere woorden het resultaat van een *syntactische taalgebruikskeus*.

4 De data die aan de basis liggen van ons onderzoek, zijn ten dele ontleend aan (gebruiks)grammatica's en ten dele vergaard langs introspectieve weg. Teneinde de betrouwbaarheid van deze data te verhogen, werden ze (schriftelijk) voorgelegd aan een kleine maar representatieve groep van *natives*. In enkele gevallen werd de context en/of situatie waarbinnen de uiting beoordeeld moest worden, gepreciseerd. Voor het Nederlands ging het om een groep van twaalf volwassenen; voor het Frans om een groepje van zes - beide zo evenwichtig mogelijk samengesteld op grond van geslacht, leeftijd en opleiding. Wat de vraagstelling met betrekking tot de in paragraaf 3 behandelde syntactische prominentieverhoudingen betreft, kregen de *natives* de instructie: 'Onderstreep het belangrijkste woord', of: 'Onderstreep het belangrijkste zelfstandig naamwoord'. Uitingen voorafgegaan door?, werden door minimaal de helft van de *natives* als twijfelachtig aangemerkt, terwijl uitingen voorafgegaan door*, door minimaal de helft als twijfelachtig of ongrammaticaal werden aangemerkt. Zoals duidelijk moge zijn, werden de overige uitingen door minimaal zeven van de twaalf Nederlandstaligen, of door minimaal vier van de zes Franstaligen als grammaticaal beschouwd. We gaan er tenslotte van uit dat de grammaticaliteitsoordelen van de *natives* een betrouwbare reflectie vormen van de perceptie van de ontvanger.

De stelling dat woordvolgorde in (1) en (2) als syntactisch middel optreedt, kunnen we nog verder verduidelijken aan de hand van het contrast met (3) en (4), waar woordvolgorde niet als zodanig optreedt. Als we (3) aan *natives* voorleggen en hun vragen de hiërarchie tussen *de* en *man* te bepalen, dan duidt men zonder aarzeling *man* als het meest prominente woord aan en *de* als het minst prominente woord. De kern staat dus opnieuw rechts. We mogen hier echter niet uit concluderen dat - opnieuw vanuit de zender redenerend - woordvolgorde in deze uiting als syntactisch middel wordt ingezet. De reden is dat er, gezien de ongrammaticaliteit van (4), geen sprake is van de bevrediging van een communicatieve behoefte door middel van de keus van een bepaalde woordvolgorde.

(3)		de	man
	SYN	BEPALING	KERN
*(4)		man	de

De communicatieve behoefte aan te geven welke van de twee woorden hiërarchisch prominent is, wordt in (3) bevredigd op het moment dat de zender ervoor kiest de woorden *de* en *man* te uiten. In tegenstelling tot *niet* en *helemaal* die beide zowel kern als bepaling kunnen zijn, bestaat er in het geval van de combinatie van *de* en *man* immers maar één

mogelijkheid. In (3) wordt *de* zonder meer als het minst prominente woord geïnterpreteerd omdat het een lidwoord is en dus - per definitie - een bepaling, terwijl *man* als het meest prominente woord geïnterpreteerd wordt omdat het, hoewel het 'slechts' een potentiële kern is, in combinatie met een lidwoord altijd kern is.

Een tweede voorbeeld van woordvolgorde als syntactisch middel is te illustreren aan de hand van (5)-(8) (D.OBJECT staat hier voor 'direct object').

(5)		kust	Jan	Marie?	
	SYN		SUBJECT	D. OBJECT	
(6)		vandaag	kust	Jan	Marie
	SYN			SUBJECT	D. OBJECT
(7)		kust	Jan	Marie	(, dan grijp ik in)
	SYN		SUBJECT	D. OBJECT	
(8)		(...), omdat	Jan	Marie	kust
	SYN		SUBJECT	D. OBJECT	

Natives blijken er weinig moeite mee te hebben aan te geven welke van de twee N's hiërarchisch het meest en welke het minst prominent is. De woordvolgorde geeft de syntactische prominentieverhoudingen tussen het direct object *Marie* en het subject *Jan* immers op systematische wijze aan. De meest prominente N staat links, terwijl de minst prominente N rechts staat. De volgorde tussen de N's is met andere woorden het resultaat van een *syntactische taalgebruikskeus*. We wijzen erop dat in een uiting als (9) de zaken anders liggen. De meest linkse N kan hier onder invloed van context en/of situatie eventueel als direct object geïnterpreteerd worden en de meest rechtse als subject.[5]

5 Onder de 'context' van een pragmatisch te interpreteren uiting verstaan we het lexicale materiaal dat voorafgaat en volgt op de betreffende uiting. Onder 'situatie' verstaan we het geheel van niet-talige omstandigheden waarbinnen de betreffende uiting wordt geproduceerd.

(9)		Jan	kust	Marie
	SYN	SUBJECT		D.OBJECT
		D.OBJECT		SUBJECT

We merkten reeds op dat de mate waarin en de manier waarop woordvolgorde communicatieve behoeftes bevredigt van taal tot taal verschilt. We vergelijken de Nederlandse uitingen in (1) en (2) met de Franse uitingen in (10) en (11).

(10)		pas	du tout
	SYN	KERN	BEPALING
(11)		pas	tout à fait
	SYN	BEPALING	KERN

In het Frans wordt het hiërarchische verschil tussen (1) en (2) niet door woordvolgorde uitgedrukt. In (10) staat immers het meest prominente woord links, terwijl in (11) de meest prominente woorden rechts staan. Het verschil wordt hier lexicaal uitgedrukt door twee verschillende idiomen, namelijk *du tout* versus *tout à fait*. Wat (3) betreft, verschilt het Frans niet van het Nederlands. De vertaling van (5)-(8) in het Frans geeft een identieke links-rechts-ordening van de betreffende N's te zien. De ambigue uiting in (9) daarentegen heeft geen equivalent in het Frans. Daar waar het in het Nederlands afhankelijk van een bepaalde context en/of situatie mogelijk is de meest linkse N als direct object te interpreteren en de meest rechtse N als subject, is de volgorde subjects-N - direct objects-N in het Frans absoluut. Vergelijk (9) met (12) en (13).[6]

6 In (9) wordt de prosodie enigszins aangepast als de eerste N direct object is. In het Frans kan (13) eventueel door middel van een perifrase weergegeven worden, bestaande uit twee zinnen verbonden door de pro-N *que*: *c'est Jean que Marie embrasse*.

(12)		Jean	embrasse	Marie
	SYN	SUBJECT		D. OBJECT
*(13)		Jean	embrasse	Marie
	SYN	D.OBJECT		SUBJECT

De conclusie die we uit bovenstaande data dienen te trekken, luidt dat woordvolgorde, in tegenstelling tot wat Van der Horst suggereert, in bepaalde gevallen wel degelijk als syntactisch middel functioneert in het Nederlands. De zender zet woordvolgorde in om aan te geven dat het ene woord hiërarchisch prominenter is dan het andere woord. We hebben hier duidelijk met een taalteken te maken, omdat er sprake is van een arbitraire en onveranderlijke combinatie van een *signifiant* en een *signifié*. De *signifiant* is de zichtbare volgorde tussen de adverbia in (1) en (2) en de N's in (5)-(8). De *signifié* is datgene wat de *native* met die volgorde aangeeft, namelijk de prominentieverhoudingen tussen de betreffende adverbia en N's, ofwel de syntactische structuur. Iets onzichtbaars dus. Deze combinatie van *signifiant* en *signifié* is arbitrair omdat er geen enkele reden is voor de positie van het meest prominente adverbium rechts, noch voor de positie van de meest prominente N links. Deze posities zijn conventioneel. Het had net zo goed andersom kunnen zijn. Verder is de combinatie van *signifiant* en *signifié* in (1) en (2) onveranderlijk omdat binnen een adverbiale woordgroep het meest rechtse adverbium hiërarchisch altijd het meest prominent is. In (5)-(8) is de combinatie van *signifiant* en *signifié* onveranderlijk omdat binnen het middenstuk van de zin de meest linkse N altijd het meest prominent is. De volgorde tussen de N's in (9) mag daarentegen niet als een *signifiant* beschouwd worden, omdat datgene wat de *native* met die volgorde aangeeft afhankelijk is van de context en/of situatie en bijgevolg veranderlijk is.[7]

De Groot (1949: 67) wijst er terecht op dat woordvolgorde en syntactische

7 Op de vraag waarom alleen N's op de eerste zinsplaats zowel als subject als direct object geïnterpreteerd kunnen worden, gaan we hier niet in.

structuur verschillende dingen zijn. Woordvolgorde treedt lang niet altijd als syntactisch middel op. Bij verschil in woordvolgorde kan de syntactische structuur immers heel goed dezelfde zijn. We hoeven maar te kijken naar de verschillende woordvolgordes tussen de twee N's en de PV in (5)-(7) en (8). Ondanks de verschillende posities van de twee N's ten opzichte van de PV blijven de hiërarchische verhoudingen tussen deze N's en de PV constant. Gaat men er bijvoorbeeld met Van der Lubbe (1978: 107) vanuit dat het subject in (5)-(7) exocentrisch is verbonden met de PV, dan zal men moeten aannemen dat dit in (8) ook zo is. Neemt men aan dat het direct object in (5)-(7) endocentrisch is verbonden met de PV, dan volgt daaruit dat dit ook geldt voor (8).[8] De twee volgordes tussen de twee N's en de PV mogen hier dus niet als syntactisch middel worden opgevat. Anders gesteld: deze woordvolgordes zijn niet het resultaat van een syntactische taalgebruikskeus.[9]

4. Woordvolgorde als semantisch middel: de behoefte betekenisrelaties aan te geven

Behalve als syntactisch middel kan woordvolgorde optreden als semantisch middel. Ze kan met andere woorden in dienst gesteld worden van de semantische interpretatie. We gaan ervan uit dat de semantische interpretatie plaatsvindt binnen de beperkingen die de syntactische structuur oplegt. De Groot (1949: 247) stelt dat syntactische middelen onafhankelijk van context en situatie functioneren. Ons uitgangspunt is dat dit in principe ook geldt voor de semantische middelen. Laten we eens kijken naar (14) en (15) (SEM staat hier voor ‘semantische functie’).[10] Met betrekking tot de

8 Van der Lubbe lijkt aan te nemen dat directe objecten endocentrisch verbonden zijn met V (1978: 95).

9 We zullen hier niet ingaan op de vraag welke niet-syntactische functies de twee volgordes tussen de N's en de PV in (5)-(7) en (8) bekleden. Voor een voorstel verwijzen we naar Van der Horst (1995: 151-157).

10 We zijn ons ervan bewust dat de omschrijving van de semantische functies erg summier is. Voor onze redenering is dit echter niet van belang.

hiërarchische verhoudingen tussen *glas* en *bier* stellen *natives* probleemloos vast dat *glas* in (15) prominenter is dan *bier*.[11] Over wat het meest prominente woord in (14) is, bestaat onenigheid, zowel onder *natives* als onder taalkundigen. Het zou te ver voeren de discussie op deze plaats te heropenen. We nemen aan dat ook in (14) *glas* hiërarchisch het meest prominente woord is. Voor argumenten verwijzen we naar De Vooys (1947: 163), De Groot (1949: 82), Van der Lubbe (1978: 134-137) en Bennis (1990: 188).[12]

(14)		een	glas	bier
	SYN		KERN	BEPALING
	SEM		HOUDER	WERKELIJKE INHOUD
(15)		een	bier	glas
	SYN		BEPALING	KERN
	SEM		BEDOELDE INHOUD	HOUDER

We constateren verder dat *natives* in staat zijn aan te geven wat het semantische verschil is tussen (14) en (15). Dit bevestigt het idee dat de woordvolgorde tussen *glas* en *bier* hier als semantisch middel optreedt. Vanuit de zender geredeneerd, stellen we dat hij hier woordvolgorde inzet teneinde een communicatieve behoefte te bevredigen, namelijk het aangeven van de betekenisrelaties tussen de woorden *glas* en *bier*. De

11 Het feit dat *bierglas* in één woord wordt geschreven en morfologisch als een samenstelling wordt beschouwd, doet niets af aan onze redenering (vgl. Van den Toorn 1976: 146).

12 Zie echter Sturm (1986: 238-242) voor een andere visie. Terzijde wijzen we erop dat de uiting *een glas bier* van hetzelfde type is als *een emmer water*. Meteen links van *bier* en *water* kan een typische bepalingsmarkeerder ingevoegd worden: *een glas met bier, een emmer met water*. Voor een nominale kern is dit uitgesloten zonder dat de syntactische en de semantische interpretatie worden aangetast. Dit is te illustreren aan ambigue NP's als *kartonnen speelgoed*. Als de eerste N kern is, kan *met* ingevoegd worden: *KARTONNEN met speelgoed.* Als de tweede N kern is, is dat onmogelijk: **kartonnen met SPEELGOED*.

woordvolgordes in (14) en (15) zijn met andere woorden het resultaat van een *semantische taalgebruikskeus*.

In het Frans worden de zaken op een andere manier opgelost. Zie (16) en (17).

(16)		un	verre de	bière
	SYN		KERN	BEPALING
	SEM		HOUDER	WERKELIJKE INHOUD
(17)		un	verre à	bière
	SYN		KERN	BEPALING
	SEM		HOUDER	BEDOELDE INHOUD

Het blijkt dat, daar waar het Nederlands woordvolgorde inzet ter onderscheiding van het onderhavige semantische verschil, het Frans twee verschillende voorzetsels gebruikt, namelijk *de* en *à*.

De conclusie die we ten aanzien van het Nederlands dienen te trekken, luidt dat we in (14) en (15) opnieuw met een taalteken te maken hebben. De *signifiant* is de volgorde tussen *glas* en *bier*. De *signifié* is datgene wat de zender met deze volgorde aangeeft, namelijk bepaalde betekenis-relaties. Opnieuw is hier sprake van een arbitraire en onveranderlijke band tussen de twee delen van het taalteken. Het verschijnsel dat de N met de semantische functie ‘werkelijke inhoud’ rechts staat van de N met de semantische functie ‘houder’, terwijl de N met de semantische functie ‘bedoelde inhoud’ links staat van de N met de semantische functie ‘houder’, is immers niets meer en niets minder dan een conventie. Wat de onveranderlijkheid van het betreffende taalteken betreft, wijzen we erop dat ook hier een bepaalde woordvolgorde systematisch samenvalt met een bepaalde betekenisrelatie tussen de betreffende N's.

5. Woordvolgorde als pragmatisch middel: de behoefte aan focalisatie

Behalve als syntactisch en semantisch middel wordt woordvolgorde soms nog op een derde manier ingezet door de zender. Er zijn verschillende contexten en situaties denkbaar waarin de zender de communicatieve behoefte heeft een of meer woorden extra onder de aandacht van de ontvanger te brengen, ofwel te focaliseren. We spreken voortaan van woordvolgorde als pragmatisch middel. We nemen aan dat de pragmatische interpretatie plaatsvindt binnen de beperkingen die worden opgelegd door de betekenisrelaties tussen de woorden (vergelijk Janssen 1992: 344). Er volgen nu twee voorbeelden. We geven eerst een voorbeeld van aanpassing van de informatiegeleding binnen de zin. Daarna geven we een voorbeeld van doorkruising van de semantische stratificatie binnen de NP.

Los van enige context en situatie is (18) voor *natives* acceptabeler dan (19).

(18) ik heb de directeur in het zwembad ontmoet
(19) ik heb in het zwembad de directeur ontmoet

Dit ligt voor de hand omdat de informatiegeleding binnen de zin onder andere inhoudt dat definiete NP's, zoals *de directeur*, zo ver mogelijk vooraan staan in het middenstuk, omdat ze bekende informatie bevatten (Geerts e.a. 1984: 976). Plaatsen we (18) en (19) echter binnen een context, dan blijkt het verschil in acceptabiliteit te vervagen. In de context van (20) is *de directeur* nog steeds de bekende informatie, hetgeen verklaart dat (20)B dezelfde volgorde vertoont als (18) (PRA staat hier voor 'pragmatische functie').[13] In de context van (21) daarentegen vormt *de directeur* de onbekende informatie.

13 Voor de omschrijving van de pragmatische functies geldt hetzelfde als voor de omschrijving van de semantische functies (cf. noot 10).

(20)
A: waar heb je de directeur ontmoet?

B:	ik heb de	directeur in	het	zwembad	ontmoet
SYN		D.OBJECT		BEPALING	
SEM		PATIENS		PLAATS	
PRA		BEKEND		ONBEKEND	

(21)
A: wie heb je in het zwembad ontmoet?

B:	ik heb in	het	zwembad de	directeur	ontmoet
SYN			BEPALING	D.OBJECT	
SEM			PLAATS	PATIENS	
PRA			BEKEND	ONBEKEND	

Dit verklaart dat deze NP, hoewel die definiet is, naar rechts mag verhuizen om te worden gefocaliseerd. De volgorde tussen de bepaling en het direct object in (21)B is het resultaat van een *pragmatische taalgebruikskeus*.

In (23) zien we een voorbeeld van de doorkruising van de semantische stratificatie binnen de NP. Los van enige context en situatie is (22) voor *natives* acceptabeler dan (23).[14]

(22) een vervelende dikke man
(23) een dikke vervelende man

Ook dit ligt voor de hand omdat de semantische stratificatie der adjectiva inhoudt dat relatieve adjectiva als *dikke* volgen op subjectieve adjectiva als *vervelende* (Roose 1956: 103, Van der Lubbe 1978: 19). Plaatsen we (22) en (23) echter binnen een context, dan blijkt het verschil in acceptabiliteit opnieuw te vervagen. Binnen de context van (24) wordt *vervelende* distinctief gebruikt in de zin van Van der Lubbe (1978: 119). Distinctief

14 In alle data met twee adjectiva laten we de nevengeschikte interpretatie buiten beschouwing.

gebruikte voorbepalingen staan bij voorkeur links van niet-distinctief gebruikte voorbepalingen, hetgeen verklaart waarom (24) dezelfde volgorde heeft als (22).

(24) (ik heb niks tegen dikke mannen, maar)

	een	vervelende	dikke	man (kan ik niet verdragen)
SYN		BEPALING	BEPALING	
SEM		SUBJECTIEVE	RELATIEVE	
		KWALIFICATIE	KWALIFICATIE	
PRA		DISTINCTIEF	DESCRIPTIEF	

(25) (ik heb niets tegen vervelende mannen, maar)

	een	dikke	vervelende	man (kan ik niet verdragen)
SYN		BEPALING	BEPALING	
SEM		RELATIEVE	SUBJECTIEVE	
		KWALIFICATIE	KWALIFICATIE	
PRA		DISTINCTIEF	DESCRIPTIEF	

Binnen de context van (25) daarentegen wordt *dikke* distinctief gebruikt, hetgeen verklaart waarom dit adjectief, hoewel relatief, naar links mag verhuizen om te worden gefocaliseerd. De volgorde tussen de adjectiva in deze uiting is het resultaat van een *pragmatische taalgebruikskeus*.

We kijken tenslotte nog een keer naar het Frans. Het verschil tussen de uitingen (18) en (19) wordt ook in het Frans uitgedrukt door middel van woordvolgorde. Uiting (26) is los van context en/of situatie de meest acceptabele uiting.

(26) j'ai rencontré le directeur à la piscine
(27) j'ai rencontré à la piscine le directeur

Binnen de vraagcontext van hierboven is (26) acceptabel als antwoord op de *waar*-vraag, terwijl (27) acceptabel is als antwoord op de *wie*-vraag. Wat (22) en (23) betreft, staan de zaken er in het Frans enigszins anders voor. Zeer bondig geformuleerd komt het complexe probleem van de

plaatsing van de Franse adjectiva erop neer dat bepaalde adjectiva altijd of bij voorkeur rechts staan van het zelfstandig naamwoord en andere altijd of bij voorkeur links. Dit is onder andere afhankelijk van de lexicale betekenis en/of het aantal lettergrepen van de adjectiva. Er zijn echter ook adjectiva die zowel links als rechts kunnen staan. In dat geval zijn er verschillende mogelijkheden. In bepaalde gevallen hangt de semantische interpretatie af van de ingenomen positie, zoals in (28) en (29). In de eerste uiting krijgt het adjectief een meer figuurlijke en/of subjectieve interpretatie, terwijl het adjectief in de tweede uiting een meer letterlijke en/of objectieve interpretatie krijgt (Grevisse 1975: 367-370). In andere gevallen is er geen sprake van betekenisverandering maar van focalisatie, zoals in (30) en (31). In de tweede uiting wordt extra de aandacht gevestigd op het adjectief *bas*.

(28) un simple soldat
(29) un soldat simple

(30) des prix bas
(31) des bas prix

De vertaling van (22) en (23) in het Frans zorgt voor de nodige problemen, omdat we in deze uitingen twee adjectiva hebben. Het zou te ver voeren hier nu op in te gaan.[15] We wijzen slechts op het bekende feit dat de volgordemogelijkheden tussen adjectiva in het voorveld van N in het Frans beperkter zijn dan in het Nederlands. Dit neemt niet weg dat er een tendens is subjectieve adjectiva links te zetten van relatieve adjectiva onder andere op voorwaarde dat ze hetzelfde aantal lettergrepen hebben. Zie de oordelen van Franstalige *natives* in (33) en (34). Vergelijk echter (35) en (36) die als equivalenten van (22) en (23) beschouwd kunnen worden.

15 Nølke (1996) biedt een betrekkelijk nieuwe kijk op de analyse van de positie van Franse adjectiva.

(33)		une	jolie	petite	fille
	SEM		SUBJECTIEVE KWALIFICATIE	RELATIEVE KWALIFICATIE	
*(34)		une	petite	jolie	fille
	SEM		RELATIEVE KWALIFICATIE	SUBJECTIEVE KWALIFICATIE	
?(35)		un	ennuyeux	gros	bonhomme
	SEM		SUBJECTIEVE KWALIFICATIE	RELATIEVE KWALIFICATIE	
*(36)		un	gros	ennuyeux	bonhomme
	SEM		RELATIEVE KWALIFICATIE	SUBJECTIEVE KWALIFICATIE	

Er zijn aanwijzingen dat het pragmatische onderscheid ‘distinctief-descriptief’ in NP's met twee adjectiva, in het Frans uitgedrukt wordt door distinctief gebruikte adjectiva in het achterveld van N te plaatsen. Deze achteropplaatsing is echter aan verschillende voorwaarden gebonden (Nølke 1996). Zie de oordelen van Franstalige *natives* in (37)-(40).

(37)		une	petite	fille	jolie
	PRA		DESCRIPTIEF		DISTINCTIEF
*(38)		une	jolie	fille	petite
	PRA		DESCRIPTIEF		DISTINCTIEF
(39)		un	gros	bonhomme	ennuyeux
	PRA		DESCRIPTIEF		DISTINCTIEF
*(40)		un	ennuyeux	bonhomme	gros
	PRA		DESCRIPTIEF		DISTINCTIEF

Ten aanzien van het Nederlands trekken we de conclusie dat noch de

volgordes tussen het direct object en de bepaling in (18) en (19), noch de volgordes tussen de adjectiva in (22) en (23) als taalteken mogen worden beschouwd. In de eerste plaats is er geen sprake van een onveranderlijke band tussen een bepaalde volgorde (de *signifiant*) en een *signifié*. Mits de prosodie enigszins wordt aangepast, kan de uiting in (18) namelijk als antwoord op de genoemde *wie*-vraag geïnterpreteerd worden en de uiting in (19) als antwoord op de *waar*-vraag. Dit betekent dat de volgorde tussen het direct object en de bepaling in (18) niet bindend is voor een *waar*-interpretatie, terwijl de volgorde in (19) niet bindend is voor een *wie*-interpretatie. We kunnen een soortgelijke redenering volgen voor (22) en (23). Als de prosodie wordt aangepast, kan *dikke* in (24) en *vervelende* in (25) zonder meer distinctief geïnterpreteerd worden.[16] In de tweede plaats is er geen sprake van een arbitraire band tussen een *signifiant* en een *signifié* omdat de volgordes niet conventioneel zijn. Ze weerspiegelen namelijk vrij algemene principes die te maken hebben met hoe mensen denken. Men spreekt wel van iconiciteit (Van der Horst 1995: 143-145). We doelen op het verschijnsel dat mensen over het algemeen de neiging vertonen het onbekende te benaderen vanuit het bekende en op het verschijnsel dat mensen geneigd zijn zaken die nauw met elkaar verbonden zijn of als zodanig gepresenteerd worden, dichter bij elkaar te plaatsen dan zaken die minder nauw met elkaar zijn verbonden (Van der Horst 1995: 158-164).

6. Conclusies

Het is van fundamenteel belang een onderscheid te maken tussen de verschillende functies die woordvolgorde in het Nederlands kan vervullen. Woordvolgorde als syntactisch middel geeft de hiërarchie tussen woorden

16 Vergelijk deze data met die in (1), (2), (3), (5), (6), (7), (8), (14) en (15) waar de besproken volgordes wel bindend zijn, omdat ze als syntactisch dan wel semantisch middel optreden. Eventuele aanpassing van de prosodie van deze uitingen aan een bepaalde context en/of situatie verandert daar niets aan.

aan, terwijl woordvolgorde als semantisch middel de betekenisrelaties tussen woorden aangeeft. Maakt de syntacticus dit onderscheid niet, dan loopt hij het risico syntactische structuren te poneren waarin allerhande semantische variabelen een rol spelen. De generativiste Wiers merkte al eens op dat het riskant kan zijn een syntactische structuur voor te stellen uitsluitend op grond van een woordvolgordeverschijnsel (1978: 71). De Groot waarschuwde er nog veel eerder voor dat woordvolgorde niet verward dient te worden met syntaxis (1949: 67). Zoals we constateerden, is het desondanks nog steeds courant om woordvolgordeverschijnselen zonder meer te projecteren op syntactische structuur.

Woordvolgorde als syntactisch en als semantisch middel dient als taalteken beschouwd te worden, omdat we in beide gevallen te maken hebben met een arbitraire en onveranderlijke combinatie van een *signifiant* en een *signifié*. Er zijn echter ook woordvolgordeverschijnselen die niet als taalteken optreden, namelijk als woordvolgorde een pragmatisch middel is. Onder invloed van context en/of situatie kunnen een of meer woorden gefocaliseerd worden. Deze tweedeling tussen woordvolgorde als taalkundig verschijnsel en woordvolgorde als pragmatisch verschijnsel, heeft uiteraard gevolgen voor de karakterisering van de communicatieve behoeftes. Vanuit de zender redenerend, stellen we vast dat hij enerzijds gebonden is aan de regels van het taalsysteem. Hij kan niet heen om de keus voor een bepaalde hiërarchie en ook niet om de keus voor bepaalde betekenisrelaties. Anderzijds laat het taalsysteem hem een zekere vrijheid. De keus om door middel van een bepaalde woordvolgorde een of meer woorden te focaliseren hoeft immers niet *per se* te worden gemaakt.

We hopen in deze bijdrage te hebben aangetoond dat een systematisch onderscheid tussen woordvolgorde als syntactisch, semantisch en pragmatisch middel tot een scherper inzicht leidt in de verschillende rollen die hiërarchie, betekenisrelaties en focalisatie spelen bij de bevrediging van de communicatieve behoeftes van de Nederlandstalige *native*. Zoals we aan de hand van het Frans zagen, kan het scenario voor die rollen echter van taal tot taal verschillen. We schreven het al: talen zijn niet gelijk maar wel gelijkwaardig.

Bibliografie

Bennis, H. (1990). ‘Herschrijfregels herschreven’, *Spektator*, 18, nr. 3, p. 169-190.

Bentolila, A. (1977). ‘Temps, aspect en modalisation dans un acte de communication’, *Langue française*, nr. 35, p. 58-70.

Blom, A. (1977). ‘Het kwantitatieve er’, *Spektator*, 6, nr. 7-8, p. 387-395.

Geerts, G., W. Haseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff, Leuven: Wolters.

Grevisse, M. (1975). *Le bon usage*. Gembloux: Editions J. Duculot, s.a.

Groot, A.W. de (1949). *Structurele syntaxis*. Den Haag: Servire.

Horst, J.M. van der (1995). *Analytische taalkunde*. Groningen: Martinus Nijhoff.

Janssen, Th.A.J.M. (1992). ‘Controle: een onbeheersbaar onderwerp in de regeer-en-bindtheorie’, *Spektator*, 21, nr. 4, p. 327-344.

Lubbe, H.F.A. van der (1978). *Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing*. Vierde druk van de uitgave uit 1958. Assen: Van Gorcum.

Martinet, A. (1980). *Eléments de linguistique générale*. Geheel herziene druk van de uitgave uit 1970. Parijs: Armand Colin.

Martinet, A. (1985). *Syntaxe générale*. Parijs: Armand Colin.

Nølke, H. (1996). ‘Où placer l'adjectif épithète? Focalisation et modularité’, *Langue française*, nr. 111, p. 38-58.

Paardekooper, P.C. (1986). *Beknopte ABN-syntaksis*. Eindhoven: uitgave in eigen beheer.

Pekelder, J. (1993). *Conventies en functies. Aspecten van binominale woordgroepen in het hedendaagse Nederlands*. Louvain-la-Neuve: Peeters.

Roose, H. (1956). ‘Categorieën van voorgeplaatste bepalingen bij substantieven’, *Levende Talen*, nr. 186, p. 474-483.

Saussure, F. de (1978). *Cours de linguistique générale*. Edition critique préparée par Tullio de Mauro. Parijs: Payot.

Sturm, A. (1986). *Primaire syntactische structuren in het Nederlands*. Leiden: Martinus Nijhoff.

Toorn, M.C. van den (1976). *Nederlandse taalkunde*. Vierde druk van de uitgave uit 1973. Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum.

Vooys, C.G.N. de (1947). *Nederlandse spraakkunst*. Met medewerking van M. Schönfeld. Groningen, Batavia:. J.B. Wolters' uitgeversmaatschappij n.v.

Wiers, E. (1978). ‘Kleins' ‘Appositionele constructies’’, *Spektator*, 8, nr. 1-2, p. 62-80.

De Nederlandse zinstypologie vanuit een Romaanse invalshoek

Dolores Ross (Triëst)

1. Inleiding

Dat de Italiaanse woordvolgorde nogal kan afwijken van de Nederlandse moge blijken uit de volgende voorbeelden:

(1a) E' arrivato Gianni - Gianni è arrivato - E' arrivato;
(1b) Is gekomen Gianni - Gianni is gekomen - Is gekomen.

(2a) Oggi scelgono la libera professione parecchi laureati (Benincà e.a. 1991: 168);
(2b) Tegenwoordig kiezen het vrije beroep heel wat afgestudeerden.[1]

Het eerste voorbeeldcluster toont een Italiaanse VS-constructie, naast de SV-variant en een derde optie, de pro-dropversie, dat wil zeggen een subjectloze zin. Het tweede voorbeeld geeft een VOS-zin, ontleend uit de Italiaanse tegenhanger van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS)* (W. Haeseryn, e.a.), bevattende een postverbaal lexicaal object gevolgd door een lexicaal subject. Dit voert me meteen tot de kern van deze bijdrage: ik wil een paar fundamentele aspecten van de bouwtypologie van de Nederlandse zin belichten vanuit de invalshoek van een Romaanstalige syntaxis, voornamelijk de Italiaanse, in de overtuiging dat men betere inzichten in de structuur van zijn moedertaal verkrijgt als die afgezet wordt

1 Een deel van de hier aangehaalde voorbeelden komt uit de Italiaanse krant *Corriere della Sera*, in de tekst aangeduid als *CS*. Om de lezer tegemoet te komen worden de Italiaanse voorbeelden in hoge mate woordelijk en lineair vertaald.

tegen één of meer vreemde talen.

De discussie is als volgt opgezet. Ik ga bekijken hoe de zinsparticipanten worden geordend in het Nederlands en het Italiaans, me daarbij concentrerend op de hoofdconstituenten van voornamelijk de mededelende zin (S, V, O: subject, werkwoord, object); ik zie dus af van de plaatsing van perifere zinselementen, zoals het meewerkend voorwerp en bijwoordelijke bepalingen. Blijken zal dat de Nederlandse woordvolgorde een duidelijke taakverdeling heeft, terwijl dat in talen als het Italiaans en het Spaans niet het geval is. Dat zal me dan brengen op het contrast grammaticale woordvolgordetalen - pragmatische woordvolgordetalen, waarbij kort verwezen wordt naar de woordvolgordesituatie van het Middelnederlands, die namelijk sterke overeenkomsten toont met de woordvolgorde in de huidige Romaanse talen. Dan volgen een paar voorbeelden van woordvolgordepatronen in het Italiaans, ter illustratie van de flexibiliteit van deze woordvolgorde ten opzichte van de Nederlandse, en afgesloten wordt met een paar overwegingen in verband met zinsverwerkingsmechanismen.

2. Woordvolgordepatronen Nederlands en Italiaans

Zoals bekend heeft het moderne Nederlands een woordvolgorde tussen OV en VO. De patronen zijn:

- mededelende hoofdzin, eenvoudig werkwoord: VO;
- mededelende zin, complex werkwoord: Vf O V (f duidt op de persoonsvorm/finiete vorm);
- bijzin: OV (zie o.a. Gerritsen 1992: 356).[2]

2 Het subject is hier weggelaten: volgens verschillende deskundigen is de positie van het subject irrelevant voor de typologie, vooral omdat S in vele talen optioneel is (zie bijv. Hopper 1986: 127) en vanwege de problematische aard van S en O in ergatieve talen; dit neemt echter niet weg dat VS en OV de conventionele aanduidingen zijn om respectievelijk werkwoord-initiële en werkwoord-finale zinnen aan te geven (Hopper 1986: 127).

Het Italiaans heeft (S)VO als dominante of prototypische ordening, maar V(S) structuren zijn heel gangbaar (de haakjes rond S duiden in dit geval op het facultatief gebruik van het subjectpronomen). Het Spaans toont dezelfde woordordening, zoals blijkt uit onder meer Tomlin (1986: 34).

Nu is het grote verschil tussen het Nederlands en Romaanse talen als het Italiaans en Spaans dat laatstgenoemde een vrijere woordvolgorde hebben (zie onder meer Benincà e.a. (1991) en Simone (1990) voor het Italiaans, Silva-Corvalán (1983) voor het Spaans). Contrastief gezien is de Nederlandse woordvolgorde tot op zekere hoogte gegrammaticaliseerd, aangezien ze vooral een uiting van de syntactische functie van de betrokken elementen is (Burridge 1993: 52), terwijl de Italiaanse en Spaanse woordvolgorde in ruime mate door pragmatische intenties wordt geleid en een uiting is van de communicatieve functie c.q. informatiestructuur van de zin. Hieronder volgen details.

2.1 Taakverdeling

In het Nederlands is - evenals in het Duits (blijkens onder meer Hawkins 1986: 135) - de werkwoordpositie van fundamenteel belang, aangezien deze een belangrijke indicator van de oppervlaktestructuur vormt om verschillende zinstypes aan te duiden. De Nederlandse woordvolgorde brengt dus een duidelijke taakverdeling aan het licht. Grof gesteld zijn er drie essentiële posities voor het werkwoord:

- *V1-plaatsing*: ter aanduiding van imperatieven, vraagzinnen en voegwoordloze conditionele zinnen;
- *V2-plaatsing*: in het geval van een mededelende hoofdzin;
- *achteropplaatsing*: in het geval van een bijzin.

Een dergelijke taakverdeling kennen Romaanse talen als het Italiaans en Spaans niet. In die talen maakt de positie van het werkwoord helemaal niet de status van de zin uit: vraagzinnen worden veelal met intonatie afgehandeld en een verschillende werkwoordpositie voor hoofd- en bijzinnen is er niet, want die positie wordt in ruime mate door pragmatische factoren bepaald. Bovendien is in de Nederlandse hoofdzin de omvang en status van het werkwoord van belang, want naar gelang

daarvan - dus enkelvoudige of samengestelde tijden, nominaal predicaat of niet - komt een splitsing van de werkwoordgroep tot stand, wat de Romaanse talen niet kennen.

2.2 V2-positie

In de mededelende hoofdzin is het Nederlands, evenals het Duits, gebonden aan de zogeheten '*verb-second constraint*', dat wil zeggen dat normaliter maar één constituent voor het werkwoord kan staan: dat kan een subject zijn, maar het hoeft niet. In de vakliteratuur wordt sterk de nadruk gelegd op die verplichte V2-plaatsing (zie o.a. Mallinson & Blake (1981: 129), Hopper (1986: 137)), welke vergeleken wordt met de situatie in het Engels, dat als enige Germaanse taal de SV-orde in hoofd- en bijzin heeft gegrammaticaliseerd en dus de splitsing SVO-SOV heeft opgegeven. In het Engels moet het eerste element het subject zijn, enige uitzonderingen daargelaten; vandaar dat voor deze taal gesteld kan worden dat het een strikte SVO-taal is (zie o.a. Shannon 1990: 51-53).

Voor de vraag of een bepaald element voor of na de tweede werkwoordpositie van de Nederlandse zin terechtkomt is, zoals de *ANS* (1997: 1239)[3] stelt, 'met name van groot belang' het functionele *links-rechts-principe*, volgens welke informatief minder belangrijke elementen eerder komen dan elementen met grotere informatieve waarde, hetgeen vergelijkbaar is met het *thema-rhema*-beginsel, de *topic-comment* structuur of '*oude informatie eerst*', de terminologische verwarring gemakshalve daargelaten.[4] De beginpositie van de zin wordt gebruikt voor

3 Met dank aan W. Haeseryn die onze vakgroep de drukproeven ter beschikking heeft gesteld.

4 Over de problematische definiëring van deze begrippen zegt Mithun (1992: 26): 'Unfortunately, themes, or topics, have been defined in a variety of ways. A major characteristic usually associated with themes is givenness, or predictability, while that associated with rhemes is newness, or unpredictability'. Tomlin & Rhodes (1992: 117) noemen het principe 'oude informatie eerst' een 'simplistic generalization'. In navolging van onder andere de Praagse School vinden zij dat oude informatie niet over één kam geschoren mag worden met thematische (of gedeelde) informatie, maar andere auteurs (o.a. Payne 1992, Mithun 1992) volgen hen daar niet in. Croft (1991: 115) wijst er onder meer op dat thema-rhema, anders dan topic-comment, een gradueel verschijnsel is en gaat nader in op wat hij de 'given-new taxonomy' noemt (116-117).

echt topicmateriaal, voor achtergrond- en/of gedeelde informatie. De meest waarschijnlijke kandidaat voor topic is het subject: vandaar dat het subject vaak aan het begin van een taaluiting staat, hetgeen zou kunnen verklaren waarom de meeste talen ter wereld SVO of SOV-talen zijn (Payne 1992: 5).

Maar het subject staat niet altijd vooraan en het Nederlands kan zeker wel pragmatisch schuiven met zijn woordvolgorde, zoals dan ook gedetailleerd door de *ANS* wordt beschreven. Zo kan een topisch object in het Nederlands gemakkelijk in de beginpositie van de zin komen, resulterend in een gemarkeerde OVS-constructie,[5] en vooral bijwoordelijke bepalingen zijn goede kandidaten voor de initiële positie vanwege hun 'kaderscheppende' (*ANS* 1997) functie. In dit opzicht is het Nederlands veel flexibeler dan het Engels, waar maar weinig elementen in de beginpositie kunnen komen, zoals onder meer Burridge (1993: 173) constateert, die echter ook een sterk voorbehoud bij de soepelheid van de Nederlandse woordvolgorde plaatst: '(...) although in practice what appears initially is more limited. (...) The placement of adverbials in initial position is still common in Modern Dutch, but topicalization involving any other constituent has become rare' (1993: 234).

Hoe dan ook, terwijl het Nederlands TVX is (waar T voor topic staat, en X voor overige zinselementen), is het Engels geëvolueerd in SVX (Burridge 1993: 234).

5 Subjecten hebben doorgaans de laagste nieuwswaarde, objecten daarentegen worden vaak gebruikt om nieuwswaardige informatie over te brengen (Mithun 1992: 46).

2.3 Eindpositie van het werkwoord

Het Nederlands heeft, evenals het Duits, de eindpositie van het werkwoord gegrammaticaliseerd voor de bijzin. Vandaar dat het voor deze talen moeilijk uit te maken is welke basisvolgorde ze hebben. Volgens veel deskundigen, waaronder Connolly (1987: 154), Burridge (1993: 97) en Gerritsen (1992: 357), is het Nederlands in feite een *verb-final*-taal. Vanuit het oogpunt van taalprocessing bezien, zou men inderdaad kunnen stellen, zoals Hawkins (1986: 131) voor het Duits doet, dat de basiswoordvolgorde in het Nederlands eigenlijk SOV is: vanwege de werkwoordpositie in de bijzin en de tangconstructie in de hoofdzin. Burridge spreekt expliciet over de Middelnederlandse trend naar ‘grammaticalization of a verb-final type order in both main and subordinate clauses as now exists in Modern Dutch’ (1993: 79). Feit is dat hoofdzinnen met complexe werkwoorden de volgorde S Vf O V tonen, waarbij de finiete vorm slechts grammaticale informatie levert terwijl de eigenlijke lexicale informatie achteraan komt - een situatie die zich ook in de vraagzin voordoet (zie Ross (1994) voor voorbeelden van achteropplaatsing van het Nederlandse werkwoord en de daaraan gekoppelde anticipatieproblemen voor Italiaanse simultaantolken).

3. Gegrammaticaliseerde en pragmatische woordvolgorde

Vergeleken met een taal als het Italiaans, heeft het Nederlands dus een minder soepele woordvolgorde. Er zit wel meer speling in de orde van constituenten van de Nederlandse zin dan bijvoorbeeld in de Engelse zin, maar toch aanmerkelijk minder dan in de Romaanse talen. Meer bepaald wat de vergelijking met het Italiaans betreft, kan gesteld worden dat in laatstgenoemde taal de positie van de verschillende elementen slechts matig wordt uitgebuit als markering van de zinsparticipanten, terwijl dat in het Nederlands juist vrij systematisch wordt gedaan. Anders gesteld: de Nederlandse woordvolgordepatronen worden primair geleid door syntactische principes, de Italiaanse door pragmatisch principes c.q. discoursestrategieën. Een en ander houdt dus in dat het Italiaans een

minder vaste volgorde voor thema en rhema heeft, of voor gegeven en nieuwe informatie (Simone 1990: 405).[6] Vandaar ook dat in deze taal pragmatische intonatiepatronen een minder grote rol spelen voor focalisering van elementen dan in het Nederlands - hetgeen in het algemeen geldt voor Romaanse talen ten opzichte van de Germaanse. De Italiaanse woordvolgorde geeft uiting aan nuances die te maken hebben met de informatiestructuur, dus deze taal kijkt meer naar functionele factoren zoals lengte en complexiteit van zinselementen, en naar pragmatische factoren als oude en nieuwe informatie en het perspectief van spreker en hoorder. De syntactisch gecontroleerde woordvolgorde van het Nederlands signaleert in eerste instantie zinstypes (bijzin, vraagzin, enzovoort). De nog strakkere woordvolgorde van het Engels duidt voornamelijk grammaticale basisrelaties als S en O aan. Schematisch gezien:

Engelse woordvolgorde:	**signaleert grammaticale basisrelaties**
Nederlandse woordvolgorde:	**signaleert zinstypes**
Italiaanse/Spaanse woordvolgorde:	**signaleert pragmatische informatie**

Feit is dat een regel die voorschrijft dat er in het Nederlands maar één constituent voor de persoonsvorm mag komen niet de kans geeft voor het soort topic-commentstructuren die in het Italiaans aangetroffen worden. Ook de vrij strakke regels voor de tangconstructie verhinderen al te royaal geschuif met de woordvolgorde.

Talen met een meer grammaticale woordvolgorde zijn, behalve het

6 Lange tijd is aangenomen dat thema voor rhema komt, dat in ongemarkeerde gevallen het thema uiting geeft aan gegeven informatie, terwijl het rhema nieuwe informatie weergeeft (Payne 1992: 5). Meer recent is men begonnen vraagtekens te plaatsen achter deze 'wijdverbreide tendens' van talen om bekende informatie aan het begin van de zin te plaatsen en nieuwe informatie voor het einde te bewaren (zie onder meer Mithun 1992: 26 en Payne 1992: 7, bij wie blijkt dat een aantal talen het Praagse principe niet steunen en juist rhema-thema orde tonen). Vooral in talen waarin pragmatische factoren een grotere rol spelen, komt de 'natuurlijke' progressie van thema naar rhema niet zo uit de verf als men wel zou willen. Vandaar dat Mithun (1996: 421) concludeert dat 'a cognitive preference for given-new order is not the only factor shaping word order.'

Nederlands, met name het Engels, dat overigens wel een soepele plaatsing van adverbiale constituenten toont, en alle Germaanse talen in het algemeen vergeleken met de Romaanse (zie o.a. Burridge 1993: 222). Van de Romaanse talen wordt het Frans als vrij strak gekenmerkt, maar voor het gesproken Frans komt men op een duidelijk flexibeler volgorde uit, blijkens de studies van Lambrecht (o.a. 1987 en 1988) en LaPolla (1995: 302) die concludeert dat in het Frans pragmatische relaties de voorrang hebben boven syntactische relaties. De pragmatische woordvolgorde van het Italiaans is, zoals gezegd, vergelijkbaar met die van het Spaans en het Portugees.[7] Talen als het Turks, Tsjechisch, Russisch en Latijn zijn nog vrijer qua woordvolgorde.

Overigens toont de woordvolgorde van het huidige Italiaans bepaalde overeenkomsten met de flexibele woordvolgorde die het Middelnederlands kenmerkte. Het is een bekende claim in de vakliteratuur dat er een geleidelijke grammaticalisatie heeft plaatsgehad van de woordvolgorde van het Middelnederlands naar modern Nederlands, een stelling die Burridge (1993) op uiterst adequate wijze onderbouwt. In de overgang van Middelnederlands naar modern Nederlands heeft de pragmatische controle van de woordvolgorde geleidelijk plaatsgemaakt voor een meer door syntactische beginselen geleide volgorde, met als gevolg dat er een geleidelijke shift kwam van *topic-prominente* naar *subject-prominente* zinnen, dus naar een meer consistente weergave van het subject (Burridge 1993: 232 en 238). Evenals in het huidige Italiaans, werd in het Middelnederlands de basisstructuur van de zin door het topiccommentonderscheid gevormd, terwijl dat in het moderne Nederlands het subject-predicaatonderscheid is geworden.

De overgang van een pragmatische woordvolgorde naar een grammaticaal verplichte is een bekend verschijnsel (Burridge 1993: 228). Onder andere omdat het in talen met flexibele woordvolgorde moeilijk en soms zelfs contraproductief is (Mithun 1992) uit te maken welke basisvolgorde ze

7 Dank aan de collega's uit Coïmbra, die me tijdens het colloquium erop gewezen hebben dat de situatie van het Portugees sterk vergelijkbaar is met die van het Spaans.

hebben, begon hier en daar in de taaltypologie het besef door te dringen dat het wellicht meer hout sneed te bezien of een bepaalde taal neigt naar pragmatische woordvolgorde (PWO-taal), dan wel naar grammaticale woordvolgorde (GWO-taal) (cf. Hawkins 1986: 124; Payne 1992: 1). Hier moet echter geen scherpe scheidslijn tussen de twee types getrokken worden:

> the trade-off between grammatically determined and pragmatically determined word order is a matter of degree only and there are no two types as such, GWO and PWO languages. All languages are both. (Hawkins 1986: 125)

Er zijn diverse taaleigenschappen aan te duiden die correleren met de PWO-GWO parameter en daar aldus een bevestiging voor aanreiken. Zo wordt er algemeen op gewezen dat PWO-talen doorgaans een rijker casussysteem hebben (Hawkins 1986: 124). Lange tijd was het gemeengoed in de taalkunde te verwijzen naar de relatie tussen casus- en flexiemorfologie enerzijds en woordvolgorde anderzijds. Als antwoord op de vraag waarom in talen als de Germaanse de woordvolgordepermutaties in zekere mate bevroren zijn, werd traditioneel verwezen naar het instorten van casusuitgangen en werkwoordverbuigingen als de grote oorzaak: de syntactische positie van de zinsconstituenten zou van de morfologische flexie de taak hebben overgenomen om de grammaticale relaties S en O aan te duiden (zie voor deze hypothese onder meer Mallinson & Blake (1981: 2) en Comrie (1988: 457)). In niet eens meer zo recente tijden is deze stelling enigermate op losse schroeven komen te staan. Weliswaar beschouwt Hawkins (1986: 50) casussyncretisme nog wel als een ‘voldoende’ oorzaak, maar Lehmann (1992) en Steele (1978) staan veel sceptischer tegenover de stelling dat verstarring van de woordvolgorde het verlies van woordverbuigingen heeft opgevangen. Feit is dat een taal als het Nederlands dicht bij het Duits is gebleven wat regelmatigheden van woordvolgorde betreft, ondanks het verlies van casusmarkering (Shannon 1990: 53).

Een ander kenmerk van PWO-talen is dat ze geen of marginaal gebruik maken van lege subjecten (Hawkins 1986: 124; Haiman 1991: 136). In

Germaanse talen als het Engels, Nederlands en Duits, is op een gegeven moment de behoefte ontstaan een leeg subject te creëren. De eerste zinspositie in die talen moet immers volgens de regels worden opgevuld door een niet werkwoordelijke constituent: indien er geen lexicaal subject of andere constituent voorhanden is voor de beginpositie, dan wordt in ieder geval een grammaticaal of 'dummy' subject (*er, het*) gehanteerd.

Nog een eigenschap die correleert met de PWO-GWO parameter is de frequentie van passiefconstructies in GWO-talen. Het is bekend dat deze constructies meer voorkomen in Germaanse talen als Engels, Duits en Nederlands dan in Romaanse talen. Dankzij de passiefconstructies kunnen pragmatische nuances gesignaleerd worden die eertijds door de woordvolgorde werden aangegeven (Burridge 1993: 234).

4. Woordvolgordemanoeuvres

Nu zal ik meer concreet een paar contrastieve verschillen tussen de Nederlandse en Italiaanse syntaxis belichten, op basis van een reeks voorbeelden van flexibele Italiaanse woordvolgorde. Manoeuvres die het Italiaans regelmatig toepast om de woordvolgorde te variëren, zijn onder meer inversie en verdere achteropplaatsing van het subject, aan- en uitloopzinnen en gekloofde zinnen. Op laatstgenoemde constructie, die in het Italiaans een hogere frequentie en meer vormen kent dan in het Nederlands, ga ik niet in. Wel bespreek ik respectievelijk VS-structuren, VXS-structuren met of zonder S-uitloop, en andere constructies met een losse relatie tussen subject en predicaat. Ik beperk me tot voorbeelden die een lexicaal subject en lexicaal object bevatten, ook al ben ik me ervan bewust dat zinnen waarin zowel S als O een lexicaal syntagma vormen op zich geen hoge frequentie genieten in de taal - althans niet in de gesproken varianten - aangezien de informatie die in dat soort zinnen door S, V en O wordt aangereikt, geheel nieuw is voor de hoorder/lezer (Downing 1996: 12).

4.1 VS-structuur

Terwijl het Engels op de weinig presuppositionele vraag ‘wat is er gebeurd?’ antwoordt met een SV(O)-constructie: *My car broke down*, net zoals het Nederlands: *Mijn auto is kapot*, zegt het Italiaans: *Mi si è rotta la macchina*.[8] Met andere woorden, het Italiaans gebruikt de VS-inversie om de focus[9] in de eindpositie van de zin te brengen (Lambrecht 1988: 143), en zodoende informatiedelen op voor- of achtergrond te plaatsen. Terwijl het Nederlands moeilijk de basis SV-volgorde kan schenden, vanwege de daaraan verbonden syntactische informatie, heeft het Italiaans er juist moeite mee de regels van de informatiestructurering te schenden, volgens welke de focus naar de eindpositie moet. Trouwens, naast het Italiaans en het Spaans is er een groot aantal andere talen in de wereld die VS- en SV- structuren afwisselen (Hopper 1986: 127).

Het gebruik van VS-structuren in het Italiaans hangt af van een reeks grammaticale, semantische en vooral pragmatische factoren. Myhill (1992) heeft dit soort constructies nauwkeurig onderzocht voor een oudere vorm van het Spaans, en zijn gevolgtrekkingen zijn potentieel van toepassing op het Italiaans. Afgezien van pragmatische beginselen als focalisering en ‘oude informatie eerst’ zijn velerlei andere factoren bepalend voor VS-inversie, met name de status en omvang van het subject, de status en omvang van het werkwoord, en de aanwezigheid en vorm van O. Wat het subject betreft, nog twee overwegingen. In de eerste plaats staan zogeheten pro-droptalen erom bekend dat ze gemakkelijk VS-inversie toestaan (Comrie 1988: 459). Bovendien is het volgens Jacennik

8 Het Frans gebruikt: *J'ai ma voiture qui est en panne* (Lambrecht 1988: 138-9), om te compenseren dat het geen ‘focus-final VS sentences of the Italian type’ heeft. In gesproken Frans bevindt het merendeel van de substantieven zich trouwens noch in object- noch in subjectpositie, ‘but in prepositional and adverbial phrases, in extraclausal topic phrases, and in phrases that have no syntactic connection with the proposition at all’ (Lambrecht 1987: 219).

9 Volgens de terminologie van Lambrecht (1988) van wie dit voorbeeld komt. Ook rondom de term focus heerst de nodige verwarring (zie onder andere Verhagen (1986: 262) en Payne (1992: 5) die het over ‘focus of attention’ heeft).

& Dryer (1992) zinvol VS-zinnen te onderscheiden van VSX-zinnen: de bevindingen van deze auteurs - voor het Pools - wijzen erop dat finale subjecten andere semantische en pragmatische eigenschappen bezitten dan subjecten die nog gevolgd worden door andere elementen.

Simpele voorbeeldjes van VS-constructies zijn de volgende, met de kanttekening dat in alle geledingen van de Italiaanse taal legio voorbeelden te vinden zijn:

(3a) E' stato arrestato mio fratello;
(3b) Mijn broer is gearresteerd (Benincà e.a. 1991: 123);
(4a) E' scoppiato un incendio;
(4b) Er is een brand uitgebroken (Sornicola 1992: 263);
(5a) E' tramontato il sole;
(5b) De zon is ondergegaan (Sornicola 1992: 263).

In deze gevallen zou de SV-structuur zonder meer een gemarkeerde variant opleveren, dus een statistisch minder frequente constructie.

4.2 VXS-structuur

Heel gangbaar in het Italiaans is ook een verdere achteropplaatsing van het subject. In dit geval hebben we niet meer te maken met slechts een VS-groep, maar met een plaatsing van het subject na hele zinsdelen, of zelfs buiten de zin, als een soort achtergedachte.

Achteropplaatsing van het onderwerp komt vooral in bijzinnen voor, uiteraard vanwege het presuppositionele karakter van dit soort zinnen. Een voorbeeld is het volgende - waarbij het desbetreffende onderwerp gecursiveerd is:

(6a) Quanto alla seconda [proposta], invece, non si comprende bene come possa acconciarvisi *il centro-sinistra* senza prima aver dato risposta al problema sollevato, tra gli altri, dal senatore Salvi. (*CS* 11.2.97);
(6b) Wat echter het tweede [voorstel] betreft, is niet goed op te maken

hoe zich daarnaar kan voegen *centrumlinks* zonder eerst antwoord te geven op het vraagstuk dat onder meer door senator Salvi is aangekaart.

Achteropplaatsing van S komt de taalgebruiker goed uit wanneer het subject syntactisch complex is, zoals in de volgende zin, waarin het subject nader gespecificeerd is door toevoeging van een relatieve bijzin:

(7a) Gli ha portato la garanzia che in Italia è al lavoro - ancora dietro le quinte - *una nuova maggioranza* che possiamo definire 'europeista', (decisa a giocare le residue carte per tentare l'ingresso del Paese nel primo gruppo di Maastricht) (*CS* 7.2.97);
(7b) [Hij] heeft hem verzekerd dat in Italië - zij het nog achter de schermen - aan het werk is *een nieuwe meerderheid* die we als pro-Europees kunnen bestempelen, (en die vast van plan is enzovoort).

Natuurlijk is ook in het Nederlands 'expressieve' achteropplaatsing van het onderwerp mogelijk (zie *ANS* (1997: 1376) voor een paar voorbeelden), echter onder sterk gecodificeerde omstandigheden, vooral wat de V2-regel betreft. Zo noteert Dik (1980: 171) dat voor het werkwoord slechts één constituent kan komen, zoals blijkt uit zijn volgende voorbeelden:

(8) *Het pakje Jan stuurde naar zijn tante.
(9) *Dikwijls Jan stuurde een pakje naar zijn tante.

Achteropplaatsing van S kan vooral in het Nederlands als het een opsomming betreft. Een aardig voorbeeldje komt van de hand van Mertens, die zijn artikel, verschenen in jaargang 33 van *NEM* (1995), als volgt startte:

(10) Aan tafel hebben plaatsgenomen een schrijver, een criticus, een architect, een wetenschapper, een filosoof en een historicus.

Als er een lexicale O in het spel is, komt een eventuele achterstelling van

S meer in het gedrang, hetgeen zonder meer te maken heeft met het feit dat twee postverbale lexicale zinsparticipanten de nodige productie- en verwerkingsproblemen opleveren. Toch zijn Italiaanse voorbeelden van VOS-constructies als de volgende niet ongewoon:

> (11a) (Ma non è obbligatorio ripetere le solite litanie:) e solo in apparenza dice una banalità *Veltroni*, quando dice che... (*CS* 7.5.97);
> (11b) (Maar de gebruikelijke litanieën hoeven niet herhaald te worden:) en slechts ogenschijnlijk zegt een banaliteit *Veltroni*, wanneer hij beweert dat...

De *ANS* (1997: 1331-1332) verstrekt een aantal voorbeelden van achteropplaatsing van S, maar het zijn allemaal gevallen waarin het subject wordt voorafgegaan door bijwoordelijke bepalingen. Anders dan wat in het Italiaans mogelijk is, schijnt in de Nederlandse zin het lexicale object hoe dan ook na het lexicale subject te moeten komen. Wel kunnen indirecte objecten of soortgelijke NP's voor het subject geplaatst worden in bepaalde zinstypes, zoals onder meer Verhagen (1986: 204) illustreert met een voorbeeld als: ‘Gelukkig wordt het kind de ellende bespaard’. Connolly (1987: 132) noteert dat een OS-volgorde eigenlijk alleen mogelijk is indien het subject patiensachtig is, en citeert zinnen als: ‘dat het kind medicijnen hebben geholpen’, ‘dat mijn broer jouw muziek niet bevalt’ (1987: 154), waarin het subject inderdaad ‘objectneigingen’ heeft en er ook al geen sprake is van een prototypisch accusatiefobject.

4.3 Aan- of uitloop-S

Het subject kan in het Italiaans ook zo ver naar achteren geplaatst worden dat het buiten de zin valt, ongeveer in de vorm van een uitloop, of het wordt vooropgeplaatst en kan dan eveneens buiten de zin treden (zie o.a. Benincà e.a. 1991: 168). Hieronder volgt een fraai voorbeeld, ontleend aan een krantenartikel over iemand die vlak voor de kerstvakantie op heterdaad werd betrapt op het aannemen van smeergeld. De journalist stak aldus van wal - met mijn excuses voor de povere vertaling:

(12a) Sognava un Natale da leone, *il prof. Antonio Cioffi*: le spaggie bianche di Varadero, l'acqua cristallina dei Caraibi e notti infuocate da consumare fra le braccia di ragazze creole (*CS* 10.12.1996);
(12b) [Hij] droomde van een uitbundige kerstvakantie, *prof. Antonio Cioffi*: de witte zandstranden van Varadero, het glasheldere water van de Caraibische Zee en hete nachten in de armen van creoolse meisjes.

Het betreft hier zeker geen eigenlijke VOS-structuur, want het subject volgt de predicaatconstructie als een verduidelijkende toevoeging achteraf. Vooral met zware onderwerpen kan zo een zinsconstructie nuttig uitwerken. In dit specifieke geval kan het zijn dat, sprekend met Mithun (1992: 50), vroege verschijning van het subject de presentatie van de informatie zou verstoren, zodat eerst wordt geopteerd voor een subjectloze oplossing, om later het subject in te vullen via een achtergedachte. Men vergelijke ook de volgende zin:

(13a) E' un popolo, *quello egiziano*, che ci pare perennemente mobilitato per assicurare il culto degli dei (*Archeo* juni 1997);
(13b) [Het] is een volk, *het Egyptische*, dat eeuwig in de weer lijkt te zijn om de verering van de goden te verzekeren.

Overigens blijkt wel dat de grens tussen ‘gewone’ zinnen en aan- en uitloopzinnen in het Italiaans sterk vlottend is. Het is lang niet altijd gemakkelijk op te maken of het subject deel uitmaakt van de Italiaanse zin, zoals Benincà e.a. (1991: 116) ook constateren, temeer daar anticiperende aanloopelementen of resumerende uitloopelementen heel goed zonder steunpronomen kunnen, anders dan in het Nederlands:

(14) Zo'n gekunsteld boek, *dat* vind ik onleesbaar (*ANS* 1997: 1395).

Dit soort constructies is syntactisch gezien veel verder geïntegreerd in het Italiaans, dat het zelfs zonder komma-intonatie kan stellen. Uiteraard is een doorslaggevende factor het feit dat het Italiaans subjectloze zinnen kan

produceren. Een debuut als: *E' un popolo* in voorbeeld 13) is al perfect grammaticaal, terwijl het Nederlands een onpersoonlijk subject zou moeten inlassen, dus met een dubbel subject wordt opgezadeld.

4.4 Afstand tussen S en V

Naast de specifieke gevallen van inversie en achteropplaatsing, kan het Italiaans in het algemeen gemakkelijk afstand creëren tussen het subject en zijn werkwoord, geheel anders dan het Nederlands, waar het subject behoorlijk vast zit aan (een deel van) het werkwoord. Dit is allemaal niet zo verwonderlijk, als men de taalstructuren in aanmerking neemt: de vrij sterke (genus)markering van het subject en vooral de gevarieerde verbuiging van het Italiaanse werkwoord geven de lezer c.q. hoorder al veel hints en daarnaast heeft de taal ook genoeg clitische elementen die voor de nodige verwijzingen zorgen en de interpretatie van de taalverwerker in goede banen kunnen leiden.

Zo kan het gebeuren dat de Italiaanse zin geopend wordt met het subject, maar voordat het werkwoord 'afgeleverd' wordt, komen er eerst bijzinnen of andere elementen tussen, zoals in de volgende twee voorbeelden:

(15a) *La prima proposta*, almeno sul piano politico, seppur avversata da Rifondazione, *appare* percorribile... (*CS* 11.2.97);
(15b) *Het eerste voorstel*, althans op politiek vlak, alhoewel tegengewerkt door Rifondazione, *lijkt* haalbaar...

(16a) *Francia e Germania*, se veramente vorranno creare attorno all'euro un'area di stabilità valutaria che non insidi la competività dei paesi a moneta unica, *dovranno trovare* migliori argomenti di quelli messi in campo finanziario (*CS* 3.4.96);
(16b) *Frankrijk en Duitsland*, als ze echt rond de euro een gebied van valutastabiliteit willen creëren die de concurrentiekracht van de landen van de ene munt niet bedreigt, *zullen* betere argumenten *moeten vinden* dan de financiële.

Een soortgelijke constructie heb ik genoteerd uit een geschrift van vertaalkundige Van den Broeck (*Over de grenzen van het vertaalbare*, 1992: 57):

> (17) *De laatste vertaler*, Frans van Dooren (Dante Alighieri, De goddelijke komedie, 1987), hoewel die heel bewust voor een vertaling in proza heeft gekozen, *geeft zich* van het tekortschieten van zijn oplossing volledig *rekenschap* waar hij in de inleiding zegt...

De *ANS* (1997: 1300) bespreekt overigens een paar gevallen waarin het subject van het werkwoord wordt gescheiden, en wel door inlassing van bijwoordelijke bepalingen. Deze constructies worden bestempeld als anglicismes. Misschien kunnen constructies met scheiding van S en V zoals bovenstaande geweten worden aan de invloed van mondeling taalgebruik, zo ze al geen gallicismes zijn.

Tot slot zij opgemerkt dat het gemakkelijker is elementen tussen S en V te plaatsen, dan V en O van elkaar te scheiden. Hieronder volgt een voorbeeldje van een Italiaanse zin waarin een voorzetselbepaling tussen het subject en zijn object is geplaatst:

> (18a) C'è da domandarsi perché D'Alema abbia corso il rischio di *svuotare* di ogni contenuto *il viaggio di Prodi* (*CS* 7.2.97);
> (18b) Men kan zich afvragen waarom D'Alema het risico heeft gelopen te *ontdoen* van iedere inhoud *de reis van Prodi*.

Dit soort voorbeelden is schaarser, vanwege het zogeheten *verb-object bonding* principe, volgens welke men moeilijker tussen de syntactische juxtapositie en semantische eenheid van V en O kan komen dan tussen S en O (zie o.a. Tomlin 1986: 73).

5. Zinsverwerking

Alvorens af te sluiten, wilde ik heel kort stilstaan bij de manier waarop de semantische interpretatie van een zin of taaluiting wordt opgebouwd door lezer of hoorder. Dit heet wel het *role-assignment problem*: voor het begrijpen van een zin moet uitgemaakt worden wie wat doet en met wie. Herkenningsfactoren bij zinsinterpretatie zijn vooral (zie Mallinson & Blake 1981: 176) vaste woordvolgorde, fonologische signalen (pauzes en dergelijke), selectierestricties (bijvoorbeeld strenge beperking van levenloze entiteit als subject van de transitieve zin: in dit opzicht leggen het Nederlands en het Italiaans interessante contrasten aan het licht, zoals blijkt uit Ross (1997)), congruentie en flexie, kennis van situatie.

Hierbij rijst onder meer de vraag hoe nauw zinsprocessing gekoppeld is aan taalspecifieke eigenschappen, een vraag die nog nauwelijks onderzocht is, want tot op heden is het onderzoek van hoe taal verwerkt wordt grotendeels gebaseerd op studies over zinsperceptie en -begrip van de Engelse taal, veelal op grond van experimenten met moedertaalsprekenden (zie echter Carreiras e.a. (1996) over zinsverwerking door Spaanstaligen). In een lange serie studies hebben Bates & MacWhinney en medewerkers de competitieve interactie bestudeerd van een aantal *cues* voor *on-line* zinsinterpretatie in diverse talen en dat ontwikkeld in hun zogeheten *competition model*. Volgens hun lees- en luisterproeven vertrouwen sprekers van rijk geflecteerde talen bij zinsinterpretatie veel op de morfologische houvasten die hun taal te bieden heeft en kiezen ze dus snel bepaalde constituenten als subject, ongeacht de volgorde van verschijning (Bates & MacWhinney 1989: 12). Duitsers bijvoorbeeld, maar ook Nederlanders, blijken bij zinsinterpretatie meer te vertrouwen op grammaticale morfologie dan Engelsen, hetgeen niet verwonderlijk mag zijn, aangezien het Engels morfologisch nogal schaars is toebedeeld. Het Engels is overigens de enige taal, van de talen die deze onderzoekers en hun medewerkers hebben bestudeerd, waarin woordvolgorde de belangrijkste factor van bepaling van zinsbetekenis blijkt te zijn (Bates & MacWhinney 1989: 47).

Opvallend is dat Fransen, Italianen en Spanjaarden heel dicht bij elkaar liggen qua zinsverwerking: ze kijken niet zozeer naar woordvolgorde,

maar maken vooral op grond van morfologische en semantische signalen besluiten aangaande zinsinterpretatie (Kail 1989). Verwonderlijk voor het Spaans en Italiaans is dat niet, gezien hun flexibele woordvolgorde. Voor het Frans lijkt dat vreemd vanwege de vrij strakke woordvolgorde van deze taal. Het herkennings- en interpretatiegedrag van de Franse native speakers heeft hoe dan ook zeker te maken met het feit dat het gesproken Frans - zoals voorheen reeds gezegd - allerlei aan- en uitloopzinnen, gekloofde en pseudo-gekloofde zinnen en dergelijke toepast en zoals andere Romaanse talen gretig gebruik maakt van clitische voornaamwoorden, om toch nog een zekere mate van flexi-orde te krijgen.

6. Tot besluit

Als er een slotsom moet zijn, dan liefst meteen drie. Ten eerste een open deur: vrijheid van woordvolgorde is een sterk relatief begrip, en dat komt het best uit de verf in vergelijkende/contrastieve onderzoeken. Ten tweede ziet het ernaar uit dat het Italiaans gemakkelijker manoeuvreert met de lexicale kernconstituenten van de zin dan het Nederlands, dat min of meer moet volstaan met het schuiven van perifere zinsparticipanten. Ten derde en meer in het algemeen geloof ik dat extramurale docenten met hun tweetalige achtergrond een nuttige bijdrage kunnen leveren aan een beter begrip en een adequatere beschrijving van het Nederlands. Het kan een kwestie van beroepsmisvorming zijn, maar het komt me bij tijd en wijle voor dat er veel universalisme achter de coulissen van de Nederlandse taalkunde schuilt, hetgeen bij bestudering van taalverwerving ten koste gaat van het transferbelang en de substraatinvloed van de eerste taal waar de NVT- of NT2-leerder toch zeker mee te maken heeft.

Bibliografie

ANS: zie onder Haeseryn, W.e.a. (1997).

Bates, Elizabeth & Brian MacWhinney (1989). 'Functionalism and the competition model', in: Brian MacWhinney & Elizabeth Bates (eds.), *The Crosslinguistic Study of Sentence Processing*, Cambridge etc.: Cambridge University Press. p. 3-73.

Benincà, Paola, Giampaolo Salvi & Lorenza Frison (1991). 'L'ordine degli elementi della frase e le costruzioni marcate', in: Lorenzo Renzi (a cura di), *Grande grammatica italiana di consultazione*, Bologna: Il Mulino. p. 115-225.

Burridge, Kate (1993). *Syntactic Change in Germanic*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.

Carreiras, Manuel, José E. García-Albea & Núria Sebastián-Gallés (eds.) (1996). *Language Processing in Spanish*, Mahwah: Lawrence Erlbaum. Associates.

Comrie, Bernard (1988). 'Linguistic Typology', in: Frederick Newmeyer (ed.), *Linguistic Theory: Foundations*, Cambridge: Cambridge University Press. p. 447-461.

Connolly, Leo A. (1987). 'Case grammar and word order in German: the case for place by case', *Studies in Language*, 11/1, p. 129-161.

Connolly, John H. (1991). *Constituent Order in Functional Grammar: Synchronic and Diachronic Perspectives*. Berlin, New York: Foris.

Croft, William (1991). *Syntactic Categories and Grammatical Relations*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

Dik, Simon C. (1980). *Studies in Functional Grammar*. London etc.: Academic Press.

Downing, Pamela (1996). 'Word order in discourse', in: Pamela Downing & Michael Noonan (eds.), *Word Order in Discourse*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. p. 1-27.

Gerritsen, Marinel (1992). ‘Internal and external factors in the stabilization of V-last order in Dutch infinite clauses’, in: Marinel Gerritsen & Dieter Stein (eds.), *Internal and External Factors in Syntactic Change*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter. p. 355-394.

Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn, *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS)* (1997). Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff uitgevers, Deurne: Wolters Plantyn.

Haiman, John (1991). ‘From V/2 to subject clitics: evidence from northern Italian’, in: Elizabeth Closs Traugott & Bernd Heine (eds.), *Approaches to Grammaticalization, vol. II*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. p. 135-157.

Hawkins, John A. (1986). *A Comparative Typology of English and German*. London: Croom Helm.

Hopper, Paul J. (1986). ‘Discourse function and word order shift: a typological study of the VS/SV alternation’, in: W.P. Lehmann (ed.), *Language Typology 1985*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. p. 123-140.

Jacennik, Barbara & Matthew S. Dryer (1992). ‘Verb-Subject order in Polish’, in: Doris L. Payne (ed), *Pragmatics of Word Order Flexibility*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. p. 209-241.

Kail, Michèle (1989). ‘Cue validity, cue cost, and processing types in sentence comprehension in French and Spanish’, in: Brian MacWhinney & Elizabeth Bates (eds.), *The Crosslinguistic Study of Sentence Processing*, Cambridge etc.: Cambridge University Press. p. 77-117.

Lambrecht, Knud (1987). ‘On the status of SVO sentences in French discourse’, in: Russell S. Tomlin (ed.), *Coherence and Grounding*, Amsterdam, Philadelphia, Benjamins. p. 217-261.

Lambrecht, Knud (1988). ‘Presentational cleft constructions in spoken French’, in: John Haiman & Sandra A. Thompson (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam, Philadelphia. p. 135-179.

LaPolla, Randy J. (1995). ‘Pragmatic relations and word order in Chinese’, in: Pamela Downing & Michael Noonan (eds.), *Word Order in Discourse*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. p. 297-329.

Lehmann, Christian (1992). ‘Word order change by grammaticalization’, in Marinel Gerritsen & Dieter Stein (eds.), *Internal and External Factors in Syntactic Change*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter. p. 395-416.

Mallinson, Graham & Barry J. Blake (1981). *Language Typology*. Amsterdam etc.: North Holland Publishing Company.

Mithun, Marianne (1992). ‘Is basic word order universal?’, in: Doris L. Payne (ed.), *Pragmatics of Word Order Flexibility*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, p. 15-61.

Mithun, Marianne (1996). ‘Morphological and prosodic forces shaping word order’, in: Pamela Downing & Michael Noonan (eds.), *Word Order in Discourse*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. p. 387-423.

Myhill, John (1992). *Typological Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers.

Payne, Doris L. (1992). ‘Introduction’, in: Doris L. Payne (ed), *Pragmatics of Word Order Flexibility*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. p. 1-13.

Ross, Dolores (1994). ‘L'interpretazione simultanea dal neerlandese in italiano: aspettando il predicato’, in: Rita D. Snel Trampus (a cura di), *Studi di neerlandistica*, Trieste: Lint. p. 42-62.

Ross, Dolores (1997). ‘Il ruolo della tipologia linguistica nello studio della traduzione’, in: Margherita Ulrych (a cura di), *Tradurre. Un approccio multidisciplinare*, Torino: Utet. p. 119-147.

Shannon, Thomas F. (1990). ‘Nederlands tussen Engels en Duits: A typological comparison’, in: Margriet Bruijn Lacy (ed.), *The Low Countries: Multidisciplinary Studies*, Lanham MD: University Press of America. p. 45-60.

Silva-Corvalán, Carmen (1983). ‘On the interaction of word order and intonation: some OV constructions in Spanish’, in: Flora Klein-Andreu (ed.), *Discourse Perspectives on Syntax*, New York, etc: Academic Press. p. 117-140.

Simone, Raffaele (1990). *Fondamenti di linguistica*. Bari: Laterza.

Sornicola, Rosanna (1992). ‘Soggetti prototipici e non prototipici: l'italiano a confronto con altre lingue europee’, in: Antonia G. Mocciaro & Giulio Soravia (a cura di), *L'Europa linguistica: contatti, contrasti, affinità di lingue*, Roma: Bulzoni. p. 259-279.

Steele, Susan (1978). ‘Word order variation’, in: Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Human Language, vol. 4. Syntax*, Stanford University Press. p. 585-623.

Tomlin, Russell S. (1986). *Basic Word Order*. London: Croom Helm.

Tomlin, Russell S. & Richard Rhodes (1992). ‘Information distribution in Ojibwa’, in: Doris L. Payne (ed), *Pragmatics of Word Order Flexibility*, Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. p. 117-135.

Verhagen, Arie (1986). *Linguistic Theory and the Function of Word Order in Dutch*. Dordrecht: Foris.

Vrije Indirecte Rede: een vergelijkend onderzoek Nederlands-Italiaans

Elisabeth Koenraads (Triëst)

1. Inleiding

De verhaalanalyse en met name de weergave van het gesproken woord of de onuitgesproken gedachte heeft zich sinds de jaren zestig kunnen verheugen in de aandacht van veel wetenschappers, vanaf de eerste werken van Booth, Benveniste en Genette tot het huidige onderzoek van wetenschappers als Kullmann, Flower, Dry en Toolan. Gezien de ontwikkelingen binnen de taalkunde en de literatuurwetenschap is het niet vreemd dat deze latere studies zowel de invloed van de pragmatiek en de receptietheorie tonen, als ook een meer interdisciplinaire benadering voorstaan. Wat daarbij echter opvalt, is dat er - met uitzonderingen zoals het werk van Kullmann (1995) - weinig aandacht geschonken wordt aan de verschillen tussen talen onderling.[1]

Nu is het natuurlijk een onweerlegbaar feit dat de westerse talen, die over het algemeen onderwerp zijn van het onderzoek, veel overeenkomsten vertonen in de wijze waarop een narratieve tekst opgebouwd wordt, maar eenieder die zich met vreemde talen bezighoudt, weet ook dat er wel degelijk verschillen bestaan.

Kennis van deze verschillen is een onontbeerlijke voorwaarde om literatuur in een vreemde taal te kunnen waarderen en - zou ik daaraan willen toevoegen - om een goede literaire vertaling te kunnen maken. Vanuit dit oogpunt leek het me interessant een vergelijkend onderzoek Nederlands-Italiaans te doen naar een wijze van weergave van het

1 Er wordt zelfs vaak gebruik gemaakt van vertaalde voorbeelden waarbij de brontekst niet eens vermeld wordt.

gesproken woord[2] waaraan in de vakliteratuur veel aandacht geschonken is: de Vrije Indirecte Rede (VIR). De resultaten van het onderzoek zullen voorafgegaan worden door een korte uiteenzetting over de kenmerken en de functies van de VIR.

2. De Vrije Indirecte Rede

2.1 Kenmerken

De VIR wordt gezien als een interessante vorm van weergave van gesproken woord of onuitgesproken gedachte, omdat zij een zekere ambiguïteit toont die het de lezer moeilijk maakt vast te stellen 'wie ziet' en 'wie zegt' (Bal 1978: 114).[3] Deze onzekerheid kan natuurlijk vergaande gevolgen hebben voor het begrip van een tekst.

Aan de hand van enkele voorbeelden[4] zullen de voornaamste kenmerken van de VIR besproken worden. Om de bespreking te vereenvoudigen wordt ook een door mij geleverde reconstructie van de directe rede (DR) gegeven.

2 Uit een VIR kan men niet opmaken of de weergegeven woorden gesproken zijn of gedacht, 'of zelfs alleen maar een onbewust gevoel tot uitdrukking brengen' (Van Luxemburg 1987: 125). Dientengevolge kan waar in dit artikel het gesproken woordstaat, ook -de onuitgesproken gedachte- gelezen worden. In de vakliteratuur wordt tevens de term Vrije Indirecte Stijl gebezigd.

3 Het verschil tussen 'wie ziet' en 'wie zegt' gaat terug op Genette, die er in zijn *Figure III* (1976) meerdere keren op terugkomt.

4 De VIR heeft een grote bloei gekend in het begin van deze eeuw. Uit die jaren stammen echter weinig vertalingen Nederlands-Italiaans. Aangezien het me nuttig leek voorbeelden met authentieke vertalingen te geven heb ik, naast twee Italiaanse romans van vóór de Tweede Wereldoorlog, twee Nederlandse romans van ná de oorlog gebruikt voor mijn onderzoek. Hopelijk zijn de kenmerken van de VIR niet onderhevig aan mode!

(1) Verstard keek hij naar de neerregenende scherven. *Wat een schoften! Waar moesten zijn ouders nu nieuw glas vandaan halen, er was toch zeker niks meer te krijgen*! (Harry Mulisch, *De Aanslag*: 39) DR: Hij zei (of dacht): Wat een schoften! Waar moeten mijn ouders nu nieuw glas vandaan halen...

(2) (...) iets meer naar links, achter de landjes, was de plek waar alles gebeurd was. *Hij had hier niet moeten komen. Hij had nooit meer naar Haarlem mogen gaan, hij had het moeten begraven, zoals doden begraven worden*. (Harry Mulisch, *De Aanslag*: 85) DR: Hij zei (of dacht:) Ik had hier niet moeten komen (...)

- Inleidende zin en voegwoord ontbreken waardoor de weergave in de volgorde van een mededelende zin of in die van een vraagzin komt te staan gelijk in de DR.
- Waar in de DR een tegenwoordige tijd gebruikt wordt, staat het werkwoord in de VIR in de verleden tijd.
- Aanwijzende voornaamwoorden en bijwoorden van tijd en plaats blijven hetzelfde als in de DR.
  De bijwoorden van tijd kunnen net als de aanwijzende voornaamwoorden in twee gelijke series verdeeld worden. De ene bevat de bijwoorden van tijd die een punt op de tijdbalk aangeven dat bij het spreekmoment aansluit: *nu, over drie dagen, vanmiddag* enzovoort. De andere bevat de bijwoorden die geen betrekking hebben op het spreekmoment, maar naar de objectieve werkelijkheid verwijzen zoals die door de verteller gezien wordt: *toen, drie dagen later, die middag* enzovoort (zie Mortara Garavelli 1985:132 voor het Italiaans). In navolging van Fowler (1977: 102) kan de eerste categorie aangeduid worden als *proximate* en de tweede als *nonproximate adverbs*.[5] Eenzelfde systeem, hoewel semantisch beperkter,

5 Een andere benaming is die van absolute of deiktische bijwoorden tegenover relatieve of afhankelijke bijwoorden (zie Fleischman 1990: 226).

geldt voor de bijwoorden van plaats.[6]
- Waar in de DR persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden van de eerste en tweede persoon gebruikt worden, staan in de VIR voornaamwoorden van de derde persoon.[7]
- Inhoudelijk gaat het om persoonlijk taalgebruik en uitingen van emotiviteit.

Het belangrijkste kenmerk van de VIR is dat zij een deiktisch contrast toont; een oppositie tussen kenmerken die naar de verteller als het 'deiktische middelpunt' (Simpson 1993: 69) verwijzen en andere kenmerken die naar het personage als deiktisch middelpunt verwijzen. Hierdoor neemt de lezer twee gezichtspunten waar en ervaart hij de VIR als dubbelzinnig.

De verleden tijd van het werkwoord en voornaamwoorden van de derde persoon scheppen een afstand tussen het spreekmoment van het personage en het moment van weergave; hier is de verteller aan het woord. Maar het gebruik van aanwijzende voornaamwoorden en bijwoorden die typisch van de DR zijn, en het persoonlijke register geven de visie van het personage weer. Er heeft zodoende een focalisatiewisseling plaats[8], maar beide stemmen blijven doorklinken; was dat niet het geval, dan zouden we ons in de aanwezigheid van of een DR of een vertellerstekst bevinden. Door deze dubbelzinnigheid, 'neither fully expressive nor fully referential', zoals Toolan (1988: 129) het uitdrukt, onderscheidt de VIR

6 Alleen in een context met werkwoordstijden in de verleden tijd kunnen de aanwijzende voornaamwoorden en de deiktische bijwoorden van tijd en plaats die naar de spreker verwijzen, als gemarkeerd gezien worden (Kullmann 1995: 315).

7 Het betreft hier een heel schematische behandeling van de VIR; in werkelijkheid kunnen ook andere tijden en andere persoonlijke voornaamwoorden in de VIR voorkomen. Vooral 'ik-romans' wijken af van het hier geschetste schema.

8 De term 'focalisatie' is afkomstig van Mieke Bal (1978: 113) die haar verkiest boven de termen 'perspectief' of 'point of view' omdat deze beide termen teveel een optische connotatie zouden hebben, waarbij de emotieve aspecten over het hoofd gezien zouden worden. Volgens Rimmon (1983: 71) lijdt de term 'focalisatie' echter onder hetzelfde euvel.

zich van de andere weergaven van rede.

De benaming ‘vrije’ rede kan nu op meer wijzen uitgelegd worden: zij verwijst niet alleen naar het ontbreken van een inleidende hoofdzin en een voegwoord, hetgeen de VIR syntactisch onafhankelijk maakt, maar ook naar de vrijheid die de lezer heeft om te beslissen of hier de visie van de verteller of die van het personage weergegeven wordt. Semantisch gesproken staat de VIR echter veel dichterbij de DR dan bij de IR, omdat zowel inhoud als woordkeus en stijl meestal dienen te worden toegeschreven aan het personage. Toolan (1988: 124) gaat zelfs zover dat hij dit mimetische karakter als voornaamste kenmerk van de VIR aangeeft, een karakter dat tot uiting komt in het register, de woordkeus en het gebruik van leestekens

Taalkundige aanwijzingen kunnen ook ontbreken. Dan is het de inhoud zelf die de focalisatie weergeeft (vergelijk Toolan 1988: 126). De laatste twee zinnen in voorbeeld (3) zouden kunnen doorgaan voor een vertellerstekst in een boek over vliegtuigen. Niets taalkundigs wijst op een VIR, maar doordat we de passie van de jongen Anton voor vliegtuigen kennen en door de context waarin het verhaal zich afspeelt (zijn huis is net door de Duitsers in brand gestoken en hij is zijn ouders kwijt), wordt hier duidelijk de gedachtengang van de jongen weergegeven.

> (3) Voor het eerst van zijn leven zat hij in een auto. Vaag zag hij het stuur en de meters. *In een vliegtuig zaten nog veel meer meters. In een Lockheed Electra, bij voorbeeld, zaten er wel vijftien; en twee sturen*.
> (Harry Mulisch, *De Aanslag*: 38)

2.2 Functies

Uit de vorige paragraaf komt duidelijk naar voren dat een schrijver voornamelijk voor een VIR kiest om een dubbele focalisatie in de tekst in te voeren. Er kunnen natuurlijk ook overwegingen van praktische aard in het spel zijn, zoals het willen voorkomen van herhaling van de inleidende zin, maar dit interesseert ons hier minder.

De dubbelzinnigheid die het gevolg is van deze dubbele focalisatie, creëert

een zekere spanning in het verhaal. Wat in dit samenspel precies het aandeel is van personage en van verteller blijft moeilijk vast te stellen, ook omdat het hier een continuüm betreft met veel ‘dubbelzinnige vormen’ (Chatman 1981: 218).

Door focalisatie aan een personage toe te kennen laat de schrijver de lezer de wereld door diens ogen zien, hetgeen sympathie of antipathie voor een personage kan opwekken (Leech & Short 1981: 335). Zo toont de VIR in voorbeelden (1) en (3) ons Anton als een gevoelige jongen. Ook kan een personage volledig genegeerd worden door hem helemaal geen focalisatie toe te kennen.

Dit proces kan op heel subtiele wijze plaatsvinden, juist omdat het niet altijd duidelijk is wiens versie weergegeven wordt. In de vakliteratuur komt de mogelijkheid tot ‘manipulatie’ die de VIR biedt dan ook vaak ter sprake.[9] Met behulp van focalisatiewisseling kan de schrijver tevens een ironisch effect bereiken. De verteller filtreert de woorden van het personage en wordt als het ware een *puppet-master* (Fowler 1977: 100). Hierdoor is hij in staat subtiele kritiek op het personage uit te oefenen zonder dat hij een rechtstreekse beoordeling uitspreekt (zie voorbeeld (4)).

> (4) Avrebbe voluto anzi correre, buttarsi nella mischia anche lui e anche lui farsi uccidere, se avesse trovato morto Stefanuccio. *Ma le gambe, le gambe! Che può fare un povero uomo quando non sia più padrone delle proprie gambe*? (Luigi Pirandello, *Novelle per un anno*: 747)
>
> Hij had veeleer willen toesnellen om zich op zijn beurt in de strijd te werpen en zich ook te laten doden, als hij Stefanuccio dood had

9 Wanneer het personage minder betrouwbaar overkomt dan de vertelinstantie, kan de onzekerheid over wiens stem we in een VIR horen, gevolgen hebben voor de interpretatie van een tekst; de lezer zal zich afvragen of hier wel of niet de waarheid verteld wordt (Dry 1995: 103). Voor de manipulatiemogelijkheden van de VIR zie ook Bal (1978: 124), van Boven & Leferink (1979: 154), Chatman (1981: 222-223) en Leech & Short (1981: 336).

> gevonden. *Maar die benen, die benen! Wat kan een arme man doen als hij zijn eigen benen niet meer in zijn macht heeft*? (Luigi Pirandello, *Novellen voor een jaar*: 81)

De VIR biedt tevens de mogelijkheid om door middel van bepaalde syntactische modellen - zoals wel of geen transitiviteit of korte zinnen - en van een bepaald register het karakter van een personage te schetsen. Fowler (1977: 103) gebruikt hiervoor de term *Mind-Style*. In voorbeeld (5) geeft niet alleen de dubbele punt, maar vooral de keuze van het woord ‘meute’ aan dat de focalisatie aan Saskia's vader toegeschreven dient te worden die, zoals ook uit de tekst zelf blijkt, een nogal bekrompen mentaliteit heeft.

> (5) Saskia belde hem op en vroeg of hij hen niet wilde afhalen, dan konden ze eerst nog koffie drinken. Maar hij reageerde als de eerste de beste provinciaal: *hem zagen zij niet in Amsterdam, wat dachten ze wel, zeker overvallen worden door een meute provo's*. (Harry Mulisch, *De Aanslag*: 138)

3. Overeenkomsten en verschillen tussen het Nederlands en het Italiaans

Het vergelijkend onderzoek Nederlands-Italiaans met betrekking tot de in paragraaf 2.1. genoemde kenmerken van de VIR heeft de volgende resultaten opgeleverd:

I. Inleidende zin en voegwoord ontbreken in beide talen. Wel dient opgemerkt te worden dat er in de voorafgaande tekst vaak al een inleidende zin, werkwoord of andere markering staat, zodat de context de lezer helpt de juiste interpretatie te vinden. Zonder deze aanwijzingen zou een VIR dikwijls niet als zodanig herkenbaar zijn (Kullmann 1995: 316). Het betreft hier *verba diciendi, sentiendi, declarandi* en dergelijke, of een DR, die zich in de nabijheid van een VIR bevinden. Ook leestekens zoals dubbele punt of puntkomma kunnen in dit opzicht als hulpmiddel gezien worden. Een zekere voorzichtigheid is hier geboden, aangezien leestekens

heel vaak achteraf door de uitgever aangebracht worden (Mortara Garavelli 1985: 131 en Sternberg 1991: 71). In voorbeelden (6) en (7) geven de werkwoorden ‘denken’, ’vragen’ en de dubbele punt aanwijzingen voor de daaropvolgende VIR:

> (6) Moe staarde Anton voor zich uit. Hij *dacht* aan Takes, en dat in het leven blijkbaar alles aan het licht komt vroeg of laat, afgehandeld wordt en *ad acta* gelegd. *Hoe lang was het inmiddels geleden, dat hij bij de Beumers was geweest*? (Harry Mulisch, *De Aanslag*: 176)
>
> (7) Neli si tirò Luzza in disparte e la *pregò* che avesse pazienza: *sarebbe ritornato prima di sera e le avrebbe raccontate tante belle cose* (Luigi Pirandello, *Novelle per un anno*: 703)
>
> Neli trok Luzza terzijde en *vroeg* haar geduld te hebben: *hij zou voor de avond terugkomen en haar allerlei mooie dingen vertellen*. (Luigi Pirandello, *Novellen voor een jaar*: 14)

II. Waar in de DR een tegenwoordige tijd gebruikt wordt, staat het werkwoord in de VIR in de verleden tijd. Het Italiaans is, net zoals de meeste andere Romaanse talen, rijker aan werkwoordstijden dan het Nederlands.

Tegenover één o.v.t. in het Nederlands staan er twee in het Italiaans: *imperfetto* en *passato remoto*.

a) De *imperfetto* wordt hoofdzakelijk gebruikt om een handeling in het verleden weer te geven die zich in de tijd voortzet of die zich herhaalt. Een kenmerk van deze tijd is dat zij een periode bedekt waarbinnen het spreekmoment valt.[10]
b) De *passato remoto* daarentegen wordt gebruikt om een handeling aan te duiden die in het verleden beëindigd is en los staat van het spreekmoment (Fleischman 1990: 223). Juist door deze afstand tot het spreekmoment

10 Als een zin met een *imperfetto* naar een ander moment dan het spreekmoment verwijst, dient zij een bijwoord van tijd te bevatten (Kamp & Rohrer 1983: 258).

komt deze tijd slechts zelden voor in de VIR.

Een afwisseling tussen *passato remoto* en *imperfetto* kan in het Italiaans een focalisatiewisseling tussen verteller en personage aangeven. In het Nederlands, dat slechts één o.v.t. kent die beide functies in zich verenigt, dient dit contrast op een andere wijze uitgedrukt te worden. In voorbeeld (8) heeft de vertaler door het werkwoord 'voelen' te kiezen in plaats van 'zijn' het contrast weten te behouden.

(8) Michele storse *(pass. rem.*) la bocca, si alzò *(pass. rem.)*, girò *(pass.rem.)* per il boudoir, con le mani in tasca, guardando i banali acquarelli che pendevano dalle pareti; era *(imperf. van het werkwoord 'zijn')* irritato ed eccitato. (Alberto Moravia, *Gli Indifferenti*: 59)

Michele vertrok zijn mond, stond op en liep met zijn handen in zijn zakken door het boudoir, langs de banale aquarellen aan de muren. Hij voelde zich nerveus en geïrriteerd. (Alberto Moravia, *De onverschilligen*: 49)

Het Italiaans heeft tevens een speciale synthetische vorm, de *condizionale*, om de onvoltooid en voltooid verleden toekomende tijd uit te drukken. Het Nederlands moet zich bij de vorming van deze tijden behelpen met het imperfectum van het hulpwerkwoord *zullen*. Hoewel de o.v.t.t. en de v.v.t.t. ook een tijdsaanduiding kunnen bevatten, drukken ze over het algemeen een modaliteit uit: respectievelijk een onzekerheid of een veronderstelling, en een niet-werkelijkheid of een onvervulde voorwaarde. Het gebruik van deze tijden komt in beide talen in grote lijnen overeen.[11] We komen ze veelvuldig tegen in de VIR, waar zij - in combinatie met een wel of nietuitgesproken *verbum sentiendi*[12] - de subjectieve wijze van zien van het

11 Voor een uitvoerige behandeling van overeenkomsten en verschillen tussen beide talen in het gebruik van de werkwoordstijden, zie Snel-Trampus (1993: 189-202).

12 Volgens Simpson (1993: 70) zijn de *verba sentiendi* en dergelijke de meest voorkomende werkwoorden in de VIR.

personage benadrukken, zijn ‘onirische fantasieën’ (Bertinetto 1986: 520).

> (9) Con occhi brillanti di gioia e di tenerezza ella si sarebbe seduta di fronte al suo caro ragazzo...; si sarebbe informata dei suoi piccoli amori, l'avrebbe fatto arrossire. (Alberto Moravia, *Gli Indifferenti*: 53)
>
> Haar ogen schitterend van teer geluk zou ze daar tegenover haar lieve jongen zitten...; ze zou hem naar zijn verliefheden vragen, hem doen blozen. (Alberto Moravia, *De onverschilligen*: 44)

Het Nederlands lijdt onder de eentonigheid van de vormen met *zullen*. Om een stilistische niet fraaie opeenstapeling van o.v.t.t.- en v.v.t.t.-vormen te voorkomen, nemen schrijvers en vertalers dikwijls hun toevlucht tot de o.v.t. of laten zij in een opsomming herhaling van het werkwoord *zullen* achterwege (zie voorbeeld (9)).

Omgekeerd kan een vertaler naar het Italiaans de *condizionale* gebruiken, daar waar de schrijver die in het Nederlands vermeden heeft. In voorbeeld (10) vinden we in het Italiaans vier maal de *condizionale*.[13]

> (10) Meneer en mevrouw Beumer waren misschien te oud geweest om nog doodgeschoten te worden, maar hoe had Peter verder moeten leven? Hij was intussen in militaire dienst geweest; (...). (Harry Mulisch, *De Aanslag*: 99)
>
> Il signor e la signora Beumer sarebbero stati forse considerati troppo anziani per venir fucilati, ma come avrebbe poi continuato a vivere Peter? Nel frattempo sarebbe andato a fare il militare; (...). (Harry Mulisch, *L'Attentato*: 70)

13 Of het stylistische effect van de Italiaanse tekst door deze vertaling hetzelfde blijft als dat van de Nederlandse tekst blijft hier buiten beschouwing.

III. Aanwijzende voornaamwoorden en bijwoorden van tijd en plaats blijven hetzelfde als in de DR.

Vergelijkend onderzoek naar deze deiktische elementen toont aan dat er geen complete overlapping tussen het Nederlandse en het Italiaanse deiktische systeem bestaat. Terwijl in het Nederlands het aanwijzende voornaamwoord *deze/dit* een sterke deiktische kracht heeft en dus niet voor een minder nadrukkelijke verwijzing gebruikt kan worden, geldt deze beperking niet voor het Italiaanse *questo* (Snel-Trampus, in druk). Het is dus niet zo vreemd dat we in vertalingen vaak *die/dat* tegenkomen, waar in het Italiaans *questo* (letterlijk deze/dit) staat (zie voorbeeld (11))

> (11) ecco, egli era dovunque così, sfaccendato, indifferente; questa strada piovosa era la sua vita stessa, (...) (Moravia: 135)
>
> Altijd en overal was hij eender, leeg, onverschillig, die straat in de regen was zijn leven zelf, (...) (Alberto Moravia, *De onverschilligen*: 109)

Daaruit volgt echter wel dat waar het Nederlands *deze/dit* gebruikt, de markering die inherent is aan deze voornaamwoorden binnen een VIR, niet over het hoofd gezien mag worden. De vertaling van de eerste zin in voorbeeld (12) heeft minder nadrukkelijk het karakter van een VIR dan de zin in de Nederlandse brontekst. De tweede zin daarentegen is in beide talen duidelijk een VIR.

> (12) Anton beloofde dat hij gauw weer langs zou komen, maar hij wist, dat hij deze mensen nooit terug zou zien. Nooit meer ging hij naar Haarlem. (Harry Mulisch, *De Aanslag*: 102)
>
> Anton promise che sarebbe ritornato presto a salutarli, ma sapeva che non avrebbe mai più rivisto quelle (letterlijk die) persone. No mai più a Haarlem. (Harry Mulisch, *L'Attentato*: 72)

Vergelijking van de bijwoorden van plaats en tijd levert identieke problemen op. Ook hier overlappen de systemen in verschillende talen elkaar niet volledig, net zoals de frequentie van bepaalde deiktische

bijwoorden per taal kan verschillen. Naar aanleiding hiervan merkt Kullmann (1995: 320) op dat het Frans in de weergave van de rede regelmatig niet-deiktische bijwoorden gebruikt, terwijl dit in het Duits zelden voorkomt. Hoewel mijn onderzoek een andere Romaanse en Germaanse taal betreft en bovendien beperkter van opzet is, valt wel op dat in de door mij onderzochte vertalingen het Nederlandse deiktische bijwoord dikwijls niet letterlijk vertaald wordt. Zo wordt de zin 'Hij had hier niet moeten komen' (voorbeeld (2)) in het Italiaans 'Meglio se non fosse venuto al festino' (letterlijk feestje) (Harry Mulisch, *L'Attentato*: 61). Ook in voorbeeld (13) verliezen zowel de aanwijzende voornaamwoorden als de bijwoorden hun oorspronkelijke deiktische kenmerk van nabijheid:

> (13) Het verhaal speelde dus niet in deze tijd, of niet op dit continent. Want wie droeg er hier en nu nog zulke epauletten? (Cees Nootenboom, *Het lied van schijn en wezen*: 9)
>
> Il racconto non si svolgeva quindi nel (lidwoord) presente, oppure non nel nostro (bezittelijk voornaamwoord) continente. Chi, infatti, portava lì e allora (letterlijk daar en toen) spalline simili? (Cees Nootenboom, *Il canto dell'essere e dell'apparire*: 15)

IV. In beide talen staan in de VIR voornaamwoorden van de derde persoon tegenover persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden van de eerste en tweede persoon in de DR.

V. Inhoudelijk gaat het om persoonlijk taalgebruik en uitingen van emotiviteit.

Al meermalen is duidelijk geworden dat de VIR gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van een aantal stemmen. De syntactische middelen die gebruikt worden om aan te geven dat de focalisatie richting personage schuift, zijn hierboven besproken. Wanneer deze syntactische signalen echter ontbreken, kunnen de volgende semantische kenmerken aangeven dat in de tekst de stem van het personage doorklinkt:

a) spreektaal (voorbeeld (5)) - waaronder onderbroken of niet perfect

lopende zinnen en herhalingen (voorbeeld (2) en (14)) - of persoonsgebonden taal vaak verrijkt met situationele tussenwerpsels, zoals ‘ja’ of ‘nee’ (voorbeeld (14)).

> (14) quella luce speciale (...) dava un senso piacevole e lievemente angoscioso di sicurezza. (...) si non c'era dubbio (...) ella era nella sua stanza, nella sua casa. (Alberto Moravia, *Gli Indifferenti*: 46)
>
> het speciale (...) licht (...) dat een prettig, vaag beklemd gevoel van veiligheid gaf (...) ja, er was geen twijfel aan, ze was in haar kamer, in haar huis. (Alberto Moravia, *De onverschilligen*: 38)

b) emotionele uitingen, gekleurde beeldspraak, vloeken, krachttermen en emotieve tussenwerpsels (voorbeeld (1) en (15)):

> (15) Aveva innanzi a sè due giorni per finire di stendere quella lezione che gli stava tanto a cuore. Voleva che fosse formidabile. Ogni parola doveva essere una frecciata per quel tedescaccio von Grobler. (Luigi Pirandello, *Novelle per un anno*: 712)
> Hij had nog twee dagen de tijd om het college dat hem zo na aan het hart lag op schrift te stellen. Het moest formidabel worden. Ieder woord moest een schimpscheut zijn aan het adres van die mof von Grobler. (Luigi Pirandello, *Novelle voor een jaar*: 28)

Zoals uit de voorbeelden blijkt, is er geen wezenlijk verschil tussen het Italiaans en het Nederlands in het gebruik van spreektaal. Natuurlijk kunnen er wel verschillen zijn in de mate van heftigheid waarmee een volk zich uitdrukt. Om deze reden kunnen de stilistische effecten van emotioneel taalgebruik verschillen.

Problemen van grotere omvang rijzen bij een vergelijkend onderzoek naar dialect en sociolect. Ten eerste valt er niet altijd een duidelijke scheiding te trekken tussen spreektaal, sociolect en in mindere mate dialect. Ten tweede kan de plaats van deze scheiding per taalgemeenschap verschillen, net als de waardering en dientengevolge de frequentie van de diverse

taalvariëteiten. Aangezien er in de vakliteratuur veel over geschreven is[14], zal ik me hier tot enkele opmerkingen beperken:

c) dialect of streektaal. Grote Italiaanse schrijvers zijn niet teruggedeinst voor het gebruik van dialecten in hun romans, maar in Nederland komt dialect eigenlijk alleen voor in streekromans en die worden niet zo hoog aangeslagen.[15] In voorbeeld (16) is de uitdrukking 'benedetta figliuola', hoewel geen echte dialectische vorm, toch duidelijk Zuid-Italiaans gekleurd, in de zin dat de frequentie van het bijvoegelijke naamwoord *benedetta* (letterlijk gezegend) in die streken hoog ligt en de betekenis 'meisje' voor *figliuola* (letterlijk dochtertje) daar algemeen aanvaard is.

> (16) Ah che sollievo sarebbe stato per lui se questa benedetta figliuola si fosse maritata, magari con qualche altro giovane, se non proprio col La Rosa! (Luigi Pirandello, Novelle per un anno: 734)
>
> O, wat een opluchting zou het voor hem zijn als dat goede kind trouwde, al was het eventueel met een andere jongeman dan juist La Rosa! (Luigi Pirandello, Novelle voor een jaar: 63)

d) sociolect, de taal van een bepaalde sociale klasse of beroepsgroep. In de Italiaanse literatuur komt men minder sociolect tegen dan in de Nederlandse, ook omdat in Italië het dialect een belangrijker plaats inneemt in de maatschappij. Interessant is dat er in het Italiaans een verschuiving waar te nemen is van dialect naar sociolect. Zie de moderne schrijver Brizzi, wiens boeken vol jongerentaal staan:

> (17) E allora, cazzo, era deciso: tornato a casa, quel pomeriggio le avrebbe scritto una lettera (...). (Enrico Brizzi, *Jack Frusciante è*

14 Vooral de vertaalwetenschap en de sociolinguïstiek hebben aandacht geschonken aan de status van dialect en sociolect. Voor een vergelijking Nederlands-Italiaans, zie Koenraads 1992.

15 Vlaamse schrijvers, zoals Louis Paul Boon en Hugo Claus, maken echter wel degelijk gebruik van dialect en streektaal.

uscito dal gruppo: 58)En dus, verdomme, het stond vast: eenmaal thuis zou hij haar die middag een brief schrijven (...). (eigen vertaling)

4. Conclusie

Hoewel de vormgeving van de VIR in het Nederlands en het Italiaans in grote lijnen overeenkomt, blijkt uit mijn onderzoek dat er toch enkele verschillen bestaan. Deze verschillen betreffen voornamelijk de volgende categorieën: werkwoordstijden, waarvoor het Italiaans een rijker systeem heeft dan het Nederlands; deiktische voornaamwoorden en bijwoorden, waarvan de systemen elkaar niet perfect overlappen; en het verschillende gebruik van dialect en sociolect. Erkenning van deze verschillen is een belangrijke voorwaarde voor een goed begrip van een literaire tekst in een vreemde taal.

Bibliografie

Bal, M. (1978). *De theorie van vertellen en verhalen*. Muiderberg: Dick Coutinho.

Bertinetto, P.M. (1986). *Tempo, aspetto e azione del verbo italiano. Il sistema dell'indicativo*. Firenze: Accademia della Crusca.

Boven, E. van en H. Leferink (1979). ‘Over narratologie, of Mieke Bal in focalisatie’, *Spektator*, 9, 2, p. 144-170.

Chatman, S. (1981). *Storia en Discorso. La struttura narrativa nel romanzo en nel film*. Parma, Pratiche Ed.

Dry, H. (1995). ‘Free indirect discourse in Doris Lessing's *One off the Short List*’, in: P. Verdonk en J.J. Weber (ed.), *Twentieth-century Fiction. From Text to Context*, London, New York: Routledge. p. 97-112.

Fleischman, S. (1990). *Tense and Narrativity*. Austin, University of Texas Press.

Fowler, R. (1977). *Linguistics and the Novel*. London, Methuen.

Genette, G. (1976). *Figures III. Discorso del racconto*. Torino, Einaudi.

Kamp, H. en Ch. Rohrer (1983). 'Tense in Texts', in: R. Bäurle, C. Schwarze en A. von Stechow (eds), *Meaning, Use, and Interpretation of Language*, Berlin, de Gruyter.

Koenraads, E. (1992). 'La traduzione del dialetto nella versione olandese de *Il fu Mattia Pascal* di Luigi Pirandello', *Rivista internazionale di tecnica della traduzione*, 0, p. 119-122.

Kullmann, D. (1995). Versuch einer Systematik des Style indirect libre (mit französisichen, italienischen und deutschen Beispielen): in: D. Kullmann (ed), *Erlebte Rede und impressionistische Stil. Europäische Erzählprosa im Vergeich mit ihren deutschen Ubersetzungen*, Göttingen: Wallsteinverlag.

Leech, G.N. en Short, M.H. (1981). *Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*, London, New York: Longman.

Luxemburg, J. van (1987). *Over de literatuur*, Muiderberg: Coutinho.

Mortara Garavelli, B. (1985). *La parola degli altri*, Palermo: Sellerio.

Rimmon-Kenan, S. (1983). *Narrative Fiction: Comtemporary Poetics*, London: Methuen.

Simpson, P. (1993). *Language, Ideology and Point of view*, The INTERFACE Series, London, New York: Routledge.

Snel-Trampus, R.D. (1993). *Introduzione allo studio della lingua neerlandese*, Milano: LED.

Snel-Trampus, R.D. (in druk). 'Die mysterieuze aanwijzende voornaamwoorden toch' in: *Handelingen van de bijeenkomst van docenten in de neerlandistiek in Zuid-Europa* (Coïmbra, 1-2 april 1996).

Sternberg, M. (1991). ‘How Indirect Discourse Means’ in: R.D. Sell *Literary Pragmatics*, London, New York: Routledge. p. 62-93.

Toolan, M.J. (1988). *Narrative. A Critical Linguistic Introduction*, London, New York: Routledge.

De voorbeelden zijn afkomstig uit:

Brizzi, Enrico (1995). *Jack Frusciante è uscito dal gruppo*, Milano: Baldini & Castoldi.

Moravia, Alberto (1954). *Gli indifferenti*, Milano, Roma: Bompiani.

Moravia, Alberto (1985). *De onverschilligen*, vertaald door F. de Matteis-Vogels, Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Mulisch, Harry (1982). *De aanslag*, Amsterdam, De Bezige Bij.

Mulisch, Harry (1986). *L'Attentato*, vertaald door Gianfranco Groppo, Milano: Feltrinelli.

Nooteboom, Cees (1981). *Een lied van schijn en wezen*, Amsterdam: De Arbeiderspers.

Nooteboom, Cees (1991). *Il canto dell'essere e dell'apparire*, vertaald door Fulvio Ferrari, Milano: Iperborea.

Pirandello, Luigi (1994). *Novelle per un anno*, (a.c.d.) Pietro Gibellini. Tomo Primo, Firenze: Giunti.

Pirandello, Luigi (1989). *De vlieg. Novellen voor een jaar*, vertaald door Annegret Böttner, Amsterdam: Coppens & Frenks.

Woordenschatverwerving en het mentale lexicon

Ludo Beheydt (Louvain-la-Neuve)

1. Inleiding

Toen ik in 1985 in Nijmegen een lezing hield over het semantiseren van woordbetekenis, uitte ik nog de klacht dat het woordenschatonderzoek zowat als de Assepoester van het vreemdetalenonderwijs werd behandeld. Ondertussen zijn de tijden veranderd. De laatste decennia hebben een veelheid van onderzoek op het gebied van woordenschatdidactiek opgeleverd en het is haast ondoenbaar geworden om daarvan een helder overzicht te geven. Voor de didactische duidelijkheid zou ik drie grote richtingen willen onderscheiden in het woordenschatonderzoek. Bij elk van die richtingen zal ik vooreerst een summiere toelichting geven en daarbij illustreren wat er binnen elke richting voor het Nederlands gebeurd is. Vervolgens zal ik proberen in kort bestek de resultaten van recent eigen onderzoek binnen één van die drie richtingen uiteen te zetten.

2. Richtingen in het woordenschatonderzoek

De drie richtingen die ik meen te onderkennen wil ik respectievelijk benoemen als de *kwantitatieve richting, de analytisch-linguïstische richting* en, ten slotte, *de cognitief-psycholinguïstische richting*.

De kwantitatieve richting is de oudste en houdt zich in hoofdzaak bezig met het selectieprobleem, dat wil zeggen met het afbakenen van minimale of optimale lexica voor vreemdetaalleerders. Vragen die daarbij voorop staan zijn: welke woordenschat moet een leerder minimaal beheersen om zich te kunnen redden in een vreemde taal? Welke woordenschat moet een

leerder kennen om met een redelijk begrip een willekeurige tekst in de vreemde taal te kunnen lezen? Welke woordenschat moet een student beheersen om een studie hoger onderwijs in de vreemde taal te kunnen aanvatten (zie: Sciarone 1979; Beheydt 1986b; Daams-Moussault & Al 1987; Groot 1994; Hazenberg 1994)?

Op al deze vragen zijn heel uiteenlopende antwoorden gegeven, maar ruwweg is men nu toch tot een afgrenzing gekomen van vier subcorpora. Op grond van criteria als tekstdekking, frequentie en bruikbaarheid kan men voor het Nederlands grenzen trekken bij respectievelijk duizend woorden, drieduizend woorden, vijf- à zevenduizend woorden en, ten slotte, bij elfduizend woorden.

Op het 'hoe' van die afbakening kan ik hier niet ingaan (zie daarover Beheydt 1986b en Beheydt 1995), wel kan ik kort even de invulling geven die bij die subcorpora voor het Nederlands bestaat (voor meer informatie zie Beheydt 1995).

Bij de duizend woorden voor minimale redzaamheid in het Nederlands verwijs ik naar het *Elementair Woordenboek Nederlands* van Beheydt & Wieers (1991) dat ook voor het Elementair Niveau van het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal het uitgangspunt vormt en waarvan volgens Hazenberg mag worden aangenomen 'dat men in de onderwijspraktijk de trefwoorden die erin voorkomen als 'nuttig' beschouwt' (1994: 35). Bij dit beginvocabulaire bestaat een veel gebruikt oefenboekje *Een zinnig woord* (Beheydt 1992) en een computerprogramma *Context*.

Bij drieduizend woorden, nodig voor een minimaal begrip van gewone teksten en voor een redelijk communicatief functioneren, zijn er voor het Nederlands drie bekende vocabulaires.

Er is het *Basiswoordenboek* van De Kleijn en Nieuwborg (1997) dat toch iets beter is gebleken dan het *Leerwoordenboek voor buitenlanders* van Hart en Polter (1983) en dat iets consequenter is opgezet dan het *Drempelniveau Nederlands* van Wynants (1985).

Op de volgende grens, vijf- à zevenduizend woorden, is het iets meer behelpen, al is de aanvulling die P. de Kleijn bij het *Basiswoordenboek Nederlands* geeft in zijn leerboek *Alexander(1986)* volgens mij nog steeds de best uitgekiende.

En ten slotte ligt bij 11.123 woorden de bovengrens die door Hazenberg in

haar proefschrift empirisch is vastgesteld als het minimale corpus dat nodig is ‘om willekeurig welke tekst te kunnen begrijpen’ (1994: 146). Deze bovengrens is iets realistischer dan de intuïtief vastgestelde bovengrens van Groot (1994: 535) die stelt dat ‘elke leerling die behalve de 3000 meest frequente woorden nog 4000 andere, niet specialistische woorden beheerst, elke algemene tekst met nagenoeg volledig begrip kan lezen’. Het hangt er natuurlijk allemaal vanaf wat je met ‘algemene tekst’ bedoelt en met ‘nagenoeg volledig begrip’.

Boven deze grenzen is het moeilijk om algemeen bruikbare lexica vast te leggen. Afhankelijk van de behoeften zal men daarboven eerder aan vocabulaires voor specifieke doelgroepen moeten gaan denken dan aan vocabulaires van algemeen nut.

In de *analytisch-linguïstische richting* probeert men aan de behoeften van de woordenschatdidactiek tegemoet te komen door vooreerst een linguïstische structuur aan te brengen in de woordenschat en vervolgens het woordenschataanbod te structureren uitgaande van deze analyse. De linguïstische analyses zijn van heel verschillende aard en sommige hebben duidelijke raakpunten met de psycholinguïstiek (zie Beheydt 1987 en Beheydt 1991). Zo zijn er didactici die het woordenschataanbod in ‘semantische clusters’ willen aanbieden, dat wil zeggen in sets van semantisch en syntactisch gelijksoortige woorden, zoals *oog, neus, mond, oor, kin*.

Anderen pleiten dan weer voor ‘thematische clusters’ (‘centres d'intéret’, ‘Wortfelder’), dat wil zeggen semantisch met elkaar verbonden woorden zoals *neus, ruiken, lekker, geur, stinken* (vergelijk Tinkham 1997). Voor het Nederlands is bijvoorbeeld het *Drempelniveau Nederlands* van Wynants hierop gebaseerd. Nog weer anderen pleiten voor een formeel, in woordsoorten gestructureerd aanbod, of voor een aanbod gebaseerd op de indeling functiewoorden, inhoudswoorden en idioom. Op grond van valentie-onderzoek wordt vanuit linguïstische hoek ook vaak gepleit voor contextueel leren en tegen leren in woordenlijsten (Beheydt 1986b). Op grond van contrastief linguïstisch onderzoek wordt dan anderzijds weer geopteerd voor aanbod gebaseerd op synonymie en heterosemie (vergelijk Beheydt 1986). Al deze linguïstische analyses zijn op één of andere manier

toegepast in de meeste leergangen, zowel in *Code Nederlands* bijvoorbeeld als in *Vanzelfsprekend* (Devos & Fraeters 1996).

Sinds het begin van de jaren tachtig is er in het woordenschatverwervingsonderzoek ook een duidelijke *cognitief psycholinguïstische richting* te onderkennen waarin de aandacht vooral gaat naar de psychologische aspecten van het woordverwervingsproces. Vooral psycholinguïstisch onderzoek met betrekking tot de structuur van het 'mentale lexicon' (Paivio, Levelt, e.a.: zie onder meer Beheydt 1989) en inzichten uit de leerpsychologie (Schouten-van Parreren 1985 en Mondria 1996) hebben de focus van de aandacht verplaatst van het 'object' (de woordenschat) naar het 'proces' (de verwerving). De vragen die hier aan de orde zijn, betreffen de structuur van het 'mentale lexicon', meer bepaald de vragen hoe het lexicon van de leerder georganiseerd is, hoe hij er toegang toe heeft, hoe hij woorden opslaat en ophaalt, welke ophaaldrempels er zijn, hoe die drempels verlaagd kunnen worden, hoe de retentie bevorderd kan worden, etc. Door dit soort vragen zijn aspecten als efficiëntie van aanbiedingsvormen, leerstrategieën en consolideringstechnieken nu in het centrum van de belangstelling komen te staan.

Die verschuiving van de focus heeft uiteraard invloed gehad op de didactische strategieën. Zo merken we dat er zowel in de aanbiedingsvormen, als in de verwervingsstrategieën, als in de consolideringstechnieken verandering is gekomen.

Van elk weer één enkel voorbeeld.

Wat de *aanbieding* betreft, is uit de literatuur bekend dat voor een optimale verwerving een woord distributief herhaald moet worden, dat wil zeggen dat het verschillende keren herhaald moet worden in wisselende contexten en bij voorkeur volgens het distributieprincipe van zeven van Carpay, dit is vier keer in de les waarin het voor het eerst wordt aangeboden en vervolgens in de drie volgende lessen nog één keer. Die optimale distributie kan nu met nieuwe software (bijvoorbeeld met het programma *NIEUW* van Sciarone 1982) bijzonder gemakkelijk onder controle gehouden worden en in de leergangen per woord verzekerd worden.

Wat de *verwervingsstrategieën* (de *semantisering*) betreft, kan men zich,

op grond van leerpsychologisch onderzoek, voorstellen dat een diversiteit van oefenvormen het best geschikt is om woorden te laten beklijven. Immers, uit onderzoek van onder meer Schouten-van Parreren is gebleken dat naarmate er meer en op verschillende manieren aan een woord gehandeld wordt ('mental elaboration'), dit woord meer kans maakt om onthouden te worden. Dat heeft in de vreemdetalenmethodiek geleid tot wat ik elders het 'nieuwe eclecticisme' genoemd heb. We zien recent een toenemende diversiteit in de oefenvormen en voor die diversiteit wordt bewust gekozen omdat woorden meer kans hebben om te beklijven als er op meer manieren mentaal mee is omgegaan. Dit eclectische principe ligt bijvoorbeeld expliciet ten grondslag aan woordenschatverwervingsboekjes en -programma's als *Een zinnig woord* en *Context* (Beheydt 1992), maar ook van een hele methode als *Vanzelfsprekend* (Devos & Fraeters).

Wat dan ten slotte de *consolideringstechnieken* betreft, daarbij vormen cyclische herhalingsoefeningen van uiteenlopende aard een poging om het principe van de 'mental elaboration' en het principe van de distributieve herhaling harmonieus met elkaar te verbinden.

3. Optimale aanbieding

Een discussiepunt dat nog steeds niet beslecht is, betreft de aard van de aanbieding van nieuwe woorden. Zo bestaat er nog heel wat onzekerheid betreffende de waarde van visuele steun, woordenlijsten en pregnante contexten voor retentie en ophaalbaarheid (Beheydt 1997).

3.1 Woordenlijsten

Sommigen zweren nog steeds bij de traditionele tweetalige woordenlijsten als de meest efficiënte aanbiedings- en leervorm voor woordenschatverwerving. Zij steunen daarbij op experimenten die uitwijzen dat - in elk geval kortetermijnretentie - beter is na het leren van woordenlijsten dan na het semantiseren op basis van contexten.

3.2 Teksten

Anderen, zoals S. Krashen - en met hem Schouten-van Parreren (1985) - menen dat alleen woorden die contextueel in teksten ingebed zijn goed beklijven.

Maar daartegenover staan dan weer diegenen die menen dat langere teksten niet efficiënt zijn omdat de context daarin vaak dubbelzinnig of te algemeen is, of gewoon niet pregnant genoeg en dat de lezer over de doelwoorden heen leest of ze verkeerd interpreteert. Zo heeft Hulstijn vastgesteld dat de retentie van woordbetekenissen in een waarlijk incidentele leertaak uitgesproken laag is en dat 'de kans dat lezers de betekenis van een onbekend woord onthouden, wanneer ze de tekst lezen om zijn inhoud, zeer gering (is)' (1989: 24). Bovendien meen ikzelf dat langere teksten, en zeker authentieke, niet de meest economische methode van woordenschataanbieding vormen. Immers, als voor de verwerving van een woord een distributieve herhaling van dat woord in gevarieerde contexten noodzakelijk is, dan kunnen authentieke teksten nooit geschikt zijn om een voldoende uitgebreid lexicon aan te bieden. Via authentieke teksten zou men - één keer voorbij het elementaire niveau van de duizend hoogfrequente woorden - slechts een heel beperkt aantal woorden op een optimale manier, dat wil zeggen in een evenwichtige distributie, kunnen aanbieden. Er zou relatief veel te veel tekst moeten worden aangeboden. Bovendien heeft Peter Groot mijns inziens gelijk dat authentieke teksten vaak een te veel aan onbekende woorden bevatten: 'Authentieke teksten', schrijft hij, 'bevatten over het algemeen meer dan één onbekend woord. Indien nu in de directe omgeving van het te leren woord te veel andere onbekende woorden voorkomen, treedt een effect op dat men zou kunnen noemen 'cumulatieve reductie van de redundantie'. De opeenhoping van onbekende lexicale items die via elkaar geduid moeten worden, leidt tot zulk een mate van onzekerheid ten aanzien van de betekenis (met andere woorden een zodanige vermindering van de redundantie) dat de tekstpassage onbegrijpelijk wordt' (1989: 28). En bovendien bevatten authentieke contexten meestal te veel context die voor de betekenis van de doelwoordenschat niet relevant is. Daarom lijkt het me niet goed mogelijk om bijvoorbeeld een doelwoordenschat van drieduizend woorden

evenwichtig verdeeld over authentieke teksten te presenteren. Al met al lijkt het ‘precarious to believe that naturally occurring contexts are sufficient, or even generally helpful, in providing clues to promote initial acquisition of a word's meaning’ (Beck e.a. 1983: 179). Er zal dus in het didactische proces gezocht moeten worden naar een ander, uitgebalanceerd distributief aanbod dat de semantisering kan optimaliseren.

3.3 Pregnante contexten

Sommigen meenden dit distributief aanbod gevonden te hebben in de woordenschataanbieding via pregnante losse zinnen. Dit zijn syntactisch eenvoudige losse zinnen die zo ondubbelzinnig mogelijk het doelwoord illustreren. Zo staat bijvoorbeeld het woord ‘moeras’ in een pregnante context in de volgende zin: *Bij elke stap zonk hij dieper weg in de modder van het moeras* (over de eisen waaraan een ‘pregnante context’ moet voldoen, zie Beheydt 1993).

Tegen die aanbieding in ‘pregnante zinscontexten’ zijn ondertussen toch ook weer een aantal bezwaren gerezen.

Vooreerst is door J. Hulstijn bevonden dat de context van een inhoudswoord slechts zelden pregnant genoeg is om de betekenis ervan precies of bij benadering te kunnen afleiden (1989: 13), wat deze aanbiedingsmethode uiteraard sterk hypothekeert.

Vervolgens heeft J. Mondria experimenteel aangetoond dat pregnante contexten weliswaar tot beter raden leiden ‘maar daarna niet tot beter onthouden van de betekenis, althans niet wanneer na de raadfase een leerfase plaatsvindt met behulp van dezelfde context als bij het raden’ (1989: 39). Als verklaring suggereert Mondria dat ‘er bij sterk pregnante contexten bij het raden onvoldoende aan context en woordvorm ‘gehandeld’ wordt, althans minder dan bij minder pregnante contexten, waardoor de retentie achterblijft’ (1989: 39). Men leest er met andere woorden overheen omdat men ze toch al begrepen heeft. Of in de woorden van Nation & Coady: ‘the very redundancy or richness of information in a given context which enables a reader to guess an unknown word

successfully could also predict that that same reader is less likely to learn the word because he or she was able to comprehend the text without knowing the word' (1988: 101).

Bovendien bieden enkelvoudige zinnen vaak te weinig contextueel houvast om de betekenissen goed te laten verankeren en communicatief in te bedden. Anders dan teksten bieden ze weinig cognitief houvast en leiden ze niet tot affectieve betrokkenheid.

Met dat al blijken pregnante zinnen dus ook al niet het ideale aanbiedingsmiddel voor nieuwe woordenschat en zeker niet de optimale verwervingstechniek. Daarmee zijn we dus terecht gekomen in de paradoxale situatie dat 'authentieke teksten' niet geschikt zijn vanwege een overvloed aan redundantie en dat 'pregnante losse zinnen' te weinig aanknopingspunten voor handelende omgang met het woord bieden.

3.4 Episodische contexten

Een mogelijkheid om onder die paradox uit te komen leek mij het gebruik van 'episodische contexten'. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat bij natuurlijke taalverwerving woorden geleerd worden via abstractie uit verschillende zinvolle contexten, zogenaamde 'episodes' (Lieury & Forest 1994). Episodes zijn korte zelfstandige tekstjes die - anders dan losse zinnen - bedoeld zijn als authentieke boodschappen. Eigenlijk zijn het miniteksten die een bepaald doelwoord thematisch optimaal inbedden in zijn conceptuele netwerk. Doordat deze miniteksten slechts informatie bevatten die relevant is met betrekking tot het doelwoord, kan men verschillende teksten voor één doelwoord maken. Dit leidt dan tot een betere nuancering van de betekenis en tot een gediversifieerder illustratie van het syntactisch gebruik. Nu is dit voor concreta die een direct equivalent in de moedertaal hebben niet zo direct noodzakelijk, maar bij woorden met een grotere polysemie (adjectieven bijvoorbeeld) of bij woorden met een complexer morfologisch profiel (verbuiging, vervoeging) kan dit wel nuttig zijn voor een correcte en diepe semantisering.

In episodische contexten kan men op basis van woordverbindingswoordenboeken en reëel voorgekomen contexten de doelwoordenschat in zijn natuurlijk verband aanbieden en dit in verschillende syntactische verbanden (zie ook: Carter & McCarthy 1988: 213-214). Op die manier kan men een woord aanbieden in een thematisch verband met een aantal woorden die in het mentale lexicon van de moedertaalspreker en in natuurlijke teksten nauw met het stimuluswoord verbonden zijn. Een voorbeeld kan dit verduidelijken:

Ontslaan

- Er was **niet genoeg werk** in deze **fabriek**. Daarom ***heeft*** **de baas** veertig **arbeiders** ***ontslagen***. Maar wie ***ontslagen*** is, vindt moeilijk opnieuw werk.

- Omdat veertig **werknemers** in deze **fabriek** ***ontslagen*** **werden** is het personeel al twee weken in **staking**.
  Ze eisen dat de ***ontslagen*** **arbeiders** opnieuw aan het **werk** mogen gaan

- Willem denkt dat hij binnenkort **geen werk meer** zal hebben: de **baas** heeft gezegd dat er in zijn **bedrijf** twintig mensen ***ontslagen*** zullen worden.

- Ben je al lang **zonder werk**? - Nee, nog niet. Mijn **baas** ***ontsloeg*** mij pas vorige week. Ik hoop dat ik snel weer **werk** zal vinden. Ik **zoek werk** in de administratie.

Uit dit voorbeeld is al duidelijk dat met dit soort episodische contexten op een systematische wijze een thematische aanbreng van nieuwe woordenschat mogelijk is en uit recent psychologisch onderzoek weten we dat in thematische groepen aangeboden woorden gemakkelijker geleerd worden dan niet met elkaar verbonden woorden (Tinkham 1997). Bovendien maakt het gebruik van episodische contexten een distributieve herhaling van het doelwoord mogelijk, wat zoals gezegd eveneens bijdraagt tot betere retentie.

4. Vergelijkend experimenteel onderzoek

Om na te gaan hoe efficiënt het leren van nieuwe woorden in een vreemde taal op basis van episodische contexten eigenlijk is, hebben wij een experiment opgezet waarbij wij twee woordenschatleermethodes vergeleken hebben. De ene methode was de traditionele methode bestaande uit tweetalige woordenlijsten. De andere was de nieuwe episodische contextmethode.

Voor dit onderzoek hebben wij zestig te leren woorden geselecteerd, geclassificeerd in vier thema's, namelijk *de vrije tijd, de natuur, het werk* en *de gezondheid*. Voor elk thema kozen wij vijftien woorden, waarvan vijf werkwoorden, vijf zelfstandige naamwoorden en vijf bijvoeglijke naamwoorden. Die zestig woorden vielen buiten de basiswoordenschat die is opgenomen in het *Basiswoordenboek Nederlands* van De Kleijn en Nieuwborg en waren nieuw voor de proefpersonen. De proefpersonen waren tachtig leerlingen uit vier klassen van het vierde en vijfde jaar middelbaar onderwijs in Wallonië.

De procedure van het onderzoek was de volgende. De leerlingen van eenzelfde klas kregen gezamenlijk les over twee thema's. Na afloop van de les kregen ze de nieuwe woorden van het eerste thema te leren in tweetalige lijsten (conditie 1) en de nieuwe woorden van het tweede thema in telkens vier episodische contexten (conditie 2). Na een half uur studietijd kregen ze een woordenschattoets bestaande uit items van telkens twee pregnante contextzinnen waarin ze het bedoelde nieuwe woord correct moesten invullen. Een voorbeeld van een toetsitem ziet er zo uit:

- Omdat deze arbeider niet goed genoeg werkte, heeft de baas van het bedrijf hem....
- Toen de baas meneer Hendriks...., dacht hij dat die snel een andere baan zou vinden.

Een maand later kregen dezelfde proefpersonen onaangekondigd opnieuw een gelijksoortige toets om het langetermijneffect van de beide leermethodes na te gaan.

Een overzichtstabel van het verloop van het experiment ziet er zo uit:

	Klas A (4de jaar)		**Klas B (4de jaar)**		**Klas C (5de jaar)**		**Klas D (5de jaar)**	
	Thema 1	Thema 2	Thema 1	Thema 2	Thema 3	Thema 4	Thema 3	Thema 4
	vr. tijd	natuur	vr. tijd	natuur	werk	gezondh.	werk	gezondh.
LES>								
	lijst	*context*	*context*	*lijst*	*lijst*	*context*	*context*	*lijst*
NA DE LES	Toets 1a	Toets 2a	Toets 1b	Toets 2b	Toets 3a	Toets 4a	Toets 3b	Toets 4b
NA 4 WEKEN	Toets 1b	Toets 2b	Toets 1a	Toets 2a	Toets 3b	Toets 4b	Toets 3a	Toets 4a

Op die manier worden de vier thema's zo gepaard dat alle leerlingen uit het vierde jaar met het eerste en het tweede thema geconfronteerd worden, terwijl alle leerlingen die in het vijfde jaar zitten, het derde en het vierde thema aangeboden krijgen. Bovendien leren alle leerlingen zowel een keer in lijsten als een keer op basis van contexten.

5. Resultaten

Ik vat hier slechts de belangrijkste resultaten samen. Een volledige overzicht van de resultaten is te vinden in de afstudeerscriptie van Sylvie Dion (1996), die het experimentele werk heeft uitgevoerd.

Algemene resultaten op korte termijn

	N	**gem. in %**	**SD**
2-talige lijst	80	64.6	3.64
context	80	60	4.17

($z = 7.43^{**}$, $p < 0.01$)
lijstleren is zeer significant efficiënter

Algemene resultaten op lange termijn

	N	gem. in %	SD
2-talige lijst	78	34	3.57
context	78	36	3.53

(z = 3.52**, p< 0.001)
contextleren is zeer significant efficiënter

6. Bespreking

Een eerste opvallend resultaat is zeker dat de kortetermijnretentie significant beter is bij het leren in tweetalige lijsten, terwijl de langetermijnretentie significant beter is als de contextmethode gebruikt wordt. Aangezien bij vreemdetalenleren vooral de langetermijnretentie van belang is, lijkt contextleren dus efficiënter dan het leren in lijsten.

Een tweede opvallend resultaat is dat er een opvallend verlies is na één maand. Bij het leren in lijsten is er op één maand tijd een verlies van 30.4% (64.6-34) en bij contextleren toch ook nog een verlies van 24% (60-36).

Aan de hand van deze resultaten zou men dus kunnen pleiten voor een ruimer gebruik van episodische contexten bij het woordenschatleren. Niet alleen blijkt die methode op lange termijn beklijvender resultaten af te werpen, maar in het algemeen vonden de leerlingen deze methode van leren ook wel leuker.

Toch zou het voorbarig zijn om hiermee maar meteen het leren in lijsten naar het vergeetboek te verwijzen, want ook met tweetalige lijsten blijken leerders nog heel wat woorden te verwerven. Mij lijken deze resultaten veeleer te pleiten voor een combinatie van de twee leerstrategieën. En hier kom ik terug op mijn pleidooi voor meer eclecticisme in de vreemdetalenmethodiek (cf. Beheydt & Godin 1996).

Men kan zich immers best voorstellen dat, afhankelijk van de individuele

leerstijl van de studenten, de ene methode doeltreffender zal blijken dan de andere. Elke leerder moet de kans krijgen die methode te kiezen die hem het beste past.

Bovendien zijn vertaling en context in het mentale lexicon van de leerder niet strikt te scheiden. Het is vrijwel onmogelijk om de vertaling uit te schakelen. De vreemdetaallabels en de overeenkomstige moedertaallabels zijn in een netwerkstructuur met elkaar verbonden en roepen elkaar onwillekeurig op. Als leerlingen eenmaal het vreemdetaalwoord herkend en begrepen hebben, zullen ze automatisch en misschien onbewust teruggrijpen naar het overeenkomstige moedertaalwoord. Ze passeren uiteindelijk toch via de lexicale aanduiding in de eigen taal. Dat is onvermijdelijk omdat ze nu eenmaal al de moedertaalverwerving achter de rug hebben en dus al beschikken over een goed gestructureerd vocabularium waarmee ze de conceptuele wereld gewoonlijk benoemen. Het leren van een nieuw vocabularium voor diezelfde conceptuele wereld zal vanzelfsprekend tot vergelijking leiden. Het lijkt dan ook aangewezen om de vertaling als leermiddel niet uit te sluiten, maar ze juist te integreren in de verwervingsstrategie.

En aangezien retentie en ophaalbaarheid van woorden meebepaald wordt door het aantal attributen dat met het woord wordt opgeslagen, is er alles voor te zeggen om naast de context ook de vertaling aan te bieden, want ook de vertaling is natuurlijk een attribuut van het woord net zoals contexten en conceptueel met het doelwoord verbonden woorden.

De conclusie kan dus luiden dat we bij woordenschatverwerving niet moeten kiezen voor de ene of de andere leerstrategie, maar dat een combinatie van leerstrategieën de beste kans op retentie biedt. In dit pleidooi voor eclectische woordenschatverwerving door middel van een diversiteit aan woordenschatverwervingstechnieken worden we gesterkt door de mening van de leerlingen die aan dit experiment hebben deelgenomen. Een leerlinge formuleerde die heel treffend als volgt:

> Je préfère la première methode (= episodische contexten), mais nous devrions disposer de plus de temps pour pouvoir lire les 15 pages en profondeur. La deuxième méthode (= tweetalige lijsten) est plus efficace pour la mémoire, mais elle pose des difficultés

lorsqu'on doit replacer les mots dans le contexte. Je trouve qu'on devrait combiner les deux méthodes, c'est-à-dire avoir le temps de lire les 15 pages, et quand on les a lues en profondeur, nous donner la traduction des mots.

Bibliografie

Beck, I.L., M.G. McKeown & E. McCaslin (1983). 'Vocabulary Development. All contexts are not created equal', *Elementary School Journal*, 83, p. 173-184.

Beheydt, L. (1986). 'Het semantiseren van woordbetekenis', in: *Verslag van het negende colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten*, 's-Gravenhage. p. 91-105.

Beheydt, L. (1986b). 'Optimalisering van de woordenschatverwerving', *Levende Talen*, 416, p. 630-637.

Beheydt, L. (1987). 'The Semantization of Vocabulary in Foreign Language Learning', *System 15*, 1, p. 55-67.

Beheydt, L. (1989). 'De vergeten leerprincipes: Cognitieve aspecten van de woordenschatverwerving', *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, 34, p. 42-50.

Beheydt, L. (1991). 'Lexical Memory: a Linguist's Point of View', in: J. Chapelle & M.T. Claes (red.), *Mémoire et mémorisation dans l'acquisition et l'apprentissage des langues*, Ed. CLL. Louvain-la-Neuve. p. 42-58.

Beheydt, L. (1992). *Een zinnig woord*. Van In: Lier.

Beheydt, L. (1993). 'Vocabulaireverwerving. Een alternatieve visie', in: R. Trampus-Snel (red.), *Nederlandse Taal-, Vertaal- en Letterkunde*, Triëst.

Beheydt, L. (1995). ‘Leermiddelen voor woordenschatverwerving Nederlands als tweede en als vreemde taal’, in: G. Janssens, Ph. Hiligsmann & S. Theissen (red.), *Leermiddelen voor het Nederlands als vreemde taal*, Liège Language and Literature. p. 5-26.

Beheydt, L. (1997). ‘Vertalingen en plaatjes bij woordenschatverwerving’, *Levende Talen*, 517, februari 1997, p. 74-.

Beheydt, L. & T. Wieers (1991). *Elementair Woordenboek Nederlands*. Van In: Lier.

Beheydt, L. & P. Godin, (1996). ‘Nederlands als vreemde taal en Nederlands als tweede taal en de ‘Nieuwe leergang’: een orakel...’, *Neerlandica Extra Muros XXXIV*, 3, p. 28-37.

Carter, R & M. McCarthy (1988). ‘Lexis and discourse: vocabulary in use’, in: R. Carter & M. McCarthy (red.), *Vocabulary and Language Teaching*, Longman: London, New York. p. 201-220.

Daams-Moussault & B.P.F. Al (1987). ‘Kanttekeningen bij het onderwerp ‘basiswoordenschat’’, *Forum der Letteren*, 28, 1, p. 35-42.

Devos, R. & H. Fraeters (1996). *Vanzelfsprekend. Nederlands voor anderstaligen*. Leuven: Acco.

Dion, S. (1997). *Woordenschatverwerving. Een vergelijkende methodologische aanpak tussen het leren van woorden in lijsten en het leren van woorden in korte contexten*. Verhandeling Université Catholique de Louvain.

Groot, P. (1989). ‘Woordverwerving in een vreemde taal’, *Toegepaste Taalkunde in Artikelen*, 34, p. 26-31.

Groot; P. (1994). ‘Tekstbegrip en woordselectie in het vreemdetalenonderwijs. Een kwantitatieve benadering’, *Levende Talen*, 494, p. 533-36.

Hart, J & H. Polter (1983). *Leerwoordenboek voor buitenlanders*. Wolters-Noordhoff: Groningen.

Hazenberg, S. (1994). *Een keur van woorden: De wenselijke en feitelijke woordenschat van anderstalige studenten*. Academisch proefschrift. VU Amsterdam.

Hulstijn, J. (1989). 'Het afleiden van de betekenis van vreemdtalige woorden uit de context', *Toegepaste taalkunde in Artikelen*, 34.

Kleijn, P. de (1986). *Alexander. Leerboek ter uitbreiding van de Nederlandse woordenschat van anderstaligen*. Uitgave in eigen beheer: Den Haag.

Kleijn, P. de & E. Nieuwborg (1997). *Basiswoordenboek Nederlands*. Wolters-Noordhoff.

Lawson, M.J. & D. Hogben (1996). 'The Vocabulary-Learning Strategies of Foreign-Language Students', *Language Learning*, 46: 1, p. 101-135.

Lieury, A. & D. Forest (1994). 'La mémoire et le concept: les épisodes de la connaissance', *Le langage et l'homme*, Vol XXIX, 2, p. 125-145.

Mondria, J.A. (1989). 'Pregnantie van context en het effect ervan op het raden, leren en onthouden van vreemdtalige woorden', *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, 34, 2, p. 32-41.

Mondria, J.A. (1996). *Vocabulaireverwerving in het vreemdetalenonderwijs. De effecten van context en raden op de retentie*. Groningen.

Nation, P. & J. Coady (1988). 'Vocabulary and reading', in: R. Carter & M. McCarthy (red.), *Vocabulary and language teaching*, London: Longman. p. 97-110.

Raptis, H. (1997). 'Is Second Language Reading Vocabulary Best Learned by Reading?', *The Canadian Modern Language Review*, 53, 3, p. 566-580.

Schouten-van Parreren, M.C. (1985). *Woorden leren in het vreemdetalenonderwijs*. Apeldoorn: Van Walraven.

Sciarone, A.G. (1979). *Woordjes leren in het vreemde-talenonderwijs*. Coutinho: Muiderberg.

Tinkham, Th. (1997). ‘The effects of semantic and thematic clustering on the learning of second language vocabulary’, *Second Language Research*, 13, 2, p. 138-163.

Wynants, A. (1985). *Drempelniveau Nederlands*. Raad van Europa: Strasbourg.

Piekeren over betekenisveranderingen bij Noesantarische leenwoorden

Martin 't Hart (Kuala Lumpur)[*]

Een paar maanden geleden werd de taalgevoelige *NRC*-lezer opgeschrikt door Philips-topman Cor Boonstra, die in een artikel over kledingcodes opmerkte: ‘Om goed te kunnen functioneren moet je je *senang* voelen’ (Grijpma 1997). ‘Meneer Pronk, u bent *kasar*,’ zei toenmalig oppositieleider Bolkestein in 1992 tegen de minister van ontwikkelingssamenwerking omdat deze de mensenrechtensituatie in Indonesië bekritiseerde (Eppink 1995: 47). En beeldend kunstenaar Rob Scholte pleegt het establishment in de kunstwereld minachtend af te schilderen als een *kongsi*.

Senang, kasar, kongsi: drie woorden die het Nederlands aan de invloed van het Maleis heeft te danken. Blijkbaar valt het tegenwoordig goed om je taalgebruik met een oosters ingrediëntje te kruiden. De Maleise woorden in het hedendaagse algemeen Nederlands vormen het vertrekpunt van de onderhavige studie, waarin ik de vraag wil behandelen in hoeverre geleende lexicale elementen licht kunnen werpen op de aard van het cultuurcontact tussen twee taalgemeenschappen.

Overigens verdient de aanduiding *Noesantarisch* de voorkeur boven Maleis. De lexicale import uit de Oost-Indische Archipel is niet beperkt gebleven tot het standaard-Maleis; de overkoepelende term Noesantarisch doet recht aan de invloed van het Javaans en andere inheemse talen en ook van niet-standaard variëteiten van het Maleis als Ambonees Maleis of Jakartaans.

* Gaarne wens ik op deze plaats dr. Kees Groeneboer (Universitas Indonesia/Erasmus Taalcentrum) te bedanken, wiens commentaar, advies en informatie voor mij een waardevolle steun betekenen bij het leenwoordenonderzoek.

In dit artikel wordt enkele malen verwezen naar de resultaten uit een enquête. Enquête is hier eigenlijk een te groot woord. Ik heb vragenformulieren met veel voorkomende Noesantarische leenwoorden naar vrienden en familie in Nederland gestuurd teneinde een indruk te krijgen in hoeverre die woorden bekend zijn, geïdentificeerd worden als van Noesantarische oorsprong en een positieve dan wel negatieve gevoelswaarde hebben. Ook mijn Maleisische studenten heb ik een lijst voorgelegd; zij spraken zich uit over de bekendheid en de gevoelswaarde van de oorspronkelijke Noesantarische woorden. De resultaten van deze enquête vindt men in de bijlage. Het moge duidelijk zijn dat deze enquête eenvoudig of zelfs onwetenschappelijk is opgezet; men kan haar beschouwen als *pilot work*. Het gehele onderzoek bevindt zich overigens nog in een voorbereidende fase. Er zal hier dan ook niet met harde conclusies worden gepronkt; eerder is deze studie een verkenning.

Dit artikel valt globaal uiteen in twee delen. Eerst zal ik enige achtergrondinfoimatie geven: welke Nederlandse woorden zijn uit Oost-Indië afkomstig en hoeveel zijn dat er? Vervolgens houd ik me, uitgaande van de Noesantarische leenwoorden in het Nederlands, bezig met de relatie tussen lexicale ontlening en cultuurcontact. De aandacht gaat daarbij vooral uit naar de vraag in hoeverre en op welke wijze semantische veranderingen tijdens het ontleningsproces iets onthullen omtrent de aard van het contact tussen twee taalgemeenschappen.

Nederlands heeft in het Verre Oosten nooit een positie als wijd verbreide contacttaal verworven. Reeds voordat de Europeanen arriveerden, werd in de Oost-Indische Archipel Maleis (in vereenvoudigde vorm) gebruikt als *lingua franca* ten behoeve van de van oudsher levendige handelscontacten. Voor zover er ruimte was voor een tweede contacttaal, werd die gevuld door gecreoliseerd Portugees: tot in het midden van de achttiende eeuw was in de multiculturele smeltkroes Batavia Creool-Portugees de belangrijkste contacttaal. Hoewel er reeds voor 1800 pogingen zijn ondernomen gestalte te geven aan het ideaal de VOC-vestigingen te vernederlandsen, vooral in het (godsdienst)onderwijs, zijn deze niet bijster succesvol geweest. Pas vanaf 1860 wordt er in Nederlands-Indië gezorgd voor Nederlandstalig onderwijs voor de inheemse elite. De ‘ethische

politiek', die rond de eeuwwisseling zijn intrede doet, levert in de twintigste eeuw een groei op van het Nederlandstalig onderwijs voor inheemsen en andere oosterlingen. In 1940 bezat volgens de berekeningen van Groeneboer (1993: 392) hoogstens 1,8% van de inheemse bevolking actieve of passieve kennis van het Nederlands.

De Nederlanders in Nederlands-Indië konden zich dus zelden of nooit bedienen van het Nederlands in hun contacten met andere volken; afhankelijk van plaats, tijd en situatie maakten ze gebruik van Creool-Portugees, Javaans of andere inheemse talen, en bovenal van een vereenvoudigd Maleis, dat als Laag-Maleis of Pasar-Maleis wordt aangeduid. Bovendien veranderde de levensstijl van de naar Indië gekomen Europeanen veelal sterk; vooral het feit dat er nauwelijks sprake was van import van Europese vrouwen werkte in de hand dat allerlei Europese gewoonten zich mengden met Aziatische manieren (zie Taylor 1983). Het kan derhalve geen verwondering wekken dat de taal van de Nederlanders in Oost-Indië (wel aangeduid als Indisch-Nederlands, maar die term wordt ook op andere variëteiten toegepast en is dus nogal verwarrend) op den duur sterk beïnvoed raakte door het Maleis en in mindere mate door het Javaans en andere inheemse talen, niet het minst op het lexicale vlak. Elementen uit het Indisch-Nederlands vonden vervolgens hun weg naar de standaardtaal in de Lage Landen en zo komt het dat thans tussen Vlieland en de Voerstreek een flink aantal woorden van Noesantarische oorsprong voorkomt.

De *Grote Van Dale* van 1984 bevat meer dan vierhonderd woorden van Noesantarische oorsprong (Geerts e.a. 1984, zie ook Rahman 1990); in haar *Leenwoordenboek* neemt Van der Sijs (1996: 912-914) ruim driehonderd woorden op onder de kop 'Invloed van het Indonesisch', terwijl ik een heterogene lijst samenstelde met 524 Noesantarische leenwoorden ('t Hart 1998). Veel van die woorden behoren tot de periferie van de Nederlandse woordenschat, zoals laag-frequente plantnamen en woorden die voorkomen of voorkwamen in het Nederlands van Indische Nederlanders (Indo's) (zie onder andere Van den Toorn 1957, Van den Berg 1991: 79-88, De Vries e.a. 1995: 209-211), de taal van de Nederlanders in Oost-Indië (zie onder andere Veth 1867, Prick van Wely 1906, Kalff 1920), en ook de marinetaal (zie Harmsen 1991, Van Ginneken-Molenhoek 1992).

Om vast te stellen welke Noesantarische woorden tot het algemeen Nederlands behoren, heb ik het *Van Dale Basiswoordenboek* (Huijgen en Verburg 1987) ter hand genomen. Dit woordenboek, afgestemd op leerlingen uit de hoogste twee klassen van het basisonderwijs en de laagste twee klassen van het voortgezet onderwijs, bevat ongeveer 25.000 trefwoorden. In het *Basiswoordenboek* vond ik éénenzeventig woorden en uitdrukkingen uit mijn lijst ('t Hart 1998) terug. Het ontbreken van drie lexicale eenheden in het woordenboek moet op een vergissing berusten: uit de eerdergenoemde enquête bleek dat *gladakker, dat is m'n pakkie-an niet* en *pasar malam* bekend zijn bij respectievelijk 88%, 100% en 94% van de respondenten, een aanmerkelijk hoger percentage dan *sago* (38%), *kongsi* (44%), *soesa* (50%) of *toean* (50%), die wel een plaats in het *Basiswoordenboek* hebben gekregen. De éénenzeventig lexicale elementen uit het *Basiswoordenboek* aangevuld met de genoemde drie lexicale elementen vindt men in de tabel in de bijlage.

Tot dit corpus van vierenzeventig tot de kern van het Nederlands doorgedrongen leenwoorden behoren enerzijds woorden die cultuurgebonden en gemakkelijk identificeerbaar zijn, zoals *ketjap, pisang* en *sarong* (door 100% van de respondenten als Noesantarisch herkend) en anderzijds woorden waarvan nauwelijks iemand een oosterse afkomst vermoedt, bijvoorbeeld *piekeren, pienter* (herkenningspercentage 0%) en *oorlam* (6%).

Met enige nadruk wil ik erop wijzen dat onder de hier als Noesantarisch bestempelde leenwoorden zich enkele discussiegevallen bevinden. De etymologie van de hier behandelde woorden is nog geenszins uitputtend bestudeerd. Van *amper* bijvoorbeeld wordt vaak beweerd dat het geen Maleis leenwoord kan zijn, met name vanwege de grootschalige distributie in Vlaanderen, waar ook de vorm *amperkens* voorkomt (zie *WNT*, De Vries en De Tollenaere 1995: 62, Van der Sijs 1996: 424). Het voorkomen van *amper* in het Afrikaans en de marinetaal in de betekenis ‘bijna’ duidt mijns inziens echter wel degelijk op invloed van het Maleise *hampir* ‘bijna’. Anderzijds zijn er volgens mij vraagtekens te plaatsen bij de veronderstelde Maleise herkomst van een lexicaal element als *een oude tang* (< *setan* ‘duivel’).

Een aantal woorden is afkomstig uit andere talen; in verscheidene gevallen

heeft Maleis gefungeerd als een doorgeefluik. Via de Oost-Indische Archipel heeft het Nederlands woorden ingevoerd als *thee* en *kongsi* (oorspronkelijk Chinees), *tabee* (Sanskriet), *goeroe* (Hindi), *piekeren* (Arabisch) en *pasar* (Perzisch). Enkele Maleise woorden zijn waarschijnlijk via het Afrikaans het Nederlands binnengekomen, onder andere *rotting*.

In tal van publicaties leest men dat leenwoordenonderzoek belangrijk is omdat het ons inzicht verschaft in de aard van het contact tussen verschillende taalgemeenschappen. Linguïstische invloed weerspiegelt culturele invloed, of, zoals Higa het formuleert, 'Word-borrowing appears to be a simple linguistic phenomenon on the surface, but in its social and psychological aspects we can find a microcosm of culture.' (Higa 1979: 287)

Desalniettemin heeft er weinig theorievorming op dit punt plaatsgevonden; er zijn bij mijn weten nog maar weinig pogingen gedaan om de relatie tussen linguïstische invloed en culturele invloed systematisch en adequaat te onderzoeken en beschrijven. Het is ook bepaald geen eenvoudige opgave. Whorfiaanse interpretaties zijn uit den boze; er bestaat zeker geen één-op-één relatie tussen culturele invloed en linguïstische invloed. Niet bij alles wat een cultuur aan een andere ontleent wordt de bijpassende term overgenomen. Waarom heeft Bahasa Indonesia wel een leenwoord *mobil* (< Ned. *automobiel*), maar voor 'trein' het uit inheems materiaal opgebouwde *kereta api* (letterlijk *vuurwagen*)? (Zie De Vries 1988: 131.)

Op zoek naar een methode om een verband tussen lexicale ontlening en cultureel contact te bestuderen, komt men al gauw terecht bij de aloude woordveldanalyse (zie bijvoorbeeld Wolff 1976, Higa 1979, De Vries 1988 en 't Hart 1998). Het corpus uit een bepaalde taal afkomstige leenwoorden wordt daarbij onderverdeeld in categorieën en de relatieve omvang van die categorieën (semantische velden) wordt in percentages uitgedrukt. Uit een hoog percentage voor een bepaald veld, bijvoorbeeld 'religie' of 'onderwijs', kan men dan iets afleiden omtrent de aard van het cultuurcontact. Vrij algemeen wordt aangenomen dat een hoog percentage voor velden in de persoonlijke, intieme sfeer een indicatie is voor een diep ingrijpende culturele invloed.

Ik geloof dat woordveldanalyses inderdaad inzicht kunnen geven in de aard van het contact tussen verschillende taalgemeenschappen, doch er is een groot aantal methodologische problemen. De voornaamste moeilijkheid ligt in het karakter van het lexicon, dat als een noch systematisch noch geheel onsystematisch georganiseerde verzameling taalelementen kan worden beschouwd. Er dient een tegelijkertijd veelomvattend en flexibel, universeel toepasbaar, intrinsiek consistent classificatiemodel te worden ontwikkeld waarin aan tekscorpora ontleende data (*tokens*) kunnen worden geanalyseerd.

Dan wil ik nu de aandacht vestigen op een tot dusver veronachtzaamde wijze waarop de relatie tussen lexicale ontlening en cultuurcontact onderzocht kan worden. Mijns inziens kunnen semantische veranderingen tijdens het proces van lexicale ontlening iets onthullen over de attitude van de sprekers van de ontvangende taal tegenover de cultuur waarmee de donortaal is verbonden.

Nu is het verschijnsel van betekenisverandering niet beperkt tot het proces van lexicale ontlening. Het is een algemeen verschijnsel dat woordbetekenissen zich in de loop der tijd wijzigen, in de eerste plaats omdat de werkelijkheid waarnaar woorden verwijzen voortdurend verandert. Wil men zich richten op betekenisveranderingen tijdens het proces van lexicale ontlening, dan dient men dus de grenzen van dit proces af te bakenen: men moet vaststellen wanneer een lexicaal element begint en ophoudt een leenwoord te zijn. Vreemd genoeg ontbreekt die afbakening in een zo befaamde en invloedrijke publicatie als Haugen (1970), die expliciet stelt zich te beperken tot het proces van lexicale ontlening. In afwachting van beter hanteerbare, scherper geformuleerde definities, wend ik me tot Van der Sijs (1996: 11). Volgens haar is sprake van een leenwoord zodra meer dan één specifieke groep een vreemd woord in verschillende contexten gaat gebruiken. In het laatste stadium van integratie is het woord zodanig ingeburgerd dat het een ‘inheems’ woord is geworden, waarvan de vreemde oorsprong enkel nog wordt herkend door linguïsten. Het *kasar* van Bolkenstein is dus (nog) geen leenwoord, terwijl *piekeren* dat ooit geweest is, maar nu niet meer. Men kan derhalve stellen dat het proces van lexicale ontlening voortduurt zolang sprekers van de ontvangende taal min

of meer in staat zijn de brontaal van de leenwoorden te identificeren. Betekenisveranderingen die in deze fase plaatsvinden mogen worden geacht een aspect te zijn van het ontleningsproces. De gedachte die ik hieronder wil uitwerken is dat dergelijke semantische veranderingen gedurende het ontleningsproces, verband kunnen houden met de perceptie van de donortaalgemeenschap.

Op welke wijze kunnen lexicale betekenisveranderingen adequaat en systematisch worden beschreven? Ook hier stuit ik op een gebrek aan theoretische modellen; binnen de diachroon-historische taalkunde lijkt de lexicale semantiek stiefmoederlijk bedeeld te worden.

In de onderhavige studie neem ik mijn toevlucht tot de modellen die Ullmann (1962) bespreekt. Hij onderscheidt twee belangrijke effecten van lexicaal-semantische veranderingen, namelijk in de reikwijdte van woorden, en in de emotieve lading van woorden (Ullmann 1962: 227-235). In het eerste geval, verandering in reikwijdte, is er sprake van betekenisuitbreiding, betekenisvernauwing of betekenisverschuiving, een gevarieerde derde categorie waarin betekenisveranderingen die niet vallen onder de noemer ‘uitbreiding’ of ‘vernauwing’ terecht komen. Deze indeling, die door onder andere Van der Sijs (1996: 631-635) wordt gevolgd, wordt wel een ‘logische classificatie’ genoemd. Een voorbeeld van betekenisuitbreiding is *amok* (<*amuk* ‘moordlustige razernij’) dat in de Maleistalige wereld een specifiekere betekenis heeft dan in het algemeen Nederlands, waar *amok maken* zoiets als ‘problemen veroorzaken’ kan betekenen. Voorbeelden van betekenisvernauwing zijn gemakkelijk aan te wijzen, *passagieren* bijvoorbeeld, ‘het aan wal gaan van zeelui voor vermaak’ (< *pesisir* ‘kust’). Betekenisvernauwing komt bij lexicale ontlening dikwijls voor, om de voor de hand liggende reden dat een nieuw woord de ontvangende taal binnendringt in een specifieke context en een daarmee samenhangende specifieke betekenis. Een voorbeeld van betekenisverschuiving ten slotte is *oorlam* (<*orang lama* ‘oud mens’): oorspronkelijk duidde het woord een ‘Indische oudgast’ aan, vervolgens een ‘drinkebroer’, en tegenwoordig een ‘borrel’.

Een goed perspectief voor een sociolinguïstische analyse van lexicale ontlening biedt de ‘logische classificatie’ allerminst. Ullmann merkte reeds op dat het model is gebaseerd op een puur formeel criterium en noch licht

op de oorzaken van de verandering noch op de psychologische achtergronden werpt. Bovendien zijn de drie categorieën heterogeen, onder de noemers ‘uitbreiding’ of ‘vernauwing’ komen allerlei veranderingen terecht die niets gemeen hebben behalve het oppervlakkige feit dat de nieuwe betekenis uitgebreider of beperkter is dan de oude (Ullmann 1962: 227). De ‘logische classificatie’ van betekenisveranderingen vormt derhalve geen basis voor het onderzoek naar de relatie tussen betekenisverandering en cultuurcontact.

Het tweede model dat Ullmann bespreekt gaat uit van emotieve lading. Er kan onderscheid worden gemaakt tussen *pejoratieve* ontwikkelingen en *melioratieve* ontwikkelingen; in het eerste geval ontwikkelen lexicale elementen een ongunstige, negatieve betekenis (denotationeel dan wel connotationeel), in het tweede geval stijgen de woorden juist in aanzien. Klassieke voorbeelden in het Nederlands zijn *kastelein*, dat oorspronkelijk ‘kasteelheer’ betekende (pejoratieve verandering), en *maarschalk* dat ooit de aanduiding was voor een ‘stalknecht’ (melioratieve verandering). Dit (te) eenvoudige model, dat ik maar even de ‘emotieve classificatie’ zal dopen, biedt betere aanknopingspunten voor de analyse van de relatie tussen lexicale ontlening en cultuurcontact.

Een blik op de tabel (zie bijlage) leert dat een meerderheid van de Nederlandse proefpersonen aan slechts drie van de vierenzeventig leenwoorden in het corpus een gunstige betekenis toekent: *pienter* (71%) en, nogal verrassend, *baboe* (57%) en *gamelan* (54%). Daar staan zestien lexicale elementen tegenover die als ongunstig beoordeeld worden, terwijl de rest neutraal is of geen duidelijke uitslag heeft. De Maleisische proefpersonen, die de oorspronkelijke woorden hebben beoordeeld, wezen acht woorden met een gunstige betekenis aan en negen woorden met een ongunstige betekenis. Uiteraard is zowel aan Maleisische als aan Nederlandse kant het aantal woorden dat als neutraal wordt gekwalificeerd het grootst, maar dat is volkomen voorspelbaar; de meeste woorden zijn nu eenmaal vrijwel volledig denotationeel.

Al was de enquête amateuristisch en onbeholpen van opzet, zij voedt het vermoeden dat Noesantarische woorden tijdens (of na) het ontleningsproces een pejoratieve ontwikkeling ondergaan. Ik bespreek enkele gevallen waar een lexicaal element met gunstige of neutrale betekenis in de

donortaal een ongunstige betekenis krijgt in de ontvangende taal.

Piekeren wordt door 65% van de Nederlandse respondenten als negatief bestempeld, de Maleise bron *pikir* 'denken' wordt door 70% van de Maleisische respondenten als gunstig beschouwd. De oudste citaten in het *WNT* duiden erop dat *piekeren* in het Nederlands is overgenomen in de zin van 'tobberig denken, (...) inzonderheid iets dat men niet uit het hoofd kan zetten, dat iemand hindert of beklemt'. De pejoratieve ontwikkeling moet dus tijdens het ontleningsproces hebben plaatsgevonden. Kan men hiervoor de puur linguïstische verklaring aanvoeren dat het Nederlandse vocabularium geen ruimte had voor de betekenis 'denken' omdat dat woord al bestond? Nee, want ook woorden als *peinzen* en *tobben* bestonden reeds.

Branie wordt door 65% van de Nederlandse respondenten als ongunstig bestempeld, de samenstelling *branieschopper* zelfs door 94%, terwijl het Maleise *berani* 'moedig; durven' door 70% van de Maleisische respondenten positief wordt beoordeeld. Nu heeft het woord *branie* in het Nederlands een geschiedenis. Het woord lijkt aanvankelijk zowel een positieve als negatieve betekenis te hebben gehad. Het *WNT* (het relevante deel is uit 1902) geeft als eerste betekenis 'dapper, vermetel', maar vermeldt ook: 'reeds vroeg, vooral hier te lande, ook als znw. gebezigd, in den zin van waaghals, durfal (...) maar ook bluffer, geurmaker'. Het woord is volgens het *WNT* waarschijnlijk niet voor het begin van de negentiende eeuw uit de taal van zeelieden, militairen en oudgasten overgenomen. Zou het zo zijn dat *branie* in het Indisch-Nederlands een betekenis had die ongeveer identiek was aan de Maleise, en bij het ontleningsproces van het Indisch-Nederlands naar het algemeen Nederlands een overwegend ongunstige betekenis heeft ontwikkeld, waarvan de thans bekendste verschijningsvorm *branieschopper* is afgeleid?

Gladakker, door 100% van de Nederlandse respondenten als een pejoratief beschouwd, is een voorbeeld van volksetymologie. De bron is een Javaans woord (Maleisiërs kennen het woord niet) dat in de samenstelling *anjing geladak* 'zwerfhond' (die rondneuzend in de kampong zijn voedsel verzamelt) betekent. In het Nederlands betekende het aanvankelijk 'scharrelaar', maar onder invloed van *glad* kreegt het de huidige betekenis van 'gluiperd'. Dat de betekenis zich negatief ontwikkelde door

volksetymologie is een puur linguïstisch proces, maar het is niettemin opvallend (en misschien veelzeggend) dat een Javaans pejoratief voor een dier in het Nederlands op een mens werd toegepast.

Als laatste voorbeeld noem ik *soebatten* 'vleiend en aanhoudend vragen', dat door 76% van de Nederlandse proefpersonen als een pejoratief wordt beschouwd. *Sobat* 'vriend', in Maleisië onbekend, is in het Indonesisch een neutraal of wellicht positief woord, evenals de afleiding *bersobat* 'bevriend zijn'. Een andere afleiding, *menyobat* 'aanpappen', lijkt weliswaar op *soebatten*, maar kan hiervan nooit de bron zijn geweest. *Soebatten* zal afgeleid zijn van *sobat* en heeft tijdens het ontleningsproces een pejoratieve ontwikkeling ondergaan waarvoor geen linguïstische oorzaak valt aan te wijzen.

Ik zou ook nog graag *bakkeleien, kakkies, kras, negorij, goeroe, kongsi, de pisang zijn* en *een rare pisang* willen behandelen, maar helaas ontbreekt hiervoor de ruimte. Uit de behandelde voorbeelden mag duidelijk zijn, dat men in een analyse van semantische veranderingen bij lexicale ontlening niet kan volstaan met puur linguïstische verklaringen, doch dat men ook externe factoren in het onderzoek moet betrekken. Ik wil als voorlopige hypothese formuleren: *leenwoorden uit een donortaal met een laag prestige neigen ernaar zich in de ontvangende taal pejoratief te ontwikkelen*.

Enige kanttekeningen zijn hier op hun plaats. Ten eerste is een indeling van betekenissen (connotationeel dan wel denotationeel) in positief of gunstig tegenover negatief of ongunstig wel erg grof. Een woord als *bakkeleien* (94% negatief) lijkt mij een eufemisme voor *ruzie maken* en verwijst naar minder gewelddadige handelingen dan de bron *bakalai* 'vechten'. De behoefte aan eufemismes is trouwens een belangrijk motief voor lexicale ontlening (zie Weinreich 1968: 56-61). Hoe kan men een eufemistische ontwikkeling inpassen in een sociolinguïstische analyse van semantische veranderingen tijdens het lexicale ontleningsproces?

Ten tweede is het werken met woordenlijsten onbevredigend, ook al is er met behulp van informanten enig reliëf te geven aan het onderzoek. Juist om inzicht te krijgen in connotationële betekenissen moeten geleende lexicale elementen worden geobserveerd in hun context. In een kwantitatieve analyse dient men bovendien uit te gaan van tokens, niet van types.

Ten derde dient men zich af te vragen of leenwoorden niet in het algemeen de neiging vertonen een ongunstige betekenis te krijgen, ongeacht de status van de donortaal. Op dit punt wil ik wat dieper ingaan. ‘Pejorative developments are so common in language that some early semanticists regarded them as a fundamental tendency, a symptom of a ‘pessimistic streak’ in the human mind,’ merkt Ullmann op (1962: 231). Hoewel hij deze gedachte verwerpt, moet hij toegeven dat melioratieve ontwikkelingen minder frequent zijn. Ullmann wijst er tevens op dat vooroordelen jegens andere culturen een oorzaak kunnen zijn van melioratieve ontwikkelingen: ‘Xenofobia has filled some foreign words with a derogatory sense’ (Ullmann 1962: 232).

Is pejoratieve ontwikkeling misschien inherent aan lexicale ontlening? Een anwoord op die vraag krijgt men door na te gaan of de hierboven voorgestelde hypothese omkeerbaar is. Indien veel leenwoorden uit een donortaal met een hoog prestige in de ontvangende taal een gunstiger betekenis blijken te bezitten, dan lijkt het meer dan aannemelijk dat pejoratieve of melioratieve ontwikkelingen tijdens het proces van lexicale ontlening gerelateerd zijn aan het prestige van de betrokken talen of taalgemeenschappen.

Hoewel van een valide kwantitatieve contrastieve analyse op dit moment geen sprake kan zijn, wil ik toch een zijsprong maken naar de Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch (zie Grijns e.a. 1983). De donortaal heeft hier een hoge status en de ontvangende taal een lage. Uit voorhanden zijnde publicaties over Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch (zoals De Vries 1988, De Vries e.a. 1995: 259-266, en populaire taalboekjes als Eppink 1995 en Veltkamp 1995) zou men kunnen opmaken dat Nederlandse pejoratieven in het Indonesisch inderdaad een gunstiger betekenis krijgen. ‘(...) *hotperdom* mist nog meer dan verwante Nederlandse bastaardvloeken elke religieuze bijklank. Een Indonesische parkeerwachter kan iemand aansporen zijn auto achteruit in te parkeren met een beleefd gemeend *ateret hotperdom*’ (De Vries e.a. 1995: 265). En: ‘*Pis* en *pispot* zijn in Indonesië niet vulgair. (...) Nederlands was de taal van de elite. Het stond prima om daarin een woordje te kunnen doen’ (Veltkamp 1995: 44).

Nader onderzoek leerde mij echter dat er iets mis is met deze voorbeelden.

Geen Indonesische sterveling gebruikt *hotperdom* actief, hij kent het als een Nederlands woord en beschouwt het als zeer onbeschoft. Soms weerklinkt de vloek in een Indonesische oorlogsfilm, uit de mond van een (door een Indonesische acteur gespeelde) Nederlandse soldaat. Van een melioratieve ontwikkeling is bij *hotperdom* dus absoluut geen sprake, en bij *pispot* is dat evenmin het geval. *Pispot*, in een Indonesisch ziekenhuis een gebruikelijk woord voor 'steek', klinkt in het hedendaagse Nederlands weliswaar vulgair, maar *pis* was in vroeger tijden (toen het ontleend werd) een neutrale term, getuige onder meer *piskijker*, een erkend medisch specialist in de achttiende eeuw (zie *WNT*).

Ik ben er niet in geslaagd overtuigende voorbeelden te vinden van Nederlandse leenwoorden die in het Indonesisch betekenisverhoging hebben ondergaan. Het lijkt zelfs gemakkelijker om onder die Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch voorbeelden te vinden van pejoratieve ontwikkeling, zoals *rentenir* 'woekeraar' (<*rentenier*).

Zouden leenwoorden ook bij ontlening uit een donortaal met een hoger prestige een ongunstiger betekenis krijgen? Zou het dan zo zijn dat bij lexicale ontlening in het algemeen een sterke drang tot het genereren van pejoratieven te bespeuren valt (eventueel samenhangend met een algemeen menselijke xenofobie)?

Die conclusie is evenwel te haastig getrokken. Richt men de blik op andere situaties waarin een taal(gemeenschap) met een hoge status de leverancier is van leenwoorden, zoals Maleis voor Tagalog (de Filipijnse taal die als eerste taal in en rondom Manila wordt gesproken, evenals Maleis een Austronesische taal), dan vindt men tal van melioratieve ontwikkelingen. Wolff (1976: 353) wijst onder meer op *binibíni* 'dame, een zich beschaafd gedragende vrouw' (<Brunei-Maleis *binibíni* 'vrouw', neutraal dus), dat als een melioratief naast het Tagalog erfwoord *babáe* 'vrouw' staat. Trouwens, men zal gemakkelijk Franse leenwoorden aantreffen die in het Nederlands een gunstiger denotationele of connotationele betekenis hebben dan in de donortaal, bijvoorbeeld *boetiek* 'winkel voor exclusieve producten' <*boutique* 'winkel'>. Melioratieve ontwikkelingen kunnen wel degelijk een aspect zijn van lexicle ontlening.

Naar mijn idee is de attitude van de spreker van de ontvangende taal ten opzichte van de donortaal(gemeenschap) zeker van invloed op de

semantische veranderingen die gedurende het proces van lexicale ontlening optreden. Het is echter mijns inziens niet zozeer de invloed (samenhangend met een dominante positie) van een met een bepaalde taal verbonden cultuur die een rol speelt, maar de perceptie van die cultuur. De Nederlandse cultuur is in Oost-Indië ontegenzeggelijk invloedrijk geweest. Die invloed hing samen met de economische, militaire en politieke superioriteit die Nederland als kolonisator bezat. En die invloed vertaalde zich onder meer in een grote hoeveelheid leenwoorden. (Een woordveldanalyse kan vervolgens inzicht verstrekken in de aard van die invloed). Die invloed werd echter door de Noesantarische taalgemeenschappen niet vrijwillig ondergaan. Hoewel het Nederlands in Oost-Indië de taal was van de machthebbers, en later (pas in de twintigste eeuw) eveneens van de inheemse elite, zou de perceptie van de met het Nederlands verbonden cultuur wel eens overwegend negatief kunnen zijn geweest, hetgeen het ontbreken van melioratieve ontwikkelingen bij Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch verklaart. Kort gezegd komt het erop neer dat, anders dan het woordveldonderzoek, dat een indicatie geeft van de aard van culturele invloed, de analyse van semantische veranderingen tijdens het proces van lexicale ontlening inzicht kan geven in de perceptie van de donortaalgemeenschap door de ontlenende taalgemeenschap. De eerder voorgestelde hypothese kan nu als volgt worden bijgesteld:

Semantische veranderingen gedurende het proces van lexicale ontlening vormen een indicatie voor de perceptie van de cultuur van de donortaal. Pejoratieve ontwikkelingen hangen samen met een negatieve perceptie van de donorcultuur; melioratieve ontwikkelingen hangen samen met een positieve perceptie van de donorcultuur.

Na het voorgaande behoeft het geen betoog dat de methodologie om deze hypotese te toetsen dient te worden uitgewerkt.

Aan het slot van dit betoog wil ik ingaan op de vraag naar de relevantie van sociolinguïstisch leenwoordenonderzoek als het onderhavige. Terecht zou iemand kunnen opmerken dat een onderzoek waaruit een denigrerende attitude van de Nederlandse kolonisator tegenover de gekoloniseerde Oost-Indische cultuur blijkt, niets nieuws brengt. Het is al bijzonder

coulant om hier van ‘toegevoegde waarde’ te spreken.

Er zijn echter ook gevallen van cultuurcontact in het verleden waar zeer weinig van bekend is, en juist daar kan leenwoordenonderzoek belangrijke inzichten verstrekken. ‘(...) where documentation is sparse, linguistic evidence may often be the best source of information’ (Wolff 1976: 345). Indien er geen onafhankelijke documenten beschikbaar zijn, kan een analyse van bijvoorbeeld semantische veranderingen bij leenwoorden de cultuurhistoricus op weg helpen. Door te graven in de taal van vandaag kan men allerlei brokstukken opdiepen die iets meedelen over contacten tussen verschillende volkeren in het verleden. Sociolinguïstisch leenwoordenonderzoek wordt zodoende een soort archeologie! De studie van lexicale invloed van de Noesantarische talen op het Nederlands, waarvan de resultaten kunnen worden getoetst aan onafhankelijke documenten, is in dit verband belangrijk voor het ontwikkelen van adequate analysemodellen. In deze bijdrage heb ik daartoe een aanzet willen geven.

Bibliografie

Berg, Joop van den (1991). *Soebatten, sarongs en sinjo's; Indische woorden in het Nederlands*. Den Haag: BZZTÔH.

Eppink, Derk Jan (1995). *De stille kracht van taal; Over de wederzijdse beïnvloeding van het Nederlands en het Indonesisch*. Amsterdam/ Antwerpen: Contact.

Geerts, G., H. Heestermans en C. Kruyskamp (1984). *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie. [11e druk]

Ginneken-Molenhoek, Claudie D.M.P. van (1992). ‘Kombalie boontjes! Taalbehoud bij de marine’, *Onze Taal*, 61, nr.7/8, p. 150-151.

Grijns, C.D., J.W. de Vries en L. Santa Maria (1983). *European Loanwords in Indonesian; A Checklist of Words of European Origin in Bahasa Indonesia and Traditional Malay*. Leiden: KITLV Uitgeverij.

Grijpma, Dieuwke (1997). 'De code, niet de mode; Werkkleren voor de top', *NRC Handelsblad; Weekeditie voor het buitenland*, 25 maart 1997, p. 18.

Groeneboer, Kees (1993). *Weg tot het Westen; Het Nederlands voor Indië 1600-1950; Een taalpolitieke geschiedenis*. Leiden: KITLV Uitgeverij.

Groeneboer, Kees (1995). 'Language-issues in Indonesian Colonial Education', in: P. van der Velde (ed.), *IIAS Yearbook 1994*, Leiden: International Institute for Asian Studies. p. 47-59.

Harmsen, Fré (1991). *Van baroe tot branie; Termen en zegswijzen bij de Koninklijke marine*. Bergen: Bonneville.

Hart, Martin 't (1998). 'The influence of the languages of the Malay Archipelago on Dutch', in: Abu Hassan Sham, Martin 't Hart and Wong Khek Seng (eds.), *Pengajian Melayu Bersumberkan Belanda; Malay Studies from Dutch Sources*. Kuala Lumpur: APM, Malacca: PERZIM.

Haugen, Einar (1972). 'The Analysis of Linguistic Borrowing (1950)', in: Anwar S. Dil (ed.), *The Ecology of Language; Essays by Einar Haugen*, Stanford: Stanford University Press. p. 79-109.

Higa, Manasori (1979). 'Sociolinguistic aspects of word-borrowing', in: W.F. Mackey and J. Ornstein (eds.), *Sociolinguistic Studies in Language Contact; Methods and Cases*, The Hague: Mouton Publishers. p. 277-292.

Huijgen, M. en M. Verburg (1987). *Van Dale Basiswoordenboek van de Nederlandse taal*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.

Kalff, S. (1920). 'Koloniale idiomen', *De Nieuwe Taalgids*, 14, p. 88-98, 133-141.

Prick van Wely, F.P.H. (1906). *Neerlands Taal in 't verre Oosten; eene bijdrage tot de kennis en de historie van het Hollandsch in Indië*. Semarang/Soerabaia: G.C.T. van Dorp & Co.

Rahman, Syaifoel (1990). *Lexicale beïnvloeding door Indonesische talen van het Nederlands*. Leiden: Vakgroep Nederlandkunde, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Leiden. [doctoraalscriptie]

Sijs, Nicoline van der (1996). *Leenwoordenboek; De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag: SDU.

Taylor, Jean Gelman (1983). *The Social World of Batavia; European and Eurasian in Dutch Asia*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Teeuw, A. (1994). *Kamus Indonesia-Belanda; Indonesisch-Nederlands Woordenboek*. Jakarta: KITLV/Gramedia.

Toorn, M.C. van den (1957). 'De taal van de Indische Nederlanders', *De Nieuwe Taalgids*, 50, p. 218-226.

Ullmann, Stephen (1962). *Semantics; An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Basil Blackwell.

Veen, P.A.F. van en N. van der Sijs (1989). *Etymologisch woordenboek; De herkomst van onze woorden*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.

Veltkamp, Jaap (1995). *Ongkos gratis; Met de taalTuris op pad*. Breda: Warung Bambu.

Veth, P.J. (1867). 'Oostersche woorden in de Nederlandsche taal', *De Gids* 31/1, p. 410-438.

Vries, J. de en F. de Tollenaere (1995). *Etymologisch Woordenboek*. Met medewerking van A.J. Persijn. Utrecht: Het Spectrum. [19e druk]

Vries, J.W. de (1984a). 'Mutual influences between the Dutch and Indonesian languages', in: *Douze cas d'interaction culturelle dans l'Europe ancienne et l'Orient proche ou lointain*, Paris: Unesco. p. 226-258.

Vries, J.W. de (1988). ‘Dutch loanwords in Indonesian’, *International Journal of the Sociology of Language*, 73, p. 121-136.

Vries, Jan W. de, Roland Willemyns en Peter Burger (1995). *Het verhaal van een taal; Negen eeuwen Nederlands*. Amsterdam: Prometheus.

Weinreich, Uriel (1968). *Languages in Contact; Findings and Problems*. The Hague: Mouton Publishers. [6th ed.]

WNT (1882-...). *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff e.a.

Wolff, John U. (1976). ‘Malay Borrowings in Tagalog’, in: C.D. Cowan and O.W. Wolters (eds.), *Southeast Asian History and Historiagraphy; Essays Presented to D.G.E. Hall*, Ithaca/London: Cornell University Press. p. 345-367.

Bijlage

Zeventien moedertaalsprekers van het Nederlands hebben een formulier geretourneerd, waarop ze vragen aangaande honderd items, waaronder 74 lexicale elementen van Noesantarische oorsprong (71 daarvan komen voor in *Van Dale Basiswoordenboek*) hadden beantwoord. Op grond van hun reacties zijn percentages berekend die een indicatie geven in hoeverre

A1: de Noesantarische leenwoorden bekend zijn;
B: de Noesantarische oorsprong van de leenwoorden wordt herkend;
C1: de betekenis of gevoelswaarde van de leenwoorden als positief (+), negatief (-) of neutraal (o) wordt beschouwd [een onduidelijke uitslag is aangegeven als ()].

Vervolgens is een lijst met de bronwoorden voorgelegd aan tien studenten wier moedertaal Bahasa Malaysia is. Op grond van hun reactie zijn percentages berekend die een indicatie geven in hoeverre

A2: de Noesantarische bronwoorden bekend zijn;
C2: de betekenis of gevoelswaarde van de bronwoorden als positief (+), negatief (-) of neutraal (o) wordt beschouwd [een onduidelijke uitslag is aangegeven als ()].

Uiteraard dient een dergelijk onderzoek onder beter gecontroleerde omstandigheden plaats te vinden, dient een verfijndere wijze van toetsen te worden toegepast en zouden geen Maleisische maar Indonesische proefpersonen moeten worden ingeschakeld. Maar toch geeft de tabel op de volgende pagina's interessante cijfers te zien.

	A1	B	C1	A2	C2
amok	100	88	(100)	100	(90)
amper	100	18	o (65)	100	o (70)
atjar	94	100	o (71)	90	o (100)
baboe	65	94	+ (57)	80	(63)
bakkeleien	100	53	(94)	100	(90)
bamboe	94	94	o (71)	100	o (80)
bami	100	82	o (71)	80	o (88)
banjeren	100	41	()	100	o (60)
batikken	94	88	o (69)	100	o (80)
beo	82	24	o (63)	0	()
beriberi	71	59	o (67)	70	(86)
branie	94	41	(65)	100	+ (70)
branieschopper	100	29	(94)		
dessa	65	82	o (57)	100	o (60)
gamelan	76	82	+ (54)	90	o (89)
gladakker	88	47	(100)	0	()
gong	100	71	o (71)	100	o (100)
goeroe	100	41	()	100	+ (60)
jonk	82	47	o (56)	90	o (89)
kaketoe	100	71	o (71)	100	o (90)
kakkies	71	88	(53)	100	o (80)
kampong	94	94	o (53)	100	+ (60)
kapok	94	65	o (82)	40	- (75)
karbouw	82	82	o (60)	100	o (90)
katjang	71	100	o (71)	100	o (80)
ketjap	100	100	o (71)	100	o (80)
klamboe	100	94	o (53)	100	o (80)
klapper	76	71	o (73)	100	o (70)
klewang	53	100	()	100	(70)
koelie	94	88	(71)	100	(80)
kongsi	47	59	o (64)	100	o (60)
kras	100	12	(65)	100	o (60)
kris	94	88	o (63)	100	o (60)
kroepoek	100	88	o (71)	100	o (90)

loempia	100	76	o (71)	10	o (100)
mango	100	35	o (71)	100	o (60)
mie	100	71	o (71)	100	o (70)
nasi	100	88	o (71)	100	+ (70)

	A1	B	C1	A2	C2
negorij	76	18	(88)	0	0
oorlam	82	6	o (63)	100	o (70)
orang-oetan	100	71	o (71)	100	o (100)
pagaai	59	65	o (71)	100	o (90)
dat is m'n pakkie aan niet	100	41	o (53)	100	o (90)
pasar malam	94	100	o (65)	100	+ (60)
passagieren	100	12	o (71)	100	o (80)
petoett	76	76	(73)	100	o (80)
piekeren	100	0	(65)	100	+ (70)
pienter	100	0	+ (71)	100	+ (100)
pisang	94	100	o (53)	100	o (70)
de pisang zijn	100	88	(100)		
een rare pisang	94	88	(71)		
prauw	82	59	o (69)	100	o (90)
radja	65	82	o (81)	100	0
rimboe	100	76	o (65)	100	o (60)
roepia	76	76	o (80)	100	()
rotan	100	88	o (82)	100	o (90)
rotting	65	53	(69)		
sago	41	53	o (79)	70	o (71)
sambal	94	82	o (65)	100	o (60)
sarong	94	100	o (63)	100	o (80)
sateh	100	82	o (59)	100	0
sawa	71	100	o (57)	90	o (60)
soebatten	100	100	(76)	0	0
soesa	53	76	o (57)	100	(90)
tabee	88	76	0	0	0
tahoe	82	94	o (81)	100	o (100)
een oude tang	100	6	(88)	90	(100)
taugé	100	94	o (71)	100	o (80)

thee	100	41	o (76)	100	o (70)
tjaptjoi	100	76	o (65)	30	+ (67)
toean	53	94	o (79)	100	0
toko	100	100	o (59)	90	o (67)
wadjang	88	100	o (71)	0	0
wajang	88	100	o (69)	90	o (78)

De positie van het Nederlands in Suriname
Lila Gobardhan-Rambocus (Paramaribo)

De positie van het Nederlands in Suriname wordt bepaald door de geschiedenis van het Nederlands in dit voormalige deel van het Koninkrijk der Nederlanden. Daarom zal ik deze geschiedenis als uitgangspunt nemen.

Suriname werd gesticht als plantagekolonie in 1651 door de Engelsen. Zij troffen wel een kleine Hollandse kolonie aan in Commewijne - bronnen geven aan dat er sedert 1613 van tijd tot tijd sprake was van groepen Hollanders, die in harmonie leefden met de inheemse, Indiaanse bevolking en er handel dreven -, maar eerst toen Suriname veroverd werd op de Engelsen werd de Nederlandse heerschappij definitief gevestigd en deze duurde tot de onafhankelijkheid in 1975.

Deze periode verdeel ik in drieën. De eerste loopt van 1651 tot 1876, de tweede tot 1954 en de derde eindigt bij de onafhankelijkheid in 1975. Nu in de vierde periode, blijkt het Nederlands niet meer weg te denken uit Suriname.

Het koloniale taalbeleid begon in 1667 toen in artikel 9 van de capitulatievoorwaarden werd opgenomen dat alle wetten, akten en declaraties zowel in het Nederlands als in het Engels gepubliceerd moesten worden, omdat de meeste inwoners geen Nederlands kenden. Het oudste bewaard gebleven plakkaat is afkomstig uit de zeventiende eeuw (1688); daarin werd meegedeeld dat de inwoners verzoekschriften en dergelijke moesten stellen in de ‘Nederduytsche’ taal, omdat deze anders niet in behandeling zouden worden genomen (Schiltkamp, 1973: 179).

In de achttiende eeuw veranderde deze situatie niet en in het eerste kwart van de negentiende eeuw schreef Lammens (1767-1847, onder meer

rechter, liet een dagboek na) in zijn *Bijdragen tot de Kennis van de Kolonie Suriname dat gedeelte van Guiana hetwelk bij Tractaat ten Jare 1815 aan het Koningkrijk Holland is verbleven (tijdvak 1816 tot 1822)*, deel XIII, eerste afdeling, p. 45:

> Men vind in de Kolonie, buyten Nederlanders, en Creolen of inborelingen, een aantal Duytsers, Engelschen, Franschen, Italianen en andere natien, alle gekomen, met de hoop om hun fortuin te maken, of die als militairen in de Kolonie hebben gedient, en zich daar gevestigt hebben.

Het bestuur had te maken met vreemd volk en met, over het algemeen weinig ontwikkeld, eigen volk. Beide groepen - gelukzoekers - waren duidelijk niet de aangewezen personen om het Nederlands als cultuurtaal uit te dragen.

Het Nederlands bleef beperkt tot een kleine kring, ook omdat de Hollanders hun taal als een soort kastetaal beschouwden en niet wilden dat slaven, vrije negers en mulatten deze taal gebruikten. Toch begon het Nederlands zich toen al enigszins te verspreiden, doordat planters vanwege het tekort aan Europese vrouwen verbintenissen aangingen met zwarte vrouwen, slavinnen. Bekend is de liefdesgeschiedenis van een kapitein in de Schotse brigade, John Gabriël Stedman[1], die tegen de Marrons (weggelopen slaven) vocht, en de slavin Johanna, zelf dochter van een slavenhouder.

De kinderen die uit dit soort relaties geboren werden, vormden de kern van de Nederlandssprekende blijvende bevolking van Suriname: er ontstond een klasse van vrijverklaarde negers en mulatten, die zich door het gebruik

1 John Gabriël Stedman (1744-1797), zoon van een officier in de Schotse brigade in dienst van de Staten-Generaal, nam in 1760 dienst bij deze brigade en maakte deel uit van de krijgssmacht die in 1773 naar Suriname kwam om de marrons (weggelopen slaven die zich ophielden in het haast ondoordringbare Surinaamse oerwoud) te bestrijden. Zijn ervaringen stelde hij te boek: *Narrative of a five years' expedition against the revolted negroes of Surinam* (twee delen, 1796).

van het. Nederlands trachtte te onderscheiden van de slavenbevolking. Deze nieuwe klasse kreeg enige scholing waardoor zij in aanmerking kwam voor betrekkingen als die van opzichter op de plantages of voor lagere ambtelijke functies.

In deze plantagekolonie werden vanaf de stichting stapelproducten zoals suiker, katoen, koffie en cacao verbouwd en daarvoor waren arbeidskrachten nodig. De Indianen, de oorspronkelijke bewoners, werden als dwangarbeiders gebruikt, maar ze voldeden niet. Men ging toen over tot de aanvoer van Afrikanen, die hun eigen talen meebrachten. Na de afschaffing van de slavernij in 1863 en de periode van het zogenaamde staatstoezicht (een periode van nog tien jaar verplichte 'loon-arbeid'), moest er vervanging van de arbeidskrachten komen, omdat de ex-slaven niet bereid waren nog langer op de plantages te werken. Als contractarbeiders werden eerst Chinezen aangevoerd - de eerste groep kwam uit het voormalige Nederlands-Indië -; toen zij niet voldeden, begon de immigratie van Hindostanen uit het vroegere Brits-Indië, gevolgd door die van Javanen, weer uit Nederlands-Indië. Al deze groepen namen óf hun eigen talen mee, zoals het Chinees (Hakka) en het Javaans, óf ze ontwikkelden nieuwe talen zoals het Sranan, de taal van de ex-slaven, en het Sarnami, de taal van de nakomelingen van Brits-Indische immigranten.

Tot op de dag van vandaag zijn de verschillende bevolkingsgroepen als duidelijke culturele eenheden te onderscheiden, en naast het Nederlands (de officiële taal) en/of het Sranan (de niet-officiële contacttaal) hanteren ze hun eigen talen, waardoor er sprake is van een multilinguale situatie. Hiermee bedoel ik een taalsituatie waarbij, naar gelang de omstandigheden in de communicatie, meer talen gebruikt worden.

Het Nederlands is sedert 1667 de officiële taal van Suriname en vanaf de invoering van de leerplicht in 1876 (overigens 23 jaar vóór Nederland) de officiële voertaal bij het onderwijs.

Hoe was het met dat onderwijs gesteld?

Tot de negentiende eeuw had de koloniale overheid hiervoor geen

belangstelling. De onderwijstaal was het Nederlands, maar de leerkrachten waren niet of nauwelijks geschoold. Allerlei onbekwame personen kregen verlof scholen te openen en het onderwijs stond daardoor op een laag peil. Slavenkinderen mochten alleen godsdienstonderwijs genieten dat zich moest beperken tot bijbelse geschiedenis en zedekundige lessen. Het godsdienstonderwijs werd verzorgd door de Evangelische Broeder Gemeente (de zending) in het Sranan. Vanaf 1854 ontwikkelde de R.K. kerk (missie) ook onderwijsactiviteiten. Na de afschaffing van de slavernij (1863) stichtte de koloniale overheid eigen scholen.

Vanwege het sterk teruggelopen schoolbezoek werd in 1876, dertien jaar na de afschaffing van de slavernij, de leerplicht voor kinderen van zeven tot twaalf jaar ingesteld. De tweede periode binnen deze indeling van de taalgeschiedenis nam een aanvang.

Het onderwijs omvatte ongeveer dezelfde leervakken als op de scholen in Nederland, wettelijk werd vastgelegd dat de voertaal bij het onderwijs het Nederlands moest zijn en vanaf die tijd begon de vernederlandsing van de Surinaamse samenleving. Het Sranan, dat tot die tijd ook als onderwijstaal dienst had gedaan, werd als zodanig verboden. De koloniale overheid benadrukte dat de inwoners van een Nederlandse kolonie zich alleen in het Nederlands moesten uitdrukken. De Minister van Koloniën, J.C. Koningsberger, schreef in 1928 dat het onderwijs in Suriname beoogde dat alle rassen zouden samensmelten tot één Nederlandse taal- en cultuur-gemeenschap (Van Lier, 1977: 143).

Deze assimilatiepolitiek leidde ertoe dat de overige moedertalen systematisch onderdrukt werden ten gunste van het Nederlands.

Toen in 1954 - de aanvang van de derde periode - een nieuwe bestuursregeling, het Statuut van het Koninkrijk der Nederlanden, van kracht werd, traden er geen essentiële veranderingen in het beleid op. Het gevolg was dat het Nederlands gaandeweg vastere voet kreeg in Suriname en er op den duur niet meer weg te denken viel. De overheid werd in haar assimilatiepolitiek gesteund door de Surinaamse elite, voor wie Nederland en de Nederlandse cultuur het referentiekader was.

Vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog begonnen nakomelingen van immigranten en slaven zich te realiseren dat onderwijs de sleutel was tot maatschappelijk succes: wilden ze maatschappelijk stijgen, dan moesten ze onderwijs volgen, en daarvoor moesten ze Nederlands kennen en daar deden ze veel moeite voor. Het Nederlands was echter, zeker in de spreektaalvariant, een ander Nederlands dan het Noordzee-Nederlands. Eerst in 1963, tijdens een congres van taalleraren, werd erkend dat er in ons land sprake was van een eigen variatie van deze ons opgelegde taal. Deze variatie, die we Surinaams-Nederlands noemen, is het resultaat van een driehonderdjarige ontwikkeling. De verschillen liggen vooral op het niveau van de klankleer (een Surinamer die een 'Hollandse' uitspraak heeft, wordt als een aansteller beschouwd) en van de woordenschat, maar ook op het gebied van de morfologie. Ze zijn ontstaan door de eigenheid van de Surinaamse situatie (in sociaal-cultureel opzicht), de isolatie van Suriname ten opzichte van Nederland en de invloed van andere in Suriname gesproken talen. Ik wil hier terzijde opmerken dat er nog nauwelijks onderzoek gedaan is naar het Surinaams-Nederlands en het is de hoogste tijd dat dit gebeurt.

Aan de vooravond van de onafhankelijkheid (1974) publiceerde het Ministerie van Onderwijs en Volksontwikkeling de *Nota vreemde talen in het onderwijs* (Paramaribo, 1974), waarin aangegeven werd dat het Nederlands voorlopig nog wel de officiële taal zou blijven en dat Surinaamse kinderen zich zouden moeten blijven inspannen om het Nederlands te leren en met behulp van dat Nederlands andere vakken onder de knie te krijgen.

Bij de onafhankelijkheid in 1975 - als de vierde periode begint - is door het gevoerde taal- en onderwijsbeleid het grootste deel van de bevolking Nederlandssprekend, in die zin dat velen naast hun moedertaal het Nederlands beheersen. De moedertalen met de meeste aantallen sprekers zijn, zoals eerder is aangegeven: het Sranan, in het begin vooral gesproken door nakomelingen van slaven; het Sarnami, de taal van kinderen van excontractanten uit Brits-Indië en het Surinaams-Javaans, gehanteerd door de nakomelingen van Javaanse immigranten.

Van deze drie hebben het Sranan en het Sarnami zich vrij zelfstandig ontwikkeld. Het Surinaams-Javaans daarentegen lijkt qua ontwikkeling op de taal van het land van oorsprong te vergelijken met het Surinaams-Nederlands. Het komt uit Java en heeft zich aangepast aan de eigenheid van de Surinaamse situatie. Het Sarnami en het Surinaams-Javaans zijn groepstalen, terwijl bijna iedereen het Surinaams-Nederlands en het Sranan verstaat.

Bij de laatste twee is er sprake van taaladoptie. Taaladoptie noemen we het verschijnsel waarbij een groep mensen er collectief toe overgaat om naast de eigen taal een andere taal te gaan spreken, niet alleen voor het taalverkeer met de sprekers van die andere taal, maar ook voor het taalverkeer in de eigen groep, althans in een aantal situaties. Taaladoptie treedt op bij immigrantengroepen die de taal van het nieuwe land moeten leren en die taal ook gaan gebruiken voor hun eigen communicatie. Het verschijnsel treedt ook op in situaties van kolonisatie, als de macht veroverd wordt door een groep die een andere taal spreekt en deze koloniale macht de eigen taal verheft tot officiële taal in het gekoloniseerde land. In Suriname is het Nederlands ons opgelegd en grote delen van de samenleving hebben het op den duur geaccepteerd. En toen dat eenmaal zover was, hebben die het zich niet alleen eigen, maar ook tot iets van henzelf gemaakt, zo beschouwen ze het nu. Voor een deel van de kinderen is het ook de moedertaal.

In zekere zin staan de talen heel sterk, vooral de moedertalen. Er is sprake van een situatie van meertaligheid, waarbij de verschillende talen eigen functies hebben binnen het maatschappelijk verkeer; die functies komen tot uiting in de domeinen waarin ze gebruikt worden. Sprekers van de verschillende moedertalen hebben een sterke drang de officiële taal, het Nederlands, te leren, ook omdat kennis ervan noodzakelijk is om goed te kunnen functioneren in de Surinaamse maatschappij. Hierdoor wordt de positie van het Nederlands sterker en wordt hij ook steeds meer thuistaal voor de verschillende bevolkingsgroepen, waardoor zijn unificerende functie belangrijk wordt.

Wat is de positie van het Nederlands nu in Suriname en hoe kan zij in de

toekomst versterkt worden?

Deze positie, hoewel sterk, staat regelmatig ter discussie. Suriname is sedert juli 1996 toegetreden tot de *Caribbean Community (Caricom)*. In de periode hieraan voorafgaand is vaker de vraag gesteld, ook door exponenten uit onze volksvertegenwoordiging, of het niet zinvol zou zijn om het Nederlands in te ruilen voor het Engels, omdat het Engels de meest gebruikte taal in de Caricom is. Vanwege zijn ligging is voor Suriname het Engels heel belangrijk. De Surinaamse Vereniging van Neerlandici (SVN) meent dan ook dat een planmatig taalbeleid gevoerd moet worden, waarin ruime aandacht besteed wordt aan het Engels, zodat het toekomstige kader een goede beheersing in woord en geschrift heeft, zowel van het Engels als van het Nederlands (*Tropisch Nederlands*, jaargang 1, nr. 1, 1995).

Suriname is immers het enige land ter wereld buiten het Koninkrijk der Nederlanden en België waar het Nederlands de officiële taal is. Het taalbeleid van de koloniale overheid en van de regering van de republiek Suriname heeft tot gevolg gehad dat het Nederlands niet meer weg te denken is uit deze maatschappij. Steeds meer kinderen uit alle lagen van de bevolking en uit alle etnische groepen groeien op met het Nederlands als eerste taal.

Het Instituut voor de Opleiding van Leraren (IOL) leidt docenten op voor een eerstegraads bevoegdheid Nederlands en zorgt voor de lerarenvoorziening van het voortgezet onderwijs Nederlands. Er moet daarom een beleid komen gericht op het Nederlands, het Surinaams-Nederlands.

Nederland als grondlegger van dit beleid met de Taalunie als uitvoeringsorgaan dient daar ook nu nog een rol in te vervullen. Het gaat in dezen immers om een gedeelde geschiedenis: die van Suriname en die van Nederland.

De SVN is sedert 1995 actief in Suriname. Haar belangrijkste doel is het Nederlands beter dienstbaar te maken aan de Surinaamse gemeenschap in het algemeen en aan het Surinaamse individu in het bijzonder, omdat zij meent dat het Nederlands geen vreemde taal is. Het is immers als officiële taal de onderwijstaal en de taal voor wetgeving en bestuur en daardoor de belangrijkste taal van het openbare leven in Suriname.

Als de tekst van *Het Verdrag inzake de Nederlandse Taalunie* en de Memorie van Toelichting hierbij aan een nadere beschouwing onderworpen wordt, kan voor Suriname het volgende opgemerkt worden. De gemeenschappelijke taal, het Nederlands, draagt zorg voor de verbondenheid tussen Nederland, Vlaanderen en Suriname. Het Nederlands is ook voor Suriname 'een ondeelbaar cultureel erfgoed van alle Nederlandssprekenden' en een 'instrument in het maatschappelijk, wetenschappelijk, cultureel en literair verkeer' (p. 33) tussen de hierboven genoemde landen. Ook de volgende passage is voor Suriname van belang.

> (...) het gezamenlijk bevorderen van het wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de Nederlandse taal en letteren, het onderwijs in de Nederlandse taal en letteren, het verantwoord gebruik van de Nederlandse taal, in het bijzonder in het onderwijs en in het ambtelijk verkeer, de instelling van databanken op het gebied van de terminologie, het opstellen van woordenlijsten, alsook het onderwijs in de Nederlandse taal, letteren en cultuurgeschiedenis (...), vooral in die gebieden waar het Nederlands van oudsher als moedertaal of als voertaal in gebruik is (p. 35).

Het is daarom belangrijk dat ook met Suriname officieel wordt samengewerkt en daarnaast met organisaties die de kennis van het Nederlands verder willen bevorderen, zoals de SVN.

In de afgelopen jaren zijn er telkens weer pogingen ondernomen om te komen tot een geassocieerd lidmaatschap met de Taalunie, waarvoor onder andere de huidige ambassadeur van Nederland zich heeft ingezet. Er is zelfs een conceptvoorstel tot stand gekomen, waaraan enkele Surinaamse taalkundigen hebben meegewerkt. Dat zaken niet rondgekomen zijn, heeft aan de politiek gelegen. De situatie is in die zin veranderd, dat ook de huidige minister van Onderwijs een voorstander is van een geassocieerd lidmaatschap van de Nederlandse Taalunie[2]. In zijn toespraak bij de

2 In september 1997 heeft de Raad van Ministers in Suriname op het daartoe ingediende voorstel van de minister van Onderwijs gunstig beslist.

diploma-uitreiking aan geslaagden voor een tweedegraads bevoegdheid Nederlands van het IOL in juli 1997 heeft hij aangegeven reeds stappen te hebben ondernomen om tot de verwezenlijking hiervan te komen. Hij gaat ervan uit dat er sprake moet zijn van wederzijds respect en wederzijds voordeel. De SVN deelt deze mening, vooral ook omdat zij meent dat bepaalde projecten met betrekking tot Engels en tweede-taalonderwijs, die de Taalunie ondersteunt, ook voor Suriname van belang zijn. Ze kunnen de positie van het Nederlands alleen maar versterken.

Het is daarom te hopen dat aan beide kanten van de oceaan daadwerkelijk stappen worden ondernomen om een samenwerking te beginnen die zowel voor Suriname als voor Nederland bevruchtend zal werken. Tenslotte gaat het om ons aller Nederlands.

Bibliografie

Lammens, A.F. (1816-1822) *Bijdragen tot de Kennis van de Kolonie Suriname dat gedeelte van Guiana hetwelk bij Tractaat ten Jare 1815 aan het Koningkrijk Holland is verbleven (tijdvak 1816-1822*), 17 delen; handschrift, Paramaribo: Stichting Surinaams Museum.

Lier, R. van (1971). *Samenleving in een grensgebied; een sociaalhistorische studie van Suriname*. Deventer: Van Loghum Slaterus

Nota (1974). *Nota Vreemde talen in het Onderwijs*. Paramaribo: Minov.

Schiltkamp, J.A. en J.Th. de Smidt (1973). *West Indisch Plakaatboek; Plakaten, ordonnantiën en andere wetten, uitgevaardigd in Suriname, 1667-1816*. Twee delen. Amsterdam: Emmering.

Verdrag (1982), *Het Verdrag inzake de Nederlandse Taalunie en De Memorie van Toelichting bij het verdrag*.

Terug naar de bronnen: het belang van Nederlands als bronnentaal

Bert Paasman (Amsterdam)

As? [als] As is verbrande turf, zeiden ze in het dorp van mijn jeugd, om aan te geven dat speculeren over wat eventueel gebeurd zou kunnen zijn, geen zin heeft. As is verbrande turf, zeg ook ik als collega's speculeren over Nederlands als wereldtaal, gesproken in delen van Noord-, Middenen Zuid-Amerika, West- en Zuidelijk Afrika, Zuid-Oost-Azië en in delen van West-, Noord- en Oost-Europa, als de Lage Landen een andere geopolitiek en een andere taalpolitiek bedreven zouden hebben. Nakaarten na een reeds lang geleden verloren spel: als Nederland in 1667 Nieuw-Nederland ('Holland on the Hudson') niet met de Engelsen verruild had voor Suriname, dan... Ik citeer:

> Had de Westindische Compagnie meer oog gehad voor de waarde van haar bezittingen in Noord-Amerika, dan hadden Edgar Allen Poe en Ernest Hemmingway misschien Nederlandstalige meesterwerken geschreven en zong Madonna Nederlands.

Dat schrijven althans Jan de Vries, Roland Willemyns en Peter Burger in hun fraaie boek *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*.[1] Als pikanterie bedoeld natuurlijk, maar het klinkt alsof wij ook nog een beetje recht hebben op de roem van Poe, Hemmingway en Madonna - áls namelijk. Overigens zouden Edgar Caïro, Bea Vianen en Astrid Roemer dan in het Engels geschreven hebben, mogelijk Surinaams-Engels.

Nederlands is ondanks andersluidende berichten niet de taal geweest die

1 De Vries e.a. 1994, p. 266.

Adam en Eva in het paradijs spraken, ook in de Babylonische spraakverwarring heeft het niet meegeklonken, het is geen wereldtaal geworden en in het Verenigd Europa zal het niet de eerste taal worden. As is verbrande turf, laten we het over de realiteit hebben.

Die realiteit is het bijzonder grote belang van Nederlands als bronnentaal: voor talrijke onderzoekers in talrijke delen van de wereld. Mensen die niet in de eerste plaats hoeven te communiceren in het Nederlands, maar die Nederlands willen leren lezen om kennis te kunnen nemen van voor hen relevante teksten. Sprekend over Nederlands als bronnentaal onderscheid ik twee niveaus:

1. het hedendaags Nederlands (gebezigd in Nederland en Vlaanderen, Suriname, Aruba, Bonaire en Curaçao) dat toegang verleent tot moderne teksten en andere informatiedragers op alle gebieden van wetenschappen, kunsten en maatschappij;
2. het oude(re) Nederlands (gebezigd in de Lage Landen en gebieden waarmee te eniger tijd hechte koloniale, economische, religieuze en culturele banden onderhouden werden) dat toegang verleent tot oude(re) geschreven en gedrukte teksten op het gebied van wetenschappen en kunsten, handel, politiek en bestuur, rechtspraak enzovoorts.

Het doel van onderwijs van Nederlands als bronnentaal is in beide gevallen een sleutel te bieden tot de rijk gevulde schatkist met actuele en historische informatie, vastgelegd in het Nederlands in al zijn variëteiten. De didactiek zal in beide gevallen uiteraard anders zijn. Ik zal geen voorbeelden gaan aandragen van de diversiteit van toepassingen van modern Nederlands als bronnentaal, noch zal ik ingaan op de didactiek van het hedendaags Nederlands als bronnentaal, dat gebeurt adequaat in bijdragen elders in deze bundel.[2] Ik wil graag wat reflecteren over het belang en de didactiek van het onderwijs in het oude(re) Nederlands als bronnentaal.

2 Door resp. Hans Groot, Herman Poelman en Sugeng Riyanto.

Ik geef een voorbeeld uit mijn eigen praktijk. De eerste Nederlandse schepen van de Compagnie van Verre (een zogenaamde voorcompagnie van de VOC) ankerden in juni 1596 voor de rede van Bantam (thans: Banten). Vierhonderd jaar geleden werd in deze internationale havenplaats, de belangrijkste van geheel Zuid-Oost-Azië, voor het eerst Nederlands gesproken - zij het nog niet met de Bantammers, met hen is met behulp van tolken in het Portugees of Maleis onderhandeld. Deze historische gebeurtenis werd in 1996 door de Seksi Belanda van de Universitas Indonesia herdacht door een excursie naar Banten: naar het historisch museum, de Moskee, de ruïnes van de Kraton en van Fort Speelwijk en aan de haven die, gepokt met scheepswrakken, alleen voor kleine schepen toegankelijk is. Vergane glorie, niet eens vergelijkbaar met Hoorn of Veere. Hoe heeft deze wereldhaven zijn kroon verloren?

De herdenkingsexcursie was een succes, de Nederlands-Bantamse betrekkingen waren dat niet. De vlootvoogd Cornelis de Houtman was geen diplomaat en gedroeg zich *kasar*, de Portugese concurrentie stookte de Bantammers op en het gevolg was dat een eeuwig verdrag van vriendschap en handel al na enkele dagen verbroken werd. Een volgend, beschaafder vlootvoogd, Jacob van Neck, wist de relatie te herstellen, maar de sultans van Bantam bleven de Compagnie wantrouwen, zeker na de stichting van het concurrerende Batavia, totdat ze in 1684 onder voogdij van de VOC kwamen. In een troonopvolgingsstrijd tussen pretendenten van wie de sterkste anti- en de zwakste pro-VOC was, intervenieerde de Compagnie op verzoek van en ten gunste van de laatste. Zo'n interventie leverde de Compagnie het meeste voordeel op: de zwakste moest de grootste tegenprestatie leveren. In dit geval moest de nieuwe sultan de VOC het felbegeerde pepermonopolie toestaan, de Franse, Engelse en Deense concurrenten moesten verdwijnen, en hij moest een ‘beschermend’ fort (Fort Speelwijk, een dwangburcht) tolereren. De kosten van de militaire acties ter zee en te land kwamen uiteraard ook ten laste van Bantam, maar hoefden alleen bij verbreking van het contract betaald te worden: een wurghypotheek.

Deze Bantam-oorlog van 1682 tot 1684 betekende het einde van het machtige sultanaat en van de prominente en welvarende handelsstad. In de Nederlandse literatuur kennen we deze stof min of meer uit het

classicistische drama *Agon, sulthan van Bantam* (1769) door de Friese edelman Onno Zwier van Haren, historisch sterk gedeformeerd, maar met een uiterst scherpe visie op beleid en gedrag van de VOC in Indië. Er zijn over deze oorlog en de ondergang van Bantam weinig historische studies bekend. Natuurlijk wordt er in oudere en nieuwere handboeken als die van Stapel en van Ricklefs de nodige aandacht aan besteed, waarbij behalve materiaal uit de VOC-archieven ook passages uit F. Valentijns *Oud en nieuw Oost-Indiën* (1724-1726) gebruikt worden. Systematische raadpleging van gepubliceerde reisverslagen had al aan het licht gebracht dat bijvoorbeeld ook Nicolaas de Graaff in zijn *Reisen* (1701) en Abraham Bogaert in zijn *Historische reizen* (1711) aandacht aan de oorlog (oorzaak, verloop en gevolgen) schonken. Naar ik mij heb laten informeren is het aantal Indonesische bronnen en studies over deze episode nog geringer. Enkele jaren geleden kwam er een onbekend journaal in handschrift aan het licht, dat grotendeels aan de Bantam-zaak gewijd is.[3] De auteur is Reynier Adriaensen, afkomstig uit Antwerpen. Hij nam als soldaat dienst bij de VOC en maakte zijn reis van 1681 tot 1689. Zijn journaal maakte hij omstreeks 1690 gereed voor publicatie, maar een uitgave heeft niet plaatsgevonden. Het is een bloedstollend reisverslag, met stormen en andere rampen, zeeroverij, sodomie, travestie, brand, muiterij, executies onderweg; met een leeuwenjacht en een ontmoeting met Hottentotten aan de Kaap; met beschrijvingen van het harde en ongezonde leven in Batavia, de zeden van de Chinezen aldaar en een gruwelijk geval van amok gepleegd door een Makassaar. We zijn dan nog niet op de helft van het journaal, het grootste deel is aan de Bantam-oorlog gewijd.

Reynier Adriaensen zet de feiten van de oorlog uiteen, noemt mede- en tegenstanders, geeft technische details over strategieën en bewapening, noemt aantallen strijdenden, gewonden en doden. Na het einde van de strijd beschrijft hij de gevolgen voor vriend en vijand, hoe de Lampongers die aan Bantamse zijde vochten, nagezeten en verslagen worden in Sumatra, hoe de strijd zich verplaatst naar het hof van Amangkurat-2 op

3 Paasman 1993. Een uitgave van het journaal is in voorbereiding (voor de reeks Egodocumenten van uitg. Verloren te Hilversum).

Midden-Java, hoe de Balinese VOC-officier Soerapatti door de Compagnie beledigd wordt, overloopt en bloedig wraak neemt. Interessant is dat hij niet alleen waarneemt, maar ook nadenkt. Hij doorziet de bedoelingen van de interventiepolitiek scherp:

> Alhier sagh men den grooten gewenschten dach aen commen daer de nederlanders ofte hollanders soo lange hadden naer getracht, ouer de veertich Iaeren, om te mogen hebben eenen oorlogh tegen het Coninckrijck van Bantem, op hope van hun selue daer in te dringen, ende met eenen hun selue meester te maecken van het selue, want aldaer de hollanders maer den vinger en conden crijgen, soo cregen sij daer de heele handt, ende noch niet genoech sijnde, en hielden niet op, ofte hebben het heel landt van Iave in gecreghen tot spijt vande Engelschen die daer moesten opstaen ende verhuijsen.[4]

Kortom, dit journaal lijkt een rijke bron voor de geschiedenis van de Nederlands-Indonesische betrekkingen. Lijkt, want vergelijkend historisch en teksthistorisch onderzoek zal moeten uitmaken in hoeverre de Antwerpse soldaat waarheidsgetrouw was en kon zijn. In hoeverre hij uit eigen ervaring schreef, in hoeverre van horen zeggen en in hoeverre hij gebruikt gemaakt heeft van andere geschriften. En, niet in de laatste plaats, in hoeverre hij zijn verslag heeft gefictionaliseerd om aan eventuele lezersverwachtingen te voldoen, of in hoeverre hij gebruik maakte van bepaalde topologie om aan de vereisten van het reisjournaal te voldoen. Mutatis mutandis gelden deze slagen om de arm ook voor de teksten van Valentijn, De Graaff en Bogaers, en a fortiori voor een literaire tekst als de *Agon* van Van Haren, die willens en wetens de historische realiteit opofferde aan de genre-eisen van het drama.

Wat zou een Indonesische onderzoeker van de Bantam-oorlog nu moeten weten en kunnen als hij niet alleen de schaarse Indonesische, maar ook de

4 Het handschrift bevindt zich in de bibliotheek van het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam, sign. A IV-2, no. 122. Het citaat staat op folio 53 recto.

authentieke Nederlandse bronnen (VOC-archivalia, geschreven en gedrukte teksten) zou willen raadplegen - Engelse en Portugese bronnen laat ik voor het gemak maar even buiten beschouwing. Doordat ik in de gelegenheid ben geweest om in Jakarta met studenten en docenten van zowel het Erasmus Taalcentrum als van de Seksi Belanda van de Universitas Indonesia een aantal zeventiende- en achttiende-eeuwse literaire en historische teksten te lezen en interpreteren in het kader van een cursus Nederlands als bronnentaal, heb ik de volgende (overigens voor de hand liggende) desiderata kunnen vaststellen:

- veel en veelsoortige historische achtergrondkennis, niet alleen Eurocentrisch van aard;
- enige kennis van spelling en van grammatica (morfologie en syntaxis), voornamelijk bedoeld om herkennen en opzoeken mogelijk te maken;
- enige kennis van lexicografie, dat wil zeggen het kunnen gebruiken van woordenboeken, zoals het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*;
- basiskennis van hulpwetenschappen: archivistiek, paleografie, analytische bibliografie en eventueel editie techniek;
- kennis van het belangrijkste apparaat op het gebied van geschiedenis, taal- en letterkunde en systematische bibliografie.

In het geval van het journaal van Reynier Adriaensen moest eerst het moeilijk leesbare zeventiende-eeuwse schrift getranslittereerd worden, voordat de deelnemers zich een beeld van de tekst konden vormen, wat nog extra bemoeilijkt werd doordat de auteur vrijwel geen interpunctie en hoofdletters gebruikt. Het opzoeken van bepaalde onbekende woorden werd door het gebruik van Antwerpse spellingsvarianten (het weglaten van de begin-h bijvoorbeeld) gecompliceerd. Toch baarde oefening ook hier tamelijk snel kunst.

In het geval van teksten van meer pretentieuze auteurs viel het de deelnemers zwaar cultuurgebonden referenties (vooral aan Westerse literatoren, klassieken en bijbel) te achterhalen, maar met behulp van de drie Lijsten in het ‘Aanhangsel’ van de ‘dikke *Van Dale*’ en van allerlei

algemene en specifieke encyclopedieën kwam men op den duur een heel eind. Enige kennis van de levensbeschouwing van de auteur binnen het kader van zijn of haar tijd en van de literaire opvattingen (in de ruimste zin van het woord) kan niet gemist worden, op straffe van een verkeerde interpretatie van de tekst.

In het geval van lezen en interpreteren van archiefmateriaal moet natuurlijk kennis van bestuur, organisatie en rechtspraak aangebracht worden en moeten aard en functie van de documenten herkend kunnen worden: een inleiding tot de archivistiek is dan onontbeerlijk.

Al met al ontstaat er zo een heel pakket kennis en vaardigheden dat minimaal noodzakelijk is, wil men verantwoord oude(re) bronnen gebruiken. Terug naar de authentieke bronnen is voor iedere wetenschapper van belang en a fortiori voor die van ex-koloniale gebieden. Het is immers voor de postkoloniale herschrijving van hun nationale geschiedenissen noodzakelijk onafhankelijk de bronnen te kunnen raadplegen en niet afhankelijk te zijn van studies op basis van deze bronnen geschreven door de kolonisator of de ex-kolonisator. Voor de verschillende ex-koloniale gebieden zal een ander pakket en een andere didactiek moeten worden aangeboden:

- er zijn landen zoals Sri Lanka, Indonesië en Guyana waar Nederlands een vreemde taal is (ook al kan een enkele ‘burgher’ in Sri Lanka ‘Tulpen uit Amsterdam’ zingen, of spreken sommige travestieten in Jakarta een soort Nederlands als geheimtaal);
- Zuid-Afrika is een land waar voor een groot deel van de bevolking Nederlands een vreemde, maar verwante taal is;
- in Suriname en de ABC-Antillen is Nederlands in ieder geval schooltaal en soms ook moedertaal. Een Surinaamse onderzoeker zal veel gemakkelijker een Nederlandstalige land- en volkenkundige beschrijving van de ‘Wilde Kust’ kunnen raadplegen dan iemand uit het aangrenzende Guyana, ooit ook een Nederlandse volksplanting.

Ik ben me bewust dat het doceren van Nederlands als bronnentaal in het geheel niet nieuw is. Velen hebben dat al jaren gedaan, zeker in de zin van

onderwijs in het hedendaagse Nederlands als bronnentaal en sommigen ook in de zin van het onderwijs in het oude(re) Nederlands als bronnentaal. De vraag voor mij is echter of de nationale en internationale neerlandistiek zich er niet wat méér mee zou moeten profileren. In de studieprogramma's explicieter zou moeten adverteren met Nederlands als bronnentaal voor professionele onderzoekers en belangstellenden. Zowel bij intra- als extramurale opleidingen.

De intramurale opleidingen worden geacht Middelnederlands en Vroeg Nieuwnederlands te onderwijzen, al of niet in samenspel met de historische letterkunde en hulpwetenschappen. De studieduurverkorting, pakketverbreding en andere bezuinigingsmaatregelen vormen een bedreiging voor dit specialisme - althans in Nederland. Een specialisatiepakket, studiepad, curriculum of hoe men het wil noemen, Nederlands als oudere-bronnentaal (in de tweede zin van de term dus) zou mijns inziens geen luxe zijn.

Er zouden neerlandici opgeleid kunnen worden die binnnen en buiten de muren dit vak kunnen doceren: senior-studenten en junior-docenten; er zou ook studie- en oefenmateriaal vervaardigd moeten worden, zowel voor aanstaande docenten als voor aanstaande cursisten. Dit studiemateriaal zal aan de doelgroep aangepast moeten zijn, wat betreft

- de regio,
- de periode en
- het onderzoeks- of belangstellingsgebied.

Naschrift

Inleidingen en forum over ‘Nederlands als bronnentaal’ waren bedoeld om hernieuwde aandacht te vestigen op het waarom, het waar en het hoe van het onderwijs in Nederlands als bronnentaal. Inleiders (Hans Groot, Herman Poelman en Sugeng Riyanto) en forumleden (Lila Gobardhan-Rambocus, Fiorella Mori-Leemhuis, Jolanda Taylor-Vanderwal en Siegfried Huigen) hebben expertise op dit gebied, maar ook onder de verdere deelnemers aan het IVN-symposium waren kennis en ervaring aanwezig die in de geanimeerde discussie boven tafel kwamen. Vele

aanwezigen brachten voorbeelden en problemen uit de praktijk ter sprake. Er bleek een grote behoefte aan verantwoord onderwijsmateriaal, voor alle niveaus van extramurale beginnende studenten tot gevorderde onderzoekers. De Indonesische methode, *Bahasa Belanda bagai bahasa sumber*, die door Sugeng Riyanto geïntroduceerd werd, genoot grote belangstelling. De vraag werd gesteld of een soortgelijke leergang ook voor niet-Indonesische studenten gemaakt zou kunnen worden. Enkele extramurale docenten en onderzoekers uit Duitsland en Zweden noemden actuele projecten waarvoor buitenlandse onderzoekers Nederlandstalige archieven en bibliotheken moeten kunnen raadplegen. Mevrouw F. Mori-Leemhuis (Rome) wees op de noodzaak voor kunsthistorici om Nederlands, althans passief, te beheersen. Mevrouw L. Gobardhan-Rambocus (Paramaribo) bevestigde dat de Surinaamse studenten voldoende Nederlands beheersen om bronnen te kunnen lezen, mits deze getranslittereerd zijn. Voor hen is scholing in de hulpwetenschappen als lexicografie en vooral paleografie noodzakelijk.

Duidelijk werd dat onderwijs in bronnentaal toekomst heeft. As is verbrande turf, maar er is ook turf waarvan de schoorsteen nog kan roken.

Bibliografie

Bogaert, Abraham (1711). *Historische reizen door d'oostersche deelen van Asia*. Amsterdam.

Graaff, Nicolaus de (1701). *Reisen, na de vier gedeeltens des werelds*. Hoorn.

Haren, Onno Zwier van (1979). *Agon, sulthan van Bantam. Treurspel in vijf bedrijven*. C.G. de Waard ed. 2e herz. druk. Den Haag.

Paasman, Bert (1993). ‘Rijs is ons broot, ende waeter is onsen dranck. Reisverslag van een VOC-soldaat’, *Indische letteren. Tijdschrift van de Werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde*, 8 (1993), nr. 3-4, p. 113-126.

Ricklefs, M.C. (1981). *A history of modern Indonesia, c. 1300 to the present*. London.

Stapel, F.W.e.a. (1938-1940). *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*. 5 dln. Amsterdam.

Valentijn, François. (1724-1726). *Oud en nieuw Oost-Indiën*. 5 dln. Dordrecht enz.

Vries, Jan de, Roland Willemyns en Peter Burger. (1994). *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*. Amsterdam.

Nederlands, relevante leestaal voor wetenschappers

Hans Groot (Jakarta)

1. Inleiding

Naar de bron, dat is voor de historicus, filoloog, literatuurhistoricus, historisch taalkundige een vanzelfsprekende slagzin. Maar niet zij alleen zijn op bronnen aangewezen. Ieder serieus wetenschapppelijk onderzoek begint met een idee en gaat verder met literatuuronderzoek. Die vakliteratuur vormt een deel van de bronnen voor het onderzoek.

Die bronnen raadplegen is voor hen die het Nederlands goed beheersen geen probleem. Voor anderstaligen wel. Die moeten eerst Nederlands leren voor de bronnen binnen hun intellectuele bereik komen. Voor wetenschappers in het buitenland zijn de mogelijkheden om Nederlands te leren niet onbeperkt. Bovendien is het - als zij Nederlandstalige bronnen moeten raadplegen - niet iedereen gegeven uitgebreide en langdurige taalstudie aan het raadplegen van die bronnen vooraf te doen gaan. De beschikbare tijd is een belangrijke, beperkende factor.

Engels mag dan *de* internationale wetenschapstaal zijn geworden, dat heeft de andere talen niet uitgeschakeld van tenminste een aandeel in de wetenschappelijke productie. En met name bij het *voorwerk*, het raadplegen van bronnen, is voor sommige wetenschappers kennis van het Nederlands relevant. In deze context is Nederlands echter niet primair een communicatietaal, in de zin van actief gebruik met nadruk op spreken en luisteren. Evenmin zullen buitenlandse wetenschappers in het Nederlands willen schrijven, uitzonderingen daargelaten. Nederlands is dan hun *leestaal*.

Handgeschreven en gedrukte Nederlandstalige bronnen zijn niet alleen te vinden binnen de grenzen van het Nederlandse taalgebied, ook daarbuiten.

Dat zijn geen dode en ongebruikte bronnen. In bibliotheken, archieven, musea en andere verzamelingen buiten Nederland en Vlaanderen zijn rijke collecties te vinden. Nederlandse en Vlaamse onderzoekers hebben de weg daarheen meestal al lang gevonden. Het stemt hen veelal tot tevredenheid als zij merken dat anderstalige onderzoekers deze bronnen in het buitenland evenzeer nodig hebben en gebruiken.

Ik wil het in mijn bijdrage vooral hebben over die anderstalige studenten en wetenschappelijke onderzoekers die Nederlands nodig hebben om vakliteratuur en andere bronnen te kunnen lezen. Hun specifieke leerdoelstelling vraagt om reflectie op velerlei niveau.

Ik zal het vooral hebben over het profiel van deze groep taalleerders om duidelijk te maken dat taalonderwijs in de vier vaardigheden voor bepaalde groepen niet relevant is en leesonderwijs wel. Elders in deze bundel vindt u bijdragen van Herman Poelman en Sugeng Riyanto over respectievelijk de principes die ten grondslag liggen aan de didactiek van specifiek op deze taalleerders gericht leesonderwijs en hoe dat onderwijs in de praktijk eruit ziet en eruit kan zien.

Dat hier, naast collega Paasman, drie neerlandici aan het woord zijn die in Indonesië werkzaam zijn, is uiteraard geen toeval. De Indonesische onderwijswereld is - voor wat betreft het Nederlands - een geval apart. Het is echter uitdrukkelijk onze bedoeling om buiten de grenzen van de Indonesische onderwijswereld te treden, ook al zullen de voorbeelden om praktische redenen wel veel op Indonesië betrekking hebben. Daarom is het wel een geval apart, maar niet uniek.

2. Archiefmateriaal

Ik wil met een praktijkgeval beginnen om de situatie concreter bij u te introduceren. In het Nationaal Archief van Sri Lanka in de hoofdstad Colombo is een omvangrijk Nederlandstalig archiefbestand aanwezig, bijna geheel in tijd te localiseren tussen 1640 en 1796, de periode van de

VOC-aanwezigheid in Ceylon. Srilankaanse historici maken daar gebruik van bij hun onderzoek. Archivarissen doen inventaris- en beheerwerk. Eén deel van dit archief, de *tombos*, een soort kadaster, is ineens in de belangstelling komen te staan doordat bij de behandeling van landclaims tot in de zeventiende en achttiende eeuw wordt teruggegaan. Bij het Nationaal Archief bestond, mede in verband met het toenemend gebruik van Nederlandse archiefbestanden, behoefte aan taaltraining voor archivarissen. Om in die behoefte te voorzien hebben wij, als alternatief voor een langdurig verblijf in Nederland, de training dichterbij kunnen verzorgen, in het Erasmus Taalcentrum in Jakarta. Vijf maanden intensief les, met Engels als instructietaal en Nederlands als *doeltaal*, maar dan wel: *leestaal*.

Een soortgelijke training is in de maak voor Maleisische archivarissen en historici. En u hoeft uw gedachten maar terug te laten gaan naar de omvang van het grote VOC-gebied uit de zeventiende en achttiende eeuw om te bedenken welke andere landen in Azië op enig moment met soortgelijke verzoeken zouden kunnen komen: Taiwan en Japan, India en Thailand, Singapore. Niet zozeer voor landclaimzaken, dat was een voorbeeld uit de actualiteit, maar wel voor allerlei ander brongebruik. Op Zuid-Afrika ga ik hier niet in, maar het zal duidelijk zijn dat het Nederlands daar voor historici evenzeer bronnentaal is.

Dat aan een verzoek als dat van Colombo uiteindelijk in Jakarta kon worden voldaan, is niet verwonderlijk, omdat de situatie in Indonesië met 350 jaar Nederlandse aanwezigheid een versterking laat zien van wat in de juist genoemde Aziatische gebieden al relevant bleek te zijn.

Tweehonderd jaar VOC en hondervijftig jaar koloniaal bewind. Met name in die laatste periode hebben de Nederlanders zich intensief bemoeid met landbouw en veeteelt, infrastructuur en vervoer, onderwijs en godsdienst, bestuur en wetenschap. Van deze trekken onderwijs en wetenschap natuurlijk allereerst onze aandacht. Historici, antropologen, linguïsten, juristen en archeologen, plantenkundigen en medici, islamologen en musicologen, ze vallen terug op kilometers archiefmateriaal en op miljoenen bladzijden drukwerk in boeken en tijdschriften.

Als u dit te vaag voorkomt verwijs ik naar een aantal simpele getallen. De

directeur van het Nationaal Archief schat het Nederlandse materiaal onder zijn beheer in Jakarta op dertien strekkende kilometer. Het archief van de Algemeene Secretarie, een soort ministerie van algemene zaken, dat in Bogor bewaard wordt en een periode bestrijkt van 1817 tot 1941, neemt meer dan drie kilometer plankruimte in. Een ander voorbeeld: de notariële archieven van Batavia beslaan meer dan achthonderd meter plankruimte en bestrijken een periode van meer dan tweehonderd jaar. Deze gegevens blijken uit een onder auspiciën van de UNESCO uitgegeven inventaris van het Nationaal Archief in Jakarta.[1] Over het aantal gedrukte banden in het Nederlands in Indonesische verzamelingen, met name in bibliotheken, durf ik me niet eens uit te laten.

Dat alles vormt studiemateriaal voor de zojuist genoemde categorieën wetenschappers. Dus is het begrijpelijk dat Indonesische faculteiten Nederlands als bijvak in het curriculum hebben opgenomen voor de rechten- en letterenstudies, waar zich de voornaamste groepen studenten bevinden die het Nederlands nodig kunnen hebben in hun latere leven: voor onderzoek maar ook in andere beroepen dan dat van wetenschappelijk onderzoeker.

3. De plaats van het Nederlands als bronnentaal in het curriculum

In de eerste fase van de studie gaat het om grote groepen studenten en weinig beschikbare uren. Bij de rechtenfaculteiten meestal vijfentwintig tot vijftig uur in een of twee semesters, oplopend bij de letterenfaculteiten tot honderd à honderdvijftig uur in drie of vier semesters. Daar bovenop komen voor veel kleinere groepen in de tweede en derde fase van de studie nog eens minimaal drie semesters met meer dan honderd uur samen. De universitaire curricula voorzien dus in programma's voor Nederlands als leestaal van vijfentwintig tot ongeveer tweehonderdvijftig contacturen.

1 *Guide to the sources of Asian History*. No. 1.4 Indonesia. Published under the auspices of Unesco bij the National Archives of Indonesia Jakarta 1989. I, p. 40, 45.

Dat mag in sommiger oren ruim bemeten klinken. Als het leerdoel in herinnering wordt geroepen: *kunnen lezen van teksten op niveau*, dan zal de noodzaak van een goed ingerichte leergang geen luxe blijken. Daarbij moet bedacht worden dat de docenten zich dikwijls tegenover grote groepen geplaatst zien en van hen toch verwacht wordt dat zij de studenten tot lezen brengen in een taal die de studenten in den beginne volkomen vreemd is.

Van essentieel belang is onzes inziens dat daarbij gewerkt wordt met een voor iedere studierichting aangepast tekstenbestand. Wil men de motivatie van de studenten op peil houden dan moeten ze de relevantie van het leerdoel en van de leergang inzien. Dat betekent dat rechtenstudenten juridische oefenteksten moeten krijgen, geschiedenisstudenten historische teksten, enz. En niet pas in een gevorderd stadium, maar praktisch vanaf het begin. De relevantie van de teksten is in dit geval essentieel. Collega Sugeng Riyanto gaat daar elders in deze bundel nader op in.

4. De situatie buiten Indonesië

Het voorbeeld van de situatie in de rechtenfaculteiten is in belangrijke mate aan Indonesië gebonden. Voor historici is Indonesië al helemaal niet uniek. Zoals voor Indonesische geschiedenis veel geschreven en gedrukt materiaal in het Nederlands geraadpleegd dient te worden, zo geldt dat voor het hele voormalige VOC-gebied: van Zuid-Afrika in het uiterste westen tot en met Japan in het uiterste noordoosten.

Onze collega Cajetan Coelho uit Goa, die onder meer als docent verbonden is aan de universiteit van Pondicherry in Zuidoost India kan, zowel vanuit de praktijk van het eigen onderzoek naar de handel in kostbaarheden in de vroegmoderne tijd alsook vanuit zijn werksituatie als docent Nederlands aan de geschiedenisafdeling in Pondicherry, beamen hoezeer hij en zijn studenten op het lezen van Nederlandse bronnen zijn aangewezen.

Als we dan de blik verder laten weiden, komen we in Amerika en Brazilië, Suriname, het Caraïbisch gebied en de oostkust van de huidige Verenigde

Staten terecht. En dichterbij gaat het niet alleen om de sporen van Nederlandse aanwezigheid aan de Oostzee, de Hanze en in de Levant, maar ook om bronnen die betrekking hebben op onze verhouding met Spanje, Portugal, Italië en het Vaticaan. Nog dichter bij huis, en steeds belangrijker ook voor de modernste geschiedenis, gaat het om wat in het Nederlands is vastgelegd over onze verhouding met buurlanden als Frankrijk, Duitsland en de Scandinavische landen. Historici niet alleen, ook politicologen in het zich verenigende Europa kunnen zich niet permitteren voorbij te gaan aan Nederlandstalige bronnen. Moet een Duitse historicus die het Duitslandbeeld van Nederlanders in de periode 1945-50 bestudeert eerst Nederlands leren spreken? Of moet een Amerikaanse museumconservator die archiefonderzoek doet in Amsterdam naar de achtergronden van het pas door zijn museum verworven landschap van Van Ruijsdael onderwijs Nederlands in de vier vaardigheden volgen? En een Franse politicoloog die de reactie in de Nederlandse pers op het Franse drugsbeleid volgt? Wat moet die leren?

Velen onder u kennen dit probleem uit uw eigen lespraktijk, want u zult niet alleen lesgeven aan hoofdvakstudenten Nederlandse taal- en letterkunde in uw faculteit, maar ook vaak aan bijvakstudenten. Ik hoef daarom niet uit te leggen dat die categorie studenten speciale eisen stelt aan uw onderwijs.

Om te voorkomen dat u mocht denken dat wij als docenten bronnentaal voornamelijk cateren ten behoeve van studenten geschiedenis en historische onderzoekers, wil ik nog eens met nadruk wijzen op andere sectoren, waar naast geschreven bronnen ook veel gedrukt bronnenmateriaal voorhanden is: antropologen en niet-westerse sociologen, archeologen, musicologen en linguïsten, bouwkundigen en kunsthistorici, planten- en dierkundigen en medici, sterrenkundigen en weerkundigen. En ten slotte, een verrassende categorie misschien, diepzeeduikers die scheepswrakken proberen te lokaliseren en die tevoren onderzoek doen in bibliotheken en archieven om zo goed mogelijk geïnformeerd te zijn over de mogelijke locaties. Voor al deze categorieën onderzoekers geldt dat zij op enig moment, soms zelfs regelmatig, Nederlands materiaal nodig kunnen hebben. En zonder leesvaardigheid in

het Nederlands zouden zij dan aangewezen blijven op datgene wat al vertaald is in andere talen die zij wel beheersen.

5. Conclusie

Het Indonesische voorbeeld mag dan actueel zijn en aanspreken door de grote groep betrokken studenten en docenten, het is niet meer dan een voorbeeld. Ik hoef maar te verwijzen naar de recente artikelen over de geschiedenis van Nederlands New York door Charles T. Gehring in *Neerlandica Extra Muros* om de behoefte aan Nederlands als leestaal buiten het raam van mijn eigen werksituatie in Jakarta te plaatsen.[2]

Voor ons als docenten Nederlands die de taak hebben om deze bijvakstudenten en aankomende wetenschappers met een leesbehoefte op de zojuist genoemde gebieden te bedienen, betekent het onder meer:

- dat wij voor deze groep leerders afzien van taalonderwijs in de vier vaardigheden;

- dat wij ons concentreren op lezen, begrijpen van Nederlandse bronnen en op vertalen;

- dat wij een aangepaste methodiek ontwerpen die past bij de leesdoelstelling van de betrokkenen;

- dat wij behulpzaam moeten zijn bij het selecteren van geschikt en relevant lees- en oefenmateriaal.

Nederlands voor speciale doeleinden! In navolging van onze Engelse collega's hebben wij daar een taak. Geen algemeen, communicatief gericht onderwijs in de vier vaardigheden, maar specifiek, niet-communicatief taalonderwijs in één vaardigheid.

2 Charles T. Gehring, 'De geheimen van Nederlands New York', *NEM*, XXXIV, 1, p. 110.

Nederlands als bronnentaal: leerpsychologische implicaties

H. Poelman (Jakarta)

1. Inleiding

In het artikel van Hans Groot elders in deze bundel wordt uiteengezet dat kennis van het Nederlands om gevarieerde bronnen te bestuderen niet alleen van belang is in Indonesië maar ook in andere landen: het is duidelijk dat de leerdersgroep niet beperkt is tot Indonesische studenten en wetenschappers, maar dat deze in principe in de hele wereld te vinden is. De significantie van het onderwerp, die daarmee kwantitatief is aangegeven, vraagt om bezinning op de karakteristieken van het leerproces en reflectie op de vraag welke onderwijskundige en methodische consequenties daaraan verbonden moeten worden. Van de trits: significantie, proces, methodiek, vormt mijn bijdrage de middelste component. Mijn vraag luidt: wat is specifiek voor Nederlands als Bronnentaal vanuit de optiek van het leerproces? Vanzelfsprekend kan ik in de beperkte ruimte die tot mijn beschikking staat niet veel meer doen dan kort enige belangrijke uitgangspunten aangeven.

Ik wil daarbij vooral aandacht besteden aan een leeraspect dat juist bij Nederlands als bronnentaal een opmerkelijke rol speelt. Ik ga daarom niet in op bijvoorbeeld implicaties van de schema-theorie, het conceptuele receptie-paradigma, of op het belang van vaardigheid in het toepassen van grammaticale kennis, hoe interessant en relevant dat ook is vanuit ons perspectief.

Ik wil hier aan de orde stellen de positie die de fonologische component van het leesproces inneemt bij het leren van een taal die niet bestemd is voor communicatieve doeleinden maar bedoeld is als leestaal. Daar is namelijk iets heel bijzonders mee aan de hand. De situatie die ik voor ogen

heb is die van een Indonesische student ‘Nederlands als bronnentaal’ in het algemeen, zonder dat ik het betrokken vakgebied in de beschouwing betrek.

2. Leerdoelstelling LEEV

Om te beginnen een citaat uit een artikel van William Grabe over recente ontwikkelingen in het vreemdetaal-leesonderwijs, afkomstig uit *TESOL* 1991. Het luidt een beetje ingekort als volgt:

> (...) reading is very complex, (...) it takes considerable time and resources to develop, (...); it cannot simply be taught in one or two courses (1991: 379).

Zo gesteld is deze kenschets van het lezen niet erg specifiek en kan ze voor nog heel wat andere vaardigheden gelden: ik hoef maar aan mijn tennislessen te denken! Maar ik heb een ander probleem met deze uitspraak. Een probleem dat niet zozeer met de algemeenheid ervan te maken heeft, als wel met de kennelijke presuppositie dat iets wat complex in proces is ook lastig zou zijn te leren. Tussen deze factoren bestaat geen noodzakelijk causaal verband: het kan betrekkelijk eenvoudig zijn om iets te leren hoewel de cognitieve processen die eraan ten grondslag liggen lastig te beschrijven zijn en nog onvoldoende doorgrond.

Het gaat hier om het verschil tussen declaratieve kennis van regels en processen, en zogenaamde procedurele kennis die blijkt uit de toepassingsvaardigheid. Bij lezen, hetzij in de moedertaal hetzij in een vreemde taal, gaat het om verwerving van een procedurele vaardigheid, en het is zeer de vraag in welke mate kennis van bijvoorbeeld grammaticaregels daarbij een rol speelt.

Als docenten moeten we ons niet laten afschrikken door de complexiteit van onderliggende processen en de overtuiging zijn toegedaan dat onze leerdoelstellingen in voldoende mate haalbaar zijn. Dat neemt niet weg dat ook aanhangers van dit pedagogisch optimisme zich moeten afvragen of de weg naar het leerdoel kan worden verkort, en of alle curriculaire

leerbagage wel nodig is om het doel te bereiken. Dit soort reflexie betreft wat ik voor het gemak noem de ‘externe onderwijsefficiëntie’; Sugeng Riyanto zal elders in deze bundel ingaan op de methodische aspecten van bronnentaalonderwijs. Ik wil het vooral hebben over ‘cognitieve efficiëntie’ en dit begrip betrekken op procedurele vaardigheid in verklanking van leesteksten.

Als richtlijn voor mijn bespreking formuleer ik - toegegeven: heel algemeen - de eindleerdoelstelling van onderwijs in Nederlands als bronnentaal in de Indonesische onderwijssetting: ‘Nederlandstalige vakteksten leren lezen, zonder voortdurend gebruik te maken van referentiële hulpmiddelen, met een vaardigheid die het lezen in de moedertaal nabij komt.’

Niet minder dan dit, maar ook niet meer. Dat wil zeggen dat communicatieve vaardigheden zoals die geoefend worden in tweedetaalleergangen in ons verband teveel van het goede bieden. Een leesleergang zoals *Lezen, Las, Gelezen*, die als supplement volgt op een basisboek voor communicatieve vaardigheden, is evenmin geschikt voor ons publiek. Ook al zouden ze het willen, de bronnentaalleerders hebben eenvoudigweg de tijd niet om eerst onze mooie taal te leren spreken. De leerdersgroep waar wij aan denken begint direct met lezen. Voor hen is lezen de eerste maar ook de enige beoogde vaardigheid in de vreemde taal. In deze zin lijkt leesonderwijs in bronnentaal Nederlands op het leren van een klassieke maar nagenoeg dode taal als Latijn.

Geïnspireerd door de Indonesische traditie terzake heb ik een acroniem bedacht: L-E-E-V, Lezen als Eerste en Enige beoogde Vaardigheid. Was nu de Engelse term ‘skill’ maar als leenword opgenomen in het Nederlands, dan was ik met mijn acroniem binnen en konden we het weer gewoon hebben over LEES-onderwijs.

3. LEEV versus aanvankelijk lezen

Wat kenmerkt Lezen als Eerste en Enige beoogde Vaardigheid? Wijkt het aanzienlijk af van leren lezen in de moedertaal, zoals dat gebeurt in het aanvankelijk leesonderwijs? Op het eerste gezicht vallen de verschillen tussen het leren lezen van een vreemde taal en leren lezen in de moedertaal meer in het oog dan de overeenkomsten.

> Zo leren kinderen lezen in een levensfase waarin zij hun cognitieve vermogens aan het ontplooien zijn, ze zijn niet alleen lichamelijk maar ook cognitief nog onvolgroeid. De leerdersgroep van het LEEV-onderwijs daarentegen betreft goed geschoolde volwassenen die in velerlei opzichten van wanten weten.
> Kinderen leren schrijven en lezen min of meer tegelijkertijd terwijl volwassenen die een andere taal leren lezen al vaardige lezers en schrijvers in hun moedertaal zijn.
> Kinderen leren bij aanvankelijk leesonderwijs een vaardigheid die van de orale taal is afgeleid. Ze leren lezen en schrijven als ze hun moedertaal al goed beheersen: wat ze mondeling kunnen uiten, leren ze schriftelijk vast te leggen en later weer te reproduceren.

Wie echter onmiddellijk wil leren lezen in een VREEMDE taal ontbeert het orale fundament dat in de ogen van velen het wezenlijke van taal uitmaakt. ‘Taal is primair klank’ zou Van Ginneken gezegd hebben. G.J. Nieuwenhuis, de grote taalpedagoog uit onze Indonesische contreien, gaf zijn boek *Het Nederlandsch in Indië* uit 1930 het optimistische motto mee: ‘Taal is soms teken, soms klank, maar altijd gedachte’. Voor mij klinken beide uitspraken als een klok.

4. Alfabetische versus pictografische taal

We worden hier geconfronteerd met het feit dat menselijke taal primair een

orale, een klankvorm heeft, en daarnaast een mogelijke afgeleide, een grafische vorm. Bij LEEV is wat ‘normaal’ de afgeleide vorm is, de eerste vorm geworden. Het vaardigheidsproces wordt als het ware achterstevoren doorlopen, en niet afgemaakt. De grafische representatie van de taal vormt bij LEEV de primaire toegang naar wat aan betekenis wordt overgedragen. Nu hoeft de grafische vorm niet per se een orthografische te zijn, maar zowel het Indonesisch als het Nederlands maken bij de schriftelijke weergave van de orale taal gebruik van een alfabet: een reeks letters die klanken representeren. Door het verklanken van de letters wordt het woord in zijn orale vorm opgeroepen.

Dit in tegenstelling tot een pictografische taal waarin grafische afbeeldingen een semantisch concept voorstellen en/of oproepen. Het pictografisch aangeduide concept kan in verschillende talen anders verklankt worden, ongeveer zoals onze cijfers in verschillende talen anders uitgesproken worden. De essentie van een alfabetische taal is nu juist dat de afzonderlijke grafemen klanken representeren en geen ideeën. Daarom is voor een alfabetisch schrift de gesproken taal het uitgangspunt en misschien ook wel het eindpunt.

De bronnentaallezer echter heeft geen tijd om eerst de taal te leren spreken, en hij kwam daar ook niet voor: hij wil Nederlandstalige teksten leren raadplegen in zo kort mogelijke tijd en met zo weinig mogelijk ballast.

Vanuit het perspectief van cognitieve efficiëntie is de vraag nu: kan de leerder van Lezen als Eerste en Enige beoogde Vaardigheid volstaan met een semantisch concept te verbinden aan een visueel patroon bestaande uit letters, enigszins te vergelijken met de procedure in een niet-alfabetische taal? Kan hij de transfer blokkeren van het omzetten van letters naar klanken, die bij lezen in zijn moedertaal min of meer automatisch de fonologische woorden oproept, en moet de docent hem daarin stimuleren? Anders gezegd: kan de leestaalleerder de orale fase overslaan omdat hij toch niet van plan is de taal te gaan spreken?

Om het concreet te maken: als een Indonesische student het op het eerste gezicht complexe en lastig te verklanken Nederlandse woord /schrift/ ziet, zal hij dan zijn tweetalig woordenlijstje voor de geest halen en bij zichzelf zeggen: ‘oh ja, dat is ‘tulisan’?’ Hij zou de reeks grafemen die het woord /schrift/ vormen herkend kunnen hebben aan dat voor hem vreemde

groepje letters voor de klinker of aan die voor het Indonesisch al even ongewone combinatie van de /ft/ erna; of misschien aan het globale stokkenpatroon.

5. Klank en beeld

De vraag die wij ons hier stellen is die naar de rol van fonologische recodering: dat wil zeggen de omzetting van visuele tekens in klanken. Er is met name voor het moedertaallezen veel onderzoek gedaan naar de cognitieve noodzaak van fonologische recodering en de condities waaronder deze plaatsvindt. Een belangrijke rol speelt de opvatting van de onderzoeker ten aanzien van de wijze waarop informatie wordt opgeslagen in het geheugen, en in het bijzonder de stellingname met betrekking tot de inrichting en de procesgang in het woordgeheugen, het mentaal lexicon.

Ik zal in het verband van deze bijdrage slechts kort verwijzen naar onderzoeksresultaten. Eerst wil ik een beroep doen op ‘gezond verstand evidentie’ als argument voor de noodzaak van het leren verklanken van leestaal die bedoeld is als eerste en enige beoogde vaardigheid in een vreemde taal.

We zagen boven dat er aanzienlijke verschillen bestaan tussen het aanvankelijk lezen in de moedertaal en lezen als eerste vaardigheid in een vreemde taal. Tot de overeenkomsten echter behoort het belang dat moet worden toegekend aan de opbouw van een herkenningswoordenschat. Dat zijn grafische woorden die moeiteloos herkend worden, zelf als vorm geen uitdrukkelijke aandacht vragen en die automatisch hun betekenis oproepen. Voor een vaardige moedertaallezer zijn dat er vele tienduizenden. Voor een vlotte leesvaardigheid in een vreemde taal is een minimaal herkenningsvocabulair nodig van drie- tot vijfduizend woorden. Deze duizenden woorden pictografisch opslaan lijkt onmogelijk.

Niettemin kan er wel enige differentiatie aangebracht worden want woorden van het herkenningsvocabulair kunnen, een beetje arbitrair en niet al te strak gedefinieerd, worden verdeeld in twee categorieën. De eerste groep is die van de inhoudswoorden, waartoe we rekenen de

zelfstandige naamwoorden, de bijvoeglijke naamwoorden, de bijwoorden en de zelfstandige werkwoorden. Daarnaast is er een groep die we losjes omschrijven als functiewoorden: koppelwerkwoorden, voorzetsels, voegwoorden, lidwoorden, voornaamwoorden, telwoorden. Hoogfrequente functiewoorden komen het snelst in aanmerking om op het eerste gezicht, dat wil hier zeggen ‘visueel’, herkend te worden. Dat komt door hun hoge frequentie van voorkomen maar ook doordat het veelal korte woorden zijn die als letterpatroon makkelijk in te prenten zijn. Inhoudswoorden, die van zeer gevarieerde lengte kunnen zijn, moeten het voor snelle visuele herkenning hebben van hoge frequentie van voorkomen, of van saillante betekenis zoals bij eigennamen en vaktermen het geval is.

In het algemeen kunnen we zeggen dat hoe vaker een woord voorkomt, of hoe saillanter de betekenis, hoe minder pregnant de verklanking van dat woord een rol speelt in het leesproces. Denken we echter aan het onderwijs in LEEV, waarin nagenoeg alle woorden nieuw zijn en de woordfrequenties in de oefenteksten noodzakelijkerwijs afwijken van die van authentieke teksten, dan zal verklanking van de woorden zeker in het begin van het leren van een leestaal een belangrijke rol spelen.

Alleen als het verklanken van het orthografisch woord geen problemen oproept kan het opgenomen worden in het herkenningsvocabulair. Het kan dan tijdens het lezen in meer of mindere mate met inwendige stem ‘uitgesproken’ worden, en hoe sneller en moeitelozer dit inwendig uitspreken van de woorden gebeurt, hoe vaardiger het technisch lezen geschiedt.

Als moedertaallezer zijn we zeker in staat woorden aan hun visueel patroon, dat wil zeggen aan hun grafische specificiteit, te herkennen en ze te verbinden met een semantisch concept, ongeveer zoals in een pictografische taal gebeurt. Echter op deze wijze beginnen met het verwerven van een woordenschat in een vreemde taal passeert zo grondig de leesprincipes van de moedertaal dat het rendement buitengewoon schraal zal zijn. Dit is wat ik noemde het ‘gezond verstand argument’.

Het valt daarom te bepleiten aan een leescursus in bronnentaalverband in een separaat gedeelte van het tekstboek of bijvoorbeeld op een losse kaart, een overzicht te geven van de voornaamste functiewoorden en deze

fonologisch te laten inprenten. Dat zal hun opname in het visuele herkenningsvocabulair versnellen waardoor de leesvaardigheid zal toenemen.

Ik geef nog een ander argument dat pleit voor oefening in verklankingsvaardigheid. Lezen bestaat niet uit het decoderen van woorden die niets met elkaar te maken hebben. In het kader van Nederlands als bronnentaal gaat het om teksten, dat wil zeggen reeksen naar betekenis met elkaar verbonden zinnen.

Voor het samenstellen van zinsbetekenissen moeten proposities op woorden zinsdeelniveau worden geïntegreerd en dat betekent dat ze voor enige tijd in gedachten moeten blijven omdat er nog wat mee gedaan moet worden. Dat kan het beste als we de vreemdetaalwoorden niet alleen maar inprenten als grafisch beeld, maar zoals we gewend zijn in de moedertaal, eveneens in een klankvorm. De leesprocesonderzoeker Perfetti (1985) verbindt hieraan zijn begrip ‘reference securing’ en daar bedoelt hij mee: het vasthouden in het werkgeheugen van de fonologische vorm van basisproposities om integratie te bewerkstelligen.

6. Niet-normatieve fonologische recodering

Deze argumenten pleiten voor het uitdrukkelijk leren verklanken van de vreemde taal leestekst, maar met die verklanking is wel iets bijzonders aan de hand. Oefening in fonologische recodering in het kader van LEEV heeft niet tot doel interactieve, orale communicatie. Daarom geldt als vaardigheidscriterium niet de uitspraakwijze van de vreemde doeltaal. Het gaat om het verklankingsgemak en daarin speelt de teken-klank omzettingssystematiek van de moedertaal een veel belangrijker rol dan die van de vreemde taal. Het enige wat telt is het motorisch-articulatorisch uitspraakgemak en naarmate een woord uit de vreemde leestaal qua letteropbouw lijkt op een moedertaalwoord zal het makkelijker worden verklankt en worden opgenomen in het herkenningsvocabulair. In dit verband is studie van wat we kunnen noemen de interlinguale orthografische similariteit van belang.

Door de orthografische woorden fonologisch te recoderen, dat wil zeggen

om te zetten in klanken, worden ze volgens de uitspraakprincipes van de moedertaal uitspreekbaar.

De leesuitspraak van de vreemdetaalwoorden valt daarmee niet binnen het domein waarover een moedertaalspreker een fonologisch normatief oordeel kan vellen. Het dient uitsluitend herkenning, opslag en oproepfuncties. Eenvoudig gezegd: het maakt niet uit hoe het klinkt, als de fonologische label maar stabiel is en makkelijk reproduceerbaar.

Het is te vergelijken met de uitspraak van namen van de prinsen en prinsessen in vertaalde Russische negentiende-eeuwse literatuur: voor de lezer is het niet belangrijk of dat correct gebeurt volgens de uitspraaksystematiek van het Russisch of dat de uitspraak meer Nederlands- of Engelsachtig is. Men moet echter wel een klankvorm aan de namen verbinden die gemakkelijk reproduceerbaar is. Anders kan men helemaal niet meer uit elkaar houden wie het met wie houdt.

Het woord in klankvorm is makkelijk herhaalbaar en daardoor ook makkelijker in gedachten te houden en oproepbaar. Denk bijvoorbeeld aan het onthouden van een minder frequent gebruikt telefoonnummer: in het boek kijken en het nummer even in groepjes van drie scanderen is makkelijker dan aan het rijtje cijfers denken. En dat terwijl zoals boven gezegd onze cijfers nu juist geen ingebouwde uitspraakindicatie bezitten en mogelijk relicten zijn van pictografische oorsprong.

7. Mentaal lexicon

Ik heb eerder gesteld dat er veel onderzoek is gedaan naar de plaats van fonologische recodering in het leesproces. Daarbij gaat het meestal om lezen in de moedertaal, maar er is in toenemende mate ook aandacht voor lezen in een vreemde taal.

Voor wat betreft de fonologische recodering spitst het onderzoek zich toe op de rol daarvan bij het toegang krijgen tot het woordgeheugen, het mentaal lexicon. De opvatting van de onderzoeker omtrent de inrichting van het mentaal lexicon bepaalt mede het belang dat aan de problematiek van fonologische recodering wordt toegekend.

Ik wil hier de Britse onderzoeker Baddeley noemen die veel onderzoek heeft gedaan naar de betekenis van het werkgeheugen. In zijn opvatting van het werkgeheugen bestaat deze uit verschillende componenten: een monitor component die de aandacht representeert, en minimaal twee zogenaamde 'slave-components': een visuele en een fonologische component. Uit zijn onderzoek is gebleken dat er een bijzondere samenhang bestaat tussen uitspraakvaardigheid, dat wil zeggen hoe veel men kan uitspreken in twee seconden, en de omvang van het werkgeheugen. In de woorden van Baddeley:

> (...) memory span will depend on rate of rehearsal, being approximately equivalent to the number of items that can be spoken in two seconds (1991: 81).

Ik wil nog wijzen op onderzoek van Gathercole (1992) waaruit blijkt dat er een nauwe relatie bestaat tussen het gemak waarmee kinderen nonwoorden uitspreken (en vreemdetaalwoorden doen zich aanvankelijk voor als non-woorden) en hun vaardigheid om vocabulair te verwerven in een vreemde taal.

Vervolgens is nog van belang te vermelden dat door het inwendig herhalen van woorden op een wijze die in het Engels 'rehearsal' wordt genoemd, en waarvoor ik eigenlijk geen goed Nederlands woord heb kunnen vinden, met name de juiste volgorde van de woorden in zinnen in gedachte blijft: 'inner speech serves to preserve wordorder and that is one of its major contributions to the reading process' (Eysenck & Keane, 1990: 147).

Tenslotte zijn alle onderzoekers het er over eens dat zodra een woordvorm laagfrequent is of vreemd aandoet, er expliciete fonologisering plaatsvindt (Stanowitch, 1991). Dat sluit aan bij onze eigen ervaring: een complexe zin met moeilijke woorden of onbekende vaktermen lezen we het liefst halfluid, met nadrukkelijke fonologisering.

8. Afsluiting

Koppelen we nu terug naar onze bronnentaalstudenten die voor de taak

staan in korte tijd een visuele herkenningswoordenschat op te bouwen in een vreemde taal dan is het duidelijk dat er in het onderwijsprogramma uitdrukkelijk aandacht moet worden besteed aan gewenning de orhtografische woordvormen te verklanken. Dat is een vorm van procedurele kennis die zich goed leent voor niet-intentionele, impliciete inprenting, en die geen kennis van regels vraagt.

De verklanking gebeurt niet normatief volgens de uitspraakregels van de vreemde taal, maar eerder volgens de moedertaal-systematiek. Niet als doel op zichzelf, maar uit oogpunt van cognitieve efficiëntie: opslag en toegankelijkheid van de herkenningswoordenschat in het mentaal lexicon zal er door worden vergemakkelijkt.

Het belang van verklankingsvaardigheid heeft een rol gespeeld bij het besluit aan de leestaalleergang *Nederlands Leren Lezen* (NLL) een cassette toe te voegen met daarop de teksten en in het lesstramien uitdrukkelijk tijd te reserveren voor luisteren en ongecontroleerd nazeggen van de tekst.

Bij wijze van impliciete inprenting kunnen onze bronnentaalstudenten dan toch nog enigszins een beeld krijgen van hoe welluidend het Nederlands is en welk een motorisch en akoestische genoegen gepaard gaat met de verklanking ervan. En dat aspect heeft minder met cognitieve efficiëntie als wel met linguale esthetiek te maken.

Bibliografie

Baddeley, A. (1990). *Human Memory (theory and practice)*. Boston.

Eysenck M.W. & M.T. Keane (1990). *Cognitive Psychology (A student's handbook)*. Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates.

Gathercole, S.E. (1992). ‘The nature and uses of working memory’, in: Morris & Gruneberg, *Theoretical aspects of memory, second edition*, London and New York: Routlegde.

Grabe, R. (1991). ‘Current issues in foreign language reading’, in: *TESOL*, nr. 3, 1991.

Nieuwenhuis, G.J. (1930). *Het Nederlandsch in Indonesië (een bronnenboek voor het onderwijs in de nieuwe richting)*. Groningen: Wolters, Den Haag: Weltevreden.

Perfetti, C.A. (1985). *Reading Ability*. Oxford University Press.

Stanovich, K.E. (1991). ‘Word recognition: changing perspectives’, in Barr, Kamil, e.a. *Handbook of reading research, volume II*. New York, London: Longman.

Werken met de nieuwe lesmethode 'Nederlands Leren Lezen (Nederlands als Bronnentaal)'
Bahasa Belanda sebagai Bahasa Sumber, Drempelniveau

Sugeng Riyanto (Jakarta)

1. Inleiding

In Indonesië speelt het Nederlands een belangrijke rol om bronnen (archieven, boeken, artikelen, teksten) op het gebied van rechten, geschiedenis, antropologie, islamologie, archeologie, of Indonesische taalen letterkunde, te kunnen lezen. Het gaat daarbij echter niet om het spreken, maar om het lezen en raadplegen van teksten. Er zijn verschillende leerboeken beschikbaar. Wat ik hier bespreek is één daarvan, namelijk *Bahasa Belanda sebagai Bahasa Sumber, Bidang Hukum, Tingkat Dasar* (1996) 'Nederlands als Bronnentaal, Rechten, Drempelniveau', onder redactie van Sugeng Riyanto, Putri T. Mutiara en Lilie Suratminto.

Dit leerboekje is een deel van een serie *Nederlands als Bronnentaal*. In de toekomst zijn wij van plan om soortgelijke leerboekjes samen te stellen voor andere disciplines: geschiedenis, antropologie, islamologie, archeologie, Indonesische taal- en letterkunde; en wel in drie niveaus: beginners (drempelniveau), basis, en gevorderden. Voor rechten moeten er dus nog cursussen ontwikkeld worden voor twee niveaus, namelijk basis en gevorderden. Voor het drempelniveau voorziet de serie in een minigrammatica (gelijk voor alle disciplines), een studentenboek (cursusboek), een docentenhandleiding, en een cassette.

2. De reeks *Nederlands als Bronnentaal*

In de universitaire curicula van bovengenoemde diciplines is er meestal

weinig tijd beschikbaar. In de meeste Faculteiten der Rechten krijgen de studenten slechts Nederlands in één semester (ongeveer vijftien maal negentig minuten, of vijfentwintig uur). Daarmee is leerefficiëntie een belangrijk uitgangspunt bij het samenstellen van lesprogramma en lesmateriaal. De methode *Nederlands als Bronnentaal* is samengesteld in overeenstemming met dit principe.

Deze methode wil bronnentaalstudenten en -docenten helpen bij het onderwijs in het Nederlands als hulpvak. Zij is samengesteld sinds 1992 door een team van Indonesische en Nederlandse deskundigen, verbonden aan verschillende universiteiten in Indonesië en aan het Erasmus Taalcentrum te Jakarta (de onderwijsafdeling van het Nederlands Cultureel Centrum, het Erasmus Huis). De voortzetting en de afronding van dit project wordt mede gesteund door de Nederlandse Taalunie.

De serie *Bahasa Belanda sebagai Bahasa Sumber; Bidang Hukum, Tingkat Dasar*, 'Nederlands als Bronnentaal, Rechten, Drempelniveau' is in 1996 gedrukt als een proefuitgave en als een interne uitgave van het Erasmus Taalcentrum ('Erasmus Educatief 7a, 7b, 7c, en 7d'). Zij bestaat zoals gezegd uit een minigrammatica, een studentenboek, een docentenboek, en een cassette. Deze serie is sinds 1993 regelmatig gebruikt op het Erasmus Taalcentrum en in een paar universiteiten in en buiten Jakarta. De docenten hebben op het algemeen enthousiast gereageerd. Er zijn ook een paar *workshops* georganiseerd. Die workshops hebben belangrijke bijdragen opgeleverd ter verbetering van het leerboekje.

Dezelfde serie voor de studie geschiedenis is in de naaste toekomst klaar. De voorlopige versie is al gebruikt op verschillende universiteiten in Indonesië. De docenten die ermee hebben gewerkt, hebben ook correcties aangebracht en suggesties gedaan ter verbetering van de uitgave.

2.1 Methode

Bij het samenstellen van de leerboekjes heeft de redactie verschillende didactische principes als uitgangspunt genomen. Ten eerste wordt lezen in deze methode beschouwd (zie de bijdrage van Herman Poelman elders in deze bundel) als eerste en enige beoogde vaardigheid (LEEV), want dat is

de vaardigheid die bronnentaalstudenten nodig hebben. Ze worden daarom direct geconfronteerd met zinnen en teksten.

Vanaf het begin mogen de studenten raden welke mogelijke delen de zinnen hebben. Ze moeten zo snel mogelijk vaardigheid krijgen in het herkennen van de grondvormen van veranderlijke woorden, anders kunnen zij geen tweetalige woordenboeken gebruiken.

Ten tweede heeft de redactie originele teksten gekozen, die disciplinegericht zijn. De studenten lezen dus teksten die relevant zijn voor hun studie. Dit is zeker voor de studenten plezierig en het vergroot de motivatie.

De studenten leren al doende. Ze doen gevarieerde dingen. Eerst moeten ze het grondwoord en de vertaling van een onbekend woord in het woordenboek zoeken. Daarna moeten ze de zinnen leren ontcijferen met gebruikmaking van de minigrammatica.

De colleges hebben het karakter van een werkbijeenkomst. De studenten dienen actief te zijn in de klas, en samen te werken met medestudenten in de oefenfase. De docent heeft de functie van facilitator. Hij helpt de studenten als ze moeilijkheden aantreffen bij het maken van de opdrachten, en laat zich zo min mogelijk vangen voor onnodige grammaticale uitleg.

Ik bespreek eerst de drie deeltjes plus de cassette van de beginnersmethode voor Indonesische rechtenstudenten. Daarna volgt, bij wijze van demonstratie, een les uit het boekje.

De methode gebruikt voor *Nederlands als Bronnentaal, Drempelniveau* bestaat uit de volgende deeltjes:

a. een beknopte referentiegrammatica

Deze referentiegrammatica is heel beknopt. Zij telt 37 bladzijden (inhoud) en nog 28 bladzijden met bijlagen. De studenten leren weinig van het regelsysteem van het Nederlands. Beschrijving van het regelsysteem vindt zoveel mogelijk plaats in de vorm van voorbeelden. Studenten moeten de grammatica raadplegen als ze moeilijkheden hebben tijdens de oefening. Het is dus een opzoekgrammatica. Grammaticale onderwerpen die aan de orde komen zijn vooral onderwerpen die essentieel zijn bij het herkennen

van woorden en bij het ontcijferen van zinnen.

Het boekje bestaat uit drie hoofdstukken: **spelling** (slechts in dienst van woordherkenning en woordenboekgebruik), **woordvervoegingen** (nomina, verba, adjectiva, en pronomina); **zinsbouw**: hoofd- en bijzinnen, de plaats van *niet, nooit, nergens*, de volgorde van nominale, prepositionele, en verbale groepen (woordgroepen), scheidbare werkwoorden, tijden, het gebruik van *er* en *het*, de passiefvorm, en de samentrekking.

Als bijlagen dienen de lijsten van onregelmatige werkwoorden (van infinitief naar imperfectum - perfectum; van imperfectum naar infinitief; van perfectum naar infinitief), afleidingen, preposities, en conjuncties. Ook deze staan in dienst van de woordherkenning.

Er is gekozen voor een aparte uitgave van de referentiegrammatica omdat het vaak en snel geraadpleegd wordt: de studenten hebben dit deeltje tijdens het uitvoeren van oefeningen en opdrachten naast hun tekstboek liggen. De referentiegrammatica hoort bij de lessen: zij vat overzichtelijk samen wat in de lessen verspreid aan de orde komt.

De student moet de grammatica zelf thuis leren raadplegen, dat wil zeggen ze moeten haar zelf bestuderen. De docent gaat niet voor de klas de in het boek behandelde grammaticale problemen uitleggen. Het is dus geen zelfstandige grammatica. Docenten doen er goed aan steeds vanuit de lessituatie naar de referentiegrammatica te verwijzen, zodat de studenten leren een probleem te localiseren.

b. een studentenboek

Het boek begint met een zogenaamde introductiecursus van vijf lessen waarin de karakteristieken van de lesmethode, de kenmerken van het Nederlands, en het gebruik van woordenboeken aan de orde komen. De introductiecursus is gelijk voor alle genoemde disciplines. De teksten zijn vanaf de tweede les in het Nederlands.

Dan volgt de vakcursus (les 6 tot en met 13), evenals de introductiecursus gecentreerd rond teksten bestaande uit genummerde zinnen. Deze teksten zijn didactisch bewerkte versies van authentieke teksten.

De oefeningen en de opdrachten bestaan uit:
- luisteren naar de bandrecorder en de tekst meelezen,
- woorden opzoeken in het woordenboek,
- herkennen van de zinsbouw (woordgroepen, zinsdelen),
- samenhang zoeken (verwijzingen),
- vertaling (zowel woord voor woord als goede vertaling),
- tekstbegrip,
- memoriseren.

Dit boekje wordt voortdurend gebruikt door de studenten en de docent. Ze openen het boek direct in de eerste les. Alle antwoorden schrijven de studenten erin. Voor vertalingen zijn er werkbladen beschikbaar. In de oefenfase mogen ze in groepjes werken. De docent moet proberen iedere les in één ontmoeting van negentig minuten te behandelen. Als hij er niet mee klaar komt, mag de rest gegeven worden als huiswerk. Uit ervaring is gebleken dat negentig minuten meestal genoeg is voor een les. Dit boekje is in ongeveer vijftien sessies (een semester) van negentig minuten of ongeveer vijfentwintig klokuren gedaan.

c. een docentenhandleiding

Dit deeltje is samengesteld om de docenten te helpen de methode te gebruiken volgens de bedoelingen van de samenstellers. Aan de Indonesische rechtenfaculteiten zijn dat meestal jonge docenten die weinig actief Nederlands beheersen en soms geen linguïst zijn.

De docentenhandleiding geeft de principes van de methode, het lesstramien, een bespreking per les van de problematiek die aan de orde wordt gesteld, vertalingen van de teksten in Bahasa Indonesia, en antwoorden bij de oefeningen en opdrachten. De docent krijgt de instructie wat hij moet doen, suggesties, oplossingen, enzovoort. In de handleiding treft de docent ook verschillende toetsen en voorbeelden van examenopgaven aan.

d. een cassette

Hierop is de tekst van iedere les ingesproken door een ‘native speaker’. Dit helpt de studenten bij het verklanken van Nederlandse woorden. Zoals Herman Poelman elders in deze bundel aantoont, is dit nuttig voor het onthouden van woorden en het herkennen van zinsstructuren.

3. Demonstratie

Om een indruk te geven van hoe de les verloopt, volgt les 8 van de methode voor beginnende rechtenstudenten.

Vooraf moet ik toelichten dat de student bij het begin van les 8 niet meer dan circa twaalf klokuren Nederlands heeft gehad. Na die twaalf uur is dit toch al de derde tekst die op zijn vakgebied (rechten) betrekking heeft. Misschien lijkt het gewaagd om direct met een moeilijk onderwerp als dit aan te komen, maar in de praktijk van mijn eigen lessen heb ik gemerkt dat dit de studenten *niet* afschrikt.

Pelajaran 8 Staatsrecht

Tugas a: Mendengarkan dan membaca

Dengarkan teks berikut ini. Anda akan mendengar teks ini dua kali. Cobalah untuk ikut membaca. Pelajari kata-kata penting beserta terjemahannya.
Waktu: 5 menit

1. Het staatsrecht vormt een onderdeel van het publiekrecht, net als het strafrecht.
2. Het bevat de belangrijkste regels voor de ordening van het overheidsapparaat.
3. In het staatsrecht zijn verder de burgerlijke rechten en vrijheden beschreven.
4. Die zijn vastgelegd in de Grondwet en in de zogenaamde organieke wetten.
5. Daarin zijn grondwetsartikelen uitgewerkt.
6. De Kieswet, de Provinciewet en de Gemeentewet worden ook tot het Staatsrecht gerekend.
7. In de Grondwet zijn echter in de eerste plaats de grondrechten van de burger opgesomd.
8. De Grondwet kan alleen gewijzigd worden via een speciale, verzwaarde procedure.
9. In de Verenigde Staten kan de Grondwet niet gewijzigd worden. Daar kan alleen een aanvulling op de Grondwet gemaakt worden.
10. De eerste schets van de Nederlandse Grondwet is in 1812 geschreven.

Daftar kata

het staatsrecht	-	hukum tata negara
vormt	-	merupakan
een onderdeel	-	bagian
net als	-	seperti, sebagaimana halnya
bevat	-	memuat
de regels	-	aturan
de ordening	-	penataan
het overheidsapparaat	-	aparat pemerintah
verder	-	selanjutnya
beschreven	-	diuraikan
de burgerlijke rechten	-	hak warga negara
vrijheden	-	kebebasan
vastgelegd	-	ditetapkan

de Grondwet	-	Undang-undang Dasar (UUD)
zogenaamde	-	apa yang disebut
organieke	-	organik

grondwetsartikelen	-	pasal-pasal UUD
uitgewerkt	-	diuraikan
de Kieswet	-	Undang-Undang Pemilihan Umum
de Provinciewet	-	Undang-Undang Mengenai Propinsi
de Gemeentewet	-	Undang-Undang Mengenai Kotapraja
gerekend tot	-	tergolong
echter	-	namun
in de eerste plaats	-	terutama
grondrechten	-	hak asasi
de burger	-	warga masyarakat
opgesomd	-	diperinci
alleen	-	hanya
gewijzigd	-	diubah
speciale	-	khusus
verzwaarde	-	diperketat, diperberat
de procedure	-	prosedur
de Verenigde Staten	-	Amerika Serikat
daar	-	di sana
de aanvulling	-	tambahan, penambahan
de schets	-	rancangan
geschreven	-	ditulis

Lembar kerja

---

1. Het staatsrecht vormt een onderdeel van het publiekrecht, net als het strafrecht.

   ---

2. Het bevat de belangrijkste regels voor de ordening van het overheidsapparaat.

   ---

3. In het staatsrecht zijn verder de burgerlijke rechten en vrijheden beschreven.

   ---

4. Die zijn vastgelegd in de Grondwet en in de zogenaamde organieke wetten.
   ---

5. Daarin zijn grondwetsartikelen uitgewerkt.
   ---

6. De Kieswet, de Provinciewet en de Gemeentewet worden ook tot het Staatsrecht gerekend.
   ---

7. In de Grondwet zijn echter in de eerste plaats de grondrechten van de burger opgesomd.
   ---

8. De Grondwet kan alleen gewijzigd worden via een speciale, verzwaarde procedure.

Lembar kerja

---

9. In de Verenigde Staten kan de Grondwet niet gewijzigd worden. Daar kan alleen een
   ---
   aanvulling op de Grondwet gemaakt worden.
   ---
10. De eerste schets van de Nederlandse Grondwet is in 1812 geschreven.

Tugas b: Penentuan pola dan makna kata

b.1. Penjelasan

Kolokasi penting dalam teks ini adalah:
in de eerste plaats (7) : pertama-tama, terutama

b.2. Tugas

1. Tulislah kata dasar dari:

	Kata Dasar		**Kata Dasar**
vormt	_____	regels	_____
bevat	_____	rechten	_____
vastgelegd	_____	vrijheden	_____
uitgewerkt	_____	wetten	_____
gemaakt	_____	grondrechten	_____

2. Carilah terjemahan kata itu dan tuliskanlah di atas kata tersebut dalam kalimat.
Waktu : 15 menit.

Tugas c: Penentuan pola kalimat

c.1. Penjelasan

Perubahan bentuk verba tergantung dari subyek (tunggal atau jamak, orang pertama, kedua atau ketiga) dan dari kala (kala sekarang, kala lampau).

Ada verba yang teratur dan yang tidak teratur. Perubahan verba teratur mengikuti pola yang tetap. Misalnya: *ik werk, hij werkt, hij werkte, hij wandelt, hij wandelde*. Oleh sebab itu kata dasar dari verba yang teratur tidak sulit ditemukan. (Lihat tata bahasa: 2.1.1.).

Pada verba tak teratur perubahan-perubahan itu tampak lebih jelas: hij loopt, hij liep. Beberapa verba tak teratur banyak mengalami perubahan: *hebben, zijn, kunnen, mogen, willen, zullen*.
(Lihat tata bahasa: 2.1.2. en 2.1.3.).

Yang terpenting adalah bahwa Anda dapat mengembalikan bentuk kala lampau verba tak teratur ke kata dasarnya. Baru Anda dapat menggunakan kamus.

Lihat lampiran verba tak teratur di belakang tata bahasa.

c.2. Tugas:

1. Garis bawahi semua verba dalam kalimat 1-10. Perhatikan! Dalam beberapa kalimat terdapat dua atau tiga verba.
2. Lingkari PV dalam kalimat 1, 2, 6 dan 10.
3. Apa kata dasar kata yang berikut dan apakah verbanya teratur atau tidak teratur?

	Kata Dasar	**Teratur/Tak teratur**
uitgewerkt	_____	_____
gerekend	_____	_____
gewijzigd	_____	_____
kan	_____	_____
is	_____	_____

Waktu: Penjelasan 10 menit. Latihan 15 menit.

Tugas d: Kepaduan kalimat

Mengacu ke mana kata yang berikut ini:

het	(kalimat 2) : _____
die	(kalimat 4) : _____
daarin	(kalimat 5) : _____
daar	(kalimat 9) : _____

Waktu: 10 menit.

Tugas e: Terjemahan

1. Tuliskan terjemahan kata demi kata di sebelah atas kalimat 1, 3, dan 4.
2. Terjemahkan kalimat 7, 8, dan 9 dalam bahasa Indonesia yang baik.

Waktu: 20 menit

Tugas f: Pemahaman teks

Jawablah pertanyaan yang berikut dan sebutkan pada kalimat mana terdapat jawabannya!

1. Dalam bagian apa saja hukum publik terbagi?
   ---
2. Undang-undang apa termasuk dalam hukum tata negara?
   ---
3. Di mana disebutkan hak asasi anggota masyarakat?

Waktu: 10 menit.

Tugas g: Menghafalkan

Tulislah terjemahan kata yang berikut dan sebutkan dalam kalimat mana kata tersebut tercantum, lalu pelajari dan hafalkan:

	Terjemahan	**Kalimat**
het staatsrecht	_____	_____
de grondwet	_____	_____
grondwetsartikelen	_____	_____
de burgelijke rechten	_____	_____
en vrijheden	_____	_____
de grondrechten	_____	_____
vormen	_____	_____
bevatten	_____	_____
uitwerken	_____	_____
rekenen tot	_____	_____
wijzigen	_____	_____

Deelnemers Dertiende Colloquium Neerlandicum

Naam	Functie/Universiteit
Adamiak, Dr. M.	Uniwersytet Mikolaja Kopernika, Torun
Akker, I. van den	Hogeschool Nederland, Amsterdam
Albertné, J.	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Appel, Prof. dr. R.	Universiteit van Amsterdam
Ardito, Giuliana V.	Università degli Studi di Trieste
Arfs, Fil.kand. M.	Göteborgs Universitet
Assche, D. van	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Baalen, Drs. Chr. van	Nederland
Balk-Smit Duyzentkunst, Prof. dr. F.	Redactie NEM, Bestuurslid SPIN, vh. Universiteit van Amsterdam
Balogh, Dr. Tamás	Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Budapest
Balteau, J.	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Beekhuizen, D.	Scuola Superiore per Interpreti e Traduttori del Commune di Milano
Beheydt, Prof. dr. L.	Redactie NEM, Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Beke, Dr. K.	Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
Bellekom, L.	Interparlementaire Commissie van de Nederlandse Taalunie
Belo-oesov, Dr. V.O.	Lomonosov Staatsuniversiteit, Moskou
Bergh, Drs. M.F.M. van den	Algemeen Secretaris Nederlandse Taalunie, Den Haag
Berlo, M. van	Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt
Berteloot, Prof. dr. A.	Bestuurslid SPIN, Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Best-Mols, Dipl.dolm. J.A.G.	Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg
Boers, Drs. M.E.W.	Rijksuniversiteit Leiden
Bohlin, Drs. B.	Universiteti Stockholm

Bolster, M.E.A. de	Bureau voor de Bibliografie van de Neerlandistiek, Den Haag
Borissova, Prof. dr. phil. B.	Universiteit ‘St. Kiril i Methodi’, Veliko Târnovo
Bosmans, Lic. H.	Université Catholique de Louvain, Louvainla-Neuve
Bot, V. de	University of Pennsylvania, Philadelphia
Boukema, Drs. H.J.	Redactie NEM, vh. Ankara üniversitesi
Braet, Dr. A.C.	Rijksuniversiteit Leiden
Bratoes, Prof. dr. I.B.	Universiteit van St. Petersburg
Braun, A.	Universität Leipzig
Bree, Prof. dr. C. van	Rijksuniversiteit Leiden
Brems, Prof. dr. H.	Dagelijks Bestuur IVN, Katholieke Universiteit Leuven en Brussel
Brink, Drs. A.S.G.	Universidade de Coïmbra
Broos, Dr. A.J.M.	University of Michigan, Ann Arbor
Brycht M.A., A.	Uniwersytet Lódzki
Bulhof, Prof. dr. F.	vh. Carl v. Ossietzky Universität Oldenburg
Burger, P.	Redacteur Taalschrift
Burgt, Drs. G. van der	vh. Universiteit Bonn
Bzoch, Dr. A.	Univerzita Komenského, Bratislava
Camp, M. van	Universität Leipzig
Cherribi, O.	Interparlementaire Commissie van de Nederlandse Taalunie
Ciutacu, S.	Universitatea de Vest din Timisoara
Claes, Dr. M.-Th.	Université Catholique de Louvain, Louvainla-Neuve
Clercq, M. le	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Coller, Prof. dr. H.P. van	Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein
Colson, Prof. dr. J.P.	Université Catholique de Louvain, Louvainla-Neuve
Conradie, Prof. C.J.	Randse Afrikaanse Universiteit, Johannesburg
Crespo Solans, A.	Escuela Oficial de Idiomas, Madrid

Cumps, Dr. D.	Université de Paris IV, Sorbonne
Czarnecka, Mgr. B.	Uniwersytet Wroclawski
Damokos, K.	Budapesti Müszaki Egyetem Nyelvi Intézet
Daniëls, Drs. M.	The Hebrew University of Jerusalem
Dankloff-Aka, A.H.M.	Moskouse Linguïstische Universiteit
Daróczi, A.	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Deleu, J.	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Dermaut, Lic. N.	Université Catholique de Louvain, Louvainla-Neuve
Devoldere, L.	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Devos, R.	Instituut voor Levende Talen, Leuven
D'Halleweijn, E.	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Dieltjens, L.	ICHEC Brussel
Dingenouts, M.	Scuola Superiore per Interpreti e Traduttori del Commune di Milano
Dolk, Dr. E.C.	Université de Paris IV, Sorbonne
Doorenbosch, P.M.	Bureau voor de Bibliografie van de Neerlandistiek, Den Haag
Dort-Slijper, Dr. M.K. van	Universiteit van Amsterdam
Douma, M.	Hogeschool van Amsterdam
Drenjassowa, Prof. dr. habil. T.	Moskouse Linguïstische Universiteit
Due-Schovers, J.	Tromsó
Eickmans, Dr. H.	Universität Leipzig
Elshout, Drs. G.A.	Penningmeester IVN, Penningmeester SPIN, Hogeschool van Amsterdam, Universiteit van Amsterdam
Elst, Prof. dr. J. van der	Potchefstroomse Universiteit
Engelbrecht, Drs. W.W.K.H.	Univerzita Palackého, Olomouc
Eredics, P.	Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Essed-Fruin, E.D.	vh. Instituut voor de Opleiding van Leraren, Paramaribo
Essink, R.	Hogeschool Holland
Ester, Dr. H.	Katholieke Universiteit Nijmegen
Evenepoel, Dr. S.	Provinciale Hogeschool voor Vertalers en Tolken, Gent
Eyckmans, June	Université Libre de Bruxelles
Falster Jakobsen, Cand.mag. L.	Kóbenhavns Universitet
Fernhout, E.	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Finet-van der Schaaf, Dr. B.	Université de Metz
Fokkema, Dr. R.L.K.	Universiteit Utrecht
Foolen, Dr. A.P.	Katholieke Universiteit Nijmegen
Francken, Dr. A.A.P.	Rijksuniversiteit Leiden
Garthoff-Zwaan, Drs. M.	Universiteit van Amsterdam
Geeraerts, Dr. H.	Katholieke Universiteit Brussel
Geijn, Sofie Van	Université Libre de Bruxelles
Gelderblom, Dr. A.J.	Universiteit Utrecht
Genetzke, Dr. U.	Universität Leipzig
Gera, Dr. J.	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Géron, Pierre	België
Gerritsen, Dr. S.R.	Université Catholique de Louvain, Louvainla-Neuve
Gerritsen, Prof. dr. W.P.	Universiteit Utrecht
Gerritsen, Dr. M.	Katholieke Universiteit Nijmegen, Universiteit Utrecht
Gielen, S.	Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
Ginneken, Jessica van	Université Libre de Bruxelles
Gobardhan-Rambocus, Drs. L.	Instituut voor de Opleiding van Leraren, Paramaribo
Godin, Prof. dr. P.	Université Catholique de Louvain, Louvainla-Neuve

Grave, J.	Universität zu Regensburg
Groeneboer, Dr. C.R.	Erasmus Taalcentrum, Jakarta, Universitas Indonesia, Jakarta
Groot, Drs. J.P.M.	Erasmus Taalcentrum, Jakarta
Grootes, Prof. dr. E.K.	Universiteit van Amsterdam
Grüttemeier, Prof. dr. R.	Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
Guns, Lic. M.	Université Catholique de Louvain, Louvainla-Neuve
Haar, Prof. dr. C. ter	Dagelijks Bestuur IVN, Ludwig-Maximilians-Universität, München
Haeseryn, Dr. W.J.M.	Katholieke Universiteit Nijmegen
Hamdani, Giatika	Universitas Pancasila, Jakarta
Hart, Drs. M. 't	University of Malaya, Kuala Lumpur
Heijden, Drs. E. van der	Rheinische Friedrich - Wilhelms - Universität, Bonn
Heijden, Drs. H. van der	T.C. Ankara üniversitesi
Henselmans, Drs. M.	Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Hermans Ph.D., Prof. dr. Th.	Redactie NEM, University College London
Heuvel, Drs. P.J.M. van den	Univerzita Komenského, Bratislava, Univerza v Ljubljani
Hiligsmann, Dr. Ph.	Université de Liège
Hoezen, G.	Rijksuniversiteit Leiden
Horst, Dr. J.M. van der	Katholieke Universiteit Leuven
Hrncírová prom.fil., Dr. Z.	Univerzita Karlova, Praag
Huigen, Dr. S.	Universiteit van Stellenbosch
Huisman, Dr. C.F.	Université des Sciences Humaines de Strasbourg
Hulstijn, Dr. J.H.	Vrije Universiteit Amsterdam
Ingen, Drs. A.A.W. van	Scuola Superiore per Interpreti e Traduttori del Commune di Milano
Isakh, Marina A.	Universitas Indonesia, Jakarta
Jacobs-Henkel, C.	Johannes-Gutenberg-Universität Mainz
Jager, Drs. A.T. de	Universiteit Utrecht

Jaklin, Drs. A.	Docente/vertaalster
Jansen, Dr. E.	Universiteit van die Witwatersrand, Johannesburg
Janssen, Prof. dr. Th. A.J.M.	Voorzitter IVN, Voorzitter SPIN, Vrije Universiteit Amsterdam
Janssens, V.	Université Libre de Bruxelles
Janssens, Prof. dr. G.	Université de Liège
Jonckheere, Dr. W.F.	Universiteit van Natal, Durban
Kaastra-Prakke, M.	Uniwersytet Warszawski
Kalla, Mgr. I.B.	Uniwersytet Wroclawski
Kalsbeek, Drs. A.A.M. van	Vrije Universiteit Amsterdam
Kasper, Dr. Chr.	Universität Wien
Kassai-Nagyné, I.	Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
Kawasaki, Y.	Universität-Gesamthochschule Duisburg
Kehnen M.A., B.	Universität-Gesamthochschule Duisburg en Essen
Kiedron, Prof. dr. habil. S.	Uniwersytet Wroclawski
Kirsner, Prof. Robert S.	University of California, Los Angeles
Kleijn, Drs. P.G.M. de	Secretaris IVN, Secretaris SPIN, Nuffic, Den Haag
Klimaszewska, Prof. dr. habil. Z.	Uniwersytet Warszawski
Koch, Dr. J.	Uniwersytet Wroclawski
Koch-Piccio, Dr. J.E.	Bestuur IVN, Istituto Universitario Orientale, Napoli
Koenraads, Dott. E.	Università degli Studi di Trieste
Kok-Lansbergen, Drs. T.C.J.C.	Tekst-, redactie- en correctiebureau, Woubrugge
Konst, Prof. dr. J.W.H.	Freie Universität Berlin
Kopland, Rutger	Auteur
Korevaart, Drs. K.J.J.	Rijksuniversiteit Leiden
Korteweg, Drs. A.J.	Nederlands Letterkundig Museum, Den Haag

Kouijzer, Drs. D.	Université de Paris IV, Sorbonne
Kowalska-Szubert, Dr. A.	Uniwersytet Wroclawski
Kristel, Marja	Directeur IVN, Redactiesecretaris NEM
Kruisman, Drs. G.	Kϕbenhavns Universitet
Lacy-Bruijn, Prof. dr. M.	Butler University, Indianapolis
Lalleman, Dr. J.A.	Rijksuniversiteit Leiden
Langvik-Johannessen, Prof. em. dr. K.	Universitetet i Oslo
Leclercq, Dr. R.G.	Bayerische Julius-Maximilians-Universität, Würzburg
Leijnse, Dr. E.	Facultés Universitaires de Namur
Lentz, Dr. L.R.	Universiteit Utrecht
Leuvensteijn, Prof. dr. J.A. van	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Vrije Universiteit Amsterdam
Lijmbach, B.	Rijksuniversiteit Groningen, Talencentrum
Lilipaly, J.	Interparlementaire Commissie van de Nederlandse Taalunie
Linthorst, Drs. C.E.	Universitatea din Bucuresti
Louwerse, Drs. L.H.R.	University of Sheffield
Lubbe, Prof. Hendrik J.	Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein
Luijks, C.A.	Universiteit van Kaapstad, Rondebosch
Luyten, L.	Erasmushogeschool Brussel
Maele, J. van	Katholieke Universiteit Leuven, Instituut voor Levende Talen
Maessen, H.	Scuola Superiore per Interpreti e Traduttori del Commune di Milano
Majewska, Mgr. E.	Uniwersytet Warszwaski
Mamesah-Wenas, Elisabeth	Universitas Sriwijaya, Palembang
Marais, R.	Universiteit van Pretoria
Markuszower, Drs. E.	Tel Aviv University
Martin, Prof. dr. W.	Vrije Universiteit Amsterdam
Matthijs, F.	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Matthys, P.	Universidad de Salamanca

Maureau, Drs. J.H.	Universiteit van Amsterdam
Megen, Drs. A. van	Rijksuniversiteit Leiden
Meintjes, Dr. W.G.	Rhodes-Universiteit, Grahamstad
Mertens, M.H.	Università degli Studi di Padova
Mesker, Drs. K.	Universiteti Stockholm
Minnen, Drs. Ch.H. van	Universiteit van Amsterdam, INTT
Moeimam, Dr. Moeharti Soesani	Universitas Indonesia, Jakarta
Moka-Lappia, Drs. Margriet	Universitas Hasanuddin, Ujung Pandang
Mollay, Dr. Erzsébet	Bestuur IVN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Morciniec, Prof. dr. habil. N.	Uniwersytet Wroclawski
Mori-Leemhuis, Dott. F.	Università di Roma
Muller, Drs. A.	Univerzita Komenského, Bratislava
Muller, J.T.	Rotterdamse Kunststichting
Mursidah, S.S.	Universitas Indonesia, Jakarta
Musschoot, Prof. dr. A.M.	Vice-voorzitter IVN, Redactie NEM, Universiteit Gent
Mutiara, Drs. Putri Tjahjasari	Erasmus Taalcentrum, Jakarta
Naess-Wijsman cand.philol., A.A.	Universitetet i Oslo
Neijt, Prof. dr. A.H.	Katholieke Universiteit Nijmegen
Nicolaescu, Gheorghe	Universitatea din Bucuresti
Nieuwborg, Prof. dr. E.	Université Catholique de Louvain, Louvainla-Neuve
Nikolova, T.	Universiteit ‘St. Kiril i Methodi’, Veliko Târnovo
Noordegraaf, Dr. J.	Vrije Universiteit Amsterdam
Nootens, J.	Interparlementaire Commissie van de Nederlandse Taalunie
Novakovic-Lopusina, Mr. J.	Beogradski Univerzitet

Oosthuizen, J.	Universiteit van Kaapstad, Rondebosch
Oostrom, Prof. dr. F.P. van	Rijksuniversiteit Leiden
Oudesluijs, Drs. D.M.	vh. Humboldt Universität, Berlijn
Paasman, Dr. A.N.	Universiteit van Amsterdam
Pascal-de Graaff, Drs. L.	Université de Franche-Comté, Besançon
Peeters, G.F.L.	Bureau voor de Bibliografie van de Neerlandistiek, Den Haag
Pekelder, Dr. J.	Université de Paris IV, Sorbonne
Pescher-ter Meer, Drs. A.	James Boswell Instituut, Utrecht
Pittery, F.	Voorzitter 'De Nederlanden in de wereld'
Ploeger, J.	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Poel, Dr. K. Van de	Universiteit Antwerpen
Poelman, Drs. H.J.	Erasmus Taalcentrum, Jakarta
Pos, Drs. A.	Universidade de Coïmbra
Predota, Prof. dr. habil. S.	Uniwersytet Wroclawski
Prins, Dr. J.C.	Columbia University, New York
Püschel, E.	Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg
Pusztai, G.	Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
Quist, G.	University College London
Rademaker, Drs. A.I.	Aarhus Universitet
Raemdonck, Dr. A. van	Universitat de Barcelona
Raidt, Prof. dr. E.H.	Universiteit van die Witwatersrand, Johannesburg
Raksányiová, Dr. J.	Univerzita Komenského, Bratislava
Ravier, Lic. L	Fédération Universitaire et Polytechnique de Lille
Ree, Drs. S.C. van der	Stichting Salto, Voorburg
Ridderbeekx, Drs. J.F.	Freie Universität Berlin
Rigelsford M.A., Michael	University of Liverpool
Riyanto M.A., Drs. Sugeng	Universitas Padjadjaran, Bandung
Rizza, Prof. R.	Università degli Studi di Bologna
Robbers, K.	Nederland

Roodzant, Drs. J.C.	Université de Picardie Jules Verne, Amiens
Rooij, Dr. J. de	Erelid IVN, vh. P.J. Meertens-Instituut Amsterdam
Roos, Prof. dr. H.M.	Bestuur IVN, Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria
Roose, J.P.	Erasmushogeschool Brussel
Ross, Drs. D.	Università degli Studi di Trieste
Rutgers, Dr. G.W.	Universiteit van Aruba
Ruysschaert, Tine	Actrice
Salverda, Prof. dr. R.	University College London
Schapendonk, Drs. J.W.P.M.	Philipps-Universität, Marburg
Schenkeveld-van der Dussen, Prof. dr. M.A.	Universiteit Utrecht
Schludermann, Prof. dr. B.	University of Hull
Schut, Drs. A.	Universität des Saarlandes, Saarbrücken
Schutz, R.	Uitgeverij Van Dale Lexicografie, Utrecht
Sellin, Prof. dr. P.R.	University of California, Los Angeles
Shannon, Prof. dr. T.F.	University of California, Berkeley
Shetter, Prof. dr. W.Z.	Indiana University, Bloomington
Skopal, Dr. J.	Masarykova univerzita, Brno
Snapper, Prof. dr. J.P.	Bestuur IVN, University of California, Berkeley
Sneller, Dr. A.A.	Rijksuniversiteit Leiden
Soedarsono, Rudatin Dewi Anggraini	Universitas Indonesia, Erasmus Taalcentrum, Jakarta
Soerjadi, SH, Noerajati	Universitas Pancasila, Jakarta
Sohier, Alain	Université Libre de Bruxelles
Spies, Prof. dr. M.	Vrije Universiteit, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam
Spoor, R.	Ministerie van O.C.&W., Zoetermeer
Srebnik, A.	Univerza v Ljubljani
Starmans, Drs.lic. P.	Universitas Helsingiensis
Steemans, Drs. S.	Universiteit Antwerpen
Stegeman, Prof. dr. J.	Universität Zürich

Stelder, Drs. P.A.	Hogeschool van Utrecht
Stembor, Drs. L.	vh. Universiteit Warschau
Sterkenburg, Prof. dr. P.G.J. van	Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden
Stouten, Prof. dr. J.	Université de Paris IV, Sorbonne
Stronks, E.	Universiteit Utrecht
Stroom, G.P. van der	Amsterdam
Stroop, Dr. J.	Universiteit van Amsterdam
Suratminto M.A., Lilie	Bestuur IVN, Universitas Indonesia, Jakarta
Suykerbuyk, H.	Interparlementaire Commissie van de Nederlandse Taalunie
Swanepoel, Dr. P.H.	Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria
Szubert, R.	Uniwersytet Wroclawski
Tamm, A.	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Tamosaitis, A.	Universiteto 5, Vilnius
Tangkilisan, Daniel F.M.	Semarang
Tayler-Vanderwal, Prof. dr. J.	University of Wisconsin
Ternité, Drs. E.	Universiteit Utrecht
Thielemans, Pascale	Université Libre de Bruxelles
Tilma-van Kuijk, Drs. J.	Nuffic, Den Haag
Tjin A Jun, O.	Amsterdam
Trampus-Snel, Prof. R.D.	Università degli Studi di Trieste
Tucker-Hargreaves, J.	Brighton University
Tytgat, K.	Erasmushogeschool Brussel
Uffelen, Prof. dr. H. van	Universität Wien
Valck, Inez De	Université Libre de Bruxelles
Vanacker, Dr. S.A.	University of Hull
Vanacker, H.	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Vanderlinden, Prof. dr. S.	Dagelijks Bestuur IVN, Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Vandeweghe, W.	Mercator Hogeschool, Gent
Velde, H. Van de	Université Libre de Bruxelles

Veldhuis, Mr. A.J. Te	Voorzitter Interparlementaire Commissie van de Nederlandse Taalunie
Verhaar, Drs. M.	Scuola Superiore per Interpreti e Traduttori del Commune di Milano
Verhagen, A.	Universiteit Utrecht
Verkruijsse, Dr. P.J.	Universiteit van Amsterdam
Verkuyl, Prof. dr. H.J.	Universiteit Utrecht
Vismans, Dr. R.M.	Dagelijks Bestuur IVN, University of Hull
Visser, J.	Univerzita Karlova, Praag
Vogel, Dr. M.	Albert-Ludwigs-Universität, Freiburg
Vooght, Dr. M. de	Institutt for anvendt språkvitenskap, Dragvoll
Vorm, Drs. P. van der	T.C. Ankara üniversitesi
Vries, Prof. dr. J.W. de	Redactie NEM, Rijksuniversiteit Leiden
Wagenaar, Prof. dr. W.A.	Rector Magnificus Rijksuniversiteit Leiden
Walravens, J.	Haute Ecole Francisco Ferrer, Brussel
Wassing M.A., Drs. J.J.	Christian-Albrechts-Universität, Kiel
Wenzel, V.	Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Wera, M.	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Wet, Dr. K. de	Universiteit van Pretoria
Wethly, Prof. dr. A.	Limburgs Universitair Centrum, Diepenbeek
Widjajanti Dharmowijono, Lic.	Akademi Bahasa 17 Agustus 1945, Semarang
Wiel, P.J. van der	University of Auckland
Wikén Bonde, Dr. I.	Bestuur IVN, Universiteti Stockholm
Wildemeersch, Dr. G.	Universiteit Antwerpen, U.I.A.
Wilmots, Prof. dr. J.G.	Limburgs Universitair Centrum, Diepenbeek
Winkelmolen, Drs. L.M.	Rijksuniversiteit Leiden
Wolf, M. van der	Anglia Language Training Unit, Colchester
Wolff-Heins, J.C.	T.C. Ankara üniversitesi
Wolfswinkel, Dr. R.M.	Universiteit van Kaapstad
Wulf, H. De	Leraar voortgezet onderwijs
Wuytack, Lic. K.M.P.	Istituto Universitario Orientale, Napoli

Zande, Drs. L.A. van de	Universiteit Utrecht
Zelenka, Drs. E.	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Zuiderent, Dr. A.T.	Vrije Universiteit Amsterdam
Zuylen, M. Van	Interparlementaire Commissie van de Nederlandse Taalunie
Zwaenepoel, T.	Universität Bayreuth